

MÁRKI SÁNDOR
ÖTSZÁZ ÉV
TÖRTÉNETE

.....
256.663

OSZK

MÁRKI SÁNDOR
ÖTSZÁZ ÉV
TÖRTÉNETE

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

ÖTSZÁZ ÉV TÖRTÉNETE

A FELFEDEZÉSEK KORÁTÓL
A MUNKA SZÁZADÁIG

ÍRTA

DR MÁRKI SÁNDOR

EGYETEMI TANÁR

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

361 SZÖVEGKÉPPEL, 30 FEKETE, 3 SZÍNES MŰMELLÉKLETTEL
ÉS 1 SZÍNES TÉRKÉPPEL

BUDAPEST

AZ ATHENAEUM KIADÁSA

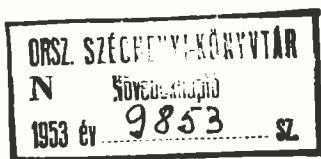
MINDEN JOG, A FORDÍTÁS JOGA IS, FENNTARTVA

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

256663

Budapest, az Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Részvénytársulat nyomása.

I. FEJEZET.

ÚJ VILÁG S ÚJ VILÁGBIRODALMAK.

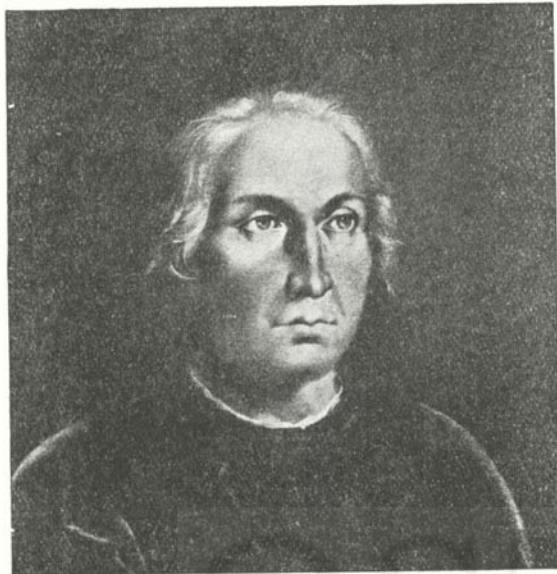

I. Az óceánok megnyitása.

A RENESZÁNSZ új szellemet, új kort jelentett. Kutató irányba új föld fölfedezésére vezette Columbust 1492-ben, új vallásos felfogásra Luthert 1517-ben, új világbirodalom alapításának eszméjére V. Károlyt 1519-ben, a világregyszer új elméletére Copernicust 1543-ban. A reneszánsz akkor kerítette hatalmába a világot, amikor számolni kezdett a gyakorlattal, a közélettel, a tömeggel; s elsősorban akkor, amikor Amerika fölfedezésével Columbus »Castiliának és Leonnak új világot adott«. A középkor utazói nyugatról kelet felé, a szárazföldön igyekeztek előrehatolni. Az óceán megnyílt a hajósok előtt, de az utazások jóformán csak ötletesen történtek. A normánok épen a XV. században hanyagolták el az amerikai összeköttetéseiket, amelyeknek teljes négy század alatt oly kevés hasznát vették. Nagyobb élénkség még mindig csak a Földközi-tenger partjain uralkodott; csak hogy a XV. század derekán ezeknek a partoknak nagyrésze már nem tartozott a keresztények birtokaihoz. Az övék csak Spanyolország északkeleti s Franciaország délnyugati partvonala, az olasz félsziget egész területe s az Adriai-tenger északkeleti része volt. Spanyolország többi és Afrikának egész északi része az arabok, Sziria, Kis-Ázsia és a Balkán-félsziget a törökök uralma alatt állott; sőt a Fekete-tenger partján is török és tatár népek tanyáztak. Egyik tenger sem kelthetett tehát nagy elhatározásokat és zárkozott maradt mind a kettő. A normánok példája már a középkor derekán bebizonyította, hogy a hajózás, a földrajzi ismeretek terjesztése s a kereskedelem új útjainak kijelölése körül elsősorban az óceán mellékén lakó népektől lehet valamit remélni. Az óceáni partvidékek lakói azonban túlságosan messze estek Rómától, azért a rómaiaknak a Földközi-tenger határai közé szorult kutató és fölfedező szelleme nem lehetett rájuk hatással.

A XV. század elején a portugálok még olyan bátortalanok voltak, hogy az Atlanti-óceán partjaitól 45 kilométernyinél messzebbre nem mertek kivezni.

A század végén már a másik óceánon, az Indiai, is megjelentek. 1500 május 23-án Diaz a Jóreménység foka közelében éppen ott veszett el, hol India oceánjába

1. ábra. Columbus Kristóf (1446—1506).

dél felől először az ő hajói hasítottak utat; de abban a tudatban halt meg, hogy a szerencsésebb Vasco da Gama ezen az úton már valóban megnyitotta Kelet-Indiát Portugália és a világ előtt és hogy Cabral, kinek hajóvállalatában ő is résztvett, egy még névtelen *negyedik* földrészen brazílfákkal benőtt óriási területet tárt föl hazája részére. Ezt a *negyedik földrészt* Columbus (1446—1506) fedezte föl, aki 1493 március 4-én spanyol hajón s azzal a hírrel kötött ki Lisboánál, hogy megvalósult, amiért tíz esztendeje a portugálok képzelődőnek, fecsegőnek tartották, mert íme nyugati irányban jutott el Indiába. A nagy fölfedező igazi

tudományos condottiere volt. Otthon, Olaszországban Colombo, a humanistáknál Columbus a neve, de ő spanyolosan Colonnak írta magát; mert portugáloktól, franciáktól, angoloktól visszautasítva, sok huzavona után Izabella spanyol királyné adott neki módot, hogy három hajóján 120 emberrel Palosból 1492 aug. 3. reggel útra keljen. Ahogy pár évtizede Janus Pannonius írta a velencei Marcellóról:

»Elke merész tervet szó: messzibb szállni miként a Csillagos ég, — el, háta mögött hagyván a világot, Föl-, kikutatni, ha nem lappang-e a tengerek árján *Uj föld*, nincs-e világ még messze a Gadesen is túl!«

1493 március 15-én, pénteken, azzal a hírrel tért vissza Palosba, hogy *van* ilyen új föld, ilyen világ. Március idusza ekként az emberi szellemnek ismét egyik nagy napja lett, a történelemnek s kivált Spanyolországának egyik legdicősége-sebb napja. Ekkor teltek be a századok, a midőn — Seneca Medeájának jóslata szerint — »az oceán leveti békóit: messze vidék nyílik meg előttünk, Thetys (a tenger) újabb földekre vezet majd s nem lesz Thule a föld határán«. Útja a meggyőződés apoteózisa; ahogy Schiller biztatja:

»Csak nyugatra tovább! Partnak kell lennie ottan.
Ott van az, ott csillog: tudja, belátja eszed.
Bízz' Istenbe; kövesd a néma világóceánt; ha
Part nem volna is ott, most tör a habbul elő!«

Rodrigo Vermejo matróz a Pinta árbockosarából 1492 okt. 12., pénteken reggel 2 órakor pillantotta meg az epedve várt földet. A fölfedező *Guanahani* (valószínűleg Watling), mostantól fogva *San-Salvador* szigetének földjét a kilépés-

AMERIKA TERMÉSZETES NÉPEINEK ÉLETMÓDJA AZ ÚJKOR ELEJÉN.

Az Athenaeum r.-t. nyomása.

OSZK

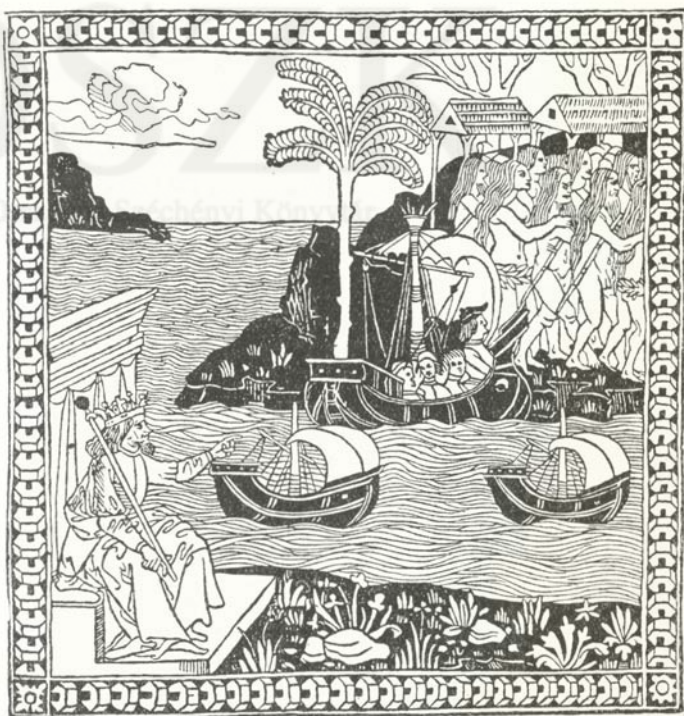
Országos Széchényi Könyvtár

kor megcsókolták. A meztelen bennszülötteket, kiket indiaiaknak néztek, magukhoz édesgették ; de mindjárt aranyékszereik iránt érdeklődtek, s Columbus már másnap megjegyezte, hogy a lakosokból jó rabszolgák válnának. Az új föld sorsa tehát már az első napokban ki volt mondva : *arany és rabszolga !* 1526-ban, a mohácsi csata esztendejében, a most fölfedezett Bahama-szigetcsoport indiánus törzséből már hírmondó is alig maradt. Az arany után érdeklődőket az indiánusok Kuba közepére, Kubanakánba utasították ; Columbusék azt hitték, hogy Ázsia keleti partján járnak s a Marco Polo útleírásában emlegetett Kuba-kán, Kublaj kán országának tartották e szigetet. Nevét Kanibára rövidítették s a vélt mongol kán alattvalóit róla *kanibáloknak* nevezték. Columbus okt. 28-án Kuba szigetén (ahogy ő hitte, Cipanguban) kötvén ki, követeket küldött Kublaj kánhoz ; spanyoljaival tehát ő sem indult több tájékozottsággal Amerikába, mint Hunyor és Magyar a Maeotis ingoványai közé, a csodaszarvast követve. Columbus dec. 6-án kötött ki Haitiban, mely őt Spanyolország déli részére emlékeztette, azért Espagnolának nevezte s 39 matrózzal itt alapította *Amerika első gyarmatát*, Navidadot. 1493 januárus 4-én hazaindult. Egyik hajója, a Pinta, a viharban elszakadt tőle s előbb

vetődvén Spanyolország galiciai partjaira, spanyol parancsnoka, Pinzon Alonso (Alfonz) előbb is értesíthette a királyt jövetelükről. Ezért a spanyolok, nemzeti büszkeségből, inkább őt hajlandók Amerika fölfedezőjének tartani ; a király parancsára azonban ismét csatlakoznia kellett Columbushoz és 1493 március 15-én együtt kötöttek ki Palosban, honnan hónapok előtt oly keves bizalommal indultak el.

Két hét múlva Columbus kincsekkel megrakodva, diadalmenetben, mint az új föld alkirálya, vonult be Barcelonába, hol a királyi pár előtt nyilvános fogadtatáson, ülve, — mi fölfedezésénél is nagyobb dicsőségnek látszott — beszélhette el, nyugati irányban miként jutott —

¶ *La lettera dell'isole che ha trouato nuouamente il Re di spagna.*

2. ábra. Columbus Kristóf visszaérkezése Európába. (Egy 1493. évi firenzei olasz röpirat címlapján.)

Ázsiába. Címerébe Ferdinánd király beíratta, hogy »Castiliának és Leonnak új világot adott«.

VI. Sándor pápa a királyt már május 3. felhatalmazta fölfedezései folytatására s másnap kijelölte azt a határvonalat, mely a spanyol és portugál nemzet fölfedezéseit egymástól elválasztja. Ez a vonal az Azoroktól és a Verdefoki szigetektől nyugat felé 100 leguasra köti össze az északi és a déli sarkot olyképp, hogy nyugat fölfedezetlen része a spanyolokat, keleté a portugálokat illesse. A tordesillasi szerződésben Portugália ezt a vonalat nemsokára a maga javára módosította, és Európa azzal, hogy ez osztózás következtében a fölfedezések joga csupán két népet illetné, egyáltalában nem törődött. Később, mikor az angolok és hollandok is tengerre szálltak, ezek a népek egy ideig, protestáns létükre is, tiszteletben tartották a két nemzet szerzett jogait, melyek azonban megdőltek, mikor kiderült, hogy nyugati vagy viszont keleti irányban következetesen előhaladva, a vállalkozók 360 hosszúsági fokon keresztül épen az ellenkező oldalról térnek haza s így a másik féltekén is magukénak tarthatnak minden új földet.

Valósággal a közvélemény sürgette Columbus *második* útját. Három nagy hajón, 14 bárkán csakhamar 1200 ember leste a tengernagy és alkirály parancsait. *Az első kivándorlók* európai háziállatokat, vetőmagot csak azért vittek magukkal, hogy szokott életmódjuktól az új világban se kelljen eleinte nagyon eltérniök. *Allandóan* egyik sem akart letelepedni, csak gyors meggazdagodásra törekedett valamennyi, hogy ismét úr módjára jelenjék meg Európában, hol imént »levitézlett«. Az első pillanatban senki sem vette észre, hogy Columbus második útja *új irányba terelte a társadalom fejlődését*. Az állam azt hitte, hogy ezentúl Róma szerepét viheti. Ő lesz az anyaország, az új föld pedig a gyarmat: kincseinek, segítőeszközeinek bőséges forrása. Egy csomó hivatalnok, katona és pap kísérte az alkirályt, ki Cadixből 1493 szept. 25-én kelt útra. Ha nem is volna más érdeme, mint az, hogy másodszor is szigetek keresgélése nélkül vágott neki az óceánnak, már megérdemelné a halhatatlanságot. November 3-án, Mindenszentek vasárnapján fedezte fel S. Domingót, másnap a két Guadalupe-ot, majd Portoricót s végre Jamaicát. Espagnolában feldúlva találta Navidadot, legyilkolva lakosait; új gyarmatának, Izabella erősségnek lakosait pedig az egészségtelen éghajlat pusztította, ölte. Tizenkét hajóval küldte haza a betegeket, de a többi új erőre éledt, midőn 1494 márc 16-án, zenezóval vette birtokba a sziget belsejét, a cibaói *aranymezőket*. Azt hitték, Salamon király Ofirjára bukkantak.

Testvérét, Bertalant, helytartónak nevezvén ki, Columbus maga 1496 márc. 10-én két hajóval, 225 izgága spanyollal, 30 indiánussal hazaindult. Június 11-én haza is ért Európába, hogy intézkedéseinek helybenhagyását s a mások szabad kutatására és kereskedelmére adott kiváltság visszavonását eszközölje ki. Noha jobbára biztatásokkal kellett beérnie, mégis reménykedve kelt *harmadik* útjára (1498 május 30.). Egész sereg *rabot* vitt magával, hogy velök az új világban *gyarmatokat* alapítson. Július 31-én a *Salva regina* éneklése közt kötött ki Trinidadnál, az Antillák legdélibb szigeténél. Paria félszigetnél lépett először a névtelen szárazföldre (Amerika), hol az első tengeri táblákat s az Orinokót pillantotta meg. Ezt a paradicsom egyik s a Föld legnagyobb folyamának tartotta. Mindezeknél jobban érdekelte Kuba, hol az öccse idejében megzavart rendet

helyreállította s felakasztatta a lázadókat. Azonban Bobadilla kir. biztos őt magát is elfogatta s 1500 novemberében testvéreivel együtt láncokra verve küldte haza. Otthon levették a láncokat róla s dec. 17-én az alkirály szabadon állt királya elé; azonban az újvilág kormányát többé sohasem kapta vissza s a XV. század véget ért anélkül, hogy hálsának mutatkozott volna ama férfúval szemben, ki oly sokkal járult a XVI. század színének megadásához. Ugyanily hálátlanságot tapasztalt Angliában *Cabot* (Gabotto) János és fia, Sebestyén, kik 1494 június 24-én bukkantak először Amerika szárazföldjére, a Terra prima vistára (talán Labradorra). Fölfedezéseik hat év múlva Florida táján már a spanyolok kutatásaival érintkeztek.

Mielőtt eltűnt volna a XV. század, az emberiségnek sejtelve támadt Dél-Amerika keleti partjairól is. Emánuel, Portugáliának 1495 óta nagy királya, 1500-ban 13 hajón 1200 emberrel küldte Indiába *Cabral* Pétert. Útjából kitérítve, Cabral a déli szélesség 18°-a alatt április 21-én érintette Amerika szárazföldjét, Santa Cruzt, melyet szikra (portugálul brazil) színű fáiról csakhamar Braziliának neveztek. Akkor már harmadéve ismerték az Indiába vezető utat.

Vasco da Gama a portugál király megbízásából 3 hajón indulván el, igen sok viszontagság után 1498 május 20-án a Malabari partokon, Kalikutban kötött ki. Camoens szerint a portugálok

»Immár elértek a boldog határra,
Amely után mi rég epednek, —
Hol földi édent öntöz Ganges árja,
Körébe zárva indus tengereknek«

A portugálok, kik politikai téren úgyszólván halálos ellenségei voltak az araboknak, mostantól fogva azok lettek a kereskedelemben is, melyet az arabok idáig csaknem versenytárs nélkül folytattak Keleten. Ez majdnem épen akkor történt, mikor az arabok Európából végleg kivonultak s így az európaiak a Guadalquivirtől az Indusig terjedő egész vonalon egyszerre győztek. Gama 1499 augusztus 30-án fűszerekkel megrakodva érkezett vissza Lisboába :

»A honnak, a tisztelt, kedvelt királynak
Nyujtá a hírt, dicsóséget, jutalmat,
Uj címek ékét, ragyogóbb uralmat.«

Tengerész Henrik nagy reménye teljesült; mire a XV. század lealkonyult, a kis Portugália tengeri hatalmasság lett. Három esztendő múlva (1502) *Gama* már hajóhad élén kényszerítette a hindukat, hogy ne kereskedjenek többé az

3. ábra. Vasco da Gama (1469—1524).

arabokkal. *Albuquerque* Alfonz és Ferenc pedig (1503) Kelet-Indiában a portugál uralom szervezéséhez láttak. 1504-ben Soarez azért lövette Kalikutot, mert annak a császára nem akarta kiadni a portugál hajókról oda menekült magyarországi (szlavóniai) két ágyúöntőt. Az egyiptomi és sziriai szultánokon kívül hiába segítették a velenceiek is a fölkelőket, *Albuquerque* Alfonz váratlan gyorsasággal rendezte a félsziget ügyeit. Igazi hadvezér és államférfiú volt, ki még a nagy embereknek ebben a századában is az elsők közé tartozott. Elfoglalta Malakkát is, azt az Aranyos Chersonesost, Columbus vágyainak célpontját, hol — két óceán határán — Nyugat és Kelet kereskedői találkoztak. Sziam, Jáva, Szumatra és más országok fejedelmei fejezték ki hódolatukat vagy üdvözlőket Goában, a portugál gyarmatterület fővárosában. A partvidék nem érezte az idegen uralom nyomását. A lakosokat szabadságuk elvesztéséért *Albuquerque* a jólét fokozásával kárpótolta. Halála (1515) után pár évvel a portugálok már a kínai partokon, Makaón, is gyarmatot alapítottak, épügy mint a távol Afrika leg-

nagyobb szigetén, Madagascarban, vagy az Indiától délkeletre oly előnyösen fekvő Ceylonban (a klasszikus népek Taprobanájában), 1542-ben pedig Japánnal is összekötésbe léptek.

»Im, a szigeteknek vég-
nélküli sorja:
Hogy rajzanak kelet
nagy óceánján!«

A hódítások ezer hőst teremtettek, a Lisboában fölhalmozott kincsek ezer pulyát. A középkor lovas szelleme azonban csakhamar hátraszorult az üzérkedő újkorral szemben. Mégis ez volt Portugália hőskora, Camoens lelkesedésének méltó tárgya. Az egymásra torló nagy események Portugáliát megtörték ugyan és Spanyolországgal szemben (1580) még független-

4. ábra. Columbus Kristóf síremléke Havannában.

DANTE
Alighieri
firenzei
költő,
az Üdv
MCCC. évé-
ben leírta
a négy dél-
sarki csilla-
got a Pur-
gatorium
első fejeze-
tében.
(22–23. sz.)

Ezekkel a
szavakkal
idézi
Amerigo
Vespucci
az ő
leveleiben.
(Szász Károly
fordításában:)

Én jobbfelé, a másik sarki pontra
Szegezém szemem s láték négy csillagot, — csak
Az első pár*) nézett volt még azokra.
Az ég örülni látszék sugaroknak;
Oh észak árva, bús vidéke, melyre
E bájos lángok sohse' mosolyognak!

*) Ádám és Éva.

DANTHES
 Aligerius
 Florentinus
 Poëta, Anno
 Sal. M. CCC.
 descripsit
 IIII. stellas
 Antarticas
 cap. pr. purg.

His verbis
 ab Americo
 Vespuccio
 in suis
 Epistolis
 adductis.

Io mi volsi a man destra, e posimente
 A l'altro polo, e vidi quattro stelle
 Non viste mai fuer ch'a la prima gente,
 Goder pareua il ciel di lor fiammelle;
 O Settentrional vedruo fito,
 Poi che priuato fei di mirar quelle.

Ego inde versus intuebar æthera,
 Poli Nothi adnotavi ibi astra quattuor,
 Nisi à priore gente, visa nemini.
 Nitet, micatq; flamma quadrupla æthere,
 Mihi plaga orbis orba nosse cerneris
 Nequit videre quando tanta lumina.

Ioan. Stradamus inuent. Ioan. Collaert sculp.

VESPUCCI AMERIGO A „DÉLI KERESZTCSILLAG” MEGFIGYELÉSE KÖZBEN.

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

ségét is elvesztette : de akkorra már halhatatlan érdemeket szerzett az emberiség történetében. Európa és India közt a közlekedés egyik vonala a portugálok fölléptéig hazánkon át vezetett ; most ezt a vonalat föl kellett adni s közel négyszáz esztendeig kellett várakozni, hogy az angol kormány (1895) az Indiába Olaszországon keresztül vezető postautakat Magyarországon át próbálja Konstantinápoly felé terelni.

Vasco da Gama sikerének hírére Columbus Kuba és Paria közt nyugat felé haladva akart eljutni Portugál-Indiába. 1502 május 9-én cím és hatalom nélkül indult *negyedik* útjára, de Ovando, az új amerikai helytartó, meg sem engedte, hogy kikössön S. Domingónál. Columbus innen nyugatnak tartva, rettenetes viharok közt fedezte föl Yucatan, majd Honduras partjait, ezen a tájon keresvén a Malakkai-félsziget felé vezető tengerszoroszt. Odább délen Veragua aranytermő vidékét valóban az Aranyos Chersonesznak tartotta. Öccse, Bertalan felügyelete alatt gyarmatot alapított ottan, melyet azonban az indiánusok csakhamar tönkretettek. Ő maga is csak hajóinak roncsaival

ért Jamajca alá, melynek partjai előtt egy teljes esztendeig várakozott a mentőhajóra. Nem fogadta örvendező sokaság, mikor 1504 november elején Cadixban partra szállt. Bukott nagyságnak tartották. Csalódva, de meg nem törve húnyt el Valladolidban 1506 május 21-én s a spanyolok csak félszázad múlva teljesítették azt az óhajtasát, hogy az új földön (S. Domingón, majd Havannában) temessék el. 1899 januárius 17-én a cadixiak levett kalappal, néma hódolattal fogadták a Conde Venadito hajót, mely hazahozta a nagy fölfedező hamvait Amerikából, az ő hazatértéig Spanyolország erejének legfőbb forrásából. Spanyolországnak aranymezői, ültetvényei helyett most ezekkel a hamvakkal kell beérnie. Még az új földet sem ő róla, hanem — annak első leírójáról, Amerigo (Emericus) *Vespucci*-ről (ha nem egy nicaraguai hegység ősi Amerika nevééről) nevezték el. Sőt a japánok, kínaiak, normánok útjairól nem is szólva, újabban egyesek Amerika fölfedezését is Pinsonnak (Columbus útítársának), egy andalusiai névtelen hajókalauznak vagy Cousin dieppei tengerészkapitánynak tulajdonítják, aki hír szerint már 1488-ban járt az Amazon torkolatánál. Az egykorúak mégis csak Columbuszt ábrázolták Nagy Kristófnak, aki Krisztust (a katolikus hitet) az óceánon átviszi, s nem egyszer emlegették isteni küldetését. Épen egy magyarországi könyvtár (gróf Apponyi Sándoré) őrizte meg Ptolemaios geográfiájának M. Beneventano és Cotto Veronese által átnézett kéziratát, mely alapja volt

5. ábra. Fernando de Magelhaens (1470—1521).

az 1508. évi híres római kiadásnak; ennek 34 térképe közt ott találjuk Amerikának első tökéletesebb térképét is (valószínűleg Ruysch Jánostól). A fölfedezések történetére nézve fontos a budapesti egyetemi könyvtár két egykorú tudósítása is: a *Mundus novus* 1504-ből latin nyelven és a *Copia der Newen Zeitung aus Bresillg Landt* 1505-ből. Hazai munkában először (1534) Honterus említette az új földrész nevei közül a következőket: Dorcades, Hesperides, Fortunatae, *America*, Parias, Isabella, Spagnolla és Gades. Magyar könyvben (Rudimentorum cosmographiae libri duo) ugyanakkor ő közölte először Amerika térképét. Székely István az első magyar világkrónika írója (1549) megosztja a fölfedezés dicsőségét »Americus Vespucius és Columbanus Kristóf« közt; utána pedig félszázaddal Istvánffy Miklós, a történetíró, áradozva ismerte el, hogy »ezeknek az új földeknek csodálatos feltalálása örök dísz hozott a keresztény köztársaságra«.

De csak lassanként derült ki, hogy a fölfedezők nem Ázsia keleti partján, hanem egy valószínű új földrészen járnak. *Balboa* Nunez, a Panamai földszoroson átkelve, 1513 szeptember 25-én térdig gázolt a Csöndes-óceánba, melyet az Atlantitól csak 113 km. széles föld választott el s azt a spanyol király nevében elfoglalta. Az eléje táruló végtelen víztükör, a legnagyobb óceán megpillantásakor szét kellett foszlania a Cipanguról, Katairól szóló meséknek. Néhány év múlva szétfoszlott a Föld *kerektségének* több ezredéves meséje is. A spanyol szolgálatba szegődött *Magelhaens* és *Serrano* (El Cano Sebestyén) ugyanis 1519-ben arra vállalkoztak, hogy a portugál elkülönítő vonal megsértése nélkül vezessenek spanyol hajót a Molukkokra, ami csak a *Föld körülhajózásával* eshetett meg. *Magelhaenst* a Fülöp-szigetekhez tartozó Mactan szigetén (1521 április 27) a bennszülöttek megölték, vállalata azonban a gyarmatpolitika s a tudomány szempontjából egyaránt fontos feladatot sikerrel oldotta meg. El Cano 1120 napi út után 1522 szeptember 6-án hazaérkezett s az örvendező I. Károly spanyol király (V. Károly német-római császár) méltán festette címerébe a *földgömböt* ezzel a felirattal: *Primus me circumdedisti* (Először kerültél meg). A magával hozott 553 mázsa fűszer volt az első spanyol szállítmány a fűszeres szigetekről, melyeknek utolsó csoportját, a Fülöp-szigeteket, a spanyolok 1898-ban oly siralmas körülmények közt veszítették el; s örökre elvesztették azt a fontos állomást, melyet Ázsia, Amerika s a még nem is ösmert Ausztrália között akkor szereztek. Erről a nevezetes útról az első népszerű tudósítást a spanyol szolgálatban álló, de magyar származású Maximilianus Transsylvanus adta már 1522 október 24-én s így a hajósvállalat visszatérte után 48 nappal. Neki jutott az a szerencse, hogy először értesítse a világot a *Magelhaens-szorosról*, a Csöndes-óceánon át tett első hajóútról s így arról is, hogy Amerika a Földnek teljesen különálló része.

II. Észak- és Közép-Amerika a középkorban.

Amerika a középkorban nem volt egészen ismeretlen az ázsiaiak és az európaiak előtt. Hatodik századbéli kínai évkönyvek megemlékeznek *Fu-szang*-ról, ahogy ezt az óriási területet nevezték; kiszámították, milyen távol esik Kínától s tudták, hogy túlsó (keleti) partján egy *másik óceán* van, t. i. az Atlanti-óceán. Először, úgy látszik, a mexikói partvidéken jártak, mert *Fu-*

szang szélességéről közölt adataik csak erre vonatkozhatnak. Szerintök már 458-ban megtelepedett ott öt kabuli buddhista hittérítő, de ezeknél nagyobb sikereket ért el 499. táján a szintén kabuli *Hui-Sen* buddhista pap, vagy láma, s ezentúl a mexikói papokat is lámáknak nevezték. Mexikóban a papság szervezete, egyenruhája, a lakodalom és a temetkezés, a kormányforma, a naptár, sőt az építkezés és a szobrászat is meglepően emlékeztet a buddhista népekre.

Az európaiak csak félezer esztendő múlva ismerték meg Amerikának egy darabját, amikor a normán Vörös Eirik fia, *Leif*, 35 emberrel a köves Hellowlandot (Newfoundlandot), az erdős Marklandot (Újskócia egy részét) és a szőlős Vinlandot fedezte föl. Az amerikai szőlőt akkor Leif nevelőapja, *Tyrker*, ízlelte meg először, akit turknak, újabb magyarázatok szerint magyarnak tartanak.

Az adatok bizonytalansága mutatja, hogy Ázsia és Európa inkább csak álmodott, mint tudott Amerikáról, amelyről azonban mégis *szólni kell a középkor történetében*, mely se nem európai, se nem ázsiai, hanem *egyetemes* jellegű. Európa különben is álmélkodva kezdi tapasztalni, hogy *Amerika műveltsége* hasonlíthatatlanul *régebb* mint az övé. Ezt már a nagy tavak és a Mississipp-i alsó folyásánál levő *moundok* gyanították vele.

Az európaiak Grönlandban először kétségtelenül a skraling-eszkimókkal, a szemközt levő amerikai partokon pedig a tollakkal ékesített északi indiánusokkal érintkeztek, akiket azonban sagáikban összezavartak. Ezen indiánusok és az innuit-eszkimók ellen a grönlandi skralingok 1200—1400 közt megvédelmezték területeiket s az inuitokat arra kényszerítették, hogy Észak-Amerika más részeiben keressenek szállásokat. Mindez aligha történt az indiánusok rovására, akik Észak- és Közép-Amerikában nagyon szétszórtaan éltek s ötszáznál több tájnyelven beszéltek. Épen ezért a legújabb időkig nem is tartották őket képeseknek olyan nagy alkotásokra, aminők a moundok, mert azt hitték, hogy ehhez nemcsak jelentékeny technikai ösmeret, de állami vagy legalább erős társadalmi szervezet is kell. Azonban a washingtoni néprajzi hivatal kutatásaiból kitűnt, hogy ezeket a középkor második felében valóban egyes indiánus törzsek építették s még az újkor elején is emeltek olyanokat.

Elesik tehát az a föltevés, hogy a moundok *egyetlenegy* nagy birodalomnak emlékei; mindamellét valószínű, hogy egymással *közös célok* megvalósítására szövetkezett törzseknek remekművei. Így pl. *algonkinok*on a Kanada felől a Mississipp-i partjaira vándorolt chippewayket, delawarokat és mohikánokat értették; ezek azonban keveset törődtek a városok és moundok építésével, hanem mint földművelők s különösen mint *bányászok* híresedtek el. A rezet a Felső-tó és a Michigan-tó közt levő telepeken fejtették és kohóikban mindjárt megolvastották s fel is dolgozták. A delawarok (a Savannah-k területén shawnee néven) moundokat is építettek.

Az algonkinok nyugati hódításait a *muskoki* néven szövetkezett creekek és chikasaw-k épen a középkor végén gátolták meg. Főnökük székhelye és vára Georgia déli részében a hatalmas Etowah-mound volt. Moundjaikban mint városi lakosok éltek, ellenben pl. az *irokézek* vadászattal és hadi kalandokkal foglalkoztak. Téves azonban az a föltevés, hogy főnökük, *Hiawatha*,

kinek nevét Longfellow költeménye tette halhatatlanná, öt törzsüket már 1430 táján szövetségben egyesítette, mert ez az egyesítés csak körülbelül 130 esztendő múlva történt meg.

Mindezen törzsektől délre és délkeletre a *pueblo-indiánusok* tanyáztak, akik azonban nem alapítottak összefüggő birodalmat, mint sokan hiszik, hanem mintegy 70 kisebb-nagyobb városban, községi szervezetben s a falvakban éltek. Vízöntöző *csatornáik* segítségével a homokos területeket is termőkké tették. Mint földművelők, kosárfonók, takácsok, fazekasok minden szomszédokkal versenyeztek s mint építők felül is múlták őket. 1900-ban, az *arizonai* bérclakók (*cliff-dwellers*) sziklába vájt csodálatos és szédítő magasságban épült falvai keltettek méltó feltűnést. Emeletes házaik padlóit cedrustörzsekből készültek és cédrusháncs szőnyeggel voltak leborítva. Építkezéseikhez tíz tonnás köveket is használtak, amiket csak bizonyos gépek segítségével vihettek föl olyan magasságba. Hatalmas gránitlapok közt egy gyermeknek mumiáját is megtalálták s a festett nyilak, szőrből és tollból sodrott fonalak, yukkából font kosarak, a kőfejszék, a kagyló- és kavicsékszerek stb. tanúsítják, hogy az amerikai embernek már ötezer év előtt volt bizonyos műveltsége. Arizonától keletre Új-Mexikóban ugyanakkor találták meg Földünk legnagyobb ősi telepét, azt a kőből és vályogból emelt roppant épületet, amelynek területe száznegyven ezer négyszögláb ; tehát huszonötezer ember kényelmesen elfért benne. Falait piros, sárga, kék színekre festették. A lakosok szálas emberek voltak s a mostani rézbőrűektől különböztek ; azt hiszik, hogy kétezer esztendővel ezelőtt a nagy földrengések elől vándoroltak dél felé, Mexikóba.

Azonban Észak-Amerika középkori népeinek *nincs* a szó szoros értelmében vett történelmök ; a történelmi népek Közép- és Dél-Amerikában helyezkedtek el. A biztosabb följegyzések a 800. év táján kezdődnek, amikor Európában Nagy Károly alapított császárságot. Nem túlzás, hogy műveltségök ezredéves, de semmiesetre sem többezredéves, mint sokan hiszik. Bizonyos, hogy *Közép-Amerika műveltsége egységes*, de ennek a középpontjában nem a toltetek állottak, mint a XVI. század óta Fernando Alba spanyol történetíró és mások hirdették.

Közép-Amerika a *mája-törzseknek* köszöni nagy műveltségét. Májáknak ma csak a yukatániakat nevezik, de az ó- és középkorban az ő nyelvök és törzsük uralkodott egész Közép-Amerikában, amelyet legrégebb ismert hazájukból, a mexikói Chiapas köztársaságból árasztottak el.

Chiapasban és környékén több száz fényes templom és palota hirdette hatalmukat és kertszerűen művelt földjeik bizonyították gazdagságukat. Európai múzeumokban is vannak középkori *mája-írások*, amelyeket azonban nem bírtak még megfejteni ; de már ismerik *számrendszerüket*, mellyel négy millióig tudtak számítani s a számok helyértékét is jelezni tudták. Ezen a téren többre vitték mint Európa klasszikus népei, a görögök és rómaiak. Épületeiket, szobraikat, agyagedényeiket írással és képekkel díszítették. Hatalmas városaiknak egy része a középkor végén már elhagyatva állt a rengetegekben. Ez az ország, melynek területe akkora lehetett mint hazánké, a hagyományok szerint egységes volt, de inkább szövetségnek tekinthető, amelynek élén papkirályok

álltak. Egy művésziiesen faragott domborúmüvön Kukulkán isten- király előtt a főpap gazdag öltözetben, fején tolldíszszel térdel s áldozatot mutat be, vagyis a kötél tüskéit végighúzza nyelvén s vérét az áldozati edénybe csorgatja. Máskülönb a máják soha sem ontottak embervért az áldozatoknál. Tömérdek templomukban főképen a Napot tisztelték, akivel az Éjszakát állították szembe; vallásuk tehát voltaképen dualisztikus. A napévet 18 hónapra, a hónapot 20 napra osztották fel. Az év végén kioltottak minden tüzet, hogy újesztendő napján két száraz fa összedörzsölésével a papok gerjessenek újat s abból vi- gyenek parasztat a házi tűz- helyekre. Szerették tűzhelyö- ket és a békességet; szorgal- masan művelték pompásan termő földjeiket, amelyeknek fölöslegét folyami vitorlás ha- jókon szállították a tenger partjára. Országuk és vagy- onuk védelmére a IX. század- tól fogva gyakran kellett har- colniok a nahua törzsekkel, kik végre is feldúlták váro- saikat, megakasztották mű- veltségök fejlődését s egy ré- szöket Yukatanba, a másikat Guatemalába szorították.

A máják ez országok- ban papkirályok helyett *világi* uralkodóknak hódoltak, új vá- rosokat építettek s művelődé- söket a régi alapon folytatták. Yukatan királyai zsoldos ka- tonaság és arisztokrácia föl- állításával akarták biztosí- tani uralmukat. Behozták az idáig ösmeretlen rabszolgasá- got, s hűbéresekké tették a kacikákat, kik viszont a földműveseket tekintették jobbágyoknak. Mindez fölkelésekre és folytonos belső villongásokra vezetett. Az ellenállás növekedett, mikor vallásos ellentétek is izgatták a szárnyas kígyó és Kukulkán istensége híveit. 1436-ban sikerült is megbuktatniok a Kokome- dinasztíát, de ezzel véget vetettek a mája-államok egységének is.

Guatemalában a máják várakat építettek, városaikat falakkal vették körül s minthogy a nahua ellenséggel örökös küzdelemre voltak kárhozthatva, a harciasság lett legjellemzőbb vonásuk. Noha három királyságukban az aztekek és a nahuák félelmetes birodalmi közé voltak beékelve, mégis függetlenül

6. ábra. Mexikói domborúmü.

érték meg a középkor végét. A tehuatepeki szorostól Texasig és Új-Mexikóig a *nahuák* laktak, kik oda, a monda szerint, északról, a Víziváros (Azatlan) és a Hétbarlang (Chicomoztok) vidékéről vándoroltak be. Mindenesetre tavas vidékről kerültek oda, s jó ideig mint egyszerű vadászok és halászok küzködtek »meséserejű« népekkel. Ebben a küzdelemben lettek Közép-Amerika legjobb harcosai. Benne voltak abban a rettenetes hármasszövetségben, melynek tagjai arra kötelezték magukat, hogy isteneik oltára számára mindig gondoskodnak feláldozható ellenséges foglyokról. Egyébiránt azt hitték, hogy az ember a föláldozás következtében megszabadul minden földi gyarlóságtól s az istenség része lesz; azért a szertartás után meg is ették áldozataikat, hogy részők legyen az istenségben.

A mája műveltséget a Guatemala közelében lakó *kuikatékek*, *zapotékek* és *mixtékek* tartották fenn a nahuáknál, akik közé ők maguk is tartoztak. Az ő érdemök, hogy a nahua műveltség lassanként felszabadult a mája hatás alól és önállóan fejlődött tovább. Ez különösen vallásos életök középpontjában és főbúcsújáró helyökön, Teotihuakánban tünt ki, melynek piramisai és templomromjai közt tömérdek agyagedényt és sok szobrot találnak. A műveltség apja és védő istene *Tezcatlipoca* volt, a *Napisten*, de sokkal jobban tisztelték a hadak istenét, *Huitzilopochtli* (Viclipuclit), tulajdonképen a Nap jötevé hatalmát. Az élet minden körülménye közt volt egy-egy védő istenök s *Milla*, a halál istene, holtuk után is gondoskodott róluk. Fölvezette őket a legmagasabb hegyre, ahol a felhők trónoltak. Azon a hegyen gyönyörű kertben fakadt a világ valamennyi folyója. Ide jutottak fel az elhúnytak és folytonos lakomák és mulatozások közt töltötték idejüket. Nagy ünnepeken leröppenhetnek a földre, hogy lássák, hogyan tisztelik emléköket. Ez is mutatja, hogy ebbe a nahua mennyországba csak a kiválasztottak juthattak el; pl. a nők közül csupán azok, akik gyermekök születése következtében haltak meg. Ezek azután énekelve és táncolva kísérték a Napot s annak leszálltakor édes álomba merültek, hogy erőt merítsenek másnapra.

Az épületek díszében a nahuák még felül is múlták mestereiket, a májákat. Legszebb és legönállóbb alkotásaik a *xochikalkói* (virágházi) piramis alakú templomok, amelyek a középkor vége felé a mexikói belső háborúkban pusztultak el. Azonban a nahua műveltség területe szűkkörű volt és tulajdonképen csak Mexikó déli részére, az *anahuaki felvidékre* szorítkozott, mely még Pest vármegyénél is kisebb valamivel. Később mégis egész Mexikót értették rajta, mert megadta az egész birodalom jellegét. Az olmekék és a xikalankok uralkodása után a *csicsimekek* (szó szerint a vadak), vagyis a legigazibb nahuák foglalták el. Mondáik szerint már tizenegyedik királyuk uralkodott, mikor a *tulai toltekek* is ebből a házból kértek maguknak királyt. Ezek a *toltekek* a nevöket adó Tula körül állítólag a IV. század közepe táján telepedtek le. Mesés korban élt első királyaikat az istenekről nevezték el. Mindegyik épen ötvenkét esztendeig uralkodott. Ha ezt az időt a trónon élte meg: lemondatták. Ha előbb halt meg, a tanács kormányzott helyette mindaddig, míg, a ciklus lejártával, más királyt tehetek helyébe. Tulajdonképen — mint általában véve a nahuáknál és a májáknál — papkirályuk volt. Ők építették főváro-

sukban, Kulhuakánban s másutt azokat a nagyszerű piramis-templomokat, melyeknek romjai is bámulatot keltenek. A képzőművészetek terén egy amerikai nép sem versenyezhetett a toltékkal s nekik tulajdonították utóbb a területükön élő más törzsek nagyszerű alkotásait is. A történetek följegyzését is ők kezdték meg; csakhogy ez a történelem tele van mesékkel. Annyi mégis kiderül belőle, hogy a tolték nép növekedő gazdagsága a szomszédos népeket támadásra készítette. Visszaverésökre a papkirályok egy-egy kacikát vagyis hadi királyt (diktátort) neveztek ki, de hatalmukat a háború befejeztével visszavették. Később, mikor az országot az ellenségek mindjobban szorongatták, a kacikák nem ismerték el a papkirályok rendelkező jogát s így az egyházi

7. ábra. Emberevő amerikaiak. (Négyezeresztendősi fametszet.)

és a világi hatalom nyíltan szembeszállt egymással. Az istenfélő nép eleinte a papokkal tartott, a kacikák azonban velök szemben katonai nemességet alakítottak, mely a választó királyságot, sőt végre a trónöröklést is elismerte. Mindezek meglehetősen emlékeztetnek a sumir patiszik és királyok küzdelmeire, mikhez abban is hasonlítanak, hogy egységes, hatalmas birodalom alapítására nem vezettek, hanem apróbb, mondhatni városi királyságok keletkeztek. Egy-egy hatalmasabb király ezeknek egy részét meghódította ugyan, de sokáig nem tarthatta együtt.

Topiltzin király idejében, a XI. század közepén, a toltékok birodalma szárazság, éhség, betegségek és kivándorlások következtében úgyszólván magától megszűnt. Örökségükbe ellenségeik, a *csicsimekek*, léptek s az új műveltség székhelye Kulhuakan városa lett a Chalco-tava táján. Ezt egy század mulva már a rokon *csalkák* hatalma és műveltsége homályosította el.

A »Hétbarlangból« legutoljára az *aztekek* jöttek ki, s papjaik nemzeti istenök, Huitzilopochtli bálványképeinek elülvitele mellett vezették Arak földjére, hol a csicsimek királyok engedelmével telepedtek le. Más törzsek csatlakozásával lassanként megerősödtek, szomszédaik szokásaihoz is alkalmazkodtak. A papság uralmát megtörvén, 1250 táján a katonaság s a katonák Huitziluhuitl-t választották meg királyuknak, aki azonban szerencsétlen hadakozásai s a papok cselszövése következtében néhány év múlva már lemondott. Később a csicsimek birodalom kétfelé szakadt, a nemzeti érzület pedig halványodni kezdett, különösen azóta, hogy — körülbelül a XIV. század végén — az aztekek fővárosa, Chapultepek, elesett. Az aztekek népe szétszóródott s más törzsekkel keveredett, csupán két törzsük, a *mexikák* és a *tlatelulkák* törzse őrizte meg ősi tulajdonságait. *Quinanzin*, a csicsimek törzsek királya, hetvennél több kacikával ismertette el hatalmát, amelyet halálakor (1305) fia, *Techotl* örökölt. Az új király államtanácsot szervezett s ennek tagjaivá a kacikákat nevezte ki, hogy állandóan a fővárosban tartsa őket és törzseikkel ne érintkezhessenek. Különben is meg akarta szüntetni a törzrendszer, hogy helyébe központi közigazgatást léptessen. Neki még csak engedelmeskedtek, de fiával és utódával, *Ixtlilxochitl*-l, a tekpanekek hűbéres királyának, Tezozomoknak, vezetése alatt nyíltan szembeszálltak.

A fölkelők legjobb katonái a *mexikóiak*, a tekpanekek király hűbéresei voltak. Ők maguk is függetlenségre törekedtek s főpapjuk, *Tenoch* vezetése alatt kivándorolván, 1325-ben a Tezcuco-tó nyugati partján megalapították *Tenochtitlant* (Tenoch városát), melyet róluk utóbb Mexikónak neveztek. Hozzájuk menekültek mindazok, akik tágitani akartak a hűbéri köteléken, pl. egyes kalhuák. A törzsek keveredésében a mexikák nemzeti tulajdonságai mindinkább tűnedeztek, de új, *mexikói jelleg* kezdett kibontakozni. A fiatal város a XIV. század vége felé külön hűbéres királysággá alakult. Első királya *Akamapichtli* volt, a kalhua király fia s a csicsimek király veje. Tezozomok mégis megerősítette a választást s ő iktatta be utódjait is (1403-ban Huitziluhuitl-t és 1417-ben Csimalpopókát). A tekpanekek és mexikák 1419-ben együtt foglalták el Tezcuco-t, minek következtében a csicsimékek birodalma megszűnt.

Tezozomok most hat alkirályságból akarta újraszervezni a *tekpanekek birodalmát* (Anahuakot) olykép, hogy a tartományok a közjövedelmek kétharmadát beszolgáltassák és csak a megmaradó részt fordíthassák saját céljaikra. A mexikóiak s a többiek neki is csak kelletlenül engedelmeskedtek, s halála (1427) után a mexikóiak fia: *Maxtla* ellen újabban is fellázadtak. Bízta Nezahualcoyotlban, ki a tezcucói csicsimek birodalmát törekedett helyreállítani.

Maxtla azonban elfoglalta a szépen fejlődő Mexikót s ebben a küzdelemben Csimalpopoka király is elesett. A fiatal királyságot a megsemmisüléstől az a szövetség mentette meg, amelyet az új király, Itzkuhuatl s unokaöccse, *Montezuma* fővezér 1431-ben a *tezcucóiak*-kal és a *tlatelulkák*-kal kötött. A szövetségesek visszaadták a kölcsönt; Maxtlát megszalasztották, megölték, s birodalmán megosztottak. A hármas szövetséget fenntartották, de abban a hegemoniát a mexikóiak ragadták magukhoz.

Tezcuco királya, *Nezahualcoyotl*, a csicsimek királyságot újra nagyvágú tette. Teljesen kifejtette a hűbérrendszert; bölcs törvényeket hozott, amelyeket utóbb az európaiak is tiszteletreméltóknak tartottak; fővárosát templomokkal, palotákkal, kertekkel, hidakkal díszítette; a művészeteket és — maga is kitűnő költő lévén — az irodalmat felvirágoztatta. Halálakor (1472) fényes örökséget hagyott nyolcéves fiára, *Nezahualpillire*, kinek gyámja a mexikói szövetséges király lett.

A *mexikóiak*, vagy ahogy a *tlatelulkákkal* együtt nevezték magukat, az *aztekek* fővárosai (*Tenochtitlan* és *Tlatelulco*) egymás tőszomszédságában épültek s az 1431-ben kötött szövetség örökre egybefűzte sorsukat. 1440-ben *Itz-kohuatl* halála után *I. Montezuma* lett az aztekek királya, a legnagyobb mexikói hódító. Húszesztendei háború után, 1465-ben, *Chalcot* több más területtel együtt elfoglalta; de a testvér városállam, *Tlatelulco*, függetlenségének, ötesztendei küzdelem után, 1473-ban csak fia és utóda, *Axayacatl* (1468—1477) vethetett véget. A két város egyesült, templomaik, palotáik fénye egyre növekedett s a birodalom sohasem volt nagyobb mint ezekben az időkben. A hűbéres királyokat a mexikói király családi kötelezésekkel fűzte magához szorosabban, és győztes katonáit földbirtokokkal jutalmazta. A tartományok önkormányzatát kímélte, de néhány helységökben állandó katonaságot tartott, hogy az adót rendszeresen fizessék s ne lázongjanak. Azonban a *zapotekék* mégis visszavívták függetlenségüket, a *tlazcalai* köztársaság szabadságát pedig sohasem törhette meg.

A mexikói királyok más törzsekkel már csak azért is harcoltak, hogy isteneik oltárára áldozatokat szerezzenek; sőt 1445 táján a nagy inség idején szerződtek is a keletiekkel, hogy csatajátékokat rendezzenek s az elfogottakat feláldozhassák. Újesztendőt, győzedelmet, trónralépést, templomszentelést s minden nagy eseményt ilyen véres áldozatokkal ünnepeltek meg és *Huitzolo-pochtli* épen műveltségök legszebb éveiben lett hadistenök, ki folytonosan emberáldozatokat követelt tőlük. 1900-ban megtalálták 48 kápolna közt levő főtemplomát, melyben bálványképek és kőszobrok voltak felhalmozva, míg a pincékben behasított vagy átlukasztott gyermekoponyák heverték. A papok jóslásra kényszerítették a bálványok torzalakjait. Babonasággal gyógyítottak. Nem maradt el a tetemre-hívás sem, mikor a halottat a többi pap megkérdezte, nem orvosának tudatlansága vagy rosszakarata ölte-e meg? De más téren biztosan fejlett az ősi műveltség. A gyönyörű piramisok és egyéb hatalmas épületek *hieroglifjai* mellett a nép is megismerte a *betűírást*. 1878-ban a délmexikói xayi palota romjai közt (*Chiapias* mellett) agyagtáblákba rótt ősrégi *könyvtárt* találtak. Törvényszékeiken írásban vitték pereiket. Voltak mérnökeik, csillagászati, naptári ismereteik s napóráik. Cserekereskedést folytattak, vagy aranyporral fizettek. Elhíresedtek aranyékszereik, szőtteseik, pompás szőnyegeik, tolldíszítéseik, mozaikjaik, agyagárúik stb., amelyekkel messze földön kereskedtek. Kereskedőik hozhatták meg *II. Montezumá-nak* (1502—1520) azt a hírt, hogy valami csodálatos fehér emberek már nemcsak a szigeteken, hanem a szárazföldön is hódoltnak. Sejthették-e, hogy ősi birodalmuk és ősi műveltségök csakhamar ennek a maroknyi jövevény népnek esik áldozatul?

III. Dél-Amerika államai a középkorban.

Dél-Amerikában a Magdolna-folyamtól keletre alig 40.000 km² területen öt kis államban (Zippá, vagyis a mai Bogota, Zaque, Sogamoso, Guatabita, Tundama) laktak a *csibcsák* (chibchák), akik magukat őslakóknak tartották. Sok aranyuk és drága-, különösen smaragdköyük lévén, mint ötvösök korán elhíresedtek. Ékszereik egy részét a tavakba dobták, vagy a barlangokba rejtették el, hogy velük isteneiknek kedveskedjenek; ami ezt a területet utóbb az aranyember (El Dorado) földjének hírébe juttatta. Trónraléptekor minden király aranyember volt. Kivezették a Guatabita-tó partjára, hol a papok, roppant tömeg jelenlétében, valami ragadós agyaggal kenték be, azután aranyporral hintették be. A nap sugaraiban ragyogó fejedelem ekkor tutajra ült, kacikáival bevezett a tó közepéig s a parton álló nép örömrivalgásai közt ékszereket dobott a vízbe, hogy áldozatot mutasson be az isteneknek. Azóta sok kincsrevágó európai látogatta meg ezt a tavat, amelyhez a jámbor csibcsák jó országutakat építettek, hogy a legmesszebről jövő búcsúsok is felkereshessék.

Véres emberáldozatokat is hoztak s királyt megillető tiszteletben nevelték azokat a szent gyermekeket, akiknek ilyenkor az egész népért kellett meghalniok. Papjaik nem tudtak írni, olvasni s naptáruk sem volt olyan tökéletes, mint ahogy egyidőben spanyol történetírók állították. De igaz, hogy a csibcsák szervezett államokban éltek. *Katonaságuk* kiképzésére, gyakorlására s együtt-tartására maga a király ügyelt fel. A hadüzenetet hetekig tartó szertartások előzték meg, s a csatába legnagyobb ünnepi díszükben, dalolva és zeneszó kíséretében indultak. Vitézeik lelkesítésére legnagyobb hőseik múmiáit is magukkal vitték s a győzedelmet nagy ünnepekkel, táncsal és áldozatokkal hálálták meg isteneiknek. A papokat és a kacikákat szigorú vizsgálat alá vetették, mielőtt fontos hivatalukat elfoglalhatták; de a hivatal örökös volt a kacikák családjában s azt csak lázadás következtében lehetett elveszteni. Az adót aranyban, gyapottakarókban, smaragdokban szolgáltatták be; mindezekkel cserekereskedést is folytattak. Vásáraikat külföldiek is látogatták. A nagy templomokat és fejedelmi palotákat fából rótták össze és szalmával fedték be, de aranylemezekkel és gyapotszőnyegekkel ékesítették. A ragyogó trónon ülő királyhoz mindenki csak ajándékok átnyújtása után közeledhetett. A király sohasem léphetett a földre; arannyal és drágakövekkel ékes gyaloghintóban vitték egyik helyről a másikra. Nyilvánosan csak testőrei, papjai, a legfőbb méltóságos urak és szolgálói kíséretében jelent meg. Idejének legnagyobb részét kétszáz felesége társaságában töltötte. Halálakor legkedvesebb feleségeit megölték s vele egy sírba temették, följük hatalmas dombot emeltek s azután napokig tartott a halotti tor. Legnagyobb királyuk a harcias és igazságos *Nemequene* (a mi Mátyás királyunk kortársa), a csibcsák legnagyobb törvényhozója volt.

Odább délen, a déli szélesség tizedik foka alatt, *San Augustin* környékén, ekkor már századok óta omladoztak egy önálló műveltségű, de teljesen ismeretlen nép kisebb-nagyobb templomai. Ezeknek faragott oszlopai többnyire embert ábrázolnak. A művészek csak a fej hű és eleven ábrázolására fordítottak gondot s törekvésük sokkal jobban sikerült mint Európa legtöbb középkori

művészenek. A középkor végén emberevő paecek barangoltak azon a területen, hol a műveltség és a művészet valaha ilyen nagy dolgokat alkotott.

Még odább délen *Peru műveltsége* nemcsak a bennszülött krónikások, hanem az újabb ásatások szerint is olyan korban keletkezett, amikor Európában a történelmi idők még nem kezdődtek el. Peru elnevezése voltaképen félreértésen alapul. Az európaiak először 1522-ben azoktól a biruiaktól hallottak róla, kik a Közép- és Dél-Amerikát összekötő istmus délnyugati részében, a San Miguel-öböl körül laktak. A biruiakról nevezték el Perunak azt a hatalmas birodalmat, amelynek egy része ezt a hibás elnevezést most is mint független állam viseli.

Legújabban (1909) egyes angol tudósok, mint Hewitt, Muring, Markham, Read, Peruban keresik az amerikaiak, sőt az *egész emberiség műveltségének eredetét*. Megkockáztatták azt az állítást, hogy a perui Chimoana-völgyben a *csimuk* (chimuk) az agyagipar terén már ötezer esztendővel ezelőtt olyan tökéletességre tettek szert, amely sok tekintetben felülmúlja az asszirokét és az egyiptomiakét; sőt készítményeik, szépség tekintetében, a görögök és az arabok alkotásaival is vetekednek. Megtalálták ötszáz angol mérföld hosszú vízvezetéküket s edényeik díszítéséből következtettek szellemük fejlettségére és társadalmi életük módjára. Eszerint a csimuk a természetet, különösen a Napot és a Holdat imádták; szerették a zenét, ruházatukban a divatot és gyermekeiknek játékszerekkel kedveskedtek. Szobraikon vastag szemöldökű, nagyszemű, sasorrú, keskeny-ajkú embereket kétségkívül arcképszerű hűséggel örökítettek meg s a lelkiállapotokat, az örömet, szenvedést stb. is kifejezték. Prometheus mondájára emlékeztet az a szobruk, amely azt ábrázolja, hogy egy sziklához láncolt ember testét sas csipdesi.

8. ábra. Perui agyagkancsó az anconi temetőből.

A *csimuk* (másképp mucsikok vagy jungák) a Guayaquili öböl és a mostani Callao közt a Csendes-óceán partjain laktak, de a peruiak az odább délen a partokon lakó indiánusokat is így nevezték. Ahol most sok helyütt kietlen pusztaságok, valóságos sivatagok vannak, ott a csimuk mesterséges vízöntöző csatornák segítségével termésre kényszerítették a földet. Tengeri-, batate-, jukka- és gyapotföldjeiket rendszeresen öntözték, a hegyekről lerohanó patakok áradásai ellen megvédelmezték s a szigetekről hajón hozott guanóval trágyázták. Országuk nagyon népes volt s a földművelő nép a városi életet is szerette. Fővárosa, *Chanchan*, száz hektárnál nagyobb területen épült; s a mai Lima közelében *Ancon*, a temetők városa, gazdag leletekkel bizonyítja a lakosok műveltségét. Mivel követ és fát messziről kellett hozniok, rendszeren téglából és vályogból építették templomaikat és palotáikat, amelyek falainak díszítéséhez jól értettek. A közemberek nádból vert fallal és paticcsal készítették házaikat. Vastag, magas, kettős falak mögül védték városaikat, helységeiket. Királyaik, főbb papjaik

múmiáit piramis-alakú templomokba temették. Általában véve nagy tiszteletben részesítették halottaikat s hittek a lélek földöntúli életében. Legfőbb, mert legáldásosabb istenük a *Víz* volt, mely a Nap perzselő hatalma ellen oltalmazta földjeiket ; és imádták a szép, enyhe éjszakáikat megvilágító Holdat és a csillagokat. Istennek tartották a Tengert is, mely halaival táplálja őket, lágyan ringatja hajóikat és párás szellővel hűsíti a nappali forróságot. Különben is azt mesélték, hogy tutajszerű hajókon, tengeri úton vándoroltak be hazájukba ; később, mikor a belföldet is gyarmatosították, a Titicaca-tavon épen ilyen hajókat használtak.

Országuk, hosszabb küzdelem után, a XV. század közepe táján hódolt meg *Tupak Yupanqui* perui inkának, aki meghódította a magyar királysággal épen egykorú *quitoi* birodalmat. Ő igazta le a Peru közepén, a Santa mellékén levő *kuismanku* birodalmat is, melynek lakosai gránitból és homokkőből faragták hatalmas templomaikat. A huantari templom ötemeletes volt és berendezésével, tervének nagyszerűségével utóbb az európaiakat is bámulatba ejtette. Az *aymarák*-nak valamely törzse szintén épületeinek nagy arányaival és díszével tűnt ki a Titicaca-tó környékén, hol különösen az *ak-kapanai* és *tiahuanacói* templomok és paloták romjai, domborúművei hirdetik fejlett művészetüket. Hogy a hatalmas sziklából kétemeletes palotákat is építettek, egy kőbe vésett tervrajzuk bizonyítja. Nagyszerű épületek omladoznak a tó szigetén is.

Ezeket a művelt országokat többször elborították a *népvándorlás* hullámai, amíg az *inkák* valamennyit egyetlenegy birodalomban egyesítették. Az inkák az aymara-törzshöz tartoztak s hatalmuk és műveltségük középpontja a Titicaca-tó mellett Tiahuanaco volt. Valami okból onnan vándoroltak ki »a világ négy tája« felé, amiért azután később a világ négy tájának, *Tahiantinsuyu*-nak nevezték birodalmukat. Nemzeti monda szerint *Inti* Napisten a Titicaca-tó szigetén aranybotot adott a Holdtól született két gyermekének a kezébe s meghagyta, hogy észak felé addig vándoroljanak, míg a bot besüpped a földbe, amelyet megérint. Ez Cuzco közelében, a Guanacaure hegy tövében történt. A testvérek, kik egyúttal házastársak voltak, ottan házat építettek s olyan föld- és kertművelést, háziipart és művészetet teremtettek, hogy a környék félvad népei csodájára jártak. Isteni atyjuk parancsára a testvérek azután őket is megtanították a föld művelésére, házépítésre, szövésre, fonásra és más egyéb hasznos mesterségre. A lakosok ekkor *Inti* Napistent elősmerték főistenöknek s fiát, *Manko Kapakot* (»a hatalmas királyt«) királyuknak. A dolog a valóságban úgy áll, hogy *Manko* csapata *Alkaviza* királytól kért és kapott engedelemmel telepedett meg *Cuzco* egyik városrészében. A jövevények csakhamar elterjesztették a *Napisten* tiszteletét s elűzték a régi vallás papjait, sőt magát *Alkaviza* királyt is ; hatalmukba kerítették *Cuzco* városát s azt 1200 táján a *perui inka* birodalom középpontjává tették.

Az első négy inkának (ahogy a népről magát a királyt is nevezték) még sokat kellett küzdenie az elűzött királyi család ivadékaival. Csak a következő három inka gondolhatott hódításokra, az ország területének növelésére. Ellenéseiket sohasem támadták meg hadüzenet nélkül s a népeket inkább megnyerni akarták, mint fegyverrel legyőzni. A meghódolt királyt meghagyták

trónján, csak a Napisten és az inka felsőbbségének elismerését követelték tőle. De az elfoglalt ország kőbálványait Cuzcóba vitették s beépítették a Napisten templomába, hogy a legyőzöttek észrevegyék saját isteneik gyöngeségét s a győzők isteneinek nagyobb erejét. A királyok fényben éltek fővárosukban, katonáik mindig harcrakészen álltak, tárházaik tele voltak s amellet a nép bátran folytathatta munkáját. Mindez és a biztos alapokon nyugvó jóllét a szomszéd népeket is hódolatra ösztönözte s így véres háborúkra ritkán került a sor. Az inkák kitűnően értettek hozzá, hogy a meghódított népek szorgalmát és tudását a birodalom általános jóllétének és műveltségének emelésére fordítsák. Öntözésben, csatornázásban és építkezésben jártas törzsektől körülvéve, nem csoda, ha már *Roka* inka vízvezetékkel látta el Cuzcót s kőből hatalmas palotát építtetett magának. Mesterei a kövek egyberovásához kitűnően értettek. Valami különösebb ízléssel sohasem építkeztek, a szép iránt kevés érzéket tanúsítottak s furcsának tetszhetik, hogy a roppant épületeket szalmával vagy náddal fedték; de technikájuk a mi korunkban is elismerést érdemel. Szobrászatuk nem fejlődhetett, mert vallásuk nem szerette a faragott képeket s a hódolt népeknél talált szobrokat is összetörték vagy beépítették. A perui birodalom terén talált szobrok tehát majdnem kivétel nélkül az inkák kora előtt készültek.

Roka inka Cuzcóban *iskolát* is állíttatott, de csak az inkák s a meghódított fejedelmek ivadékainak számára, mert a közműveltséget, mint a nyugtalanságok okát, veszedelmesnek, a tudományt azonban az uralkodás egyik feltételének tartotta. A főbbek maguk közt a nép előtt ismeretlen külön (alkalmasint *aymara*) nyelven beszéltek, de a birodalom nyelveit, különösen a hivatalos quechua nyelvet is tudniok kellett. Akik tudósok (*amauták*) akartak lenni, felsőbb iskolákba jártak; a nemzeti hagyományokat, történeteket, költeményeket, papi tudományokat az ilyen iskolákban sem írásból, hanem előadásból, hallás után tanulták.

A bölcs inkának egyik utóda, *Yahuar Huakak*, évi ajándék küldése helyett rendes adóra akarván szorítani a felvidékieket, a csankák egyenesen a főváros ellen nyomultak. Az inka a hegyek közé menekült, de fiatal rokona, *Huirakocsa*, a nevét adó ősi isten, *Huirakocsa* nevében ellenállásra lelkesítette a cuzcóiakat, kik el is kergették az ellenséget. Mostantól fogva szótlanul engedelmeskedtek szabadítójuknak, ki azután királyi cím nélkül is nagy dolgokat művelt, mert dél felé egészen a Titicaca-tó partjáig, az őshazáig, diadallal nyomult előre. Győzedeleit egyrészt annak köszönte, hogy a cuzcóiak nemzeti istenét, *Huirakocsa* Napistent, nagyobbak ösmerte el az inkák Napistenénél, Intinél, s ezzel a nemzeti érzést és büszkeséget kielégítette. Hadjárataiban nem rombolta le a meghódított népek templomait, istenszobrait, hanem megengedte, hogy ilyeneket még Cuzcóban is állítsanak. Azonban papjaival, tudósaival együtt kijelentette, hogy a főisten *láthatatlan*, tehát nem lehet és nem szabad szobrokban, képekben ábrázolni.

A birodalom és a vallás megújítóját a trónon a harcias *Yupanki* követte, aki országa határait keleten az alföldig (a llanáig), nyugaton pedig a Csendes-óceánig terjesztette. A hadsereg szervezése következtében olyan tekintélyre tett szert, hogy a hegyi törzsek egy része az első felszólításra bejelentette hódol-

latát ; s azok, akiket fegyverrel vert le, szintén megnyugodtak, mikor tapasztalták, hogy nem bántja templomaikat, hanem még áldozatokat is mutat be isteneiknek. A csanakák azonban többre becsülték függetlenségüket mint eddigi hazájukat s kivándoroltak, hogy ne éljenek szolgaságban.

Az ekként alakult perui birodalom szervezésének dicsősége az addigi Amerika legnagyobb emberének, *Yupanki*-nak nevéhez fűződik. Eszerint az állam feje az *inka*. Határtalanul tisztelték mint a Napisten fiát és legfőbb papját, az ország korlátlan hatalmú királyát és egyetlen földesurát. A vagyont, földbirtokot ő osztogatta ; de még a haszon élvezőitől is megkövetelte, hogy a jövedelem egyharmadát neki, másik harmadát a Napisten papjainak szolgáltatassák be s a többit közös költségekre fordítsák. Viszont a király és papság közösen gondoskodott a köznép (hatunruna) eltartásáról, amely tehát az állam feladatai közé tartozott. Az államban minden közös volt : a föld, legelő, állattenyésztés. A perui még csak egy lámát sem mondhatott a magáénak, pedig ez volt az egyetlen nagyobb háziállat. Még a lámanyírás és a gyapjúnak beszédése, feldolgozása is állami feladat volt. Egy-egy kolostorszerűen berendezett állami gyárban néha több száz leány fonta, szötte a láma és a vikunya gyapját s végszámra készítették a finomabb vagy a durvább posztóruhát, különösen a katonaság számára. Saját házukban a lakosok többnyire aprójószág húásával táplálkoztak ; de nagyobb ünnepeken az inka lámahúst osztatott ki köztük.

Közmunka volt a *bányamívelés* is. A felszínes műveléssel nyert aranyat és ezüstöt a felügyelet alatt kirendelt munkások kötelesek voltak beszolgáltatni a kincstárba, mely azt nem a közvagyon növelésére, hanem az istentisztelet és a királyság fényének emelésére használta. A nemes ércek hazája nem ösmerte a pénz fogalmát. Tulajdonképen mit is ért volna vele a perui, aki maga is állami tulajdon volt s magának jóformán semmit sem kereshetett ? Mindenét az államtól kapta, körülbelül úgy, mint a mai katona a fegyvert, felszerelést, ellátást, előmenetelt, aminek fejében azonban egész lelkesedéssel kellett dolgoznia közcélukért. Csak így érthető, hogy a magánhaszon kizárása mellett is remek szötteket, díszes edényeket s más ipartárgyakat készítettek s földművelésük, állattenyésztésük mintaszerű volt.

Peru alapjában véve *földművelő* állam volt, pedig a lakosok az ekét sem ösmerték, hanem tengeri, mandióka, burgonya stb. alá ásóval és kapával dolgoztak. Földeiket guanóval szorgalmasan trágyázták, meredek hegyoldalakon kőfalakkal támasztották alá a termőföldet, mint nálunk különösen a Karsztvidéken s az alföldön öntözőcsatornáknak vezették földjeikre a szükséges vizet. Mikor a mezei munka ideje elérkezett, a Cuzco közelében levő szent uradalomban, az ország legfőbb méltóságaitól környezve, maga az uralkodó kezdett az ásáshoz, a vidéken pedig mindenütt a főbb tisztviselők adtak jelt a munka megkezdésére. Ez nagyon emlékeztet a több ezer esztendősi kínai szokásra. Minden családapá egyforma területet kapott megművelésre ; de ennek az egységnek felével növekedett a terület minden fiú, és negyedével minden leány születése után. Nagyobb kedvezésben senki sem részesült, de ez elegendő is volt egy-egy család tisztességes megélhetésére. Az apa vagy valamelyik gyermek elköltözése, halála esetében a rész azonnal visszazállt a tulajdonos kincstárra.

9. ábra. Perui katonaság. (Egy perui agyagedényen.)

Peruban tehát a birtok nem volt a gazdagság és a nemesi tekintély alapja, mint az akkori Európában. A föld jövedelmének egy részét, pontosan megállapított arányokban, a szegények eltartására, betegek ápolására, a tisztviselők fizetésére fordították.

A munkának katonás szervezését s a munkások jó ellátását a kitünő *közigazgatás* tette lehetővé. Ennek alapja a rendesen tíztagú család, melyről a családfő mint altiszt gondoskodott. Tíz családból állt a kerület vagy század, tíz századból az ezred, tíz ezredből (legalább tízezer emberből) a tartomány. Mindegyiknek élén megfelelő rangú tiszt állt és pedig a tartományok élén rendesen az inkáknak valamely rokona. A közigazgatás feje maga az inka volt a melléje rendelt államtanáccsal. Minden statisztikai változást be kellett jelenteni, hogy aránytalanságok ne támadjanak.

Mikor a mezei munkák szüneteltek, az előkelőbbek minden tartományban fegyvergyakorlatokat tartottak a köznéppel, amelyet a *honvédelem* kötelezettsége is terhelt. Perunak nem volt állandó katonasága, de katonailag kiképzett népe s jól felszerelt tárházai és fegyvertárai következtében bármikor gyorsan megjelenhetett a csatatéren.

Az állam a *nőkkel* is rendelkezett. Nemcsak házimunkáik elvégzésében ügyelt föl rájuk, hanem az állami szövő- és fonógyárakba is berendelhette őket. Napszámot, munkadíjat senki sem kapott, Peruban mégsem voltak koldusok és naplopók. Az állam megkövetelte, de meg is becsülte mindenkinek a munkáját s a munkára képtelenekről tisztességesen gondoskodott. Ha máshonnan nem, az agyag tengeri-söröskancsóknak (huakóknak) a való életet mesteri módon ábrázoló képeiről is fogalmat alkothatunk a peruiak mindennapi életéről. A berlini néprajzi múzeum kancsóinak rajzain ott láthatók lakásaik, szokásaik, mezei munkáik, csatáik, táncaik és vadászataik. Feltűntetik azok a képek az ember életét a születéstől a halálig s nagyon jól ábrázolják, sok egyéb közt, a betegségeket is; mintha a klasszikus népek módjára arra intették volna a sörözőket, hogy egyenek, igyanak, míg a gonosz betegségek meg nem támadják őket. Ezekből a képekből kiderül, hogy a lepra, lues, lupus (különösen ennek perui változata, az uta) nem tartozott a ritkább betegségek közé s az amputálást is ösmerték.

A gyermekről, születésétől fogva, az állam gondoskodott, de a közmunkáknál csak a 24—50 éves férfiakat kötelezte szolgálatra. Évenként egy meghatározott napon a birodalom valamennyi huszonöt esztendő legényének házasságot kellett kötnie egy-egy 18 esztendő leánnyal, akit a kerület főtisztje választott számára. A lakodalmat különös szertartások nélkül a kerületi székhelyeken, országszerte egyszerre tartották. A fiatal pár lakásáról községük gondoskodott. A legszebb leányokat az inka háremébe vagy pedig a Napisten kolostorai számára választották ki. A legtöbb ilyen leány a vallásos élet közép-pontjába, Cuzcóba jutott, mely nemcsak a hódítók, hanem a legyőzött népek isteneinek is valóságos panteona volt. Az állam egy uralkodó vallást ösmert el; a régibb vallásokat csak mint változatokat tűrte, de sohasem engedte meg, hogy a politikai együvértartozás érzetét gyöngítsék. Azért havonként egyszer minden községben vallásos lakomát rendeztek, amelyhez a lámahúst és a sört az inka adta, aki elvárta, hogy alattvalói táncoljanak, énekeljenek s jól érezzék

magukat, mikor pihenni engedi őket. Ilyen lakomákat más örvendetes események alkalmával is tartottak; pl. a hatunt, vagyis a tél kezdetét (június 21.) kilenc napig felváltva böjtöléssel és lakomával ünnepelték. A nép ilyenkor egyetlenegy nagy család volt, mely együttérezett atyjával, az inkával. Az inka atyja pedig maga a Napisten volt, akinek az arannyal bélelt cuccói főtemplomban óriási aranyképe állt. Az egész ország leborult a téli első napsugár előtt, amely erre a korongra esett s vakító fénnel kápráztatta a hűsége alattvalók szemeit.

A honalapító *inka törzs* mindvégig kiváltságos osztály maradt s magát az uralkodót is csak inkának nevezték közönségesen. Míg kevesen voltak, az inkák az uralkodó asztalánál étkeztek s az ő családjához tartoztak; mikor azonban nagyon elszaporodtak, külön kasztá alakultak, amely az állam jövedelmeinek egyharmadát kapta s megtartotta elsőségét az inka udvarában. Mivel rendkívül fontos kötelességek vártak reá, tagjait gondos állami nevelésben részesítették. A tizenhat éves ifjút szigorú vizsgálat után vették fel a kasztba, melynek jelvényét, az arany vagy ezüst fülbevalót, csak mostantól fogva viselhette és finomabb ruhákban is csak ezentúl járhatott. Mivel a vizsgálatok majdnem teljesen a testi ügyességek bebizonyítására szorítkoztak, az *irodalmi* műveltséggel ilyen udvari iskolákban nem törődtek. Mindamellet az irodalom és tudomány, a régibb spanyol krónikások szerint, szépen kifejlődött Peruban s *Garcilaso* inka, vagy inkább annak vérrokona, könyvet írt a földművelésről.

A technika fejlettségét nemcsak a hatalmas épületek, hanem a nagyszerű *műutak* is bizonyítják. Fákkaal szegélyezett, kövezett utak körülbelül 4—5000 kilométer hosszúságban s az Andokon keresztül néhol 5000 méter magasságban vezettek. Az állomásokon posta, vendéglő, fürdő, templom fogadta az utast. Peruban akkor kényelmesebben lehetett utazni, mint Európában akárhol s az inka Cuzcába hamarabb hozathatott tengeri halat, mint a francia király Párisba auvergnei havat. A kocsit ugyan nem ösmerték s gyalog vagy lámaháton közlekedtek; de minden postaállomáson pihent lámát kaphattak a továbbutazásra s kengyelfutókat a hírek elküldésére. A legmeredekebb völgyeken liánból font hidak vezettek keresztül.

Peru szervezőjét, *Yupanki* inkát, ezek után méltán tisztelték meg a Pacsakutek, vagyis »a világ rendezője« melléknévvvel. Fia, *Tupak*, hódításokkal növelte a birodalom terjedelmét s végképen a csimukat is ő alázta meg. Természetes, hogy a meghódított népeknek nem igen tetszett a peruiak szociálista állama; szokatlan intézményei ellen tehát gyakran felkeltek. Tupak a lázongók fékentartására s beolvasztására perui gyarmatosokat küldött, kik fegyverük és műveltségük segítségével többnyire célt értek.

Az európai értelemben vett középkor végén Peru Amerika leghatalmasabb birodalma volt, melynek nyugati partjait a Csendes-óceán hullámai több ezer kilométer hosszúságban mosták. A csodálatosan egységes közigazgatás az önkényuralomnak és a teokráciának készsége eszköze volt, de egyúttal hú kifejezője annak a szociális gondolatnak, amely Peru egész sajtáságos államszervezetén végigvonult. Ebben a szervezetben van valami, ami az európai Spárta vagy az ázsiai Kína szociológiai felfogására emlékeztet; de a középkor anélkül ért véget, hogy Peru s az egész Amerika idegenektől való kölcsönzésre szorult volna.

IV. A negyedik földrész (Amerika) meghódítása.

Az óceáni utak és szigetek fölfedezésénél is váratlanabb volt az a hír, hogy a spanyolok Amerikában hatalmas, nagy birodalmakat hódítottak meg. A hódítások sorát *Mexikón* kezdték.

1502 óta I. *Montezuma* uralkodott Mexikóban, melynek megfogyatkozott hatalmát többé a legjobb akarattal sem állíthatta helyre teljesen. A zapotekék elszakadtak a birodalomtól s a chichimekek tezcucói birodalmával kötött szövetség is bomladozni kezdett. Ennek oka maga a király volt, ki 1512-ben a tlazcalai köztársaság ellen közösen viselt hadjáratban szövetségesét cserbenhagyta, sőt el is árulta. Növelte a bajt, hogy mikor Nezahualpilli tezcucói király 1516-ban meghalt, Montezuma saját unokaöccsét, *Cacamát*, választotta meg királynak, mire az új király öccse, *Ixtlilchochitl*, a választás és nemzete szabadságának érdekében, fölkelt az idegen gyámkodás ellen. Oly erősen támadt, hogy bátyja végre is megosztozott vele az országon. Mexikóval csak azért nem számolt le, mert az osztozás idején értesült, hogy a spanyolok *Fernandez de Cordova* és *Grijalva* vezetése alatt már Közép-Amerika földjét kutatják.

Mexikó és *Yukatán* gazdagsága és műveltsége bámulatba ejtette az európaiakat s fölfedezésök híre lázba ejtette a conquistadorokat. Így történt, hogy *Velasquez* kubai kormányzó megbízásából *Fernando Cortez* 1519 februárius 10-én tizenegy hajón mindössze 400 európaival, 200 indiánussal, 16 lóval és 14 ágyúval megindult Közép- és Észak-Amerika leghatalmasabb állama, *Mexikó* ellen. *Tabascónál* partraszállásakor ellenállásra talált, de azt a puskák ropogása, ágyúk dörgése s a soha nem látott lovak megjelenése itt is megszüntette s a lakosság a kalandorokat ajándékokkal engesztelte ki. A partokon tovább hajózva, *Cortez* megalapította *Veracruz* városát, mexikói földön az első spanyol gyarmatot, mely hadműködésének alapja volt. Barátságosan akart eljutni onnan a fővárosba. Mint egy keleti hatalmas király küldöttje jelentkezett *Montezumánál*, aki más-különben is értesült jöveteléről s ajándékait gazdag ajándékokkal viszonzta, de megkérte, hogy ne jöjjön a fővárosba.

Cortez udvariasan kért újabb engedelmet, hogy tiszteletét tehesse, s egyúttal mindent megtett, hogy — megtagadás esetén — útját kierőszakolja. Szövetkezett a totonak-indiánusokkal, kiket a mexikóiak nemrégén győztek le s kik most spanyol segítséggel akarták visszanyerni függetlenségüket. Egy hajót az ajándékokkal s a jó hírekkel hazaküldött Spanyolországba, a többit pedig — *Agathokles* módjára — elrontatta, hogy senkinek se jusson eszébe a szökés és bátran szálljon szembe az ismeretlen veszedelmekkel. Ekkor azután megindult. *Pompásan* megművelt, városokkal megrakott földeken ellenállás nélkül nyomult előre. A nép mindenütt megbámulta, szívesen fogadta s némi ellenállás után *Montezuma* is gyanútalanul bocsátotta be fővárosába, *Tenochtitlanba*.

Nem csoda, ha annyi kincs és gazdagság látása rablásra készítette az európaiakat, kik különben is meggazdagodni mentek oda. *Cortez* áttérésre, majd lemondásra akarta kényszeríteni a császárt; a mexikóiak azonban fegyvert ragadtak, agyonverték császárukat, mikor csillapítani akarta őket (örökösei most is nyugdíjat húznak a mexikói kormánytól) s az idegeneket kikergették

a fővárosból (1520 július 1—2. éjjelén). Cortez tizenhárom hónap mulva (Velasqueznek ellene küldött seregét a maga részére nyervén) 1521 augusztus 13-án rohammal vette be a fővárost s annak hősvédőjét, Mexikó utolsó császárárt, Guatemocint (Quauhtemoc-tzint) kivégeztette. Ez a története *Új-Spanyolország* alapításának.

Cortez azonnal egész erővel látott a főváros újraépítéséhez, a tömegesen bevándorlók részére gyarmatokat alapított, a Csendes-óceán mexikói partjainak kutatására s egy középamerikai tengeri átjáró fölfedezésére hajókat építtetett, és meghódította Ó-Kaliforniát s Guatemalát, hol a csodálatos földvárak (moundok) végződnek. Cortez neve nagy név a földrajzban, de a történelem egy nagy nemzet megsemmisítőjét, egy ősrégi műveltség kiirtóját látja benne. V. Károlynak nem ez volt a kifogása. Attól tartott, hogy független állammá teszi Új-Spanyolországot, tehát 1527-ben megfosztotta kormányzói méltóságától.

Cortez első sikereinek híre különben másokat is hasonló kockáztatásokra bátorított. *Pizarro* Ferenc, az egykori estramadurai kondás, bizonytalan hírek alapján 1524-ben indult el az *inkák birodalmának* felkutatására és elfoglalására. Amit azonban, a guayaquili öbölben kikötve, az első perui városban, Tumberben tapasztalt, meggyőzte arról, hogy ötletszerű vállalattal ily hatalmas állam ellen nem boldogul. Visszatért tehát, hogy komolyan készüljön feladatára. Sevillában 1528-ban személyesen fölkereste V. Károlyt, aki kinevezte őt a meghódítandó tartomány helytartójának, társát, *Diego d'Almagrot* Tumberparancsnokának s *Hernando de Luquet*, ki a költségeket adta, Peru első püspökének. Ez a triumvirátus 1530-ban három hajón mindössze 168 spanyollal indult Peru ellen.

Tumberben értesült, hogy Perut polgárháború emészti. Huina Capak inka két fiára hagyta a birodalmat; helyesebben szólva, öregebb fiának, Huaskarnak, örökségéből független királysággá alakította Quitót kisebbik fia, Atahualpa számára. Trónra jutva, Huaskar csak helytartónak tekintette öccsét s hódolata bemutatására Cuzcoba rendelte. Atahualpa sereg élén ment oda; a város előtt megütközött bátyjával, elfogta őt, a rokonok közül pedig nagyon sokat kivégeztetett (1530). Épen országa új berendezése és beutazása közben értesült az európaiak jöveteléről. Kíváncsi volt reájok; gazdag ajándékokkal követet küldött hozzájuk s magához hitta őket Cajamarca közelébe, hol negyvenezer emberrel táborozott.

Pizarro 168 emberrel meg is jelent az elhagyott városban, berendezkedett a védelemre, s egy kis lovascsapat élén Sotót küldte a táborba, hogy az inkát a városba híjja. *Atahualpa* másnap néhány ezer emberrel be is vonult a városba, hol egy élő lélekkel sem találkozott. Mikor a piacon megállt, egy pap két tolmáccsal megjelent előtte s felszólította, hogy hódoljon meg V. Károly és a pápa előtt. Az inka lapozgatott a kezébe adott bibliában, azután földre dobta. A pap elszörnyedve kiáltott fel, mire a rejtekben álló spanyol lovasok előrohantak, s a pattantyúsok a két kis csatakígyót elsütötték. A teljesen ismeretlen haremódtól megrémült perui katonák megfutottak s inkájukat a spanyolok elfogták. A peruiak már elkésve emberelték meg magukat, hogy kiszabadítsák; pedig kétezeren estek el a küzdelemben.

Ilyen óriási birodalom váratlanabban és sajátságosabb körülmények közt még sohasem lett az ellenség martaléka. A perui hadsereg feloszlott s a nép készségesen teljesítette néhány elszánt kalandornak az inka nevében osztogatott parancsait. Az inka fejedelmi fényben, de mégis fogoly gyanánt élt Cajamarcában. Mikor látta, a spanyolok mennyire epekednek a kincsekért, megfogadta, hogy nagy lakószobáját a fölemelt kezének magasságáig arannyal és ezüsttel tölteti meg, ha szabadon bocsátják. S amint felszólítást intézett népéhez, a drágaságok csakhamar óriási mennyiségben gyűltek Cajamarcába. Pedig alattvalói a szent tavakba (pl. a columbiai guatavitaiba is) annyit rejtettek el, hogy Londonban »az inkák kincse« kutatására még 1900-ban is külön társaság alakult: a Contractors Limited. Pizarro azonban türelmetlenkedett; testvérét, Fernandót, egy kis csapattal Pachacamacba küldte, hogy annak ékességeit is magával hozza. Azokat azonban a lakosok megmentették; s a hallatlanul merész kis csapat beérte azzal, hogy összetörte az istenek agyagszobrai helyökbe a kereszt jelét állította. Mielőtt a cajamarcai szoba egészen megtelt volna, a spanyolok megosztottak az egybeharácsolott kincseken, mire Atahualpa a megígért szabadságot követelte. A spanyolok tudták, hogy a fogásból titokban küldött parancsal testvérét, a törvényes inkát, azért ölette meg, mert nem akarta, hogy útjában álljon, mikor kiszabadulva, a spanyolok ellen bosszúra szólítja nemzetét.

Pizarro emiatt mint testvérgyilkost, bálványimádót és többnejűt lefejeztette. Elkobzott kincseiből minden katonájának 18—36.000 koronát adott. Atahualpa egyik rokonát inkának nevezte ki, hogy ennek útján osztogathassa parancsait; a peruiak azonban végkép elidegenedtek tőle s a spanyoloktól elszökött utolsó inkájuk, Manco, vezetése alatt védelemre készültek. Pizarro csak heves harcok után verhetette meg őket.

1536-ban Háromkirályok napján alapította kormányzósága új fővárosát, Limát; Cuzcóból kidobatta az inkák mumiaiát, aranyszékeikbe szentek szobrai tétette, a kereszténységet terjesztette, hódításait pedig folytatta. Egyik vezére, *Valdivia* Péter, délfelé a partokon egészen a Magelhaens-szoros nyugati kijáratáig hatolt, az arauka-indiánusokat azonban csak tízesztendei harc után győzhette le. A költők sokszor dicsőítették ezt a szabadságharcot s róla szól Jókai egyik legszebb beszélye is (*Valdivia hősei*). Más irányban a spanyolok a Plata torkolatáig hatoltak s Paraguayban hódígtatták az indiánusokat, sőt az indiánus lányokat is, akiket európai nők hiányában feleségeiké tettek. Eközben *Almagro*, ki Bolíviát meghódította, elégedetlen lévén osztályával, a csak ezután meghódítandó Chilével, Pizarróra támadt, ki azonban Cuzco táján (1538) leverte és lefejeztette. A most kitört lázadásban 1541 június 26-án ő maga is elesett s a zavarokat csak Pedro de la *Gasca* királyi biztos csillapíthatta le.

Peru tehát alárendelt szegény tartománya lett V. Károly világbirodalmának, melynek bővítésére *Orellana* az Amazon mellékén, *Soto* pedig a Mississippin alsó folyásánál kutatta El Doradót, az Aranyországot.

A fölfedezések részletei a földrajz történetére tartoznak; a gazdasági és társadalmi élet átalakítására gyakorolt hatásukat pedig csak száz esztendő

mulva lehetett érezni. Két feladat elől azonban a spanyol kormány már az első pár évben sem zárkozhatott el; mert egyrészt sürgősen rendeznie kellett *a gyarmatnak az anyaállamhoz és az egyházhoz való viszonyát*, másrészt *a munkások ügyét*.

Columbus a santaféi szerződés értelmében, mint örökös alkirály és tenger-nagy, egyetlen kapitányság gyanánt szinte *korlátlan* hatalommal, közgazdasági ügyekben pedig Spanyolországtól függetlenül, mint az egyedárúságok főbérelője akart kormányozni. A spanyol kormány azonban egyszerű *helytartónak* tekintette. Csupán a hivatalnokok kinevezésénél s a közjövedelmekben való részesedésnél engedett neki bizonyos jogokat; pl. egyszerűen eltiltotta, hogy Spanyolországba indiánus munkásokat szállítson és adjon el. Túlkapásainak megvizsgálására külön királyi biztost küldött ki. Az állam a gyarmatkereskedés előmozdítására már 1503-ban megalapította, 1511-ben pedig bővítette a *casa de contratacion* (keresk. házat), mely lassanként valóságos hatóság lett s döntött minden olyan gyarmatügyben, mi nem volt egyenesen az indiai tanácsnak (*Consejo de Indias*) fenntartva. Pörös ügyekben az alkirályi törvényszékektől a s. domingói audiencia elé kellett felebbezni, mely magát az alkirályt is megidézhetette. *Columbus* kiváltságainak megszüntetése után Spanyolország mint egyetlen óriási kincstári uradalmat kezelte Amerikát s jövedelmeivel föltétlenül rendelkezett. Hogy arany, ezüst és egyéb nyers terményeinek szállítását könnyebben ellenőrizhesse, Amerikának minden forgalmát egyetlenegy kikötőbe, a sevillaiba, terelte, mi kereskedelmét rendkívül szűkbe-lűvé s egyoldalúvá tette, de a korona részére, legalább eleinte, páratlan pénzügyi függetlenséget biztosított.

Az állam azonban Amerikának nemcsak *vagyonán*, hanem *meggyőződésén* is uralkodni akart. *Bernal Boilt* már 1493-ban főpapi hatalommal küldte az új földre, melyet csakhamar térítő szerzetesek, különösen ferenc- és domonkos-rendiek árasztottak el. 1508-ban a király Amerika összes kegyúri jogait önmagára ruháztatta s ezzel egyszerre állami tisztviselőkké tette a papokat, kivált azóta, hogy, VI. Sándor pápa jóváhagyásával, S. Domingóban 1512-ben az első két püspökséget föllállította.

A keresztény hit és az európai erkölcsök megtanulása végett *Ferdinánd* király az indiánusokat a gyarmatokon osztotta szét, s eleinte egyéni szabadságukat, sőt jogaikat is biztosítani kívánta. Gazdáikkal tehát az indiánusok olyanforma viszonyban álltak volna, mint Rómában a kliensek. Az indiánusok rabszolgaságát az 1530. évi törvény teljesen megszüntette, de ősi műveltségüket, gazdagságukat az európaiak betolakodása tönkretette és számukat korunkig 12 millióra apasztotta. »Más faj állott a kihúnyt helyére: gyöngé fővel romlott, szívtelen.«

V. Augustissima Casa de Austria.

Hőskorát élte Spanyolország a fölfedezések dicsőséges napjaiban és bízott ünnepelt hősenek, költőjének, *Hernando de Acuña*nak a mondásában, hogy egy uralkodó, egy birodalom, egy kard lesz ezentúl az egész világon. Habsburg királyai a fölfedezések következtében a Föld leghatalmasabb uralkodói lettek; s »ha Spanyolország megmozdult, földindulás támadt«. (*Si España se mueve,*

tembla la tierra.) A Habsburg-család legnagyobb virágzása korát tulajdonképpen V. *Albert* osztrák herceg vezette be, ki, mint Zsigmond császár és király veje, 1438 januárius 1. Magyar-, május 31. Német- és június 20-án Csehország koronáját is elnyerte. Ezóta 1806-ig Németország koronáját, öt évet kivéve, a Habsburgok viselték; a másik két birodalmat állandóan 1526-ban csatolták családjukhoz. Az igazi dinasztikus politika megalapítója *III. Frigyes*, ki 53 esztendeig (1440—93) állt a német birodalom élén. Osztrák örökös tartományai nagy részét Béccsel együtt elvesztette, de már 1463-ban biztosította magának Magyarország királya címét. Németalföld s Luxemburg megszerzése végett fiával, Miksával, 1477-ben elvettette Károly burgundi herceg leányát, Máriát, s még életében (1486) német királyné, örökösévé választotta. Mindenüvé felíratta híres betűjátékát, az ábécé öt magánhangzóját (AEIOU), ami azt jelentené, hogy *Alles Erdreich Ist Oesterreich Unterthan, Austria est imperare orbi universo, Austria Európán igazi osztrákként uralkodik*. Ha ugyan azt nem jelenti, hogy Ausztria esküvőkkel igyekszik országokon uralkodni. Az egykorú vers valóban arra inti:

»Bella gerant alii, tu, felix Austria, nube!
 (Hadd hadakozzék más: te, szerencsés Ausztria, nőülj.)«

A senlisi békében (1493) Miksa biztosította háza részére elhunyt felesége, burgundi Mária, hozományának legnagyobb részét; 1494-ben nőül vette Moro Lajos milanói herceg dúsgazdag unokahúgát, Sforza Blankát, hogy a rokonság címén is gyakrabban avatkozhassek Olaszország ügyeibe. 1496 október 21-én fiát, Szép Fülöpöt, összeházasította Juana (Johanna) spanyol királyleánnyal, 1497-ben pedig leányát, Margitot, Don Juan spanyol trónörökössel, aki azonban még azon esztendőben meghalt. Ekként Izabella legidősb infánsnőnek, a portugál királynénak és fiának, Miguelnek halálával 1500-ban már menyje, Juana volt Castilia és Aragonia örököse. Ugyanekkor a császár, korábbi örökösödési szerződés értelmében, elfoglalta az utolsó görzi gróf, Lénárt, birtokait (Görzöt, Gradiskát, Istriát stb.). 1501-ben unokáját, Károly spanyol királyfit, XII. Lajos francia királynak leányával, Claude-dal jegyezte el, hogy Bretagnet, francia Burgundot és Milanót esetleg szintén a Habsburgoknak biztosítsa; azonban, önzésétől tartva, XII. Lajos ezt az eljegyzést 1505-ben felbontotta. Végrendelében Izabella királynő nem búskomor leányát, Juanát, sem ennek urát, Fülöpöt, hanem az öreg Ferdinándot rendelte Castilia királyává, s a magyarok az 1491-iki pozsonyi békével szemben, mely a Habsburgok örökösödését fenntartásokkal kimondta, 1505-ben nemzeti király választása mellett nyilatkoztak. Császárrá koronáztatásához sem nyerhetvén meg a németek segítségét, Miksa 1508 februárius 4-én elvül állította fel, hogy a német királyválasztás egyúttal császárválasztást jelent. Mindamellet 1511-ben lemondott volna a császárságról, ha ezen az áron elnyerheti a pápai tiarát. Katonái különben alma- vagy szalmakirálynak nevezték azt a hadvezért, ki 1490-ben a magyaroktól visszafoglalta Béccset és Székesfehérvárig nyomult, sőt a kilencéves velencei háborúban is voltak sikerei. Hatalma növelésének legfőbb eszköze a házasság maradt. 1515 július 12-én Bécsben Lajos magyar királyfit unokájával, Máriával, másik

I. MIKSA CSÁSZÁR. (1493—1519.)
(Dürer Albrecht képe.)

Az Athenaeum r.-t. nyomása.

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

unokáját, Ferdinándot, Anna magyar hercegnővel jegyezte el, s így nagyban egyengette a Habsburgok útját a magyar és a cseh trónhoz. A császári trónt legidősebb unokájának, Károlynak szánta, ki kath. Ferdinánd halála (1516 januárus 23.) óta a rengeteg Spanyolország ura volt. Gyámjának, a nagyeszű *Ximenes* bíbornoknak, az orani győzőnek halálával (1517 nov. 8.) maga kezdett uralkodni. Másik nagyapjának, Miksának halála (1519 januárus 12.) után 1519 június 27-én a német-római birodalomnak is császára lett.

Minden Habsburg közt *V. Károly* (1519—56) volt a leghatalmasabb. Ifjan akkora területnek lett az ura, amely 11,270.000 km² földön ma 54 millió spanyolnak ad hazát. A greenwichi délkörtől keletre a 20. és nyugatra a 115. fok közt mind a két féltekén voltak országai, gyarmatai. Európában Spanyolország és Németalföld, Németország és a nápolyi királyság, Amerikában (Brazília kivételével) az é. szél. 30. és a déli sz. 35. foka közt levő terület hódolt neki. Oly világbirodalom élén állt, melynek nyugati határaitól neki magának sem volt sejtelve; országai az Atlanti-óceán két partján terjedtek el. Középpontjául tehát jobban bevált a tengerparti Spa-

10. ábra. *Ximenes Ferenc* bíbornok (1436—1517).

nyolország, mint a zártabb jellegű Németország, mely amazzal most egyidőre személyes unióban élt. A spanyol, burgund, német, olasz államcsoport s az amerikai gyarmatok közt a politikai érdekek szorosabb egybefűződését már a mult sem engedte meg.

Huszonöt királyság urának épen 25-féle embernek kellett volna lennie, hogy 25-féle igénynek megfeleljen; vagy épen csak *egynek*, de olyannak, ki a régi sokat kíméletlenül erős kezekkel egyetlenegy új egészé tudja alakítani.

V. Károly négy hűgának férjhezmenetele következtében Francia-, Dán- és Magyarország, valamint Portugália szintén gyarapította a Habsburgok befolyását. Magyar- és Csehország 1526-ban Károly öccsét, Ferdinándot valóban királynak választotta, 1580-ban pedig Portugália családi összeköttetések következtében V. Károly fiának, Fülöpnek hódolt, ki ezzel majdnem megkét-

I S E T T E L I B R I
DELL'ARTE DELLA GVERRA,
DI NICOLO MACHIAVELLI
CITTADINO ET SECRETARIO
PIO R E N T I N O .

M. D. L.

11. ábra. Machiavelli, egy hadtörténeti munkájának címlapján.

szerezte apja világbirodalmát. A spanyol Habsburgokhoz tartozott most már Brazília, Afrikában Senegambia, az Aranypart, Alsó-Guinea, a Delagoa-öböltől Szomáliig húzó partvidék; Ázsiában Ormuz (Arábia dk-i félszigete), Kelet-India felvidéke, Hátsó-Indiának s a Fűszeres-szigeteknek egy tekintélyes része is. Ferdinánd ága viszont az 1522 februárius 7-diki brüsszeli családi szerződés következtében Ausztrián, majd — választás alapján — 1526 óta Magyarország egy részén és Csehországon, 1556 óta pedig Németországon uralkodván, a spanyolokkal kötött állandó és belső szövetsége révén Közép-Európa legnagyobb hatalmassága lett. A Habsburgoknak együttevén nagyobb birodalmuk volt, mint haddan a világ legnagyobb

hódítójának, Temudsinnak, a mongolok győzhetetlen kánjának. Ez okozta, hogy Amerika fölfedezésétől a westfáli békéig terjedő másfélszázad alatt Európa népei, szabadságukat és függetlenségüket féltve, folytonosan küzdöttek a Habsburgok túlságos ereje ellen. Annál nagyobb feladat, mert a Habsburgok a szervezéshez is jól értettek. Miksa csak félmunkát végzett, midőn Németország egységének alapjává az 1495. évi wormszi országgyűlésen az egységes igazságszolgáltatást, vagy inkább a tíz bírói kerület fölött álló birodalmi kamrát tette. Nem tudta megakadályozni, hogy a császári monarchia rendi fejedelmi-arisztokráciává alakuljon át. Ausztria mixtum compositumának mégis ő adott állam-

Az Athenactum r.-t. nyomása.

V. KÁROLY CSÁSZÁR. (1519–1558.)

(Amberger Kristóf [1490–1563] festménye a berlini «Frigyes császár-muzeum»-ban.)

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

szövetségi jelleget. Az osztrák örökös tartományokat Mária Terézia koráig egészben véve az ő intézményei alapján kormányozták.

S amint Nagy Sándor Aristoteles Politikájával, V. Károly *Macchiavelli* Principejével a kezében és fejében láthatott világbirodalma szervezetéhez. A nagy firenzeit az államtudományokban legalább is olyan fölfedezőnek tart-

12. ábra. Cesare Borgia (1478—1507).

hatta, mint Columbust a fö'drajzban. Emennek köszöni, hogy a nap sohasem nyugodott le birodalmában; amannak, hogy — sohasem kelt föl. Népeire a Columbus napja csak olyan bizonytalan fényt árasztott, mint az éjféli nap a sarkkörön belül. A középkor politikai eszméit *Macchiavelli* (1469—1527) tisztázta, mert rendszeresen ő bírálta először. Politikai kérdésekben ő nyitott tért a szabad vizsgálódásnak; a politikát ő szabadította fel a középkor hit- és erkölcszánának uralma alól, de ebben nem volt sok köszönet. A hitet, a vallást egyszerűen politikai eszköznek tekintette, nem az állam végső céljának. Elavult kérdésnek tartotta, hogy a császárt illeti-e a főhatalom, vagy a pápát.

Olaszország az ő korában keservesen tapasztalta, hogy kisebb dolog elősmernie egy hatalomnélküli Habsburg-császárt, mint hatalmas idegen uralkodók zsákmányául esnie. Idáig a pápa, Velence, Nápoly, Milano, Firenze, Ferrara uralkodói kölcsönösen ellensúlyozták egymást, hogy Olaszországban a főhatalmat egyik se nyerje el. VI. Sándor pápa (1492—1503) már nem magának a pápaságnak, hanem saját családjának akarta ezt megszerezni. A polgári hadak helyébe zsoldosok léptek. Egy seregben 20.000 lovas is volt 2000 gyalogos mellett, mi a gyalogságot megfosztotta régi jelentőségétől. A hadrendszer pusztulása okozta Itália romlását, hogy VIII. Károly legázolta, XII. Lajos kifosztotta, hogy Katholikus Ferdinánd egy részét meghódította, a svájciak pedig megszégyenítették.

Midőn VIII. Károly francia király kísérletet tett a nápolyi királyság elfoglalására, 1495 március 31-én Miksa császár VI. Sándor pápával, Ferdinánd és Izabella spanyol királyokkal, Velencével és Milanóval huszonöt évre megkötötte a *Szent ligát*, hogy Olaszországban a maga, a pápa és más olasz fejedelmek jogait külső beavatkozás vagy hódítás ellen védje. Mikor 1499-ben XII. Lajos francia király megújította elődje sikertelen kísérletét, Nápoly felosztására, Katholikus Ferdinánd, sőt VI. Sándor pápa is szövetkezett vele; ez utóbbi abban a reményben, hogy fiát, Borgia Cézárt (Macchiavelli politikai eszményképét) a szövetségesek Olaszország közepén fejedelemmé teszik. Milanót és Nápolyt a franciák el is foglalták, az osztozásnál azonban összeveszttek a spanyolokkal, kik a modern haditudomány egyik alapítója, Don Gonsalvo de Cordova tábornok vezetése alatt elkergették őket s Nápolyt kétszáz esztendőre spanyol tartománnyá tették. XII. Lajos annál inkább rajta volt, hogy legalább Észak-Olaszországot biztosítsa magának; amikor azonban Genova belső ügyeibe is beavatkozott, ez a pápától és Miksa császártól kért segítséget. A köztársaság megfenyítésére Lajos 1507 április 24-én nagy sereggel indult el Alessandriából s 28-án már diadallal vonult be Genovába. Másfélesztendő múlva (1508 december 10.) a *cambrayi ligában*, Margit, Németalföld kormányzójának, a császár leányának diplomáciai remekművében, a császárral, a pápával és a spanyol királlyal szövetkezett a *velencei köztársaság felosztására*. A magyar királyt a velencei kézben levő dalmát és horvát területek odaigérésével buzdították csatlakozásra. 1509-ben a franciák a vailai csatában már diadalt arattak a velenceieken, a császáriak azonban, első sikereik után, szégyennel vonultak el Padova alól; Hutten Ulrik mégis azzal dicsekedett, hogy:

»Most a velencei tócsából a béka kijönni merészelt
S így brekegett odakinn: *Itt ez a föld az enyém!*
Am a magasból észrevevén Jupiternek a sassa:
Karma közé ragadá s újra mocsárba dobá!

Ekkor azonban maga II. Gyula pápa (1503—1513) kelt az egyházi állam és egész Olaszország függetlenségének védelmére s az idegenek kiűzésére kiadta a jelszót. Feloldotta a velenceieket az egyházi átok alól, mert hiszen »ha Velence nem volna, meg kellene azt teremteni«. Szövetkezett a svájciakkal a franciák ellen, kiátkozta őket s ellenük az ostromlétrán maga vezette be

II. GYULA PÁPA. (1503—1513.)
(Rafael Santi festménye a firenzei Pitti-palotában.)

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

győzelmes hadát Mirandolába. Európa szokatlannak találta a pápa harcias föllépését, de az olaszok Szent Péter kulcsai helyett szívesebben látták kezében a Szent Pál kardját. Aragoniai Ferdinánd, mint Nápoly hűbérese, és Velence már 1511 október 5-én *Szent Szövetséget* kötöttek vele a franciák kiűzésére s az egyházi állam helyreállítására. A ligába VIII. Henrik angol király, sőt 1512 november 19-én a császár is belépett, mire azonban Velence odahagyta a ligát. A liga II. Gyula halálával (1513 februárius 21.) felbomlott, s Bloisban Velence

13. ábra. XII. Lajos francia király (1498—1515).

a franciákkal szövetkezett. Ezeken nem segített sem Foix haditudománya, sem Bayard (a félelem és gáncs nélküli lovag) hősisége. Távozniok kellett Olaszországból, mely ellen XII. Lajos, Macchiavelli szerint, öt hibát követett el: megsemmisítette a kisebb hatalmakat, növelte a nagyobbakat, hatalmas idegent hívott be, nem lakott az országban, s nem alapított gyarmatokat. Itáliát főképp azért kellett elvesztenie, mert a pápát s a spanyolt igen is erőssé tette ott. Saját hazája védelmében VIII. Henrik angol király ellen elvesztette a *guinegatei* ütközetet, melyet azért neveznek *sarkantyús csatának*, mert a francia lovasok kardjuk helyett inkább sarkantyújokat használták, hogy gyorsabban

futhassanak. Franciaországot mégis megoltalmazta a szövetségesek két serege ellen. Halála (1515 januárus 1.) után az új király, *I. Ferenc*, már ismét egyenesen Olaszországra tört. *Marignano* (Melagnano)

14. ábra. Niccolò di Bernardo dei Machiavelli (1469—1527).

mellett a szövetség svájci katonáin győzelmet aratott, Milanot elfoglalta és Genovával elismertette a francia fennhatóságot. A császár Milano alá nyomult, de csakhamar megfutott, miért katonái majdnem agyonverték.

Macchiavelli Olaszország forrongásának ez éveiben írta meg *Principéjét*, melynek »rettentetes« 15. fejezete szerint az a fejedelem, ki erkölcsileg mindenben jót akar cselekedni, elvesz olyan tömeggel szemben, amely erre semmit sem ad; értenie kell tehát, hogy a körülmények szerint tegyen jót vagy rosszat. Mivel jó nem lehet mindenki, legyen legalább annyira okos, hogy elkerülje a vesztét okozó hibákat. Nem kell sokat adni arra, hogy rossz hírbe jut valaki, ha ilyen bűnök nélkül uralmát különben meg nem alapíthatja; mert vannak látszatos erények,

amik tönkretesznek s vannak látszatos hibák, amiken a jólét biztonsága és tartóssága alapszik. Nyíltan hirdeti, hogy dicséretes, de nem szükséges teljesíteni az elvállalt köteleességeket. A fejedelem róka és oroszlán legyen egyszerre; de mégis inkább róka. Úgy az erény, mint a hit, csak kormányzati eszköz; akkor jó, ha hasznos; földolog a tekintély, a nagyképűség. A tömegeknek látszat kell, mert az események külszínének hatása alatt ítél s imádja a sikert. Romlott államban a szabadságot csak forradalmi diktatura állíthatja helyre; politikájának egyik sarkpontja a rémuralom. A fejedelem korlátlan legyen, hogy megszüntesse hazája fejletlenségét s fenntartsa az igazságot, a polgárok egyenlőségét. Szabadságról csak azután lehet álmodozni, ha a zarnokság már erőssé és hatalmassá tette az államot. Olaszországban elérkezettnek látta az időt, hogy közszellem képződjék. Hazája oly mélyen sülyedt s még szolgálóbb lett, mint a zsidó nép Mózes előtt; elnyomottabb, mint a perzsa Cyrus előtt; szétszórtabb, mint az athéni Theseus előtt. Fejvesztve, rendetlenségben, kifosztva, szétszagotva, tönkretéve él. A nép Istenhez kiált, küldjön valakit, ki a barbárok dölőfétől s kegyetlenségétől megszabadítsa. Csak a Medicieknél bízhatik; s a Medici-ház nagy lehet, ha maga is akarja. Nem haltak ki még az olaszok harcias erényei; de a régi rendszer nem vált be s új még nincs. Az volna egy hősnek legnagyobb dicsősége, ha új törvényt, új rendszert találna ki; amire van is anyag Olaszországban. Állítsanak *nemzeti katonaságot*, melynél nincs hübb, igazibb és jobb. Olasz földön a svájci és spanyol gyalogosok nem váltak be. Nem a fegyver alkotása, hanem a legénység szelleme dönt; ez az új találmány, mely naggyá tehet egy fejedelmet.

Mint Columbus fölfedezéseinek, Macchiavelli tanításainak következtetéseit sem lehetett *azonnal* érezni; de a Valoisk s Habsburgok már is ennek a könyvnek

hatása alatt versengtek a világalomért. A harcmezőn és a diplomáciában egyaránt alkalmazták a Principe-nek azt a körülírt alaptételét, hogy a cél szentesíti az eszközöket. V. Károly ellen, ki négy földrészben uralkodott, *I. Ferenc* francia király (1515—47) indította meg azt a küzdelmet, mely azután, némi megszakítással, majdnem három századig, mindaddig (1806-ig) tartott, míg a franciák végre is összetörték a Habsburgok római szent birodalmát. A császár Milanót és Burgundot is követelvén, már 1521-ben kitért a háború, mely kezdettől fogva a császárnak kedvezett. Ferenc egyik fővezére (connétableja), *Bourbon* Lajos herceg, a németekhez pártolt át; *Bayard*, a lovagok szemefénye, elesett; magát Ferencet pedig a landsknechtek Paviánál 1525 február 24-én megverték, sőt el is fogták. Fogságából csak úgy szabadulhatott, hogy a pápa és II. Lajos magyar király közbenjárására kötött *madridi békében* (1526 január 14.) Milanóról és Burgundiáról lemondott, s megígérte, hogy a császárt a törökök és az »eretnekek« ellen támogatja, hűgát pedig, Eleonórárt, feleségül veszi. Amikor azonban VII. Kelemen pápa fölmentette kierőszakolt esküje alól, szülővárosában, *Cognacban*, 1526 május 22-én Velencén, Firenzén és Sforza milanói hercegen kívül a pápával, Angliával, sőt — valamivel utóbb — Szulejmán szultánnal is szövetkezett, hogy a Habsburgokat kiszorítsa Olaszországból.

V. *Károly* a pápa ellen, ki Olaszországot felszabadítani és egyesíteni akarta, már 1526-ban beküldte *Fruntsberg* György zsoldosait, kikhez önkéntesek és *Bourbon* herceg csapatai is csatlakoztak. *Bourbonnak* öt hónap alatt épen ötször kellett legyőznie saját lázongó népét; *Fruntsberg*et pedig katonái féktelenségeinek láttára megütötte a guta (1527 márc. 16.). Rettenetes kardjára új gazdája, *Moll Tamás*, németül ezt a jellemző verset vésette:

»A jól ösmert *Fruntsberg* úrral
Jártam-keltem dérrrel, dúrral.
Tizenhárom harcban víttam,
Sok ellenség vérét ittam.

Vágtam magyart, francot, tatárt,
Törököt — egy egész határt.
Nyugalmamat meghozta más,
Mert a gazdám most *Moll Tamás*.

15. ábra. *Fruntsberg* György (1473—1528).

A császáriak elűzték a Medicieket Firenzéből, Rómát 1527 május 6-án bevették és vezérok (Bourbon herceg) elesét az örökváros kirablásával, a pápa és a bíbornokok kicsúfolásával bosszulták meg. Az Angyalvárba szorult pápa június 6-án csak súlyos föltételek mellett szabadulhatott tőlük. Sok tekintetben a cognaci liga okozta a magyarok mohácsi veszedelmét s rettenetes visszatorlásul Róma bukását. Rómában a magyar Lazius János sírkövén frissen aranyozva hirdették a betűk, hogy nincs mit csodálni, ha a fagyos Dunánál született ember római sírban pihen; mert hiszen Róma mindnyájunk édes anyja. Erasmus szerint is minden nép anyja, mert kit nem fogadott szeretettel e város, ha idegen földön született is? Ki volt ott idegen, ha a világ legtávolabbi részéből jött is? Hánynak volt kedvesebb Róma mint saját hazája?! »A világnak, nem a várnak bukása volt ez!«

V. Károly a hír vételére haragot színlelt és gyászba öltözött; hanem azért örült a pápa megaláztatásának, mely öccsének, Ferdinándnak, magyarországi győzelmét is elősegítette; és kinevette Ferencet, ki ügyét, középkori módon, párbajjal akarta elintézni. Lautrec francia vezér azonban Nápolyig verte zsoldosait, kiket a pestis is fogyasztott. Szulejmán magyarországi újabb hadjáratának és Doria Fülöp tengeri győzelmének híre szintén békülésre intette a császárt; *Barcelonában* tehát 1529 júniusában kibékült a pápával, azután pedig *Cambrayban* — a két uralkodó diplomata rokonairól nevezett hölgybékében — 1529 aug. 3-án Ferencel is oly föltétellel, hogy a király lemond Olaszországról, a császár pedig Burgundiáról. A pápa erre Bolognában (1530 februárius 24.) római császárrá koronázta Károlyt; olyan megtisztelés, melyben többé egyetlenegy Habsburg sem részesült.

Hét esztendő múlva a francia király már megszegte a békét. A császár ellen, mint 1529-ben, ismét Szulejmánnal szövetekezett. A pápa azonban a Habsburgokat a *nagyváradi* békében (1538) a törökök és franciák szövetségesével, János magyar királlyal, kibékítvén, *Nizzában* a császárt és Ferenc királyt is rábírta, hogy tíz esztendőre fegyverszünetet kössenek. Négy esztendő múlva, követének meggyilkolása miatt, Ferenc újból háborút üzent s megint a törökökkel szövetekezett, kik a mult (1541) esztendőben, János király halála után, amúgy is elfoglalták Budát s most végső veszedelemmel fenyegették Habsburg Ferdinánd hatalmát. Buda alatt a Joachim brandenburgi örgróf vezetése alatt álló német hadak csúfos kudarcot vallottak, V. Károlynak azonban a negyedik francia háborúban (1542—4) kedvezett a szerencse. Hadai már a Champagneban portyáztak s magát Párist fenyegették; Ferenc tehát sietett elfogadni Károlynak váratlanul jött ajánlatait s 1544 szeptember 18-án *Crespyben* békét kötött. A császár saját, vagy Ferdinánd valamelyik leányát ígerte oda Ferenc fiának, az orléansi hercegnek s az első esetre Németalföldet, a másodikra Milanót jelölte meg hozományul. Ferenc, ki ifjan a világ uralmát akarta elragadni Károlytól, most nemcsak ezzel a határozatlan és sovány ígérettel érte be, hanem egy titkos pontban azt is megfogadta, hogy a protestánsokat többé nem támogatja s a császárral egyesülten kényszeríti a pápát, hogy a *kereszténység egységének helyreállítása* végett általános zsinatot tartson.

V. A török kalifaság.

Leó pápa 1514-ben keresztesháborút hirdetett *I. Szelim* (1512—20) török szultán ellen; a keresztések azonban Dósa György vezetése alatt az urak és főpapok ellen fordultak, mi a magyar jobbágyok elnyomására vezetett. Egészen másképen végződött az a vallásháború, melyet ugyanazon esztendőben a költő *Szelim* szultán mint »igazhívó« szunita indított az »eretnek« siita perzsák ellen. Csaldiránál már augusztus 23-án tönkretette Izmail sah seregét, kiirtott 40.000 siitát, s 1515-ben elfoglalta tőle Kurdisztánt és Mezopotámia felső részét. 1516 augusztus 24-én megverte és a csatában megölte az egyiptomi mamelukok vén szultánját, Kaszu-Ghavrit, október 12-én Damaskusban Sziria, december 30-án pedig a Szentföld hódolatát fogadta. Mindjárt másnap az új szultán, Tumanbíg ellen indult, ismételve legyőzte és 1517 április 17-én odaszegeztette a kairói Szuveila-kapura. Mint Egyiptomnak is szultánja, a mohamedánok szent földjének védője lett. A mekkaiak augusztusban rábízták a Kába kulcsainak őrzését s ő mostantól fogva a mohamedánok világi fejének, kalifának nevezte magát. Péchvárady Gábor, az egyszerű ferencrendi barát, ki szemtanuja volt jeruzsálemi bevonulásának, könyvben, Bélay Barnabás pedig, a magyar király követe, ki fényes nemzeti ruhában évek óta kísérte hadjárataiban, élszóval, épen akkor (1520) tanuskodhatott a mohamedán világ egyesüléséről, amikor itthon már maguk is láthatták a kereszténység kettészakadását, mely összeesik a török kalifaság megalapításával.

A kalifaság igazi újjáteremtője Törökország tizedik és legnagyobb szultánja, *I. Szelim* egyetlen fia, a »dicső« *II. Szulejmán* (1520—66). 1535 januáriusában bevonult a kalifák régi fővárosába, Bagdadba, húsz esztendő múlva, az 1555 május 29-iki békében, megalázta az »eretnek« Perzsiát s ettől fogva mint a mohamedán világ elismert feje szállt szembe a kereszténységgel. Tőle függött, ki legyen a *görögkeletiek* konstantinápolyi patriarchája; maga a zsinat 1546-ban a püspökökre és papokra bízta a választást, a szultánra a megerősítést. Azt már nem érte meg, hogy az oroszok 1589-ben külön patriarchaságot alapítottak s ezzel megbontották a keleti egyház egységét. A kalifasággal Törökország egyszerre a világ leghatalmasabb állama lett, mielőtt ebben a vallásháborúkkal elfoglalt Európa megakadályozhatta volna. Kortársa, a török Kemálpaszáde szerint, még nem látott olyan viadalokat, milyeneket a világ sahja aratott. »Minden győzelem, melyet az ég engedett neki, csak egy másiknak volt bevezetése.« Milyen lelkesedéssel írta meg történetét Ferdi is; milyen költői rajongással szólt azokról, az időkről, midőn »a világ forrt, mint a mély tenger«; midőn a világbíró szultán seregével »annyira megtelt az egész környék, hogy egy parányi hely sem maradt üresen!« Folyton szaladnak előle a németek; mert hiszen »mikor az oroszlán vadászatra indul, elfut előle a farkas, bármilyen bátor legyen is«. Csúfolódva szól Iszpania királyáról, az átkozott Karli-ról, ki kérkedni kezdett. Ostoba képzelődésében nagy hősnek adta ki magát, kijött országából s a római pápának és a hitetlenség többi ördögének szövetségére támaszkodva, fejére tette a koronát, mert megfedkezett róla, hogy »mikor a hangyának szárnya nő, vége szakad szerencsétlen életének«. Lufti basa

mély megvetéssel szól Bécs királyáról, Ferendianusról, aki nem elégedvén meg a maga állapotával, kinyújtotta kezét Ungurusz (Magyar-)ország némely része után, min a világ menedékhelye, a padisah megbosszankodván, ismételve megverte az Alamánból s máshonnan érkezett gyaurokat. És milyen nagynak tünteti föl Dselálzáde Musztafi Szulejmánnak valóban nagy birodalmát, midőn felsorolja országa osztályait s útjait.

»Oh, milyen sereg, győztes had ez! *A világ királya* hódít ezekkel! Kora Salamonjának szolgálói ezek, a győzelem mezejének oroszlánjai ezek... Összevegyült egymással két tenger, úgyszólván körülfogta a világot a két tábor. Az embertenger gyönyörködött abban, hogy a hitelenség országát vérbe fullasztja. Hegyen és síkságon hadsereg volt; a nap fényét elvette a felszálló por, a patkók letaposták a földet, a föld homloka tele volt karcolásokkal...« De nemcsak a török nemzet történetírói dicsőítették. Paolo Veronese a Kánai menyegzőben odafestette kora legjelesebb uralkodói közé; a velencei követek a köztársasághoz intézett jelentéseikben bámulattal, a reneszánsz emberei tisztelettel emlegették, nagynak és dicsőnek nevezték. A nagy szultánt életének első felében *Ibrahim* nagyvezír úgy vezette mint az oroszánt: a jog és az igazság fegyverével«. Ibrahim megöletése (1536 március 5.) után az öregedő szultán leginkább feleségére, az orosz származású *Roxelanera* hallgatott. A hárem politikája nem egy hatalmas minisztert söpört el s azontúl irányt adott a birodalom fejlődésének, vagy inkább hanyatlásának, majd példát a franciák maitressepolitikájára. De Szulejmán nagy alakja még pongyolában sem veszíti el varázsát.

Első tette volt, hogy Nándorfehérvár elfoglalásával (1521 augusztus 29.) az Alsó-Dunát biztosította birodalmának; a második, hogy Rhodust elvevén a lovagoktól (1522 december 21.), a Konstantinápolyból Egyiptomba és Szíriába vezető utat felszabadította s Törökországot *tengeri hatalommá* emelte. Tizenegy esztendő múlva Szulejmán Kheir-ed-Dint (Hajraddint) az egész török hajóhad fővezérének nevezte ki. Ez a kalózkirály Szulejmánt jóformán a Földközi-tenger urává tette, mert Velence tengeri hatalmát megrontotta s Tunist és Algirt V. Károllyal szemben is megtartotta; pedig Pyrker egri érsek még három század múlva is tudott lelkesedni époszában a római császár győzelmein. Tunis és Tripolis meghódítása lett volna az európai keresztény politika egyetlen eszköze, hogy az európai mohamedánoknak az afrikaiakkal és ázsiaiakkal való vallási és politikai összeköttetéseit megszakítsa. Napjainkban is készen állnak a mohamedánok hasonló terv (Tripolis olasz megszállása) ellen; hát még egy II. Szulejmán idejében, amikor (1565) a szultánnak Malta alatt 191 vitorlášhajón egyszerre 30.000 embere harcolhatott a spanyolok ellen! 1526-ban hajói először siklottak végig a Vörös-tengeren, s 1538-tól fogva Szeuvtól Adenig 80 vitorláš hajó biztosította Arábián és a szent városokon való uralmát. 1551-ben hajóhada már elfoglalta Maszkatot (Oman partján) és Ormuzt, 1553-ban pedig a Sbat el Arab torkolata alól egészen Guzerátig (Indiáig) kergette a portugálokat. Szulejmán tehát nemcsak a Földközi-tengeren, hanem az Indiai-óceánon is szembeszállt az iberiai félsziget uraival.

Kelet-India különben is éppen Szulejmán idejében alakult egységes mohamedán birodalommá és az európai gyarmatok csak partvidékein maradhattak

meg. A mongol, vagy legalább mongolnak nevezett török Baber (»A tigris«), khokandi és ferganai szultán, 1497-ben már elfoglalta ükapjának, Timurnak egykori fővárosát, Samarkandot, majd Budakhant, Kabult és Ghaznát, négy hadjáratban a Pendjabot. Egy esztendővel a mohácsi csata után, Kanváha mellett, véget vetett a delhii császárságnak s a guzerati, bengali és dekáni mohamedán királyságoknak. India padisahjának, nagymongolnak (nagymogulnak) nevezte magát. Csagatáj török nyelven írt emlékiratában, mint Caesar, maga beszélte el hódításainak, birodalma megalapításának történetét. A vallás és nemzetiség tekintetében annyira széthúzó császárságot rettenetes harcok után fia, *Humaiun* és unokája, a nagy *Akbár*, szervezték, akik, amellet hogy hősök voltak, a tudományokat maguk is művelték s így a romok fölött csakhamar új életet fakasztottak. Akbár oly türelmes volt, hogy a régi mongol kánok módjára fölváltva látogatta a mohamedán, buddhista, nestorianus keresztény és pogány istentiszteleteket. Sőt valamennyinek egyesítésével egy új államvallásnak, az isteni hitnek (Dini-Ilahi) alapításáról álmodozott, melynek főpapja maga a nagymogul. Halálával azonban az új vallás megszűnt s a nagymogulok mint igazhitű mohamedánok uralkodtak tovább.

A török és az indiai császárságok, melyek az iszlámot Ceutától a Ganges torkolatáig uralkodó vallássá tették, kicsinyléssel néztek az európai keresztény uralkodókra, akik két ilyen világbirodalom megtörésére készülődtek.

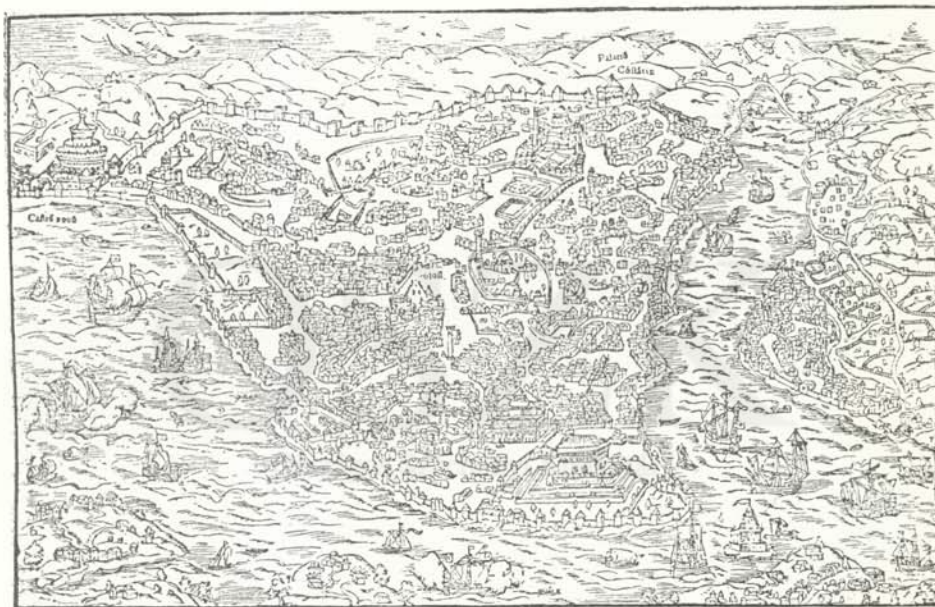
I. Ferenc francia király, ki a török ellen 1515-ben európai kereszteshadjáratot tervezett, erősen fogadkozott, hogy három esztendő múlva vagy beveszi Konstantinápolyt, vagy meghal. Azért szeretett volna császár lenni, hogy a kereszteshadak fővezére lehessen ; amikor azonban a fejedelmek Károly spanyol királyt választották meg, Európa megzavart egyensúlyának helyreállítása végett épen az új szultánhoz, Szulejmánhoz, közeledett. 1521-ben Nándorfehérvár elfoglalása még a Balkán mindenkori urainak megszokott politikájából következett, hogy a birodalom északi határa a Száva-Duna völgye legyen. Szulejmán magyarországi második hadjárata már, mely a hedsra 932. esztendejében (1526 augusztus 29.) Mohácshoz vezetett, válasz volt Ferenc páviai vagy inkább madridi fogságára, segítség a francia királynak, ki »trónja lábaihoz borult s a világ menedékéhez fordult«. Magyarország a szultánt kétakkora sereggel fogadta, mint amennyivel Európa két leghatalmasabb uralkodója, Ferenc és Károly, Paviánál küzdött egymás ellen. Midőn mégis elbukott, a megdöbbsent francia király október 6-án elhárított magáról minden felelősséget, sőt keresztesháborúra is késznek mutatkozott. Ezért a császár képmutatónak mondotta (november 29.), bizonyos lévén, hogy a törököt ő biztatta föl erre a háborúra. 1527 februárius 24-én János magyar királyt Ferenc a francia és angol királyok, a pápa és Velence segítségével kecsgettette a török, főképen azonban a Habsburgok ellen való küzdelmében ; 1528 januárius 27-én pedig Szulejmán jelentette ki, hogy Magyarországot, mely a hódítás jogán őt illeti, nemcsak visszadja önmagának, hanem a Habsburgok ellen is úgy megsegíti, hogy János király mind a két fülére nyugton alhatik. Februárius 29-én János király magyarjai szövetkeztek is Szulejmánnal, október 28-án pedig a franciával s János király trónörökösül Ferenc második fiát (a későbbi II. Henriket) nevezték meg.

Szulejmán harmadik hadjárata (1529), Bécs ostroma s az a körülmény, hogy egyes török csapatok Regensburgig portyáztak, Németországban *nemzeti*, Európában *keresztény* közszellemet teremtett. Luther, ki idáig ellenezte X. Leó kereszteshadjárata tervét, most maga is könyvet írt a török ellen. Ferenc kibékült Cambrayban a császárral, akit azután a pápa Bolognában végre megkoronázott. A németek Ferdinánd magyar királyt választották V. Károly utódának s a protestánsokkal Augsburgban egyelőre kiegyeztek. Szulejmán megelépetve tapasztalta, hogy »Franciaország bégje« elfordult tőle, a nagyvezír azonban kijelentette, hogy nem lesz addig béke, míg Ferdinánd le nem mond Magyar-, Károly pedig Németországról s vissza nem megy a maga spanyol félszigetére. Károly azonban 1532-ben, midőn Bécs újabb ostromában Szulejmánt Kőszeg hős védője, Jurisich, feltartóztatta, még Görögországban is foglaltatott, mire a szultán a lenézett »bécsi« királlyal 1533 június 22-én békét kötött. »Nem 7—25—100 esztendőre, hanem kétszázadra, sőt mindörökre, ha ők maguk meg nem török.«

Grittit küldte be, hogy János és Ferdinánd királyok közt Magyarországot kétfelé ossza. Grittit azonban a magyarok levágták s a két király a nagyváradi békében (1538 február 24.) önként, egészen más osztály és föltételek alapján, a törökre való tekintet nélkül békült ki egymással, mit V. Károly és I. Ferenc nizzai fegyverszünete (június 12.) követett. Mindamellet Szulejmán csak akkor bontotta fel a békét, amikor János király haláláról (1540) értesült. Mint árvájának, János Zsigmondnak, védője, 1541 szeptember 2-án bevonult Budára, mecsetté alakította át a Nagyboldogasszony templomát s a »hitetlen keresztények« megalázására megkezdte »szent« háborúját.

Európa, mely 1453-ban veszni engedte Konstantinápolyt és a görög császárságot, nem is egészen kilenc évtized múlva nagyobb aggodalommal látta veszni Budát és a magyar királyságot, mert most már Európa közepén látta fenyegetve a keresztény műveltség ügyét. Németország 1542-ben Joachim brandenburgi örgróf vezetése alatt Buda visszavételére csakugyan küldött sereget, mely azonban csúfosan tért haza. Szulejmán észrevette, hogy még mindig csak a Habsburgokkal és nem Európával áll szemben. Hiszen a francia király szövetségese maradt, sőt épen most jelölte ki Toulont az egyesült török-francia hajósereg kikötéjének. A padisah tehát (1543-ban) hatodszor is bejött, elfoglalta Székesfehérvárt, Esztergomot, Visegrádot, 12 szandsákra osztotta és defterbe (adójegyzékbe) iratta a hódolt helyeket. Erdély Frater György buzgósága következtében s a szultán védelme alatt 1544-ben külön a Részekkel együtt nemzeti fejedelemséggé alakult, megmentette a magyar állam eszméjét s rajta volt, hogy teljes függetlenségét, hajdani területét is visszaszerze. Ferdinánd viszont 1547 januárius 19-én (egyelőre csak öt évre) évenként 30.000 arany fizetésére vállalkozott épen akkor, amikor elég erősnek érezte magát, hogy bátyját, V. Károlyt, magyar csapatokkal segítse a protestánsok ellen folytatott schmalkaldeni háborúban. Károly ugyan csak félsikereket aratott, de II. Henrik, az új francia király, 1552-ben mégis szövetségzett ellene a protestánsokkal és a szultánnal, ki birodalmát most már Temesvár, Lippa és Szolnok elfoglalásával gyarapította. 1555-ben Henrik egyenesen Olasz-

ország, Nápoly, Szicília, Spanyolország, Németalföld, sőt India elfoglalására ösztönözte őt. V. Károly ebben a szorongatott helyzetében írta alá a *vaucellesi* fegyverszünetet, melyre már csak lemondása következhetett. II. Henrik megbuktatta V. Károlyt, de hitelét veszttette a szultán előtt, akit egyoldalú eljárásával elárult, amellet azonban Magyarország újabb megtámadására buzdított. A francia szövetség egyébként is értékét veszttette Szulejmán előtt, mióta II. Fülöp, az új spanyol király, hadai legyőzték s békére kényszerítették II. Henriket, kinek nemsokára bekövetkezett halálával a félszázados török-francia-szövetség teljesen felbomlott. A szultán most már (1562 augusztus 17.) kibékült Ferdinánddal, határvillongások miatt azonban 1566-ban újra, hetedszer is meg-

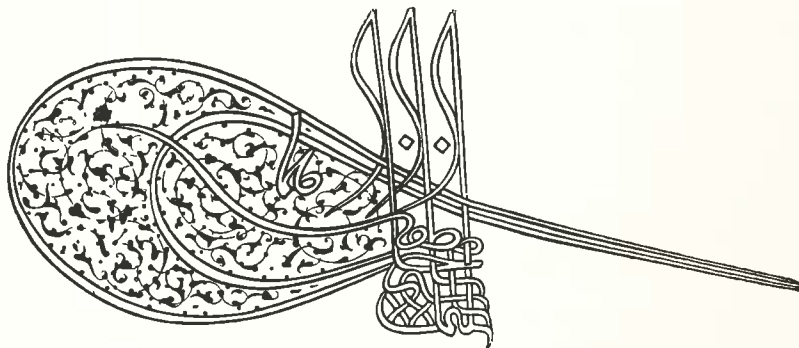
16. ábra. Konstantinápoly a XVI. században.

támadta Magyarországot. Miksa megígérte a német rendeknek, hogy Magyarországot, ha segítségükkel a törökök alól felszabadíthatja, a római szent birodalomba kebelezi; János Zsigmond erdélyi fejedelem pedig térdre borulva csókkolt kezét Szulejmánnak, aki a Dunántúl és a Körösköz elfoglalásával akarta befejezni föladatát. Magyarország függetlensége tehát végső veszedelemben forgott. Százezer német, százezer török vonult ellene, anélkül hogy a csatatéren találkoztak volna. A független Magyarország eszméjét 2500 emberrel jóformán csak *Zrínyi* Miklós védte, aki — a Losonczyak, Szondyk, Dobók nagy példájára — 1566 szeptember 8-án Szigetvár romjai alá temetkezett. Feje, egy török író szerint, az igazság trónjának lábaihoz került. Huszonötezer elesett vitézének élén azonban Isten trónjánál állott már akkor a győzelmes (ghazi) *Szulejmán* is. Abban a pillanatban (szeptember 5—6. éjjelén), amelyben Szigetvár alatt chahid (a hit vértanuja) lett s amint kicsinyek ültek a nagynak trónjára, Európa megszabadult a mohamedánizmus erőszakos ter-

jesztésének félelmétől, egy időre pihenést engedett a világhatalomért küzködőknek s a kereszténység chahidjainak keresésére indult el. A világ uralmára, vagy legalább saját hazájuk önkényes kormányzására törekvő fejedelmek saját országaik vallásügyeit akarták előbb rendezni, hogy minden téren ők legyenek a helyzet urai. Az ellenreformáció eszmék alapján indult meg, de a legközönségesebb politikai durvasággá fajult. Szulejmán európai hódításait az tartotta meg, hogy Európa a mecsetek helyett saját keresztény templomait fecskendezte be vérrel.

Szulejmánnal minden esetre véget értek a törökök nagyobb hódításai ; 1568 februárius 17-én Miksa császár és király és II. Szelim szultán megkötötték azt a békét, amely szerint Magyarország egy magyar királyságból, egy török hódoltságból és egy török védelem alatt levő erdélyi fejedelemségből áll. 1571-ben Magyarország keleti részeiből Báthory Istvánnak, kit Károlyi Árpád méltán nevez a XVI. század legelőkelőbb magyar géniusának, sikerült »számottevő magyar államot alakítani, mely öncéllal bírt s letéteményese volt a magyarság jogos nemzeti aspirációinak«.

Bocskay István 1604 okt. 15-én az álmosdi csatatéren először bírta kard élére politikájának : az egységes magyar nemzeti államnak megvalósítását. Mint a magyarok és az erdélyiek választott fejedelme, kinek a szultán is koronát küldött, valóban nemzeti király lehetett volna ; ő azonban a bécsi békében (1606 szept. 16.) mégis kibékítette a nemzetet a törvényes Habsburg-királyal, I. Rudolffal, ki Magyarország alkotmányát, a vallás- és lelkiismeret szabadságát s Erdély különállását biztosította. *Bocskay* most már a *zsitvatoroki* békében (1606 nov. 11.) a törökkel is elismertette Magyarország királyának s német-római császárnak, tehát a szultánnal egyenlőrangú fejedelemnek. Ez a *zsitvatoroki* béke emelte az osztrák Habsburgok birodalmát a nagyhatalmak sorába ; s ez jelenti Törökország fénykorának végét.

17. ábra. II. Szulejmán tugarája.

II. FEJEZET.

ÚJ HITVALLÁSOK.

Kezdőbetű Ma-
ria magyar ki-
rállyné lengyel,
német és latin nyelvű zsoltára-
ból. Az angyal eredetileg a len-
gyel szöveg alján. Eredetije a
szt-floriani apátság könyvtára-
ban van.

I. Az egyházi reform kérdése.

IBORT viselhetett *Columbus*, az újvilág fölfedezője s alkirálya, de legdicsőségebb napjaiban is hordta a ferencrendiek kámzsás szőrruháját, melyet derekán kötél szorított össze; s ahogy egykor a ferencrendiek kolduló szerzetének főnöke mondta, ő is szemébe mondhatta Izabella királynénak: »Igazságom van; Castilia királynéjával beszélek, ki hozzám hasonlóan egy marék por«. Ő és *Gama*, kik szemtanui voltak Spanyolország mint szabadult meg a mohamedán móroktól, egyszerre voltak hazafiak és keresztények, midőn a vallásvitáknál előbbre valónak tartották a Magyarországra felé nyomuló mohamedán törökök kiűzését, amihez új földek föltárásával akartak eszközöket szolgáltatni. Mind a ketten elhúnytak, mielőtt tanui lettek volna az egységes kereszténység bomlásának; de népeik, a portugálok, spanyolok és az olaszok, azután is csak teológiai szörszálhasogatást láttak a nemsokára föllépő német reformátorok működésében. Nem tudták elképzelni, mit ér vele a világ, melynek ők rövid idő alatt két óceán teljes körvonalait mutatták meg s új meg új helyeket jelöltek ki, ahol a meglévő hitet terjeszthetik. A fölfedezések portugál költője, *Camoens* lelki, vak homály áldozatának tartja a német népet, mely új aklot, új pásztort keres magának, dühét vad, undok háborúban oltja, hogy összetörje »a magasztos jármot«, pedig jobban tenné, ha a kevély törökre csapna le. A tengerésznépek sóvárogva lesték, nagy emberei mint vizik immáron a tudás lobogóját az Atlanti- és Indiai-óceánon át a Csöndes-óceán felé is, míg a szárazföldiek inkább arra figyeltek, mint hánykodik az emberi szellem a hitben való kételkedés óceánján.

Ha egysége biztosítására az egyház valóban azt követelte volna, hogy az ember ne gondolkozzék, ne kutasson, akkor, csupán egy példát véve is, értelmetlen volna, hogy VI. *Sándor* pápa portugálok és spanyolok közt miért osztja

kétfelé a földet, a kutatásban miért hívja versenyre ezt a két népet? Mentül tovább vizsgáljuk a fölfedezések történetét, annál világosabban látjuk, hogy a vallásos buzgóság, mely a vállalkozókat vezette, épen nem nyomta el a hazaszeretetet. A nemzeti hiúságot az a vágy izgatta, hogy a haza fogalmát ismeretlen földekre is átvigye, a nemzeti lobogót új földeken is diadalmasan lengesse. S itthon, Spanyol-, vagy akár Magyarországon is, elválaszthatták-e a hit és a haza fogalmát, midőn amaz emennek szövetségese volt, hogy a nemzetet nagy tettekre buzdítsa? Azok a seregek, melyekkel Hunyadi Nándorfehérvár alatt megverte a keleti császárság megdöntőjét, Mohamedet, nemcsak nemzeti, hanem keresztelkedők is voltak egyúttal; s ilyen hadak kényszerítették az utolsó granadai kalifát, hogy kezet csókoljon Katholikus Ferdinándnak. A nemzeti büszkeség egyúttal keresztény büszkeség lett. Bizáncért Nándorfehérvár és Granada! A déli nemzetek jobban láttak annál a fénynél, melyet a hazai szentek glóriája növelt; örültek, ha új tartományaikba ilyen glóriára vágyakozó hittérítők mentek; s nem irigykedtek a római pápára, hogy az új földön alapított püspökségek nagyobbá teszik egyházi hatalmát. A fölfedezések és a reneszánsz megindítói: a portugálok, spanyolok, olaszok lenézték, kicsinyelték, semmibe sem vették a vallásvitát, mely Északot forrongásba hozta; s talán a hierarchiánál nagyobb tekintet vezette őket, midőn működni engedték az *inkvizíciót*. Lehet, hogy olyan szükséges rossznak tartották, mint három század mulva a francia jakobinusok a guillotinet. Amint Franciaország önmagát fosztotta meg legjobbjaitól, mert *köztársaságit* akart, úgy dühöngött és vétett Spanyolország önmaga ellen, mert *katholikust* akart, hogy hazája egységes, nagy és szabad legyen. Danton, Robespierre, Saint-Just. fanatizmusa nagy és nemes eszméknek olyanforma szertelensége, mint az Arbuezé s a Torquemadái. Ezek is, azok is honfitársaik javát keresték, mikor a legszélsőbb eszközöket alkalmazzák ellenök. Vallásos tettnek, *auto da fé*-nek (actus fidei) nevezték a hittagadók, hitetlenek vagy »eretnekek« ellen folytatott eljárást. S a harangszó hallatára a spanyolokat nem az a kíváncsiság vitte a máglyához, mi Robespierre kötőasszonyait a Grève-tér guillotine-jához, hanem az a jámbor hit, hogy imáikkal elősegíthetik a szegény bűnös megtérését, üdvözülését. A jobbággal együtt imádkozott a tudós, az államférfiú, a király.

Aki »eretnek« lett, a kor felfogása szerint nemcsak a hit, hanem a társadalom, sőt az állam ellen is vétett. Az eretnekség forradalom, melyet az emberiség háromsága (hit, társadalom, állam) már azért sem akart tűrni, mert a házasság, család és vagyon megtámadását is látta benne. Az inkvizíciónak pedig az volt a célja, hogy a dogmák s az erkölcsök tisztaságát védje; olyan cél, melyet az egyház legjelesebb tagjai helyeseltek és pedig annál hevesebben, mentül jobban lelkesedtek a hitért s embertársaik javáért. Rajongott a nép s a közönnél csak egy nagyobb bűnt ismert: fitymálását, tagadását mindannak, amiért ő rajongott; a papokon és politikusokon kívül azért követelte ő maga is az eretnekek üldözését. Sőt üldözte, büntette önmagát is; a XIV. század közepén a *flagellánsok* Európa egyik országából a másikba jártak búcsút; önmagukat ostorozva, szörnyű jajgatások közt imádkoztak s a földi bajok és nyomorúságok okozói gyanánt a papokat és a zsidókat szidták. De az

»eretnekeket« is olybá vették, mint a mai állam veszi a kommunistákat, anarchistákat, nihilistákat, sőt a szociálistákat is. Spanyolországban az állam 1478-ban ép azért ragadta saját kezébe az inkvizíciót, hogy megakadályozza az öt év előttihez hasonló lázadásokat, midőn a nép irtóháborút indított minden eretnek és álkeresztény ellen. Midőn ezek 1485 szept. 14. éjjelén egyszerre akartak eltenni láb alól minden inkvizitort s a félelmetes *Arbuez Pétert* imája közben az oltár lépcsőjén szúrták le, a fölingerült népet alig lehetett visszatartani a merénylők meglincselésétől. Arbuezt az egyház 1867 június 29-én a szentek sorába iktatta; s a protestáns *Buckle* figyelmeztet, hogy »az inkvizitorok valóban törhetetlen, igazságos férfiak voltak; többnyire becsületes emberek és a legtöbbben kitünő emberbarátok«. Elfogultak és türelmetlenek kétségkívül, kik a hit, haza, emberiség, önmaguk, sőt a vádlottak ellen elkövetett mulasztásnak tartották volna, hogy az üdvösséget valósággal föl ne tolják a »tévelygőre«, ha kell, testi halála árán is. Megmutatták, hogy a vallásos elfogultság nem kisebb veszedelem s nem ítélendő el kevésbbé mint a vallástalanság, vagy épen az istentagadás.

A két szélsőség közt járók a hitet értelmessé, nélkülözhetetlenné akarták tenni. Rajta voltak, hogy állított kinövéseitől kutatással és tanítással megtisztítsák; az irodalomban s a szószéken arra az útra léptek, mely a templomból a máglyához vezethetett, mert a reform emberét eretnekség hírébe keverhette.

A hit reformját, az egyház állapotának a *lényegbe* nem ütköző változtatását sokan s régóta sürgették. Különösen az albiak szervezkedésétől, a XIII. századtól fogva mind hangosabban hirdették, hogy az egyházba hibák csúsztak be, amiket ki kell küszöbölni. A scholasztikusok már bölcselkedő teológusok voltak, akik azt tanították, hogy minden kijelentést hinni, egyúttal azonban minden hitet érteni kell. *Jean Charlier Gerson* (1363—1429), a Sorbonne kancellárja, megjegyezte, hogy az ész sokat tart igaznak, ami a kinyilatkoztatáson alapuló teológia szempontjából hamis. Kifakadt az ellen, hogy mindenki olvashatja a bibliát, hogy az úrvacsorát két szín alatt szolgáltatassák ki, a papok nőülhessenek stb.; de állította, hogy a zsinat leteheti a pápát, ha nem is törölheti el a pápaságot. A dogmákat époly kevésbé bántotta tehát, mint *d'Ailly* Péter bíbornok; a papság reformját azonban sürgette.

Ezeknél a franciáknál az angolok korábban s merészebben léptek föl; pl. *Occam* Vilmos († 1347), a róla nevezett scholasztikus iskola alapítója, ki a bölcsészetet a teológiától függetlenül akarta tárgyalni s kikelt a pápa csalha-

18. ábra. A flagellánsok. Tollrajz a konstanzi krónikából.

tatlansága ellen. Sokkal hevesebben támadt 1360 óta *Wycliffe* János oxfordi egyetemi tanár s parlamenti tag. A bibliát angolra fordítván, ennek alapján nemcsak a péterfillérek, palliumpénzek, annaták stb. ellen kelt ki, hanem már a búcsút, a szentek tiszteletét, a gyónást stb. is elítélte s az oltáriszentség titkát kutatta. Tanításai közül *Valdei* Tamás 800-at (az egyház maga csak 34-et) kárhoztatott. A prágai egyetem 1408 májusában 45-öt szintén tévesnek talált, de még sem gátolhatta, hogy *Wycliffe* eszméit a világ épen Csehországból ismerje meg. Onnan, hol *Nepomuki János* az egyházban elharapódzott kémskedéssel szemben a gyónás titkát, mint valódi pap, a vértanuság árán is megőrizte. *Faulfisch* (másképp *Prágai*) Jeromos és más csehek, kik az oxfordi egyetemet látogatták, már a XIV. század végén terjesztetni kezdték, *Huss* János pedig (1369—1415) egyenesen a szószékről védte *Wycliffe* elveit. Elégette 1412-ben a pápa bulláját, mely bocsánatot ígért azoknak, kik pénzt gyűjtenek a keresztesháborúra. Az egyházi átokra *Huss* az egyházzal szembeni munkáinak megírásával felelt s a prágai Betlehem-templomban mind hevesebben szónokolt a mise, bűnbocsánat, egyházi átok, szimónia stb. ellen. Ezért a konstanzi zsinat elítélte, a világi hatóság pedig 1415 július 6-án máglyán megégettette. Azonban 452 cseh nemes szeptember 2-án ökölrel fenyegette meg a zsinatot, a császár és a pápa iránt megtagadta az engedelmességet s megindította azt a húszéves háborút, melyben *Zsiska* és árvái egyszerre küzdtek politikai és vallásszabadságért. Husst, prágai szobra alapkövének letételekor (1903 július 6.), a csehek mint hazájok legnemesebb és legjobb fiát ünnepelték, aki szembeszállt a Csehországot fenyegető idegen áramlattal, megalapította az egységes cseh irodalmi nyelvet, s mivel nemcsak a hitért halt meg, hanem az anyanyelvért is, megmentette a csehek nemzetiségét. A későbbi vallásújítók nem is tévesztették többé szem elől, hogy a vallásosságot a nyelv és nemzetiség szeretetével kell élesztetniök.

Mialatt a hussitaság nemcsak Csehországban hatalmasodott el, hanem gyökeret vert Magyarországon is, a konstanz-basel-ferrara-firenze-lausannei zsinat (1414—49) reformtörekvései meghiusultak. De már az is ért valamit, hogy nagyjából megszüntette a *hármás pápaság* zavarait s egyes tagjai ékes beszédekben sürgethették a reformációt »in capite et in membris«. A reform kérdését V. Márton pápa konkordátumokkal nem vehette le többé napirendről. *Kaiserbergi Geilert* megmondotta, hogy ha a császár és a pápa nem törődik javításokkal, maga az Isten küld egy reformátort. A reformok vágyát különben is ébren tartották a *humanisták*, akik Németországban a felvilágosodást el sem képzeltek a hit és az egyház ügyeinek szellőztetése nélkül; ami annál érdekesebb jelenség, mert a konstanzi zsinaton, elsősorban nemzeti féltékenység miatt, épen a német teológusok okozták *Huss* és vele a gyökeres reform bukását. V. *Miklós* pápával, kit a félszázados szakadás után általánosan először ismeretek el papának (1447—55), a humanizmusért és a reneszánszért lelkesedő pápák sora kezdődött. A keresztények egy része rosszalta, hogy a pápák a klasszikusokat olvassák, a templomokat római mintákra építetik, és ugyanazon festőknél, szobrászoknál körülbelül egyszerre rendelik meg a szent történetek és a mitológia egyes jeleneteinek ábrázolását. Nem szerették, hogy kedveznek

a humanistáknak, kik a régi pogány isteneket dicsőítve, gúnyolták a katolikus hit egyes részleteit, pedig néha ugyanazok a humanisták a pápákra is csípős megjegyzéseket tettek; pl. Janus Pannonius ilyen verseket írt II. Pálról, a pozsonyi akadémia engedélyezőjéről:

»Rómában ne keress tanukat Pál pápa javára:
Lánya bizonyság, hogy férfiú ő igazán.«

»Szentnek ugyan nem, atyának azonba' nevezni lehetne
Pált, a másodikat, mert neki lánya vagyok.«

A pápák közül különösen VI. Sándort (1492—1503) vádolták világias, sőt erkölcstelen életmóddal; öt gyermeke közül Cézárt Macchiavelli az uralkodók mintaképének, Lukréciát pedig Gregorovius rendkívül művelt asszonynak tartotta, de a regényírók szörnyetegeknek, méregkeverőknek festették őket atyjukkal együtt. Sándor ellen hevesen kikelt *Savonarola* domonkosrendi barát is (Fra Girolamo), ki Firenzében, a tudományok és művészetek egyik középpontján ostorozta az erkölcsök romlását. A nép azonban, mely eleinte lelkesedéssel hallgatta és bűnbánatot tartott, végre is elfordult tőle, a pápa pedig harmadmagával kivégeztette (1498 május 23). Pápák, bíbornokok, fejedelmek leveleztek Németország legnagyobb tudósával, *Erasmus Rotterodamus*-szal (1467—1537), ki a Moriasz enkomionban, vagyis a Bolondság dicséretében, mely 1511-től haláláig 27 kiadást ért, a papok és barátok tudatlanságát csúfolta ki. A reneszansz-kor *Voltaire*jének nevezgetik Erasmust, ki az akkori európai tudományosság feje volt s az egyház reformátora szeretett volna lenni. Minden esetre előkészítette a nagy forradalmat, de Luther, a forradalom megindítója, a vallás és kereszténység gúnyolójának tartotta. Viszont Erasmus, a papok gyűlölője szerint, X. Leó pápa a közönséges emberek fölött oly magasan áll, mint az ember az állat fölött; s a pápa mint igaz katolikust magasztalta őt, midőn Baselben az újszövetség görög szövegét a latin fordítással együtt kinyomatta. A szentatyák iratainak egész sorozatát adta ki. Ép olyan ellensége volt a dogmatizálásnak, mint a zsidóskodásnak, a lényeket a szertartások külső fényében kereső papságnak. Reformáción a keresztény közéletnek bibliai alapon való megújítását értette s könyvet írt Luther ellen, kinek úttörői közé számítják. *Brant* Sebestyén *Narrenschiff* című tankölteményében (1494) az egyháznak és társadalomnak minden ferdességét pellengérré állította. Úgy találta, hogy

»Ingadozik Szent Péter hajója,
Nincsen a mi sülyedéstől ójja;
Reá mindenfelől hullám tolul,
Vihar éri azt multhatatlanul.
Olvassátok a bolond verssorit:
Megmondja, hogy a csizma hol szorit!«

Szent Péter hajója sülyedésén aggódott *Reuchlin* János is (1455—1522), az első német graecista, aki azonban Homerosnál is többre becsülte Nazianzi Szent Gergelyt. A reneszansz egyoldalú klasszicizmusával a bibliát állította szembe. Mikor Pfefferkorn s a kölni tanárok kíméletlenül támadták, *Crotus*

Rubianus, Hutten Ulrik s mások kiadták »Az ostobák leveleit« (Epistolae obscurorum virorum), melyben ál-skolasztikusok és ál-barátok igazi konyhalatinsággal fejtegették tételeiket, irataikat, szónoklatuk módját, saját erkölcsi cseiket stb. Olyanforma sikerült szatira, amilyen három század múlva a magyar Mondolat volt. Így lett a héber és görög filológus a tudományos vitatkozások hevében az egyház tekintélyének egyik leghatalmasabb támadója, a reformra törekvők egyik vezére. Pápaszem (Speculum oculare) című vitázó irata, az Epistolák makámája szerint, »éppen nem theologialis, — sőt, ahogy látszik, haereticalis ; — mert nagyon sok olyan tétele, — mely a hit ellen botrányokkal van tele ; — s mindenkinek tudtára leend ez, — hogy könyve a zsidóknak kedvez. — Ennélfogva gyanús tehát : — az inkvizitor a multkor nézte át — és a tüzre kárhoztatta, — a szerzőt revocatióra hivatta«. Az egészben véve mégis tudományos téren mozgó vita nem ragadhatott mást magával, mint néhány száz tanult embert ; maga a nép ép olyan keveset törődött a cicerói, mint a konyhalatinsággal, vagy Erasmus-sal, Reuchlinnal és az obskurusokkal.

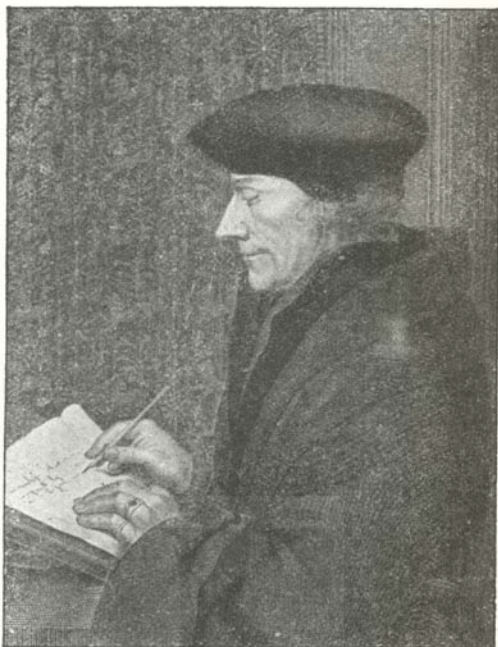
A hatalom soha és seholsem szerette őszintén az önállóan gondolkodó

19. ábra. VI. Sándor pápa (1492—1503).

embereket. A pápák és főpapok eleinte ugyan maguk is pártolták a sajtót, de most már, amikor a könyvet nem lehetett többé a falhoz láncolni, aggódni kezdtek, hogy a tudósok kétkedése a népet is magával ragadja. Kívánatosnak tartották tehát, hogy legalább a hit tisztasága szempontjából ellenőrizzék a tömegnek szánt könyveket. 1479 óta a pápák néhány ízben már intézkedtek a nyomdákra való felügyelet dolgában. Berthold mainzi érsek 1486-ban behozta a cenzura egy nemét ; 1496-ban VI. Sándor pápa szigorúan eltiltotta az eretnek iratok olvasását és terjesztését, X. Leó pedig 1515. május 15-én megbízta a püspököket és az inkvizitorokat, hogy minden könyvet megelőző

bírálat alá vessenek s megakadályozzák az eretnekvélemények kinyomatását. Ennek értelmében Chieregati bíbornok a nürnbergi országgyűlésen (1522) már egyenesen azt követelte, hogy az engedelem nélkül kinyomatott összes könyveket elkobozzák, elégessek, a nyomtatót és a terjesztőt pedig megbüntessék. Az ő személyes beavatkozására égették el Magyarországon is Luther egyházellenes könyveit. A magyar országgyűlésen 1843 június 30-án valaki azt állította, hogy a cenzura története nem VI. Sándorral kezdődik, hanem Lutherrel, aki szétszóratta az ellene írt munka betűit. »Ámde — válaszolt gróf Széchenyi István — Luther nem volt fejedelem s így nem ő volt, ki a cenzurát politikai hatalomeszközül használta.« A cenzura, mint az inkvizíció, valóban akkor lett félelmetes, mikor ilyen *politikai* eszközül kezdték használni; t. i. 1524-ben, midőn a német birodalmi gyűlés mellette nyilatkozott, s. 1529-ben, midőn Ferdinánd római király rendelet útján vitte be Németországba; még inkább pedig akkor, mikor a louvaini (löweni) egyetem (a gondolat szabadságának védelméről, az egyetemek első feladatáról megfélemedkezve) 1546-ban, IV. Pál pápa pedig 1557-ben elkészítette a tiltott nyomtatványok első jegyzékét (index librorum prohibitorum).

20. ábra. Erasmus Rotterodamus (1467—1537).

Azonban a Szentírás, melyre minden reformátor elsősorban hivatkozott, maga sem hatott, míg egyszerűen csak biblos, azaz könyv volt. A katolicizmus sem zárta el a bibliát a közönség elől. A németek 1462—1522 közt 28 bibliafordítást nyomattak ki s állítólag még 8 más fordítás forgott közkézen. Idejárultak az olasz, spanyol, francia, holland, cseh és (a XV. század első feléből a Báthory László-féle) magyar bibliafordítások s a németeknél a részletek kiadásai; így a zsoltárokból 11, az evangéliumokból s episztolákból 25 fordítás és igen sok töredék a postillák s plenáriák 99 kiadásában. Ahogy Brandt a Narrenschiff-ben mondta :

»Minden ország bibliával teli
S mi a lelkek üdvét érdekeli ;
Biblia, a szentatyák irata
S más könyvekből egy egész garmada.
Bámulok is szörnyüségesen,
Hogy azért nem javul meg senkisémet.«

A biblia akkor hatott igazán, mikor betűi megelevenültek, az emberek nem iniciáléiban, hanem szellemében kezdtek gyönyörködni, az irodalom utat tört magának a templomi szószerkekre, sőt a malom alá is; és mikor akadt valaki, aki az egyetemen a tudomány, a templomban a nép s a sajtóban mindegyiknek a nyelvén tudott szólni s nagyhatalommá tette mind a hármat.

Ez a férfiú *Luther Márton* volt.

II. Luther Márton reformációja.

Luther Márton (1483—1546), egy eisenachi szegény bányász fia, 1505 óta erfurti ágostonrendi szerzetes, 1508-ban a wittenbergi fiatal egyetemen bölcsészett, 1512-ben pedig teológiát kezdett tanítani. Ismerte a klasszikusokat,

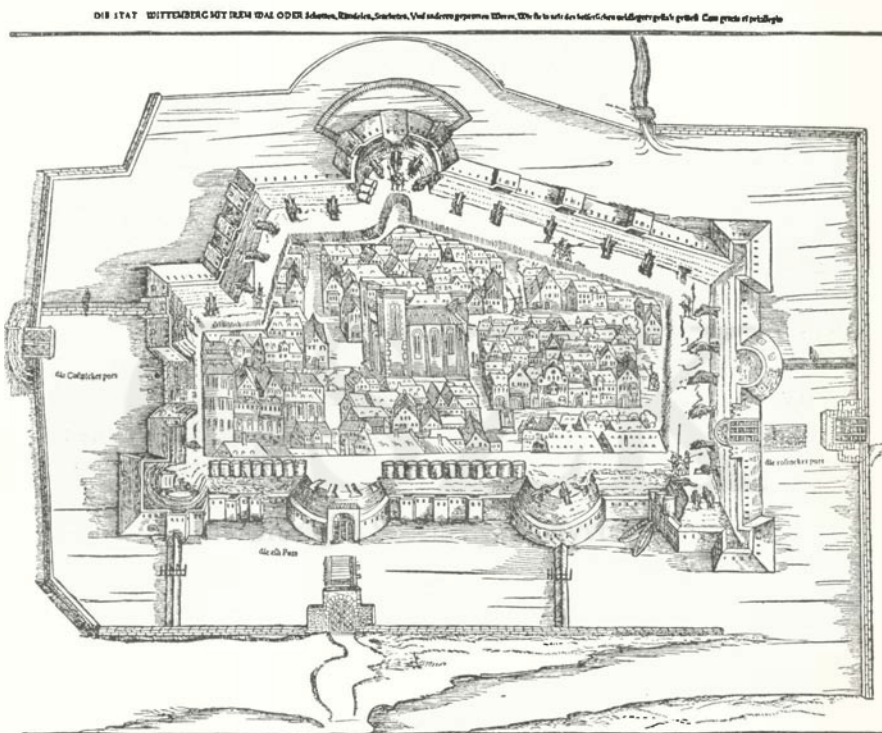

21. ábra. X. Leó pápa (1513—1521).

de nem szerette a reneszanszt, mert Aristoteles és mások ókori eszméivel, az egész skolasztikával könnyen meghamisíthatta az igazi kereszténységet. Aristoteles helyett a bibliára és Szent Ágostonra figyelmeztette tanítványait, hogy valódi teológusok legyenek. Mellette naponként kétszer, háromszor is prédikált az ágostonrendiek templomában vagy a plébánia templomban és szívhez szóló népies szónoklataival mindjobban elragadta hallgatóit. Eleinte nem adott hangot annak a kiábrándulásnak, melyet az elvilágiasodott Rómába 1511-ben tett útja okozott; de nem hallgatta el aggodalmait, midőn X. Leó pápa 1517 okt. 18-án búcsút hirdetett mind-

azoknak, kik igazán magukba térvén, Szent Péter temploma felépítéséhez kegyes adományokkal járulnak. Tetzl János glogau domonkosrendi szerzetes (a magyar születésű Thurzó János boroszlói püspök egyházmegyéjéből) a búcsút a nép szája íze szerint hirdetvén, sokan, még Luther deákjai is, azt magyarázták ki szavaiból, hogy bűnbánat nélkül is megszabadulnak minden büntől, ha néhány garast adnak a templomra. Az ügyes népszónok beszédei nem maradtak reánk s így valódi tartalmuk sem ismeretes. Annyi bizonyos, hogy Tetzl, ki, mint a teológiának szintén doktora, már azelőtt is felszólalt Luthernek a predestinációt védő s az ember szabad akaratát kétségbevonó tanítása ellen, Luther felfogásával nagyon ellenkező módon prédikált. Luther több templomi szónoklatban fejtegette a búcsú *valóságos* rendeltetését s kifejezte hitét, hogy, ha a pápa tudná, mint árulják búcsúleveleit, inkább felgyujtatná a Szent Péter templomot, minthogy juhainak gyapjából, húsból, csontjaiból építse föl. 1517 október 31-én pedig, a Mindszentek előtt való estén, a wittenbergi Vártemplom ajtajára 95 tételt függesztett ki, pontról-pontra előadván éveken át érzett vallásos aggodalmait, hogy azok megvitatásával kiderüljön az igazság.

Október 31-e ma világszerte a reformáció ünnepe s a történelem is ezt a napot tekinti a hitújítás kezdetének. Luther tételeit kortársai azonnal és szokatlan érdeklődéssel fogadták. Tettel a frankfurti egyetem előtt 106 pontban taglalta, a domonkosrendiek általában véve hevesen támadták, Brandenburg püspöke azonban semmit sem talált bennök, ami a hittel ellenkeznék. X. Leó, kihez azokat a mainzi érsek küldte be, maga is csak hónapok múlva (1518 aug. 7) rendelt vizsgálatot ez ügyben. Eszes embernek tartotta Márton barátot s azt hitte, hogy az ágoston- és a domonkosrendiek közt szokásos, csakhogy az eddigieknél

22. ábra. Wittenberg Luther idejében.

hevesebb összetűzésről van szó. A pápa küldötte, *Vio* Tamás bíbornok (pár év múlva a pápa magyarországi követe), Augsburgban eleinte a kitünő dogmatikus és a jeles humanista nyugodt fölényével vitatkozott Lutherrel; okt. 14-én azonban, türelmét veszítve, egyenesen tanításainak visszavonására szólította fel.

Az olaszok nagyon távol állottak Luther gondolkodásától, Carducci mégis őt dicsőítette, mikor 1867-ben ódát írt a sátánhoz, a lét, anyag, szellem, értelem végtelen okához. Mert »mikor a barbár nazarénusok dühe szent fáklával gyújtotta fel a sátán templomát és szétrombolta Argos földi álmait: a kolostorból előtört a lázadás moraja, Luther ledobta csuháját, az emberi gondolat elszakította kötelékét. Üdvözlégy, óh sátán, az észnek lázadása, bosszúálló hatalma!«

De Viótól Carducciig egy olasz sem érthette meg Luthert, akinek nem kellett sem a hierarchia, sem a reneszansz. Carduccinál helyesebben tudta Páz-

mány Péter, hogy Luther még ezután is sokáig járt csuklyában. »Szentséges atyám! — írta a pápának. — Lábad elé borúlva, magamat, tehetségemet, mindenemet kezedre bízom. Te ölj, vagy eleveníts engem, kárhoztass, vagy megments, ahogy akarsz. A te szódat úgy veszem, mint az általad szóló Krisztus szavát.«

Luther Márton, Huss sorsától tartva, éjnek idején, lóháton, egy oldal-kapun menekült Augsburgból s hátrahagyott iratában a rosszul értesített pápától a jobban értesítendő pápához, majd röpiratában egyenesen a zsinathoz fellebbezett. A pápa decemberben *Bölcs Frigyes* szász fejedelemtől Luther kiűzetését kívánta ugyan, a wittembergi egyetem hírnevére büszke fejedelem közbenjárására azonban a szász *Miltitz* Károly pápai kamarást újabb tárgyalásokra küldte ki. Luther Miltitz útján arra kérte a pápát, hogy addig is, míg ügyét valamely német püspök megvizsgálná, mind a két pártot tiltsa el a vitatkozástól; s a két szász a béke csókjával vált el egymástól. Azonban Dr. Mayr, vagy — ahogy szülőhelyéről nevezték — *Eck* János ingolstadti egyetemi tanár (1486—1543), ki skolasztikus szellemben írt könyvével (*Obelisci*) már azelőtt támadta Luthert, most nyilvános vitatkozásra szólította fel Európa leghíresebb teológusát. A György szász herceg elnökle alatt tartott gyülekezet előtt, 1519 július 4-én, Eck figyelmeztette a reformátort, hogy tanításai sokban egyeznek az eretnek és kiátkozott valdiak, wycleffisták és hussziták tételeivel. Luther, a német embernek a csehek iránt érzett gyűlöletét elnyomva, kijelentette, hogy Huss tételei közt vannak igazán keresztényiek és evangéliumiak is; és hogy nem csálhatatlan sem a pápa, sem a Huss tanításait kárhoztató zsinat; *csupán a Szentírás az*. A vita hevében kijött nyilatkozatra György herceg elkárom-

23. ábra. Bölc Frigyes szász választófejedelem (1486—1525).

kodta magát s az előkelő gyülekezet az ügyesebb és finomabb vitatkozónak, Ecknek látszott igazságot adni; hanem a nagy szó ki volt mondva s most már nem lehetett gondolni a Rómával való kibékülésre. »Anélkül, hogy tudnók, mindnyájan hussziták vagyunk«, szolt Luther egyik barátjához és ez a sokáig titkolt beismerés reményt és bátorságot nyújtott neki, hogy Huss máglyájának százéves hamvaiból az evangéliumi igazság fönikszként fog újratámadni. Abban a pillanatban, midőn Huss nevét vette ajkaira, Luther maga vállalkozott a forradalom meg-

újítására. *Teológiájának* mérlegelése nem a történetíró feladata; de az övé, hogy számbavegye azt a *hatást*, amit a közönségre s egyáltalán az emberiség fejlődésére gyakorolt. Erasmus korán felismerte, hogy századok óta nem akadt férfiú, aki az eszmékben olyan forradalmat támaszthatna, mint Luther. A reformátor azonban époly kevéssé sejtette, hogy a mai Európa 70 milliónál több emberének ad közöny helyett hitet, mint nem sejtette Kolumbusz sem, hogy kétannyi embernek szerez új hazát. De míg Kolumbusz felfedezése teljesen kiölte Amerika ősi, jelentékeny műveltségét s a rengeteg területen csak 8 millió bennszülöttet hagyott meg, Európában ma abszolúte sokkal több (mint egy 160 millió), relatíve azonban kevesebb (47%) a római és más katolikus mint Luther idejében. A mozgalom egyharmaddal fogyasztotta a kat. hívek számát, az első meglepetés szüntévei azonban hatalmasan felébresztette a katolikusok öntudatát s vele a — sajnos — vérontásra kész ellenhatást. *Hutten*

24. ábra. Sickingen Ferenc (1481—1523).

Ulrik (ki Miksa császártól ugyanazon évben nyert költői koronát, amelyben Luther is fonna kezdte saját töviskoronáját) a többi humanista módjára keveset törődött Lutherrel, míg tételeit csak a teológusoknak szánta; de teljes erővel fordult feléje azonnal, amint az egyszerű barát fellépte Németország és Róma mérkőzésének jellegét öltötte magára. »Védjük a közös szabadságot — szolt 1520 június 4-én hozzá írt első levelében — és szabadítsuk fel a régtől fogva szolgaságban sínylő hazát. Velünk van az Isten; és ha Isten velünk, ki ellenünk?« Utóbb nálunk is csak akkor lett igazán hatalmas a protestantizmus, mikor a vallás és a nemzet szabadságát *egyszerre* védte.

Luther kész forradalmi ember volt, midőn megkérdezte, miért nem mosuk meg kezeinket a római Sodoma vérében. De a német politikai és katonai küzdelmek vezéréül kiszemelt *Sickingennek*, az utolsó nagy lovagnak, kardjánál is jobban bízott a kor szellemében és saját meggyőződése erejében. Úgy látszott, az egész pápaságot belefullasztja abba a feneketlen tintatartóba, melyből lázas szorgalommal, igazi forradalmi szellemtől lelkesítve írta az egyház ellen intézett röpiratainak egész sorozatát. S a tintatartójából kiömlő fekete tenger ezentúl jobban elválasztotta Németországot Itáliától, mint az Alpok hegyláncja, melyben a Hohenstauffok annyiszor elbotlottak. A *sajlót*, mint igazi nagyhatalmat, az 1520. év rendkívül termékeny röpiratirodalma mutatta be. Luther az egyházjognak s a pápa világi hatalmának megszüntetését s azt követelte, hogy a pápa a világ kormányzása helyett a bibliával és az imádságos könyvvel érje be. Német nemzeti egyház alapítását, a bíbornokok, kolostorok, misék, ünnepek számának csökkentését, a papi nőtlenység, kalandosok társulata, búcsúk,

bűnbocsánatok, felmentések s a legtöbb egyházi büntetés eltörlését, a barátok koldulása helyett a városi szegények ügyének rendezését stb. sürgette. Aristotelist sok teológiai tárggyal együtt kirekesztetni kívánta az egyetemekről s korlátozni akarta az ifjaknak az egyetemekre való felvételét. Hadat üzent a pénzüzeteknek s a fényűzésnek. A földművelést nyilvánította az Isten előtt legkedvesebb foglalkozásnak.

Olyan könyv, melynek első kiadását, a sajtó akkori fejletlensége korában, 4000 példányban kapkodták el s melyben egy kámzsás barát (bár X. Leót környezeténél sokkal jobbnak tartotta) a pápáról csak mint szegény gyarló bűnösről beszél, nem számíthatott sem kicsinylésre, sem agyonhallgatásra. Növekedett az érdeklődés, midőn későbbi fejtegetéseiben a hét szentségből elvetett négyet (odaértve a házasságot is, melyet tisztán világi intézménynek tekintett), s megtámadta az átlényegülés tanát, »ezt az óriási agyrémet«. Kikelt minden ellen, amiben misztériumot látott s ami a szabadnak született keresztényt papi sablonok követésére kényszerítené, a testet »néhány csajbókos szent módjára« hasznos munkára önsanyargatásokkal alkalmatlanná tenné.

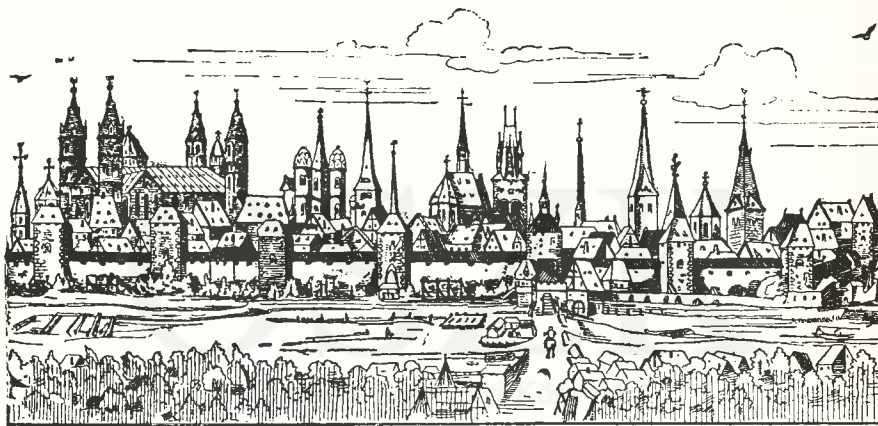
X. Leó pápa ezek után 1520 június 15-én Luther tételei közül 41-et eretneknek nyilvánított, hacsak Luther azokat 60 nap alatt vissza nem vonja s újabb 60 nap alatt, menedéklevél kíséretében, Rómában bűnbánatra meg nem jelenik. Bölcs Frigyes azonban figyelmeztette a pápát, hogy Luther még mindig nem állott törvényes bíróság előtt s így el sem ítélik. Nem értett ugyan egyet Luther tanításaival, de feltétlen dicséretet érdemel, hogy a *tanítás szabadságát* annyira tisztelte és védte. A bulla kihirdetését sok helyütt maguk a püspökök késleltették, máshol a nép akadályozta meg, Luther pedig 1520 december 10-én a wittenbergi deákok jelenlétében máglyán égette meg, mire a pápa 1521 január 3-án nyíltan kiátkozta. Hutten erre megírta a papok ellen szóló harci-dalát, az igazi »Talpra német«-et :

Itt az idő, ébredjetek !
Szabadság s az ég veletek !
Ide, ide németek, — itt
Az igazság s Isten segít.
Ti lovagok, ti landsknechtek,

Ti bátrak, azt mondom nektek :
A babonát pusztítsátok,
Védjétek az igazságot !
És hogyha nem megy egy-könnyen
Mégváltjuk azt véren, könnyen...

Luther német *nemzeti egyházat*, Hutten német *nemzeti hadsereget* sürgetett ; de ezt és a német *nemzeti birodalom* megteremtését hiába remélték *V. Károlytól*, az új uralkodótól, ki római császár létére nem tudott latinul s német király létére csak törte a német nyelvet. A húszéves ifjú császár nem számolt a német nemzeti érzellemmel s azzal, hogy Luther lázba hozta a társadalom minden rétegét, a parasztságot is. Macchiavellista volt, hatalomra tört. Családi politikája s a nemzeti vágyak közt óriási hasadék támadt s ezt a Habsburgok többé sohasem hidalták át. A tekintélyeket tagadó reneszanszszal szemben Károly az egyházi és a világi tekintély középkori elvének megmentésére, egyúttal azonban az egyház és az állam viszonyának rendezésére törekedett, de nem Luther szellemében. Magát az egyház világi fejének tartván, nem nézte jó szemmel az alulról kiinduló forradalmat. Luther neki épűgy nem kellett Németországban, mint *Acuña* zamorai püspöknek (X. Leó szerint a második Luthernek)

reformációja Spanyolországban. A wormsi országgyűlés 1521 febr. 13-án hevesen visszautasította az ifjú császárnak azt a kívánságát, hogy a bullaégető Luthert el kell fogadni s eretnek módjára büntetni. Meghívását és kihallgatását azonban helyeselte s ezzel elfogadta Luther tanításából azt, hogy az egyházi közigazgatást és törvénykezést az állam, saját területén belül, ellenőrizheti. Luther az országgyűlés meghívására 1521 április 16-án valóságos diadalmenetben érkezett Wormsba. Másnap megjelent a gyűlés színe előtt s harmadnap kijelentette, hogy irataiból semmit sem von vissza, mert nem akar ajtót, ablakot tární a zsarnokságnak és az istentelenségnek, s nem is tehet lelkiismerete ellen. »Itt állok, nem tehetek másképp: Isten engem úgy segéljen. Amen!« A spanyolok pisszegése és gúnyja közt távozott a teremből. A császár eretneknek tartotta s nem törődve vele, hogy az országgyűlés a tárgyalást folytatta, kiutasította.

25. ábra. Worms Luther korában.

a városból. Április 26-án Luther eltávozott és a császár május 24-én kihirdette a wormsi ediktumot, mely birodalmi átok alá veti Luthert, ki az egyház és állam törvényeivel ellenkező tanításokat hirdet, lázadást szít és idáig csak a világi hatalomtól félve nem kelt föl. A rendek tehát, ha nem is Luthert, könyveit máglyára ítélték s megelőző cenzurával akarták megakasztani a független közvélemény keletkezését. Mindezt pedig nem a pápaság, zsinat vagy az inkvizíció mondta ki, hanem az országgyűlés egyhangú határozatára hivatkozva, a császár, anélkül, hogy ily hamisítás ellen a rendeknek még jelenlévő képviselői tiltakozni mertek volna. Valóban igazsága volt Luthernek, midőn a tekintélyeket támadva, a világi zsarnokságot is odaértette. Németország csak ilyen leckék után embe-relhetette meg magát annyira, hogy ne tűrjön többé hasonló, alkotmányos formába bujtatott zsarnokságot (aminek szakasztott mása az 1604. évi magyar törvényekben a 22. § betoldása).

A pápa, a portugál, az angol és a magyar király örömmel fogadta a szigorú határozatok híret s égetni kezdték Luther könyveit; sőt VIII. Henrik angol király szívesen elégettette volna »a Krisztus ellen lázadó« barátot magát is. Luther azonban május 4-én nyomtalanul eltűnt. Dürer Albert, a festő szerint,

mint Krisztust, a papok tették el láb alól; mások azonban tudni vélték, hogy Bölcs Frigyes vitette bátorságosabb, de még előtte is ismeretlen helyre. Luther

THOMAS MÜNZER,
STOLBERGENSIS, PASTOR ALSTED.

26. ábra. Müntzer Tamás (1490—1525).

népszerűbb volt egész Németországban; hanem az, hogy tősgyökeres német-séggel s igazán a nép nyelvén írt. Ahogy ő maga mondta: »a nyelvek a hüvelyek, amikbe a lélek (t. i. az evangélium) késeit dugják; azok a ládák, amikben a kincseket tartják; az edények, amikbe az italt töltik; az éléstárak, amikbe az eledeleket zárják.« »A pad alól« valóban ő rántotta elő a bibliát. A biblia fordításával azelőtt is sokan kísérleteztek; de a biblia olvasását ő tette mindennapi szükséggé, a népies nyelvet irodalmivá, az irodalmat nemzetivé.

III. Reformáció, társadalom, állam.

Luther akaratlanul is a társadalom és az állam reformátorai közé tartozott, de ebben néhányan megelőzték. *Morus* Tamás az első »államregény«-ben, az *Utópiában*, már 1516 óta hirdette a vagyonközösséget, a társadalmi egyenlőséget. Dicsőítette a Kolumbusz óta ismert indiánusokat, hogy a legbájosabb természet minden kedvezése mellett sem érzik a tulajdon szükségét; a földet, a vagyont ép olyan közös jónak tartják, mint a napsugarat, vizet, levegőt. Másol Vespucci egyik kísérőjének szavaival magasztalta a javak közösségét, mint a jövődő államok eszményképét. S mialatt Luther Wartburgban a bibliát fordította, Melancthon pedig tudós fejtegetésekkel bilincselte le wittenbergi egyetemi hallgatóinak figyelmét, tanártársuk, *Karlstadt*, magán az egyetemen és a templomban kezdte hirdetni a kommunizmust és a kíméletlen egy-

Wartburgban (Eisenach mellett) György lovag néven várta be a vihar csillapodását. Irodalmi munkásságban keresett szórakozást. Három hónap alatt fordította német nyelvre az újszövetséget, amely 1522 szeptemberében meg is jelent. A nép oly óriási lelkesedéssel fogadta, hogy decemberben már második kiadást kellett rendezni belőle. Ez a munka 12 év alatt másfél száz kiadást ért s Luther bibliája, mely 1534-ben készült el teljesen, a népnek ma is kedves olvasmánya. A nagy hatásnak nemcsak az az oka, hogy Luther a görög szöveg mellett a zsidót is használta, mert ezzel a nép nem törődött; nem is csak az, hogy a reformátor neve különben is a leg-

házi reformot. A bibliára hivatkozva, eltörölte a misét ; gyónás nélkül, két szín alatt szolgáltatta ki az úrvacsorát s kidobatta a templomokból az oltárokat, képeket, szobrokat. Kijelentette, hogy inkább akasztófákat állítsanak, mint oltárokat, mert a bálványozó pap rosszabb a hóhérnál. Izgatott a gyermekek iskoláztatása ellen és szívesen fogadta a Zwickauból kiűzött »prófétát«, *Storch* Miklós posztónyírot, ki viszont egyik apostolával, *Münzer* Tamással együtt a gyermekek megkeresztelése ellen s az evangéliumra hivatkozva, a javak megosztása mellett lázított.

Amidőn 1522 január 24-én *Wittemberg* tanácsa, sőt egyeteme is ebben a szellemben nyilatkozott, *Luther* odahagyta magányát, március 4-én a városban termett s nyolc napi prédikálás után megtörte a kommunista triumvirek (*Karlstadt*, *Storch*, *Münzer*) befolyását.

Ömaga sem temetkezett el egészen a Szentírásba ; de politikai érzék és szervezőképesség hiányában tudni sem akart róla, hogy vallási forradalmát a politika és társadalom terére is átvigyék. Amint azonban 800 esztendővel azelőtt *Szent Bonifácus* evangéliumhirdetése együtt járt a németek politikai és társadalmi eszményeinek megváltoztatásával, együtt járt az a *Luther* idejében is. 1520-ban a reformátor különben is közreműködésre szólította fel a keresztény német nemességet s arra intette, hogy a városok, polgárok, kolostorok ellen folytatott külön harcait abba hagyva, a pápa és császár önkényének megtörésére egyesüljön, az egyházi javakat világiassítsa stb. *Hutten* viszont arra biztatta *Sickingen* Ferencet, legyen a németek Zsiskája, hajtsa végre a papok megbüntetését, nagy vagyonuk terhéől szabadítsa meg az egyházat.

Sickingen 1522-ben csakugyan élére állt a rajnai lovagok szövetségének, melyhez fejedelmek és városok is csatlakozhattak, csak papok nem. Ez a szövetség rajta volt, hogy a rajnai püspökségekből megalapítsa a rajnai királyságot, helyreállítsa a császár tekintélyét, a lovagok régi fényét, s az állam javára elkobozza a papság javait. Mikor 1522 aug. 27-én a trieri püspök megtámadásával a lázadást megkezdette, október 1-én birodalmi átok alá vetették. *Sickingen* a

27. ábra. Felkelő német paraszt.

középkor reneszanszát, azt akarta, hogy felélessze, egyúttal azonban módosítsa a lovagi intézményt ; de *Landstuhl*ban a győzelmes fejedelmek szemre-

hányásai közt legszebb férfikorában, csalódva halt meg (1523 május 7). Ősszel meghalt hű bajtársa, *Hutten* Ulrik is, nem hagyván maga után egyebet, mint azt a tollat, mellyel mindhalálíg küzdött a fennálló rend ellen. Németország szabadsága alatt ő is csak a papok uralmának és befolyásának megtörését értette. A sváb szövetség, a rajnai fejedelmekkel együtt, csakhamar végképen elnyomta a lovagok lázadását, melynek annyi hatása mégis volt, hogy a nürnbergi országgyűlés mellőzte a wormszi ediktumot, száz pontba foglalta össze az egyház ellen emelt panaszokat, nemzeti s azután egyetemes zsinat összehívását s 1526-ig (a nemzeti zsinat megnyitásáig) az evangélium hirdetésének szabadságát sürgette. Az egyetemes zsinat eszméjét a császár is pártolta, megjegyezvén, hogy az új hitet nem erőszakkal, hanem ésszel és az igazság eszközeivel kell megsemmisíteni. Viszont Luther könyvet adott ki arról, mennyiben kell engedelmeskedni a világi hatóságoknak ; s ismételte, hogy inkább az Istennek kell engedelmeskedni, mint az embereknek. »A világ teremtésétől fogva ritka madár volt az okos, még ritkább a jámbor fejedelem. E világon rendesen ők a legnagyobb bolondok, a leggonoszabb fickók.« Istennek ezek a hóhérai nem értenek egyébhez, mint a szegények nyúzásához és ahhoz, hogy önkényüket Isten nevében gyakorolják. De Isten véget vet e fickók és a ficsór-papok uralmának, mert az emberek esze is megjön valahára s a fejedelmek kedvéért nem vonulnak a törökök ellen, kik tízszerre okosabbak és jámborabbak mint a német fejedelmek. Mindezt épen a lovagok lázadása idején (1523), akkor írta meg, amikor kijelentette, hogy nem láznak fel azok, akik tanításait megértik.

Azonban a *paraszrok* fellázadtak s reá hivatkoztak. A nép, az istenadta nép, keveset törődött vele, mi volt Luther tanításainak igaz értelme ; úgy magyarázta azokat, ahogy legjobban megfeleltek szíve vágyódásának. A nép elégtelensége legalább is olyan régi, mint a hűbériség s még igazabban az elnyomatás. Svájcnak, az első parasztköztársaság megalapításának s a vele kapcsolatos parasztmozgalmaknak története eléggé mutatja, hogy a középkor lenézett parasztjai a politikai tengődést megúnták s érvényesülni akartak. Az újkor kezdetének közönségesen elfogadott évszáma, 1492 egyszerre két parasztlázadást látott. Bajorországban a kempteni apátsági uradalomban és Németalföldön a sajtos testvérekét. 1493-ban Elzászban még csirájában elfojtottak egy ilyen lázadást. 1502-ben Württembergben a bocskoros lázadás (Bundschuh, ahogy a lázadás jelvényéről, a zászlóra akasztott bocskorról nevezték) az urak és papok ellen harcolt, de kész volt jogait megosztani a polgárokkal. 1513-ban ez a mozgalom a Felső-Rajna vidékén ismétlődött. 1514-ben Württembergtet »a szegény Konrád«, Magyarországot Dósa György felkelése dúlta. Ha költöttek is az egykorú Taurinus Stauromachijában s máshol a Dósa és társai szájába adott beszédek s ha azokat általán klasszikus minták szerint szerkesztették is, nem egy olyan eszmét tartalmaznak, mint amilyenek a XVIII. század végén döbbsentették meg Európát. Eszméket, elvont politikai és társadalmi kérdéseket ekkor is az irodalom hozott forgalomba. Az 1514. évi novemberi országgyűlés 71 törvénycikke porig alázta a csatatéren levert magyar parasztságot ; Dósa szerencsétlen sorsa azonban, melyet a német alkalmi ujságok s az olasz tudósítások nyomán a külföld is azonnal megismert, sok tekintetben

irányt adott a német parasztnak mozgalmának. 1515-ben már Karintia, Krajna és Stájerország vend parasztjai követelték a sztára pravdat (ősi jogot) s a költők mindenütt buzdították az elnyomott földműveseket. Megfenyegették a hatalmasokat :

»A hatalom polcán soká nem maradtok ;
Vigyáznak a földre a szegény parasztnak.«

A jobbágy keze munkáját a miseáldozattal hasonlították össze ; mert hiszen

»Ő vetette a búzát,
Amely a pap kezében
Istenné alakul át !«

Luthernek a bibliai általános papságról hirdetett elmélete tetszett polgárnak, parasztnak egyaránt, kivált mikor kimondta, hogy parasztnak és gyermekek többet tudnak Krisztusról, mint az egész papság. Karlstadt, aki egyszer-másszor maga is jobbágynek öltözve izgatott, csakhamar pópista szofistának nevezte magát Luthert is, akinél »Krisztusról ügyesebben beszél a falusi ember«. Münzer szintén csak Dr. Hazugnak nevezte ; hirdette, hogy a biblia ö, az isteni kinyilatkoztatás táplál ; a bibliához ragaszkodó Luther tehát elmaradt ember, aki nem meri levonni a végső következtetéseket : nem meri hirdetni a kommunizmust. Egyesek, mint pl. *Eberlin*, országboldogító tervekkel léptek föl. Túlzásaik polyvája közt sok egészséges tervet (általános tan kötelezettség, ingyenes oktatás stb.) lehetett találni. A reform még a politikai tényezők jóakarata mellett sem látszott könnyűnek, mert csak úgy valósulhatott volna meg, ha felforgatják az egész államszervezetet, mely a jobbágyoknak a hűbérurakhoz és ezeknek az uralkodókhoz való viszonyán alapult. Európának egyik-másik országa még századok múlva is csak erős és általános forradalom kényszerítő hatása alatt lépett más alapra, pedig a sajtó a reformra akkor már jobban előkészítette a makacsokat, önzőket, szívteleneket is.

A parasztnak azonban most nem bölcselkedtek, hanem szenvedélyüket követték. Sorsuk ugyan nem volt mindenütt elviselhetetlen, de elnyomatásuk rendszere valóban nem érdemli meg a rápazarolt mentegetések, egyes adott esetek igazságtalanságai pedig csakugyan felháborító. 1524 júniusában Hans Müller vezetése alatt először is ezer stühlingeni parasztnak fogott fegyvert, majd Kempten és Allgau felé terjedt tovább a lázadás. 1525 március 7-én Memmingenben (Bajorországban) a felkelők »keresztény szövetkezetet« alakítottak, valóságos parasztszövetséget tartottak és a német parasztnak kívánságait tizenkét pontban foglalták össze. Kijelentették, hogy ők nem lázadók ; de Isten s az evangélium törvényei szerint akarnak élni s Istennel senki sem szállhat szembe. Mérsékelt hangon, sőt alázatosan kérik, hogy ezentúl a község maga válassza és tegye le a papját ; a község maga szedje a tizedet s abból tartsa el a papot, a szegényeket s esetleg abból fizesse hadiadóját is. Töröljék el az örökös jobbágytérletet s állítsák helyre a szabad költözést. A vizek, erdők, vadászat, halászat, favágatás, rétek, legelők közös használata ügyében a földesurakkal testvériesen egyezkedjenek. A robot legyen olyan méltányos, mint

hajdan s azonfelül csak napszámért kelljen dolgozniok. Adót a föld minéműségéhez képest, új felvétel alapján fizessenek ; az úriszékek igazságosak legyenek s a rendkívül szigorú bírságokat szállítsák le.

A sváb szövetség vezére, *Truchsess* György, 1525 április 4-én megverte a gyakorlatlan parasztokat, s 22-én a fegyverszünet feltételül szövetségük felosztatását követelte. Azonban az elzászi, frank és hesszeni parasztok csatlakozása után a lázadás új erővel tört ki és — mint 11 év előtt hazánkban — egy nemesnek, *Götz von Berlichingennek* vezetése alatt küzdött és dühöngött a nemesek ellen. A felkorbácsolt Németországban hír szerint csakhamar 300.000 paraszt állott fegyverben, de sohasem küzdött közös eszmék hatása és egységes vezetés alatt, s nem tudta megérteni *Hipler* és *Weigant* magasabb politikai eszméket követő terveit. Sok helyütt kegyetlenkedtek, de mindenütt becsülettel megtartották szavukat, ahol (Lajos rajnai, Fülöp bádeni fejedellemmel, Ernő gróffal az élükön) az urak a 12 pont alapján egyezkedtek velük. A mozgalom áterjedt Tirolba, Stájerországba, sőt Magyar- és Lengyelország egyes vidékeire is. Híre járt, hogy Spanyol-, sőt Törökországban is kitört a lázadás és így Európa rettenetes válság előtt áll.

Luther abban a meggyőződésben, hogy lázadásnak sohasem lehet jó vége, a megsértett jogrend s a helytelenül magyarázott evangélium nevében »a parasztok gyilkos és rabló csapatai ellen« kiadott röpiratában egyenesen felszólította a fejedelmeket, verjék agyon a lázadókat mint veszett kutyákat. »Olyan idők járnak, — úgymond — mikor a fejedelem jobban szolgál az égnek vérontással, mint imádsággal. Aki a fejedelmek oldalán esik el, a vértanúk üdvözítő halálával hal ; aki a másik oldalon pusztul el, az ördögé lesz . . . Verés kell a számárnak, erőszak a parasztnak.« A rajnai választóhoz intézett emlékiratában maga *Melanchton* is azt fejtegette, hogy az állam feltétlen engedelmisséget követelhet alattvalóitól ; hatalma korlátlan s a polgárokat tetszése szerint terhelheti meg anélkül, hogy a költségek hovafordításáról számolni tartoznék. Az örökös jobbágyság még szelíd intézmény is oly nevetlen és vad nép számára, amilyen a német, s az eddiginél sokkal szigorúbb büntetéseket ajánl.

Az első ijedtségből felocsúdott fejedelmek meg is kezdték a megtorlás rettenetes munkáját. *Truchsess* szétszórta a württembergieket (május 12), Münzer a kárpádon halt meg, *Götz* elszökött, de még ezek után is hónapokig tartott a küzdelem. A lázadás Thüringiában egymagában 70, a Frank tartományban 52 kolostort és 292 várat döntött romba. Az urak iszonyú bosszút álltak s 1526 végéig csupán a sváb szövetség területén 10.000 parasztot fejeztettek le, úgy hogy a háború körülbelül százezer ember életébe került. S hány százezer ment tönkre anyagilag s mily vérfagyasztó volt az a telhetetlenség, amellyel urak, papok, sőt bírák is meggazdagodni vágytak a levert jobbágyság javaiból ! Lerombolt hitvány váraikért, kastélyaikért az urak oly rengeteg kárpótlást követeltek, hogy fényes palotákat építhettek az összeharácsolt pénzből s nagyobb urak lettek mint valaha. Ezért a nép az eddiginél is jobban gyűlölte őket ; de mint bukása okozóit kezdte gyűlölni a reformátorokat is. Dél-Németország csaknem kivétel nélkül katolikus maradt, holott az áttérés szándékaival kezdte a felkelést. Szaporodott a mindkét vallással elégedetlenek, sőt a hitet-

lenek száma és (Bezold szerint) betölthetetlen üresség támadt a reformátorok s a német köznép között. A német nemzeti vallásnak szánt luteránizmus, melyben a tömeg ily keservesen csalódott, azért nem lehetett a németek egységének igazi eszköze. Luthert vádolták, hogy vallásújítása sikereinek kedvéért a népet kiszolgáltatta a rémuralomnak. Vallása egyideig az urak, polgárok és »téntásujjuak« fényűzése volt szemükben s nem az a hit, mely drága kincse a szegénynek, kit tűrni és lemondani megtanít.

A katolikusok mégis Luthert vádolták a parasztlázadásért s hogy a fenyegető török háborúban Németországot hasonló meglepetés ne érje, a török háborút ellenző luteránusok megtörése végett, György herceg indítványára, már 1525 júliusában megkötötték a *desszauai szövetséget*. Ezt a magyar nemzeti párt is a legszívesebben üdvözölte, mert a török ellen a németektől csak a desszauiak többségrejutása után várható segítséget. Tíz hónap múlva a protestánsok a *torgauai szövetség* megkötésével feleltek. A hitújítás tehát nemcsak két felekezetre, hanem két politikai pártra is osztotta a németeket. Fülöp hesszeni gróf, János szász választó (a torgauai szövetség

28. ábra. Hohenzollern Albert brandenburgi örgróf.
(1525—1568.)

alkotói), az anhalti, braunschweigi és mecklenburgi hercegekkel s a birodalmi városok többségével együtt 1525-ben már Luther hívei voltak. Az lett ez évben (ápr. 10) a német lovagrend nagymestere, Hohenzollern Albert brandenburgi örgróf is, ki egyházi rendjének birtokait világiasította és családi örökségnek, a lengyel király hűbéreinek nyilvánította. Már is megtörtént tehát, hogy a fejedelmek világi birtokokká tették az egyházi javakat; de csak kis részben fordították azoknak jövedelmét úgy, mint Luther óhajtotta, egyházi célokra, a tanítók fizetésére, árvák, betegek segítésére, közmagtárak felállítására stb., hanem egyenesen saját kincstáruk megtöltésére, uralkodói tekintélyük erősítésére használták. Így a demokrata szellemben megindult reformáció a monarchiákat, s még inkább a dinasztikiákat erősítette. Hohenzollern Albert volt az első papi fejedelem, ki megházasodván, családot alapított; maga Luther, ki a

cölibátust VII. Gergely túlzásának tartotta, 1525 június 13-án Bora Katalin nimpsheni volt apácát vette nőül. (1901-ben még 210 egyenes leszármazottjuk élt, de már egy sem viselte a Luther nevet.)

VII. Kelemen pápa 1526-ban a kereszténység siralmas helyzetének okát a fejedelmek viszálykodásában s a papok elfajultságában keresvén, kijelentette, hogy a javítást magán az egyházon akarja kezdeni s ha a fejedelmekkel külön konkordátumokat köthet, az egyház belső békéjének helyreállítására egyetemes zsinatot hí össze. V. Károly azonban a történekekért elsősorban a pápát tette felelőssé s nyíltan megmondta, hogy nem bízik őszinteségében, a zsinat összehívásában. Az 1526 június 25-én megnyitott speieri országgyűlés tagjai már inkább hajoltak az új hithez és aug. 27-én elhatározták, hogy »a zsinatig a wormsi ediktum tekintetében mindenki úgy éljen, kormányozzon és viselkedjék, amint arról Istennek és ő felségének remél és tud felelni«. Ki volt ebben mondva, hogy a császárnak csak az engedelmeskedik, aki akar s hogy a tartományok különös érdekei előbbrevalók az állam egységénél; de nincs benne a vallás szabadságának elve. A *cuius regio, eius est religio* (akié a föld, azé a vallás) féle tétel csak azt célozta, hogy az alattvalók a fejedelem vallását kövessék; igazi fontossága abban áll, hogy Luther híveit először ismerte el egy önálló felekezet tagjainak. Vallás tekintetében a németeket hivatalosan épen az országgyűlés berekesztésekor, aznap osztotta két táborra, mikor Mohács vidékén a magyarok és törökök előőrsei már farkasszemet néztek egymással; s harmadnap teljesedett Perényi püspök jóslata: húszezer magyar szenvedett vértanúságot Krisztus hitéért.

Magyarország bukása az erős Ausztria megalakulására vezetett; s a Habsburgház a luteránusokkal szemben onnan kelt a régi hit és fejedelmi tekintély védelmére. Kilenc esztendei távollét után V. Károly is ellátogatott végre a németekhez. A római pápán és a francia királyon imént nyert győzelmében bizakodva, a speieri országgyűlésen (1529 márc. 15) egyenesen azt követelte, hogy a legközelebbi zsinaton birodalmi átok terhe alatt tiltsanak el minden egyházi és világi erőszakoskodást, »hamis« hitre való térítést; és császári teljes hatalmánál fogva megsemmisítette a nemrégén nélküle hozott (*cuius regio*-féle) határozatot. A rendek az önkényuralomnak ezt a nyers parancsát ebben az alakban ugyan nem fogadták el, de április 19-ikén kimondták, hogy a misézést luteránus területen is tűrni kell, ellenben luteránusok nem prédikálhatnak katolikus területen; tiltották az újabb térítéseket s fenntartották a wormsi ediktumot. Ez ellen április 20-án 6 luteránus fejedelem és 14 város tiltakozást adott be, kijelentvén, hogy egyhangulag hozott országgyűlési határozatot csak újabb egyhangú határozattal lehet megsemmisíteni; s hogy a lelkiismeret kérdésében csak a királyok királyának, az Úristennek engedelmeskednek. Visszatartották az egyoldalú vallástürelem elvét s az országgyűlésnek az úrvacsora dolgába való avatkozását; egyebekben pedig az 1526. évi törvény értelmében kívántak eljárni. Luther követői ezen, a szabadelvűség szempontjából kétségkívül helyes protestáció óta viselik a *protestáns* nevet.

Egy esztendő múlva az augsburgi országgyűlést bevezető misén (1530 június 20) Pimpinelli pápai nuncius szentbeszédben figyelmeztette őket, hogy

ha nem akarják látni Szent Pétert a kulcsokkal, látni fogják Szent Pált a karddal. A protestánsok azonban erre a gyűlésre elszántan s előkészülettel jöttek.

29. ábra. VII. Kelemen pápa (Giulio de Medici, 1524—1534).

Melanchton »Loci communes Rerum Theologicarum« című munkájában a népies vallást már 1521-ben tudományos alapra fektette, ötven kiadást ért könyvében és egyetemi előadásában (melyeket magyarok is buzgón hallgattak) felfogását világszerte terjesztette s új felekezeti iskolákat állított fel. Fülöp hesszeni gróf

megnyitotta Marburgban az első tisztán evangélikus egyetemet, Luther pedig megírta a kis és nagy kátét, hogy a legegyszerűbb ember is tisztában legyen az új vallás főbb elveivel. Ezeket most *Melanchton* az augsburgi (magyarosan ágostai) országgyűlésen a császár kívánságára június 25-én külön is kifejtette az ú. n. *ágostai hitvallásban* (*Confessio Augustana*), amelynek alapján a Luthert követő protestánsokat hazánkban most hivatalosan is ágostai hitvallású evangélikusoknak nevezik. A nyilatkozat kiemelte, hogy evangélikusok és katolikusok közt tulajdonképpen nem is olyan nagy a különbség. A katolikusoktól csupán egyes hagyományok és visszaélések tekintetében térnek el; inkább a svájci reformációtól különböző felfogásukat élezték ki. A világtörténelem e legfontosabb okiratainak egyike azt bizonyítja, hogy az elméket magával ragadó forradalom immár meghiggadt s a merő izgatás teréről az alkotás mezejére lépett. Melanchton rendkívül előzékeny levelet írt a pápai legátushoz. Nyilatkozatát VII. Kelemen pápa alkalmasnak tartotta tárgyalásokra, melyek, a katolikus tudósok aug. 3-iki válaszánaik benyújtása után meg is indultak. Katolikusok és luteránusok ezekben a vitákba egyaránt bevitték a macchiavelizmust, hogy hamarosan kibéküljenek, mikor a mitsem sejtő harmadiknak, a svájci vagy helvét reformációnak elejtéséről volt szó. Ennek a szerencséjére azonban Luther tiltakozott Melanchton engedékenysége ellen, az országgyűlés pedig szept. 22-én csak 1531 április 15-éig adott határidőt a protestánsoknak, hogy a függőben levő pontokat elfogadják és a zsinat kihirdetéséig csatlakozzanak. Tiltakozásukkal nem törődve, nov. 19-én elrendelte a wormszi ediktum végrehajtását, a világiasított egyházi javak visszaadását s az egyházi bírások helyreállítását.

30. ábra. Melanchton Fülöp (1497—1560).

A szakadás tehát teljes volt s az a bizonyos *i* betű ismét vérözönnel fenyegette a világot. A császár azonban nem akart a végletekig menni, míg rá nem veszi a pápát a zsinat kihirdetésére; egyébként pedig úgy gondolkozott, hogy karöltve járhat a protestánsokkal; »ha Istennel szemben rosszabbak is az ördögnél, csak hozzá legyenek hívek és szolgáljanak neki«. 1531 jan. 5-én a választófejedelmek (a bajor és szász szavazata ellen) Kölnben csakugyan római királlyá tették a kat. párt vezérét, a császár öccsét, Ferdinánd magyar királyt; mire a protestánsok *Schmal-kaldenben* (Kassel vidékén) 1531 február 27-én evangélikumi tanaik és

hitük ellenségei ellen szövetkeztek, az augsburgi határozat ellen tiltakoztak, az angolok és a franciák példájára egyetemes zsinatot kívántak. A német

szabadság ügyét 1532 május 26-án I. Ferenc francia király védelmébe ajánlották, s a regensburgi országgyűlésen már meg sem jelentek. A császár, kit Szulejmán újabb hadjáratának híre aggasztott, 1532 július 23-án a *nürnbergi vallásbékében* a protestánsokat azzal akarta megnyugtatni, hogy a legközelebbi egyházi zsinatig vagy országgyűlésig az augsburgi határozat végrehajtását felfüggesztette. »Löcherig !« (Nevetséges !) mondta erre a hesszeni fejedelem; de a rendek most már készségesen segítették Károlyt a törökök ellen, kiktől különben Ausztriát s a birodalmat inkább Kőszeg hős védői szabadították meg. Az *anabaptisták* ily körülmények közt hiába számítottak a schmalkaldeni szövetségre. Apostolaik: Bockold János leydeni szabó, Matthys János haarlemi pék, Knipperdolling münsteri polgármester, Rottmann pap stb. nyíltan a vagyon közösségét, sőt a többnejűséget hirdették oly városban, mint Münsterben, hol 2000 férfi és 8000 nő lakott; s ahol lehordták immár a torony csúcsát is, hogy az se kapaszkodjék a többi ház fölé. Szétosztották egymás közt kincseiket s a biblián kívül megégettek minden egyéb könyvet. De az Új-Sion szabókirályát s 12 apostolát a katolikusok és protestánsok egyesült erővel támadták és irtották (1535 június 25.). Mint a nagy parasztháború idején, a reformáció itt is megtagadott a felforgató párttal minden közösséget.

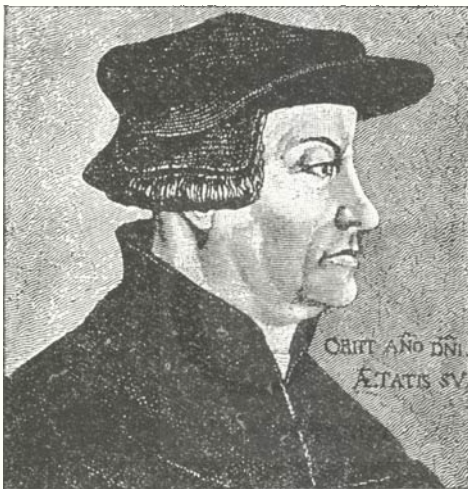
III. Pál pápa végre komolyan szóba állt a protestantizmussal. Biztosai 1539 óta a megegyezésnek nem minden reménye nélkül tárgyaltak Melanchtonnal, s V. Károly 1541-ben a regensburgi interimban meghosszabbította a nürnbergi vallásbékét. A protestantizmus pedig egyre terjedett; áttért az egész Brandenburg, északi Szászország, Braunschweig, sőt Wied kölni érsek maga is. A katolikusok csak négy tartományban (Bajorország, Pfalz, Mainz, Trier) maradtak többségben. Politikai tekintetben súlyt adhatott a vallásváltoztatásnak, hogy az áttértek azonnal csatlakoztak a schmalkaldeni szövetséghez. Nem látszott lehetetlennek, hogy a hét választófejedelem a különben is népszerűtlen V. Károly halála esetében protestánst emel a császári trónra. Ez az egyik oka, hogy Károly épen az állam békéje, vagy inkább a Habsburg-család jövője érdekében akart fellépni a protestánsok ellen. S a másik, hogy midőn 1545 dec. 13-án a *trienti zsinat* végre-valahára csakugyan megnyílt s azon Serribando bíbornok s egyebek közt a magyar püspökök is a legengesztelékenyebb politikát voltak hajlandók követni, a protestánsok nem jelentek meg s így kibékülésről szó sem lehetett.

A császár, ki a wormszi és regensburgi országgyűlésen még mérsékelte haragját, negyedszázad óta követett egyházpolitikájának bukását nem fogadta közönyösen, hanem elhatározta, hogy a schmalkaldeni szövetséget, mint antidinasztikus pártot, szétrobbantja.

31. ábra. Bockold (Leydeni) János.

Luther borús sejtelmek közt írta meg végrendeletét (melynek eredetijét most a budapesti evang. egyház konventje őrzi) s 1546 febr. 18-án, még a vallásháború kitörése előtt, elhunyt. Németországnak ezen legnagyobb emberével kezdődött a reformáció, melyhez a Föld félmilliárd kereszténye közül másfélszáz (házánkban 3½) millió ember tartozik. Az eszmékben hatalmas forrongást idézett elő, a politikai forradalomnak azonban még látszatát is kerülte. Újítása tulajdonképen abban állt, hogy százados kételyektől szabadulni vágyván, elméletét nyíltan hirdette és szabatosan körülvonaloza. Sok dolgot csak átalakítani s egyszerűsíteni kívánt s az egyházban sem volt barátja *Karlstadt* vagy *Zwingli* gyökeres újításainak. Szabályozta s ennek következtében néhol másfelé terelte a folyó vizét, gyorsította futását, lecsapolta az áradásai következtében támadt

32. ábra. *Zwingli* Ulrik (1484—1531).

s néha már kellemetlen mocsarakat ; de tudta, hogy nem növeli és nem apasztja vele magának a forrás vizének mennyiségét. Konzervatívizmusát megbecsülték azok is, kik egészben véve nem helyeselték fellépését. Nem tartottak túlságosan veszedelmesnek olyan embert, ki az eszméket érni hagyta s nem akarta 24 óra alatt azt, amit csak évtizedek múlva várhatott. Pedig törhetetlenül ragaszkodott meggyőződéséhez úgy a fejedelmekkel, mint a népekkel szemben. A világtörténelem fejlettebb, hatalmasabbegyéniséget alig, talán nem is ösmer az övénél, sem olyat, aki több joggal és képességgel állhatott volna egy nemzeti mozgalom élére ; s aki, ha bántották is *Karlstadt*, *Zwingli*

s mások eltérő nézetei, a szabad vizsgálódásnak legsikamlósabb terére, a hitvitás mezejére több bátorsággal lépett volna.

IV. A svájci hitújítás.

Zwingli Ulrik (1484—1531), maria-einsiedelni plébános, *Luthernél* valamivel később lépett föl ; de *erasmusi* szellemben meg is előzte, mert már 1516-ban szónokolt néhány egyházi és politikai visszaélés ellen. 1519 újév napján lett a svájci *Korinthosnak* : *Zürichnek* papja, s mindjárt első szónoklatában a tiszta evangélium hívének vallotta magát. A kanton az ő szónoklatának hatása alatt utasította ki az olasz *Samson* Bernát domonkosrendi barátot, ki a búcsút *Tetzel* módjára hirdette. Hatvanhét tételét a zürichi első vallásos vitán (1523 jan. 29) védelmezte *Faber* János, a későbbi bécsi püspök ellen ; a második vitatkozásnak (1523 okt. 26—29) az lett a vége, hogy *Zürich* minden templomában abba hagyták a misézést, kidobták az oltárokat, mint szemfényvesztő asztalokat, eltávolították a képeket, szobrokat, orgonákat, eltörölték

a bűcsújárásokat, az utolsó kenetet, bőjtölést, a szentek tiszteletét, az Ūrnappa megülését, a papok nőtlenységét. A kolostorokból iskolákat alakítottak, a kano-nokokat tanítókká tették és Zwingli 1525 óta németül végezte az istentiszte-letet. Mindezekben és az igaz és hamis hitről 1525-ben írt könyvében sokkal gyökeresebben újított Luthernél, kivel sokban, pl. az úrvacsora kérdésében nem is értett egyet. Fülöp hesszeni fejedelem a kettős reformációt a németiség javára mégis *egyesíteni* szeretete volna, de tervét a luteránusok hidegen fogad-ták. Zwingli különben nemcsak a templomban, hanem a városházán is újított ; 1528-ban a törvényhozó kétszázás nagytanácsot megtisztította a »hitetlenektől

33. ábra. Genève (Genf).

és az istentelenektől«. Prédikátor és néptribunus volt egy személyben. A koz-mopolitizmussal szemben hazaszereretet hirdetett, a köztársaságot azonban a teokrácia egy nemévé akarta átalakítani. Az északi kantonok beléptek, sőt Németország szomszédos tartományai is hajlandók voltak belépni az új állam kötelékébe. »Ahol a köztársasági államformát elfogadják, — írta Zwingli — ott a zsarnokság vakmerőségét megzabolázzák.« S a városi polgárokat és falusi parasztokat figyelmeztette, hogy az athéni, karthágói, római, sőt a legújabb magyar történelem tanuskodása szerint is majdnem mindig és mindenütt a nemesek okozták a politikai sülyedést. A német városok (Konstanz, St. Gallen, Biel, Mühlhausen, Basel) csatlakozását mégis épen Svájc apró parasztköz-társaságainak ellensúlyozása végett óhajtotta, hogy a luteránus Németország-gal szemben Zürich legyen Svájc és Délnémetország középpontja. Az öt őskanton (Uri, Schwyz, Unterwalden, Luzern és Zug) azonban a katoliciz-mus érdekében 1529 ápr. 22-én Svájc eddigi legnagyobb ellenségével, Ausztriával szövetkezett, mire Zwingli és Fülöp hesszeni fejedelem, a Habsburgok megtörése végett, európai szövetséget tervezett. Kitűnt azonban, hogy égbenyúló hegyei

közt Svájc nem üzhett világpolitikát s hogy — Zwingliék bibliás modorában szólva — Dávid egyszer legyőzte ugyan Góliátot, hanem ezt azután a csodás esetek közt is emlegették. A svájciak különben egymás közt is viszálykodtak. Az első kappeli békében ugyan (1529 június 25) az ó- és újhitű kantonok egymást a köztársaság egyenlőrangú tagjainak ismerték el, azonban a kat. Bern s a protestáns Zürich csak úgy torzsalkodtak a hegemonia felett, mint Görögországban valaha Athén és Spárta s a berniek époly kevéssé akarták túrni Zwingli politikai túlsúlyát, mint a spártaiak egykor Periklesét. Az öt kanton Zürich ellen indult és Kappelnél Svájc legnagyobb embere 1531 okt. 11-én halva maradt a csatatéren. Főlnegyelt testét a hóhér a máglyán égette el; a második kappeli békében azonban (1531 nov. 16-án) a felek kölcsönös türelmet fogadtak és egymásnak egyenlő jogokat biztosítottak.

Most, mint Spárta és Athén áldatlan viszályai után Thebai, Bern és Zürich mérkőzése után *Genève (Genf)* tett kísérletet a hegemonia megszerzésére. 1541-ben Kálvin lett Genève Epaminondasa, Farel annak Pelopidasa. *Kálvin János* (1509—64) francia volt s a párisi egyetemen ismerkedett meg Luther és Zwingli elveivel. Midőn az új hit párisi követői még I. Ferenc király palotájára is felragasztották a mise eltörlését követelő felhívást, Kálvin csak futással kerülhette el hat más társa sorsát, a megégetést. Bújdosása közben Baselben adta ki »A keresztény hit intézménye« (Institution de la religion chrétienne) című munkáját, amellyel nyelvben és vallásban egyaránt a franciák reformátora lett. Kimondotta, hogy az állam az erkölcsiség és a vallásosság ellenőre; joga van megbírálni, ki él istenesen, ki nem; beavatkozhatik tehát a lelkiismeret dolgába is. A kormányzat maga Istentől származik s a tisztviselők Isten helytartói; a polgári hatóság a legszentebb és legtisztéletreméltóbb intézmény. Az a kormányforma a legjobb, amelyikben többen együttesen kormányozván, egyik a másikat segíti, de szemmel is tartja, hogy, ha valamelyik nagyon magasra emelkednék, akkor ura és bírása lehessen a többi. Egyes alattvalók nem támadhatnak a király ellen, az alkotmányos hatóságoknak azonban ez nemcsak joga, de kötelessége is, mert különben galádul elárulnák a szabadságot. Más korlátja nincs a királyságnak. A nép egyáltalán ne foglalkozék közügyekkel s feltétlenül engedelmeskedjék minden hatalomnak, még a zsarnokságnak is.

Mennyi keserű csalódáson kellett keresztülmennie a reformációnak, míg a vallásszabadság elvét a politikai szabadság elvével köthette egybe s főképp Francia- és Magyarországnak a nép szabadságának ügyével forraszthatta össze! Kálvin nevéhez más politikai eszmények fűződnek azóta, hogy sok bolyongás után 1536 aug. 5-én Genèveben telepedett le, hol barátja, Farel Vilmos, a savoyai herceg helytartó-püspökének távozása után, nyíltan csatlakozott a reformációhoz (1536 május 21). Kálvin már az év végén kiadta az *Institutio* nyomán készített katejáját (melyet magyarrá 1625-ben Molnár Albert fordított le). Ennek a szellemében a vidám (francia és olasz) város lakosságától azonnal a legszigorúbb életmódot követelte, sőt egyházi és politikai alkotmányát (hitvallását) 1537 júl. 29-én a városi közgyűléssel is elfogadtatta. Mikor azonban élt a legszigorúbb anatómával, t. i. Farellel együtt 1538 húsvét napján (április 21) az egész »erkölcstelen« községet méltatlannak nyilvánította az úrvacsorára, a község

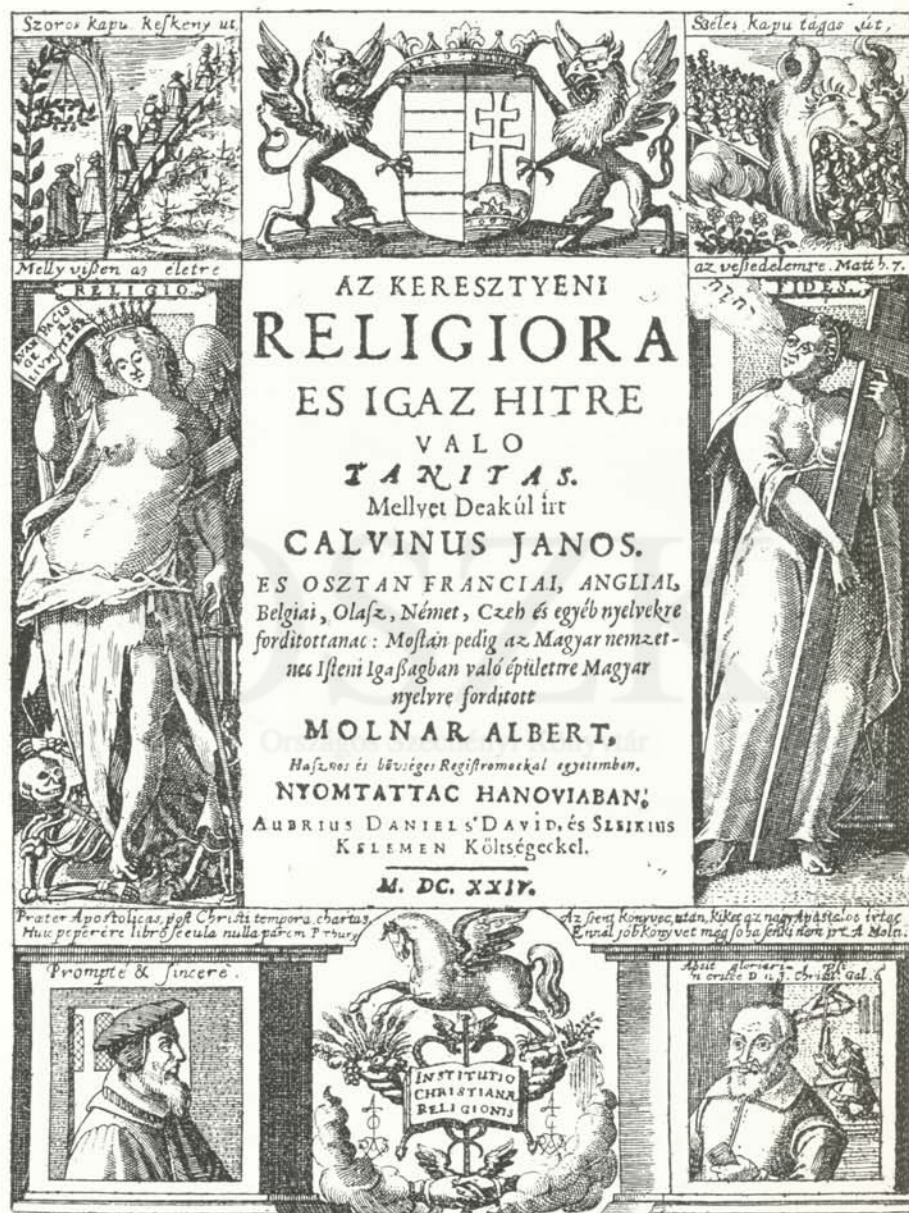
másnap száműzte őket s vízbedobással fenyegette a papokat. De Kálvin — mint már strassburgi akadémiai tanár — száműzetéséből is intette a genèveieket, hogy ne hallgassanak Sadolet bíbornokra, ki a katolikus hit visszafogadására levélben buzdította őket. A genèveiek most hazahívták, visszavették Kálvint (1541 szept. 12). Indítványára bizottságot küldtek ki a város egyházi törvényeinek megállapítására s a 168 pontból álló törvénykönyvet nov. 30-án elfogadták. Az új alkotmány értelmében az egyháztanács (konzisztórium), mely 12 presbiterből és 6 pappól alakult, a város ügyeit is intézte. Elnöke (Kálvin) valóságos diktátor volt. Teokrácia élén állott; benne egyesült az egyház és állam tekintélye; ő hajtotta végre a törvényeket, a rendőri rendelkezéseket, tőle függtek az iskolák, kezében futottak össze a diplomáciai szálak, sőt a katonaságnak is ő parancsolt. Annál nagyobb feladat, mert paptársai közül csak Farel és Viret (az ő Melanchtona) értette meg igazán. Mózes törvényei sem lehetnek szigorúbbak. Háborítatlanul még a családok sem élhettek, mert a konzisztórium tagjai — Róma cenzorainak vagy Spanyolország inkvizitorainak módjára — házi szentélyükben is ellenőrizhették őket. Szigoruan tiltottak minden mulatságot; rendelettel szabályozták még a haj- és ruhaviseletet is és Genève-t újmódi kolostorrá tették. A konzisztórium rendőrsége semmiben sem értette a tréfát. 1542—6-ig 58 embert ítéltek halálra, 76-ot száműztek és (csupán 3 hónap alatt) 34 asszonyt büntettek meg boszorkányság miatt. 1545 március 6-án a tömlöcök már tele voltak gyanúsakkal, t. i. olyanokkal, akik nem alkalmazkodtak mindenben az új hithez. Kálvin 1553 aug. 12-én elfogatta a Franciaországból Genèvebe menekült Miguel Servet-t is, aki merevnek és kevésbé szabadelvűnek találta az ő teológiáját. A híres orvost, a vérkeringés törvényének felfedezőjét, 74 napi tárgyalás után, a szentháromság tagadása miatt máglyán égettette meg (1553 október 27). A közel egykorú — még kiadatlan — magyar vers szerint

34. ábra. Kálvin János (1590—1564).

»Ártatlan Servetust, igaz, megöletted,
Szentírásón fundált könyvét megégetted;
De hitét, vallását ezzel nem vesztetted:
Konfirmáltad inkább s máig is neveléd.«

Gibbon szerint ez az egyetlen kivégzés jobban megbotránkoztat Spanyolország és Portugália valamennyi autodaféjának hekatombájánál; Kálvin azon-

35. ábra. Kálvin Institutiója első magyar fordításának címlapja.

ban külön röpiratban védte eljárása helyességét s azt, hogy az eretnekeket erőszakkal is kell irtani. Ez a tanítása 30 esztendővel fiatalabb a magyar országgyűlés híres cikkelyénél, mely szerint »Lutherani comburantur«. A hatalom azonban soha és sehol sem ismert helyesebb elvet annál, amelyen önmaga alapult

s minden próféta türelmetlen volt más nézettel szemben. Doumergue (Kálvin életírója) szerint azonban a protestánsok ereje abban áll, hogyha fáj is, elismerik atyáik hibáit és tévedéseit s 1903 nov. 1-én a genéveiek a Champel-téren, hol a kivégzés történt, a kiengesztelődés jeléül emlékkövet állítottak fel.

Hódoltak a diktátornak, de nem lelkesedtek érte; a városban, amelyet naggyá tett, és ahol 1564 május 24-én elhunyt, 340 esztendeig nem volt szobra. De eszméi utat törtek Európa műveltebb államaiba s 96 műve, mely legújabbán (1863—1900) 59 nagy kötetben összegyűjtve jelent meg, az egész emberiség kincse. Turi Pállal, Kálvinnak talán első magyar tanítványával, sokan tartották az Institutióról, hogy

»A szent könyvek után, kiket a nagy apostolok írtak,
Ennél jobb könyvet még soha, senki sem írt!«

Tanításai, ha paptársait halálos ágyán kérte is, hogy rajtuk ne változtassanak, nem voltak merevek és változhatatlanok. Az élni szerető francia, az okoskodó német, a kedélyes hollandi, a komor skót és — épen története legsivárabb korszakában — a komoly magyar egyaránt megtalálta benne azt, ami lelkének ürességét betöltheti. Komolyakká s vallásosakká anélkül tette az embereket, hogy félisten vagy féldög lett volna, ahogy a kritikátlan idők történetírása találgatta. Ha néhány dologban mögötte maradt korának, másokban viszont jóval megelőzte. Szegényen, szerényen élve is a teokrácia egy nemét követelte a maga részére, s kíméletlen volt, mint minden erős meggyőződésű újító; a közszabadságnak mégis szolgálatot tett azzal, hogy az egyházat köztársasági szellemben szervezte, még pedig azon az alapon, hogy a társadalomban mindenkinek egyenlő jogai és kötelességei vannak. A szocialista Engels szerint dogmái kora legbátrabb polgárainak világnézetéhez alkalmazkodtak. A kegyelem következtében való kiválasztással — szerinte — azt az igazságot mondta ki, hogy a kereskedelmi versenyben a siker vagy bukás nem az egyes ember ügyességétől vagy szorgalmától, hanem rajta kívül álló körülményektől függ. Ez igaz lehet a gazdasági forradalmaknak abban a korszakában, mikor minden régi kereskedelmi útvonal és középpont elvesztette jelentőségét, mert Amerika és India megnyílt a világ előtt, a »gazdasági hit« legrégebbi dogmái pedig (az arany és ezüst értékével) megingottak. Azonban Kálvin demokratikus és köztársasági alkotmányába mindezt könnyebb belemagyarázni, mint annak alapján igazolni.

Bullinger zürichi prédikátor Kálvin halála után azonnal összefoglalta a svájci reformáció alaptételeit s azokat »az istenfélő« III. Frigyes pfalzi választófejedelem 1566-ban az augsburgi országgyűlésen mint a reformátusok hitvallását mutatta be. Ursinusszal és Olevianusszal Frigyes már előbb (1563) összeállíttatta a *heidelbergi kátét*, mely röviden, szabatosan és népszerűen foglalta egybe az evangélium szerint reformáltak hitvallásának alaptételeit. Amazt a magyar kálvinisták többsége mint *helvét hitvallást* fogadta el; emez magyarul 1577-ben jelent meg először s azontúl nagyon sok kiadást ért.

V. Az angol reformáció.

Angliában a reformáció egészen más alakban jelentkezett mint Németországban és Svájcban. Ott, az alkotmányosság mintaállamában, megteremtette azt a leplezett önkényes uralmat, amelyet teljesen még a XVII. század legnagyobb forradalma sem irtott ki. Pedig az első Tudor- király, VII. Henrik fia,

36. ábra. Aragoniai Katalin angol királyné.

VIII. Henrik (1509—47) eleinte nemcsak ellensége volt Luthernek, hanem könyvet is írt a házasság szentségének védelmére. Ezért X. Leó pápa 1521 november 12-én a hitvédőjének (defensor fidei), Luther pedig hazugnak, bolondnak és Európa legtudósabb szamarának nevezte; újabb válaszában azonban megjósolta, hogy a király nemsokára maga áll az angol reformáció élére. Oda is állt,

egyrészt *politikai*, másrészt *családi* okokból. A politikai ok az volt, hogy a vallásforradalmat *felülről* intézze s ne engedjen felnövekedni egy második Wycleffet, aki a tömeget esetleg az uralkodóház és a meglévő állami rend ellen fordítsa. Feladata tehát az volt, hogy nagyban és egészben véve megtartsa, de egyúttal *nemzetivé* tegye a régi államvallást, melynek egyházi rendjét a királyok II. Henrik óta különben is erősen korlátolták. Az újítani vágyókat azzal akarta megnyugtatni, hogy maga áll az egyház élére s kiküszöböl abból néhány olyan részletet, amellyel a közfelfogás nem barátkozott meg. A családi ok tulajdonképpen szintén politikai volt, mert az új hatalomnak épen az uralkodó korlátlan akaratán kell vala alapulnia. 1528-ban VIII. Henrik válópert indított felesége, Katalin aragoniai hercegnő, V. Károly császár nagynénje ellen, kivel már huszadik éve élt nem igen boldog, de tisztességes házasságban. A válást *Wolsey* angol bíbornok sem ellenezte, ha Henrik XII. Lajos francia király leányát veszi el s ekként fűzi szorosabbra az angol-francia barátságot; a király azonban udvarhölgyét, Boleyn Annát akarta elvenni. Arra hivatkozott, hogy 14 éves bátyjának, Arthurnak özvegyével, Katalinnal, ő a Mózes III. könyv 18. részének 16. verse alapján vérfertőzésben élt, hogy tehát a házasságból született öt gyermek — a még élő Máriával együtt — tulajdonképpen törvénytelen, a házasság pedig semmis. VII. Kelemen pápa, egyébként a Habsburgok ellensége, hosszas vizsgálatok után is helytelennek találta a válás ürügyét; miért *Wolseyt* csak halála (1530 november 29) mentette meg a Tower börtönéből.

VIII. HENRIK ANGOL KIRÁLY. (1509—1547.)
(Hans Holbein festménye Windsorban.)

Az Athenaeum r.-t. nyomása.

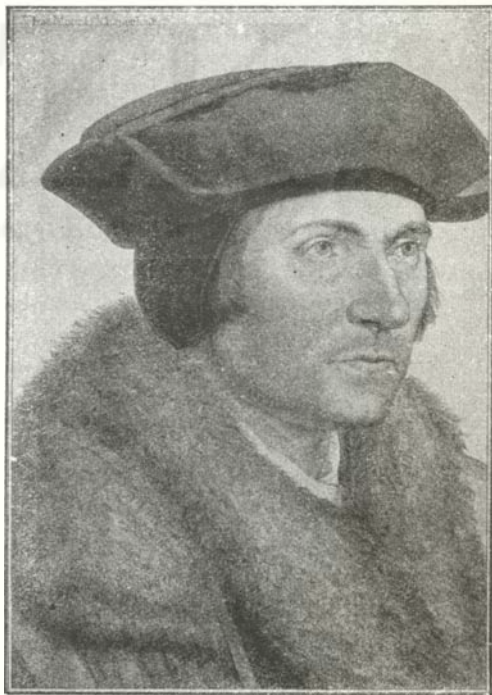
OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

tönétől. *Cranmer* Tamás arra buzdította *Henriket*, hogy nemzeti egyházzá alakítsa Angliát, mely esetben a válás nem függ többé Rómától. *Cromwell* Tamás oxfordi tanár szintén az egyház hatalmának megtörésére s az egyházi javak lefoglalására bízta; mert így egyrészt korlátlan uralkodó lehet az alkotmányát féltő Angliában, másrészt idegen hatalmak megkérdése nélkül kelhet egybe *Boleyn Annával*. *Cranmer*, az ország új primása (bár a megkérdett külföldi egyetemek sem helyeselték a válás okát), 1533 május 28-án érvényesnek nyilvánította a királynak titokban megkötött házasságát s megkoronázta *Annát*, ki már szeptember 7-én életet adott *Erzsébetnek*, a későbbi dicsőséges királynénak. A pápai szentszék 1534 március 23-án csaknem egyhangulag kimondta az első házasság érvényességét, azonban *Cromwell* Tamás tárnokmester javaslatára a parlament is kijelentette, hogy csak az állam törvényeivel s a nemzet szokásaival egyező kánonokat és egyházi szabályokat tartja fenn, de ezeket, ha kell, módosítja, vagy épen megszünteti. Rómába ezentúl egyetlen pört sem szabad fellebbezni, a pápa egy angol papot sem nevezhet ki és nem erősíthet meg. Ez egyedül a király joga, kinek, mint a *nemzeti egyház* legfőbb kegyurának, minden főpap hűséget esküszik. A király az *angol államegyház feje*, ki még a szertartások tekintetében is intézkedhetik. VIII. *Henrik* azonnal meg is tiltotta a búcsúk tartását.

Ennél határozottabb és sikerebb forradalmat az egyház ellen egy király sem indított. Az első házasság jogosságát mindamellet azok is hirdették, kik a király új egyházi hatalma előttegyébként meghajoltak; így *Fisher* érsek és *Moore* (*Morus*) Tamás, a nagy állambölcse, kik ezért életükkel lakoltak. VIII. *Henrik* az engedelmes parlamenttel most már kimondatta, hogy őt, mint az angol egyház fejét, illeti az eretnokségek, vallásos tévedések, istentelenségek stb. ügyében való ítélet és büntetés joga. Ezért s a pápisták üldözése miatt *III. Pál* pápa őt és új családját 1534 augusztus 30-án feltételesen kiátkozta s alattvalóit feloldozta a hűség kötelessége alól. A király, vagy inkább mindenható minisztere és egyházi helytartója, *Crom-*

37. ábra. *Morus* Tamás kancellár (1480—1533).

well, azzal felelt, hogy egy hónapra minden püspököt felfüggesztett s azután, eredeti kinevezésüket megsemmisítve, mint az angol egyház feje, újra kinevezte őket. 1535 március 4-én a parlament az évi 200 fontnál kisebb jövedelmű kolostorokat feloszlatta s ekként a kincstárt 380 kolostor után évi 32.000 font

jövedelemmel gyarapította. Száznak kivételével felosztotta a többi kolostort is és csak főnökeiknek adott nyugdíjat. A nép azonban, Askie vezetése alatt (1536) föllázadt a király és a »barátok kalapácsa« ellen, ahogy Cromwellt nevezte. Mint Wycliffe idejében, most is vallásos mozgalom színe alatt kereste gazdasági és politikai helyzetének javulását. Nem akarta, hogy »a juhok meg-egyék az embereket«, vagyis, hogy a fejlődő posztóipar kedvéért szántóföldjeit mind juhlegelőkké tegyék.

A király ekkor megint a katolikus irányhoz közeledett. Fenntartotta az apostoli hitvallást, a képek és szentek tiszteletét, az egyházi szertartásokat s a három legfőbb szentségnek a keresztséget, bűnbocsánatot és az oltári szentséget nyilvánította. Halálos büntetés terhe alatt tiltotta a két szín alatt való áldozást, a papok házasságát stb. Ennek a változásnak egyik oka, hogy időközben (1536 május 19) kivégeztette feleségét, Boleyn Annát, kinek szépsége miatt milliók hitét változtatta meg. Másnap már *Seymour* Jankát vette el, aki miatt a smietfieldi máglyákon pápisták helyett most protestánsokat s más »gyanúsakat« égetett. Midőn a királyné életét Edwárd trónörökös születése (1537 október 12) kioltotta, a király a német protestánsokkal kezdett tárgyalni s protestáns szellemben alakította át az angol nemzeti egyházat; pl. kidobatta az ereklyéket, Becket Tamást kitörölte a szentek sorából, az ünnepnapok számát korlátozta stb. Majd, politikai érdekből, I. Ferenc, V. Károly s a pápa szövetségét keresvén, a szolgálalkú parlamenttel elfogadtatta (1539) a *hat véres cikket* (»a hatágú korbácsot«), mely nemzeti egyházának ismét katolikus jelleget adott. Kötelezővé tette az átlényegülés tanát, a papok nőtlenségét, a szerzetesek és az apácák szüzességét, megtartotta a gyónást és a gyászmiséket s többnyire halállal büntette az ezek ellen vétőket. 1540 tavaszán a királynak a protestáns Anna clevei hercegnővel kötött házassága egyelőre megint protestáns szellemre és valamennyi kolostor eltörlésére vezetett. Henrik azonban teljesen kiábrándult Annából. Cromwellt, a házasság szerzőjét, egyébként a nemzeti egyház helyettes főnökét, mint felségsértőt, erctneket és árulót kivégeztette, Annától elvált s a gyönyörű *Howard* Katalint vette el, kinek kedvéért ismét a katolikusokhoz közeledett. Katalinnak azonban 1542 február 12-én »hűtlenség« miatt a vérpadon kellett meghalnia. A király most katolikusokat és protestánsokat egyaránt vérpadra küldött, de 1543 július 12-én mégis katolikus módon esküdött meg protestáns feleségével, *Parr* Katalinnal, *Latimer* lord özvegyével. *Post tot discrimina rerum*, minden vallásból kölcsönözgetve, összeállította végre az új nemzeti egyház alapszabályait »a király könyvében« (*Kings book*) és — bár nem zsörtölődések nélkül — hű maradt most már ehhez is, Katalinjához is mindhalálig (1547 januárus 28).

VIII. Henrik annak idejében teljesen terv nélkül, ötletszerűen kezdett vallásujításához. Az angolok erős nemzeti lelkületének évtizedeken át kellett forrongania, míg a zavaros mustból az úrvacsorához használható bor lett. VIII. Henrik mohón szedte le az Úr régi szőlőjét, de állani, romlani, penészedni hagyta, és csak azután tapostatta, sajtoltatta ki és szürette le. Türelmetlenül látta, hogy a gyanús színű folyadék higgadni nem akar. 1546-ban a parlament előtt a vallás és erkölcs legmélyebb sülyedéséről panaszkodott; s

bölcselkedett, midőn megvénülvén, nem szerethetett többé. Úgy látszott, hogy nem érezte magát igazi reformátornak. De emberi gyarlóságait megbocsátva, az angolok tisztelettel őrzik emlékét, mint ahogy az egyetlenegy aranybulláért a magyarok is minden egyebet megbocsátottak II. Endrének. A kaméleont, ki valami hatszor csereberélte vallásos nézetei színét, évszázadokra szóló vallás megalapítójának tartják. A kékszakállút, ki a házasságot, melynek szentségét vitatta, hatszor mártotta pocsolyába, a társadalom javítójának mondják. A történelem mosókonyhájában egyszer igen sokáig tartották a szennyesek közt, máskor meg gyorsan előrántották, hogy hófehérre mossák, az elernyedtt kékszakállút kikeményítsék, a gyűrődött politikust kivasalják. A legalkotmányosabb uralkodók közt magasztalják, ki nagy ritkán és csak ad hoc hívott össze parlamentet, melynek vezetőférfiai közül nem egyet küldött vérpadra. Másrészt, mint a zsarnokságra hajlók rendszeren, a közvagyon és a hadierőt növelte. Trónraléptekor Angliának jóformán egy hajója sem volt, halálakor már 500 angol hajó járt a tengeren, 53 nagy hajón 3000 ágyúval. Elég arra, hogy a pápával s mindenkivel szemben megóvja állama függetlenségét, de nem elég, hogy — akárhány háborút viselt — dicsvágynak megfelelő szerepet játszószék Európa életében. Pénze az egyházi javak elkobzása s a nagy adók mellett sem volt, pedig utolsó éveiben az állampénztár egyévi forgalma annyira rúgott, mint azelőtt száz esztendő alatt összesen. De ha egyebet nem tesz is, mint hogy felveti a *nemzeti* egyház eszméjét, szervezni kezdi a *nemzeti* hajóhadat, angol *nemzetivé* teszi Walest, *nemzeti* nyelvre fordíttatja a bibliát s *nemzeti* politikára, tősgyökeres *angol* felfogásra törekszik mindenben : akkor is eleget tett, hogy az angol nemzet magasztalja vagy legalább mentegesse őt minden kapkodása és fogyatkozása mellett is. Midőn XIII. Leó pápa 1902-ben megjegyezte, hogy borzasztó volna, ha Franciaországban olyan szakadás állana be, mint Luther vagy VIII. Henrik idejében, Mignot érsek azt válaszolta, hogy szakadás csak ott történhetik, ahol a népben még van vallásos meggyőződés és ahol érdeklődik egyházi dolgok iránt.

VIII. Henrik politikája még megengedte volna a pápával való kibékülést ; azonban a kis VI. *Edwárd* (1547—53) kormánya, kivált a király nagybátyja, a sommerseti herceg, mint gyám, lehetetlenné tette azt. Megszüntetvén a hat véres cikket, *Cranmer* érsek tanácsára Kálvin szellemében, de Melanchton meghallgatásával adta ki a 42 hittételt. A királyi hatalom erősítésére meghagyta

38. ábra. VI. Edwárd (1547—1553).

a püspökségeket, sőt kevés kivétellel a szertartásokat és az angolra fordított imádságokat is, melyeket egy szertartásos és imádságos könyvben (*common prayer book*) foglalt össze. Az ő *angol püspöki egyháza* (church episcopal of England) sokkal többet meghagyott a régi hitből mint akármelyik más reformált vallás és a két irány közt középtűt haladt. *Az angol reformáció lényege* voltaképen abban áll, hogy az új egyház élére a pápa helyett maga a király került ezentúl, mint az egyház és állam feje.

VI. A reformáció terjedése.

Angolország vallásújításánál Európát sokkal jobban érdekelte a német és a svájci reformáció, amely Európa nyugati részében mindenütt követőkre talált. Így hazánkban is, mely sohasem zárkózott el a külföld szellemi mozgalmaitól. Hiszen a reneszanszhoz a műveltebb magyar körök Európa legtöbb népénél hamarabb csatlakoztak s nem lettek hozzá hűtlenek a Jagellók korában sem. Huss tanításaival a magyarok már Zsigmond idejében megismerkedtek. Nemcsak Magyar- és Csehország személyes uniójának következtése, hogy a prágai compactatákat magyar nyelven is ki kellett adni; a husszitáknak közösségeik voltak hazánkban s bár elsősorban rájuk vonatkozik az 1462. évi II. és az 1495. évi IV. t.-c., mely az eretnekséget hűtlenségnek jelenti ki, még 1506—8-ban is külön emlékiratokkal fordultak II. Ulászlóhoz. Gosztonyi János (1510 óta győri püspök), Cordatus Konrád budai tanár s még egynéhányan már Luther föllépte előtt hangoztatták bizonyos egyházi reformok szükségét s ez utóbbi emiatt 1517-ben tanári állását elveszítvén, sietett is Wittenbergbe. Ott 1522—24. közt ugyancsak 12 magyar ifjú hallgatta Luther és Melanchton tanításait, utóbb azonban 1560-ig még 430 ifjú zarándokolt el Wittenbergbe Melanchtonhoz. Az 1524. évi LIV. t.-c., mint katolikus fejedelmet, II. Lajost már felhívta, hogy a luteránusokat mint nyilvános eretnekeket és Szűz Mária ellenségeit halállal és összes javaik elvételével büntesse; az 1525. évi IV. t.-c. 4. §-a pedig kiirtásukat és megégetésüket rendelte el. Ez utóbbit oly országgyűlés tette, amelyen nem vehettek részt a papok, kiket viszont már Mátyás és II. Ulászló idejében fejvesztéssel fenyegettek, ha Rómába tódulnának, s vízbefojtással, ha javadalmukat a kegyúr mellözésével fogadnák el. Az 1526. évi májusi országgyűlés a luteránusokat (mint különben ugyanakkor a külföldön vert magyar pénzek behozóit is) máglyával fenyegető törvénycikket megsemmisítette. Az ország fővárosában, továbbá Szebenben, Brassóban, Pozsonyban, Sopronban, a bányavárosokban, a Szepességben, szóval ahol a németek tömegesebben laktak, Luther reformációja már II. Lajos idejében nevezetes előhaladást tett. Mindamellét a mohácsi csatavesztés hírére az özvegy királynéhoz, Habsburg Máriához, 1526 december 1-én intézett levelében Luther hálát adott az Istennek, hogy az ő tanítása terjedését a püspökök gátolták; mert »ha szabadon terjedni engedik, most az egész világot telelárnáznák, hogy Magyarország romlását a luteránus eretnekség okozta«. György brandenburg-ansbachi örgróf, kit a magyarok gyűlöltek, a német protestánsok azonban kegyesnek és hitvallónak neveztek, már a mohácsi veszedelem előtt odahagyta

a királyi udvart, de a felvidéken Fischer Péter és Stöckel Lénárt, a szászok földjén pedig a tudós Honterus János terjesztette a reformációt, melyet különben Habsburg Ferdinánd már 1527 augusztus 20-án tiltott, akár Luther, akár Karlstadt, akár Zwingli szellemében hirdetik. A másik király, János is tiltotta 1529-ben. A meg-megújuló török háborúk miatt Ferdinánd nem mert szigorúan fellépni sem a magyar, sem a német protestánsok ellen; mikor pedig mégis fel akart lépni, az 1548. évi V. t.-c. kimondta ugyan, hogy az eretnekségeket mindenütt meg kell szüntetni, a VI. t.-c.-ben azonban azt is, hogy tudós férfiakat tegyenek püspökökké, akik erőszak nélkül, tanítással, prédikálással, iskolák alapításával állítsák vissza a régi hit egységét. Húsz év alatt még nyolc ilyen törvényt hoztak. A trienti zsinaton — levélben vagy szónoklatban — Oláh Miklós érsek, Kolozsváry János, Dudich András és Draskovich György püspökök a szabadelvű párthoz csatlakozva, az Úrvacsora két szín alatt való vételének és a papok házasságának megengedését sürgették. Az előbbit IV. Pál pápa 1564 április 16-án meg is engedte; V. Pál azonban ezt az engedélyt visszavonta. A megerősödött protestantizmust különben sem lehetett egyes kívánatainak teljesítésével feltartóztatni útjában. Az erdélyiek 1556-ban eltörölték ugyan a káptalanokat a szerzetesrendekkel együtt s javaikat az állam részére foglalták le; 1563-ban azonban törvénybe iktatták a *vallás szabadságát*, miben Európának valamennyi országát megelőzték. A magyarországi protestánsok 1562-ben a tarcali zsinaton váltak külön, midőn egy részük Kálvin kátéját, utóbb (1567) pedig a heidelbergi kátét fogadta el.

39. ábra. Wasa Gusztáv svéd király (1523—1632).

Kálvin vallását hazánkban Kálmáncsai Sánta Márton, Dévai Biró Mátyás, Melius Juhász Péter s mások főképen az Alföldön és Erdélyben terjesztették el. Az *unitárius* vallást (mely szerint személyében is egy az Isten), Erdély 1571-ben törvényesen befogadta s fejedelme, János Zsigmond is követte. Hogy a magyar népnek egy része milyen vallási forrongáson ment keresztül, meggyőzően bizonyítja *Dávid* Ferencz pályafutása, ki katolikusnak született s katolikus papból lett egymásután három felekezetnek: a luteránus, kálvinista, majd unitárius vallásnak püspöke. Mint unitárius halt meg (1579 nov.) a dévai vár börtönében, ami azt bizonyítja, hogy az 1563. évi erdélyi törvény a vallásszabadságot csak *elvben* teremtette meg. Az emberek, mint *Dávid* Ferencznek s különösen VIII. Henriknek példája is bizonyítja, teljesen az

eszmék hatása alatt álltak s a viharos XVI. században vallásos és politikai nézeteiket szinte megfoghatatlan gyorsasággal változtatták.

A reformáció Európa szárazföldjén Németországon kívül a *skandináv államokban* hódított legjobban ; itt azonban megbontotta azt az egységet, melyet a kalmari unió Dán-, Svéd- és Norvégország közt teremtett. Oldenburgi *II. Keresztély* dán király (1513—23) abszolútizmusa és a nagyon megingott unió megszilárdítása végett foganatosítani akarta azt az egyházi átkot, melyet a pápa Sten *Sture* svédországi kormányzóra *Trolle* Gusztáv uppsalai érsek elűzése miatt 1518-ban kimondott. Német, francia és skót zsoldosaival már 1520. januárius 19-én megverte Sturét, ki sebeibe csakhamar belehalt, mire a svédek némi küzdelem után Upsalában 1520 máj. 7-én Keresztélyt elismerték királyuknak és Stockholmban nov. 4-én meg is koronázták. Negyednapra *Trolle* mint eretnekeket vádolta be ellenségeit a királynál, aki nov. 7—10. közt két püspököt, 13 főurat s 79 polgárt mint luteránust és lázadót azonnal lefejeztetett. Az üldözést Finnországra is kiterjesztvén, 1521 januárius elsejéig összesen 600 embert végeztetett ki. A stockholmi vérfürdő megbosszulására a király elutazása után *Wasa* Gusztáv, kinek atyja szintén az áldozatok közt volt, a lübeckiek segítségével hazatért. s a dalekarli bányászok élén megkezdte a szabadságharcot. Felkeltek a dánok is, kik a király futása (1523 április 15) után *Frigyes* holsteini herceget, a svédek pedig 1523 június 15. *Wasa* Gusztáv kormányzót választották meg királynak. A dánok június 7-én feladták utolsó svéd városukat, Kalmart is, az unió tehát ott bomlott fel, ahol 126 év előtt alakult. Norvégország hú maradt Dániához, de Svédország független állam lett. 1527-ben a westeräsi országgyűlés, melyen a papságon, nemességen és polgárságon kívül a parasztság követői először jelentek meg, az egyház javait az állam részére foglalta le. A királyra bízták az egyháziak kinevezését, az evangéliumot az iskolákban olvastatták s rövid időn általánossá tették *Luther* reformációját, mely azonban itt többet megtartott a régi hitből mint Németországban. A király háromízben levette a dalekarliakat, kik nem akarták túrni katolikus vallásuk elnyomását. A parasztokat, kikkel győzedelmes szabadságharcát kezdte, azzal büntette, hogy a szántóföldeket kivéve, minden egyéb területet kincstári jószágnak nyilvánított. Gazdasági tekintetben különben felvirágoztatta az országot, mely házában 1544-ben örökössé tette a királyságot.

Dániában a forradalmi párt királya, *I. Frigyes* (1523—34) megígérte, hogy a katolikus hit uralmát fenntartja, de már 1526-ban megalakította a dán nemzeti egyházat, amennyiben a püspököket a római pápa helyett ezentúl ő erősítette meg. *Luther* szellemében nevelt fia, *III. Keresztély* (1534—59) általánossá tette *Luther* reformációját, örökössé a királyságot s az államadóság fedezésére lefoglalta az egyházi javakat.

A normann államok, Angolországot is odaértve, a reformáció következtében erősítették, a *franciák* ellenben gyöngítették nemzeti egyházukat. *I. Ferenc* (1515—47) X. Leó pápa javára a bolognai konkordátumban már 1516-ban lemondott a gallikánus egyház részére a pragmatika szankcióiban biztosított sok nevezetes jogról. Visszaadta a pápa legfőbb bírósági jogát az évdíjak (annaták) szedésének jogával együtt, csakhogy biztosítsa magának 620 főpap kine-

vezését és hűségét. Ezzel valóban hatalmasan emelte királyi tekintélyét s hihette, hogy nem veszélyezteti az egyház franciás szellemét, mert az avignoni tartózkodás ideje óta a pápaság féligmeddig francia intézménynek tűnt fel. Az albiak leveretése óta a franciák tartózkodva fogadtak minden vallásújítót s e tekintetben a közvéleményre hivatkozható párisi egyetem (a Sorbonne) is a konzervatívizmust képviselte. Mindamellett a Sorbonne egyik matematikusa, Lefèvre (humanista néven Fabri), Lutherrel egyidőben franciára fordítgatta a bibliát; barátja, Briconnet meauxi püspök, a reformok szükséges voltát hangoztatta, Berquin pedig Luther eszméit terjesztette, amiért különben meg is nyitotta az elégetett »eretnekek« sorát. A király 1535 január 29-én nemcsak elrendelte, hogy »Lutherani comburantur«, hanem több égetőszoba (Chambre ardente) felállításával meg is kezdte a vallásújítók üldözését. Menekülésre kényszerítette a luteránusnak tartott Kálvint is, aki már külföldön nyomatta ki Institutióját, melyet azonban (1535 augusztus 23) I. Ferencnek ajánlott. Megnyugtatta, hogy a protestánsok nem kívánják kicsavarni kezéből a királyi pálcát, eltörölni a törvényeket, kimondani a jószágok és javak közösségét. Vallását abban foglalta össze, hogy a biblia az egyetlen tekintély a világon; Jézus Krisztus az egyetlen közbenjáró; egyedül a hit üdvözít, még pedig cselekedetek nélkül; s a szertartások haszontalanok, sőt veszélyesek. Institutiója a francia protestánsok törvénykönyve; de száraz irálya mellett is klasszikus műve a francia irdalomnak. A király még sem nézte közönyösen, hogy olvassák és terjesszék azt a művet, mely polgári kötelességnek mondta

40. ábra.

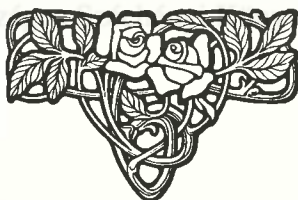
II. Henrik francia király (1547—59).

a felkelést, ha az Isten igéjének nevében és védelmére történik. De azért eltúrte, hogy költőhúga, Margit navarrai királyné, pártját fogja a Kálvin szellemében működő írónak, pl. Marot Kelemennek, ki neki ajánlotta zsoltárait (melyek közül többet a magyar reformátusok ma is énekelnek). Ferenc a humanistáknak nagy barátja volt. Ez a lovagias, deli, művelt férfiú vezette be Páris szellemes és vidám udvari életét, amelyet nemsokára Európa más fejedelmei is utánoztak.

Fia, II. Henrik (1547—59), 1551 június 27-én a châteaubrianti és 1557 július 24-én a compiegnei rendeletben szigorúbbá tette a svájci Eidgenossenschaft elferdítésével hugenottáknak nevezett protestánsok üldözését. Egyetlen büntetésüknek a halált tekintette, de — mint atyja — ő is inkább csak a fenyegetésnél maradt, a külföldön pedig — politikai okokból — még elő is mozdította ügyüket. Így szövetkezett a német protestáns fejedelmekkel, hogy Metz, Toul és Verdun vidékét megszerezhesse. II. Fülöp spanyol királlyal

szemben St.-Quentinál és Gravelingennél csatát veszített, de az angol protestánsok nemzeti politikáját elősegítette azzal, hogy katolikus királynéjuktól, Máriától, visszavette Calais-t, francia földön az angolok utolsó várát. A hugenották ellen először határozottan csak fia, II. Ferenc lépett föl.

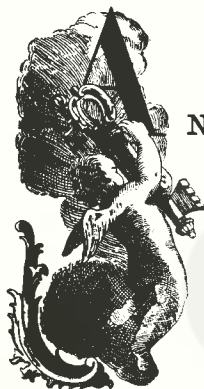
Mindent összevéve: a katolikusok egységét a reformáció európaszerte megbontotta, de a protestánsok is felekezetekre szakadtak. Északi és középső Németország, Németalföld, Dán-, Svéd- és Norvégország, Anglia és Svájc, szóval a germán világ egészen vagy jobbra valamely új felekezethez csatlakozott. A román országok közül csak a francia hugenották fogadták el az új hitet, de ők sem Luther, hanem Kálvin szellemében. Magyar- és Erdélyország reformátusai közül a németek és tótok Luther, a magyarok Kálvin hitvallását követték. A bibliát mindenütt nemzeti nyelven olvasták. A katolicizmus tért veszített Európában, de annál többet nyert más földrészekben. A spanyolok Amerikát, a portugálok Kelet-Indiát s Afrika partjainak nagy részét, úgy látszott, egyenesen a katolikus hit részére hódították meg s Európában is készen álltak az elvesztett területek visszahódítására. Számuk a XVI. század elején 125, végén pedig, a felekezetek kiválása után is, 185 millió volt, s még mostan is 300 millió: 154 millió protestánszal, 103 millió görögkeletivel és 212 millió mohamedánnal szemben. A XVI. és XVII. század története főképen az ezen vallások hívei közt folytatott küzdelmek elbeszéléséből áll.

III. FEJEZET.

AZ ELSŐ VALLÁSHÁBORÚK.

I. Németországban.

A trienti zsinat történetének címlapjáról.

NÉP körülbelül úgy volt teológusaival, mint asztronómusaival: látta a fényességet, melyről beszéltek, de nem fogta fel, nem értette a fény forrásáról adott elméletüket, a végtelenül messze eső dolgok magyarázatát. Akárhogyan hivatkoztak józan értelmére, ítélőképességére, mégis vezetőik után indult; s ha megcsorbult is, nem kopott el a régi elv: »Hiszem, mert hihetetlen: credo, quia absurdum est.« A XVI. század reformátorai — nemcsak a vallásiak — mindenben az egyetemességet keresték s nagyon sokban elszigeteltség lett a részük. Például a politikában *Macchiavelli* szakít a teológiával és a skolasztikus iránnyal s a történelem alapját fogadja el. Követői ezt az

alapot elhagyják s önkényesen építik fel rendszerüket. Egész sor politikai író hirdeti a politikai erkölcs közömbös voltát s a politikai becsület hirdetőjét Plátó megkésett hívének tartják. Protestáns és katolikus tudósok szembeálltak a *macchiavellizmussal* s ontották a könyveket, hogy a politikában is helyreállítsák az erkölcs jogát; de támadásuk hevessége maga is bizonyítja, hogy a macchiavellizmus mindenütt terjedett, a gyakorlati politikusok mindenütt mohón fogadták. *Macchiavelli* az a politikában, ami *Kolumbusz* a geográfiában, *Copernicus* az asztronómiában, *Luther* és *Kálvin* a teológiában. Ő kovácsolta azokat a fegyvereket, amikkel az egyházpolitikában először *V. Károly* és *Szász Móríc* mérkőzött össze.

Alig temették el *Luthert* *Wittenbergben*, *V. Károly III. Pál* pápával, *Ferdinánd* római magyar és cseh királlyal, a bajor választóval és (ami az árulás gyanuját keltette fel) a választófejedelemség odaigérése fejében a protestáns *Móríc* szász herceggel szövetségbe. Előtte célul az egyház tekintélyén alapuló római szent birodalom helyreállítása, az egyetemes császárság felállítása lebegett. A trienti zsinat kudarca után nem remélhette, hogy ezt az eszmét a protestánsok megtörése nélkül megvalósíthatja. Az egyházon s birodalma katolikus fejedel-

mein kívül még egy hatalmas segítsége volt : Amerika aranya és ezüstje, mely leginkább mostanában özönlött kincstárába. Valahára elég pénze lévén, családi

41. ábra. Móric szász választófejedelem (1547—1553).

és világbirodalmi politikája érdekében V. Károly akkor is fellép, ha ürügyül nem veheti az egyetemes egyházban történt szakadást. Fellép, ha Luther sohasem születik is, de alakul olyan szövetség, mely (mint a schmalkaldeni) a császár túlságos hatalma megtörésére s a rendiség emelésére törekszik. A császár a schmalkaldeni liga tagjait voltaképen nem vallásuk, hanem antidinasztikus, felségsértő magatartásuk miatt vetette birodalmi átok alá. Pedig ebben a pillanatban a fejedelmek voltak erősebbek. Őtannyi katonájuk volt, mint a császárnak s könnyen elzárhatták volna a tiroli hágókat, a spanyol és az olasz zsoldosok egyesülésének útját ; de, egymás közt civakodva, beérték a zsoldosok behozatala ellen való tiltakozással s meg engedték magukat lepetni. Württemberg és a Pfalz azonnal meghó-

dolt ; délnyugati Németország meg sem kísérelte az ellenállást ; s a szövetség feje, János Frigyes szász választófejedelem, is csak saját országa védelmére szorítkozott a méltóságára törekvő szász Mórival és Nyáry Lőrinc magyar huszáraival szemben. A csakhamar elősiető *Alba* herceg Mühlberg közelében 1547 április 24-én teljes győzelmet aratott rajta s egy magyar huszár magát a fejedelmet is elfogta. Szászországot Móric kapta a Habsburgtól, ki a szövetség másik elnökét, Hesseni Fülöpöt is hódolatra kényszerítvén, a birodalom korlátlan urának tartotta magát.

Sikerei azonban gondolkodóba ejtették III. Pál pápát, ki az egyház érdekeit nem akarta kiszolgáltatni a győztes zsoldosoknak. A trienti zsinatot, a császárnak 1548 január 16-án tett tiltakozásával nem törődve, Bolognába helyezte át. A német nemzeti érzületet tehát nemcsak Mühlbergnél érte vereség, hanem Trientben is ; mert hiszen az *olasz* többség mi jót jelenthetne a *német* reformációra nézve ? Károly azonban, aki minden volt inkább mint német, abban a hiszemben, hogy mégis csak tartozik valamivel a nemzeti érzületnek, 1548-ban kiadta az *augsburgi Interimet*, melynek 26 pontjában, a zsinattól és pápától függetlenül, egyházi reformkérdésekkel foglalkozott. Korlátozta a pápának a német ügyekbe való avatkozását, biztosította a püspökök hatalmát, rosszalta a szentképek »bahonás« tiszteletét s a zsinat határozatáig tűrhetőnek mondta a papok nőülését, valamint az úrvacsorának két szín alatt való osztogatását. Mindamellet a német protestánsok gyanakodva fogadták rendeletét ; egész szállóige lett köztük :

»Hütet euch vor dem Interim,
Er hat den Schalk hinter ihm.«

(»Téged arra int e rím :
Huncutság az interim.«)

Móric kívánságára a császár a lipcei interimben (1548 december) a szászokat kedvezőbb módosításokkal akarta megnyerni, ami Melanchtont is kielégi-

tette. Bréma és Magdeburg azonban tudni sem akart a béküléstről s az engesztelhetetlenek mind falaik közt gyülekeztek. A császár Móricra bízta megbüntetésüket. Hadiköltségekre egyszerre százezer aranyat adott s havonként hatvan-ezret biztosított neki. »A meisseneni Judás« azonban, ahogy hitfelei nevezték, 1552 január 15-én Chambord várában II. Henrik francia királytól is pénzt fogadott el, aminek fejében elzálogosította Metz, Toul, Verdun és Cambrai városokat és szabad kezet engedett neki Elzász megtámadására. Ennek oka a Habsburgok 1551 májusi családi megegyezése volt, melynek értelmében V. Károly halála után Ferdinánd lesz a császár, Fülöp spanyol király pedig a római király s olaszországi helytartó. Ez biztosítaná a spanyolok befolyását a német ügyekre, mi a birodalom alárendeltségére s a protestantizmus teljes elnyomására vezethetett. Móric ugyan 1551 november 3-án a császár nevében foglalta el Magdeburgot, de biztosította ott a protestánsok szabadságát, száz őrseget vetett belé s Észak-Németországban hadakat toborzott. Ferdinánd attól tartott, hogy Fülöp római királysága lépcső a spanyol Habsburgok római császárságához, azért 1552 április 18-án, a fejedelmek találkozásán, a felkelőket bátorító ígéreteket tett. Móric tehát már május 18-án meglepte és szétverte a gyülekező császári hadakat s 23-án elfoglalta Innsbruckot, honnan a köszvényes császár csak bajosan menekülhetett el Villachba. Szétfutott a Bolognából Trientbe visszahelyezett zsinat is. A protestánsok felkelése győzni látszott a Keleti-tengertől a Brenner-hágóig. Ferdinánd sürgetésére V. Károly a *passaui* egyezségben (1552 augusztus) mostan már több engedményt tett. Általános kegyelmet adott s az elfogott fejedelmeket szabadon bocsátotta, de még erélyesebben készült a *spanyol császárság* megalapítására. Ugyanakkor II. Henrik francia király a német, szász Móric pedig a magyar koronára vágyott; mégis mind a ketten szorosabb összeköttetésbe léptek Ferdinánd római és magyar királlyal, sőt magával a római pápával is és Heidelbergben megalakult a kath. és protestáns német fejedelmek szövetsége a spanyol nagyravágyás visszautasítására. Mindamellet Móric mostantól fogva hű alattvalónak mutatkozott. Midőn 32 éves korában (1553 július 11) meghalt, Károly pedig a német ügyeket egészen öccsére bízta, mind a két tábor elvesztette éré-

42. ábra. I. Ferdinánd császár (1556–1604).

lyes vezéreit. A felek tehát félévi alkudozás után 1555 szeptember 25-én végre elfogadták az *augsburgi vallásbékét*, melynek határozatainak a zsinatok se változtathattak. A világi fejedelmek és a birodalmi lovagok (az ezután belépők is) szabad vallásgyakorlatot nyertek területük egyházügyi rendezésének (ius reformandi) jogával együtt. Alattvalóikat nem kényszeríthették vallásuk elhagyására, de kiutasíthatták őket területükről. Meghagyták a már világiasított egyházi javakat a protestáns fejedelmek birtokában. Kimondták, hogy a protestáns vallásra áttérő főpap méltóságától, javadalmaitól, jövedelmeitől becsületének sérelme nélkül válhatik meg; de nem döntötték el, az így felszabadult egyházi vagyon a katolikusoké maradjon-e, vagy a protestánsoké legyen-e. Ez a *jenn-tartás (reservatum ecclesiasticum)* még nagyon sok bajt okozott, de most véget vetett az első vallásháborúnak. A protestánsok, sőt a »páplisták« is örültek, hogy a császár egyházpolitikája megbukott. Még nagyobb lett az öröm, mikor V. Károly 1555 október 25-én a fia javára lemondott Németalföldről, 1556 január 15-én pedig Spanyolországról is. Csupán a császárságot tartotta meg s így ennek a sorsát amazokétól teljesen különválasztotta. Legnagyobb örömet azzal okozott, hogy 1556 szeptember 7-én a császárságról is lemondott. Az ősz uralkodó justei (estramadurai) remeteségéből mindhalálíg (1558 szeptember 28) utasítottatta öccsét. Ferdinándnak azonban római császárrá választásakor (1558 március 14) meg kellett fogadnia, hogy a császári koronát nem engedi elvételni a német nemzettől, vagy inkább a német fejedelmek szövetségétől, mely ekként ismét az egyeduralom eszméje fölé kerekedett. *Nagy Károly római császársága tehát spanyol változatában is megbukott*, mert az egyház tekintélyére alapított államban V. Károly nem tudta kormányozni a hajót, mely a pápai hatalom Scyllája és a reformáció Charybdise közt hanykolódott. Sikertelenségéből sokat megmagyaráz a *népszellem*, mely lenyűgözni egykönnyen nem engedte magát; a *pápaság* politikája, mely egyetlen világi hatalom javára sem mondott le hagyományairól; a *császár egyénisége*, mely a szélsőségektől egészben véve mégis óvakodott: talán azért, mert nem is volt meg benne a meggyőződés igazi ereje. Sokat megmagyaráz az uralkodóház *párhuzamossága*, melynek mindkét ága meg akarván szerezni Németországot, a protestantizmus tüzhelyét, már is egy spanyol és egy osztrák-cseh-magyar Habsburg családban jelentkezett. És igen sokat megmagyaráz a Habsburgok *külső politikája*, mely hallatlan terjedelmű földön dolgozván, belső ügyekben folytonosan egyezkedni kényszerült.

A világbirodalom erejében csalatkozva, a római kat. egyház a maga egységét és nyugalomát mostantól fogva önmaga akarta biztosítani s az egyes államokat csak mint segítő eszközöket használta.

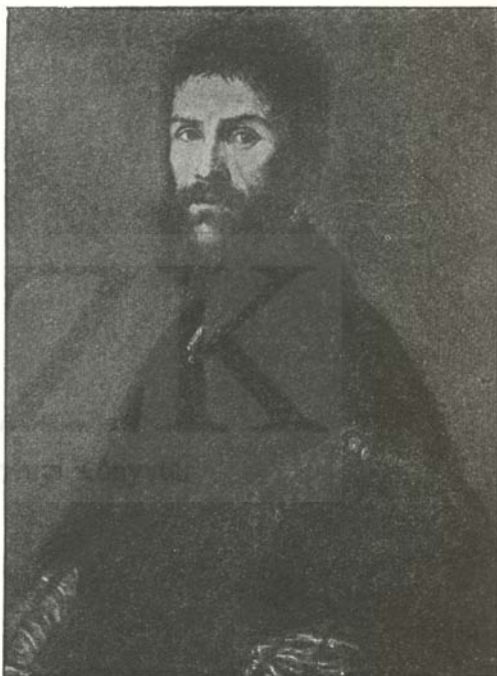
II. Loyola és a jezsuiták.

A schmalkaldeni háború igazolta azt a régi mondást, hogy *sanguine fundata est religio*, — véres a vallás alapja. Julianus apostata ismét elmondhatta volna, hogy »vadállatok nem fenekednek úgy az emberekre, mint a hit ágazataiban különböző emberek egymásra«. Akármelyik felekezet találta el az

igazságot, semmi sem mentheti, hogy mikor valamennyien az Isten félelmét s a felebaráti szeretetet hirdették, kölcsönösen gyűlölték egymást.

A kölcsönös gyűlölködés Svájcban már 1531-ben, Németországban pedig 1552-ben a csatatéren akarta eldönteni a katolikus és protestáns teológusok vitáját, s 1562-ben a világtörténelem legizléstelenebb polgárháborúit idézte föl.

Sokan kérdezzetik ma is, ömlött volna-e annyi vér, ha *Loyola Ignác* (Inigo Lopez Recalde 1491—1556) mint kapitány hősie halált hal Pampelona ostrománál s ha megsebesült lábát gyógyíttatva, a kórházban regény (a divatos *Amadis*) helyett orvosai nem a Jézus életét és a Szentek virágát olvastatják vele? A meggyógyult kapitány a Madonna montserrati képére akasztotta fegyverét, fényes katonaruháját odaajándékozta az első szegénynek, akivel találkozott; zarándoköltözetbe bújt és aszkéta lett. Manresai remeteségében olyanforma lelkiharcon ment keresztül, mint Luther a kolostorban. Végül belátta, hogy testének gyötrése mellett sohasem valósíthatja meg istenes tervét: nem vigasztalhatja a szentföldi keresztényeket, nem térítheti meg zsarnokaikat. De Palesztinából, mint rajongót, 1523-ban maguk a papok utasították ki s ezzel világmisszióhoz juttatták. Koldulva ért haza, hogy 33 éves korában lásson a rendszeres tanuláshoz. Az alcalai egyetemen bölcséletet, a salamancaian teológiát hallgatott; közben az utcán katekizmusra tanította a népet és prédikált. Emiatt kétszer ült az inkvizíció börtönében. Az eretnekség vádjá alól felmentették, de utasították, hogy még négy esztendeig tanuljon teológiát. Párisba ment tehát (1528), hol vasszorgalommal pótolta a hiányokat, s évek mulva (1534 augusztus 15) *Xaveri Ferenc*, *Lainez Jakab*, *Lefèvre*, *Salmeron*, *Bobadilla* s még néhány barátja társaságában fogadalmat tett a tisztaságra, szegénységre, a palesztinai mozlímok térítésére, a szíriai keresztények gyámolítására s ha mindezt nem tehetnék, a pápa rendeleteinek feltétlen teljesítésére. Szövetkezetét csak három esztendő mulva nevezte *Jézus társaságának*, midőn Velencéből, hol hiában leste az alkalmat keleti küldetésre megkezdésére, III. Pál pápához ment Rómába. Előterjesztésében valósággal hadat üzent a keresztény szellem ellenségeinek s rendjét oly szigorúsággal akarta szervezni, amilyenre nem volt példa a szerzetek történetében. Eretneknek csúfolták, de a pápa a római Sapienza-egyetemen két tanítószekeet bocsátott híveinek rendelkezésére. 1538-ban rájuk bízta akkor alapított isko-

43. ábra. Loyolai Ignác (1491—1556).

láinak vezetését, de csak 1540 szeptember 27-én erősítette meg rendjének alapszabályait. Eszerint Jézus társaságának csak 60 tagja lehet, akik tisztaságot, szegénységet s a pápa, mint Krisztus helytartója iránt feltétlen engedelmisséget fogadtak.

Loyola Rómát tette a rend középpontjává s onnan akarta megkezdeni a katolicizmus terjesztését, mindenekelőtt a protestantizmus ellensúlyozásával, sőt kiszorításával. Az 1550-ben alapított Collegium Romanum e célból pár év múlva már száznál több fiatal jezsuitát küldhetett Európa minden részébe. 1552 aug. 31-én az új pápa, III. Gyula is megalapította a Collegium Germanicumot, hogy annak német tanulóival harcolhasson a német reformáció ellen. Loyola 1553 július 25-én elrendelte, hogy a rendnek Indiába küldött tagjai is imádkozzanak Németország visszatértéért.

Olaszországban és Portugáliában a rendet lelkesedéssel fogadták ; a kelet-ázsiai gyarmatok apostola maga *Xaveri* Ferenc lett. Nyolc esztendővel azután ment Japánba, hogy azt a portugálok »felfedezték« (1541) s 1582-ben három japán fejedelem már üdvözlő követséget küldött a pápához, kinek pár év múlva 400,000 japán híve volt. Spanyolország és a Németalföld csak vonakodva, Ausztria 1551-ben, Bajorország és Csehország 1554-ben, Francia- és Magyarország 1561-ben fogadta be a jezsuitákat. (Hazánkban Oláh Miklós telepítette be őket, de már 7 év múlva elhagyták és csak 1580-ban keresték fel ismét az országot, mikor egy esztendeje Báthory István lengyel király Kolozsvártt is házat, sőt egyetemet alapított számukra.) Loyola a Habsburgok német és magyar birodalmainak, Bajorországnak, Württembergnek és Svájcnak rendi előljárójává *Canisius* Péter bécsi rektort tette, kinek katekizmusa minden eddiginél szabatosabban feltüntette a katolicizmus lényegét s igen sok nyelvre (magyarra 1599-ben) lefordítva, ötszáznál több kiadást ért. Mialatt Loyola a királyokkal mint egyenlőrangú fél tárgyalt, rendjében a legszigorúbban tartotta fenn a fegyelmet. Porig alázta Lainezt, Olaszország tartományfőnökét, ki jobbkeze volt, de egy másodrangú kérdésben ellene szólt. Száműzte Rodriguezt, ki megnyitotta a rend előtt Portugáliát, de a jezsuitákat aszkétákká akarta tenni. 13 tartomány száz házában ezer tagja volt már a rendnek, amelynek élén állott. Igaz, hogy többnyire csak Dél-Európában, hol általán katolikusok laktak s így kevés alkalom nyílt a protestánsok támadására. Nem is csupán a jezsuiták tartóztatták fel győzedelmében a protestantizmust, mely virágkorát Loyola idejében élte. Tagadhatatlan, hogy a katolikus közszellem felébresztésében Loyolának s rendjének van a legnagyobb része, sőt abban is, hogy (bár pl. *Canisius* óvta papjait a protestánsok sértegetésétől s megnyerésükre keresztény szelidséget és nyájasságot ajánlott) közszellemmé lett a türelmetlenség. A főbb iskolák rendre a jezsuiták kezébe kerültek és csak arra kellett várni, hogy az ott nevelt tanulók közpályákra lépven, buzgóságukat a közéletbe is átvigyük. Loyola előrelátta, de már nem érte meg ezt az eredményt ; 1556 július 31-én elhunyt. V. Pál pápa 1609-ben boldognak, XV. Gergely 1622-ben szentnek nyilvánította.

A rend végleges szervezete *Lainez*nek, a második generálisnak műve. Ennek olyan sokszor szellőztetett részletei az egyháztörténelemre tartoznak ;

de idetartozik a főbb eredmények megemlézése. 1565-ben már 3500, 1618-ban 13,000, 1680-ban 10.581, 1773-ban 22.500 és most is 13.000-nél több tagja van a rendnek. A templomok és az iskolák szószékein, a gyóntatószékben, az irodalomban és a tudományokban, a köz- és a szalonéletben kétségkívül rendkívüli volt a hatása. Pedig még a harmadik generális, *Borgia* Ferenc is tartózkodásra intette tagtársait a politikai s általán a világi ügyekben. A rendnek magával az inkvizícióval is küzdenie kellett, míg elfogadtatta azt a *tantervet*, amelyet *Aquaviva* generális a XVI. század alkonyán, 1599-ben bocsátott ki, hogy valódi mintaiskolákat állítson fel. »Ha rájuk gondolok, — szolt Verulami Bacon — eszembe jut, amit Agesilaos mondott Pharnabasosnak: Talis cum sis, utinam noster esses! (Ilyen lévén, bárcsak a miénk volnál!)« Utánzásukra buzdította protestáns hitfeleit. A rend nem riadt vissza a támadás és csel fegyvereitől s hitte, hogy minden út Rómába vezet; a protestantizmust azonban elsősorban saját fegyvereivel: az iskolával, tudománnyal és irodalommal akarta megverni. Legjobban gyűlölték diplomatáit és gyóntatóit, mert nekik tulajdonították az ellenreformáció megindítását, a véres vallásháborúkat, melyek a XVI. század második s a XVII. század első felének jellegét megadták.

»És most ti királyok, vegyetek értelmet; tanuljatok, kik ítéletek e földet«, idézi a II. zsoltár 10. versét Loyola első magyar életrajza, mely Nagyváradon 1657-ben »Jezsuita páterek titkai« címmel jelent meg. A jezsuiták főtudományának a vak engedelmességet, a pápának a királyok és fejedelmek személyén és méltóságán való uralkodását, a fogadalom teljesítését, a gyónás titokbantartását, a tétovázó feleleteket stb. hirdeti. Midőn VIII. Orbán pápa (1623—44.) a jezsuita apácák kongregációját 1631-ben feloszlatta, ő is abban reménykedett, hogy »jezsuiták szerzetit is eltörli e földről«. De a rendet csak 1773-ban törölte el XIV. Kelemen s 1814-ben VII. Pius már helyreállította. A XVI. századnak ez a fontos alkotása sokszor változtatott taktikával, de változatlan céllal működött mindenkor. Épúgy nem csupán történelmi emlék, mint maga a reformáció, melynek ellensúlyozására keletkezett. Nem képvisel olyan uralkodó eszmét, mint működése első századában, de a tényezők közé tartozik ma is.

Főképp a jezsuiták ösztönzésére történt, hogy 1562 január 18-án a *trienti zsinat* újra összeült, egész erővel munkához látott s 1563 dec. 12-én sikerrel fejezhette be annyi megszakítással s annyi baj közt folytatott működését. A dekrétumokban megmagyarázott minden egyes hitágazatot és kánont, amit a reformáció megtámadott, amit azonban az egyház az ú. n. apostoli hitvallásban, vagyis a hiszekegyben, már másfélezredéve népszerűen egybefoglalt. Katolikusnak ezentúl csak azt lehetett tekinteni, aki a trienti zsinaton összefoglalt hitágazatokat vallotta és követte. Az egyházi fegyelemre, a papságra és az igazgatásra vonatkozó határozatokat a zsinat maga is reformációnak nevezte, s 1564 május elsejétől fogva kötelezővé tette. Ez utóbbiakat nem fogadták el s nem hirdették ki mindenütt, mégis rendkívül emelték az egyházi rend tekintélyét. A püspökök, papok, rendfőnökök, hittanárok és áttértek új minta szerint fogadtak hűséget a róm. kat. egyház és a pápa iránt. Ez és a dogmák változatlan fenntartása teljesen megszilárdította a katolicizmust, mert kiválásra kényszerítette a kételkedőket, ingadozókat és szorosra fűzte

a hívők kapcsolatát. A protestáns felekezetek is szabatos és félreérthetlen hitvallásokat szerkesztettek s így mindenki nyugodtan csatlakozhatott volna a kereszténységnek ahhoz a csoportjához, ahová hívő és gondolkozó lelke leginkább vonzotta.

Nem is a hitben és a vallásban, hanem a vakhitben, az elfogultságban rejlik a türelmetlenség, ami most mindinkább hatalmába kerítette a kedélyeket. Ennek egyetlen orvossága a felvilágosodás lett volna. Ximenes, Erasmus, Luther, Zwingli, Karlstadt, Münzer, Melancton, Kálvin, Knox, Cranmer, Socinus, Servetus, Dévai Biró Mátyás, Honterus, Dávid Ferenc, fel egészen Giordano Brunóig, ki a XVI. század utolsó évében szenvedett máglyahalált, mind a felvilágosultság nevében sürgette a vallás és társadalom reformját. Ennek a nevében szóltak a XVI. század szentjei: Loyolai Ignác, Xaveri Ferenc, Borromeo Károly s mások is. És ha Villiers (1804) a reformációt az újból született felvilágosodás leányának nevezi, a szintén kálvinista Kölcsey megjegyzi, hogy ezt a *felvilágosodást* a katolicizmus szülte. Szerinte »a római szék hatalma nem a szabadság sírja, hanem inkább az az ellensúly vala, mely a fejedelmi és nemességi despotizmusnak ellene dolgozott s a nép alsó rendét felemelte«. Leó felekezete hitt; a Lutheré vizsgálódott és hitt. »Az alap — folytatja Kölcsey — amott az írás és az egyház; emitt az írás és a hitvallás. Ki hagyta el a másikat? Ki hisz többet vagy kevesebbet a Szentháromságról, teremtésről, eredendő bűnről, megváltásról, az élet után való jutalomról vagy büntetésről? A szentek maradtak el talán s a purgatórium? Oh, mi nagy lépés a világosodás felé, ha ezeken túlestünk!«

Azzal, hogy leszállt egy kicsikét a tömjén ára, mert kevesebb füstölőben égették, valóban nem lett sokkal tisztább a kereszténység levegője. Mivel a vizsgálódás is csak hitre vezetett, sokan nem értették, mire való a szakadás, az az európai nagy felfordulás, holott lényegében a religió semmit sem változott, az új katekizmust pedig csak úgy meg kellett tanulni mint a régít, hogy valaki egy bizonyos felekezet tagjának mondhassa magát. Az a tinta, melyet a XVI. század első felének teológusai egymásra borítottak, a század második felében vérré változott.

III. Németalföld szabadságharca.

Fülöp spanyol király (1556—98) volt a reformátusok leghevesebb ellensége: a »dél ördöge«. Vádolták, hogy a vallási és a politikai szabadságot egyaránt elfojtani akarván, a latin fajra a legerősebb két bilincset verte: a klerikalizmust és a militarizmust. A protestánsokon kívül a katolikusokat is elidegenítette magától s ő kezdte meg azt a hibás politikát, melynek következtében népe három század múlva elveszítette vezető szerepét. Nem ismerte azt a világot, melyet igazgatott s tehetségei nem feleltek meg roppant szorgalmának. Helyre akarta állítani a kereszténység egységét; de Albával Rómában már 1557-ben elfogatta IV. Pál pápát, aki ellenségeivel szövetségelt. Európában hazájának, Spanyolországának szánta a vezérszerepet, de a spanyolokkal szemben is szabad kezét engedte az inkvizíciónak. Fogságban engedte elpusztulni saját fiát, *Don Carlost* (1568 júl. 24), kit a protestánsok eszközének tartott. Teljesen elbizakodott,

II. FÜLÖP SPANYOL KIRÁLY.
(1556—1598.)

Az Athenaeum r.-l. nyomása.

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

midőn vezére, *Egmont* gróf 1557 aug. 10-én St-Quentinnál (Cambraitól délre) és 1558 júl. 13-án Gravelingennél (Calais táján) ismételten győzelmet aratott a franciákon, kikkel (a zálogba vett Metz, Toul és Verdun püspökségek miatt) még apja megkezdte a háborút. Felesége azonban, Mária angol királyné, ki ebben a háborúban szövetségese volt, elvesztette Calais várát, nemsokára pedig meg is halt. Így a II. Henrik francia királlyal *Cateau-Cambrésisben* (1559 ápr.) kötött béke csak annyiban felelt meg Fülöp várakozásainak, hogy Henrik megígérte a protestánsok (hugenották) kiirtását. Angolországban Fülöp, mint 1554 óta Mária királyné férje, amúgy is erőszakosan akarta helyreállítani a régi hitet. Otthon Spanyolországban az inkvizíció verdiktjei alapján tömegesen küldte máglyára a gyanúsakat. Pedig fiatal korában, mikor egy családapát kis gyermekeivel együtt akartak elégetni, karjaiba vette a legkisebbet s megilletődve kérdezte, mit véthetett ez a csecsemő? Kérdésén megbotránkoztak. Tűzbe vetették a kis ártatlant, sőt azt a vért is, amit ereiből bűnbánata jeléül a herceg eresztett. Már mint király politikai célokra használta az inkvizíciót; a kiontott vérért az egykorú magyar történetírók — Forgách, a katolikus püspök és Heltai, az evangélikus pap — mégis a pápát vádolták. Forgách szerint V. Pius valóságos keresztesháborút akart viselni a keresztények ellen. Heltai 1570-ben magyarra fordította a spanyol Gonsalvi könyvét arról a *hálóról*, »mellyel a megtestesült ördög, a pápa-Antikrisztus, Hispániában az együgyű, jámbor keresztényeket, az evangéliom követőit, hallatlan álnoksággal és mesterségekkel megkerüli, kikeresi, megfogja és minden marhájakat elvévén, kegyetlen kínokkal megkínozza és rettenetes halálokkal megöli az ő pilises hóhéri és az ő bolond szolgálai, a megvakított fejedelmek által«. Fülöp a mórokkal együtt eretnekek gyanánt végeztetett ki olyanokat is, akik a modern egységes, de önkényes állam rovására a régi politikai szabadság fenntartásán fáradoztak.

A móroknak nemcsak mohamedán vallását, hanem nyelvét, irodalmát, ruházatát, zenéjét, táncát is üldözte. Midőn spanyol sovinizmusa ellen a mórok Ben-Abu vezetése alatt végre is felláztak, vezére és féltestvére, *Don Juan*, véresen nyomta el felkelésüket.

Egyáltalán irtóháborút akart indítani a mohamedánok ellen; 1571-ben tehát a pápa Velence és Málta szövetségében küldte a törökök ellen a mórölő Don Juant, ki *Lepanto* és *Patras* közt 1571 okt. 7-én döntő győzelmet aratott, s 12—15.000 keresztény foglyot szabadított meg. Tuniszt elfoglalta, de diadalát egyébként nem aknázhatta ki. A szultán, mint rendesen, a Habsburgok magyarországi királyságának rovására keresett kárpótlást. Fülöp, hogy a mohamedánok ellen teljes erővel léphessen fel, az afrikai és a délázsiai partok teljes birtokára törekedett, aminek legegyszerűbb módja *Portugáliának* és gyarmatainak megszerzése volt. Családi jogai címén már 1571-ben Portugália trónörökösének jelentette ki magát. Mikor 1578-ban Sebestyén király a mórok ellen viselt keresztesháborújában Alcazarnál elesett, nagybátyja, Henrik bíbornok pedig 1580-ban sírba vitte az ál-burgundi uralkodóházat, Fülöp Alba herceget küldte be a viszálykodó országba s birodalmához csatolta. Háborúba bonyolódott Angliával is, melynek új protestáns királynéja, Erzsébet, már csak azért is visszautasította kezét, hogy, mint férje, ne avatkozhassek egy független és

szabad ország ügyeibe ; sőt a Fülöp ellen vallásuk szabadságának védelmére felkelt németalföldieket is segítette. A királynak az angolok ellen küldött »győzhetetlen hajóhada« 1588-ban nagyrészt a viharok és hadi szerencsétlenségek áldozata lett. Spanyolországnak örökre le kellett mondania, hogy Szent Ágoston népét visszahódítsa a katolicizmus számára. Vállalkozásáért csakhamar tengeri hegemoniájának elvesztésével kellett megbűnhődnie. V. Sixtus pápa, kitől gazdag ajándékok kíséretében kérte egy spanyolnak szentté avatását, gúnyosan dicsérte, hogy az égnek is ad már valamit, mikor a tengernek annyit áldozott. A királyt inkább politikai mint vallásos érdek vezette akkor is, mikor a franciaországi vallásháborúkba beavatkozván (1585—98), a protestánsból lett katolikus Bourbon IV. Henrik helyett saját leányát akarta Franciaország trónjára ültetni, hogy utóbb személyes uniót teremtsen a két szomszédos állam közt. A vervinsi békében (1598) erről is le kellett mondania. A történelem mint jellemző pletykát említi, hogy a királyt életében csak kétszer látták nevetni ; egyszer menyasszonyának gyermekesége miatt s máskor, amikor azt hallotta, hogy Franciaországban Bertalan éjszakáján (1572) százezer protestánst vágta le. Európa-szerte meggyűlölték a protestánsok üldözése és önző családi politikája miatt, amik különben Spanyolországnak épúgy romlását okozták, mint száz esztendő múlva Franciaországot is majdnem tönkre juttatta XIV. Lajos hasonló politikája. Spanyolország a XVI. század közepén Európa leggazdagabb és leg-hatalmasabb keresztény országa volt ; Fülöp, a meddő villongásokban vagy nyílt harcokban eladósodva, katonai és politikai tekintélyében megalázva hagyta utódjára (1598 szept. 13).

Legnyomasztóbb volt Fülöp kormánya Németalföldön, mely nagy részben mint Merész Károly burgundiai herceg leányának hozománya szállt a Habsburgokra. V. Károly, maga is ezen földnek, Gand (Gent) városának szülötte, a tartománynak 1531 okt. 1-én önkormányzatot adott (mely nagyjából meg is maradt 1789-ig) s helytartójává hugát, *Mária* özvegy magyar királynét nevezte ki. Rettenetesen, 26 főbb emberének kivégzésével s nagy hadisarccal büntette (1539. febr. 6) szülővárosát, Gandot, de mégis alatta lett ez Anvers-rel (Antwerpenel, »a XVI. század Londonjával«), Brüggevel és Bruxelles-lel együtt a világkereskedelem egyik középpontja. 1548 július 26-án az augsburgi országgyűlésen a legszélesebb jogú önkormányzatot eszközölte ki a 17 egyesített tartomány részére. Németalföldet a birodalom védelme alá helyezvén, kormányzójának szavazatot adott a birodalmi gyűlésen. 1549-ben a Habsburg-család egy és oszthatatlan birtokának nyilvánította s így hatalmas lépéssel vitte közelebb a független állami élethez. Ennek azonnal el kellett kezdődnie, amint az ő lemondásával vagy halálával a császári koronát a Habsburgok osztrák ága fogja viselni s így a fennhatóság joga a messzefekvő Spanyolországra száll át. Azonban a franciák (vallonok) és hollandiak (flamandok) nemzetiségi viszályai mellett most már a protestantizmus is részekre szakította a tervezett országot. V. Károly az eretnekek ellen már 1523-ban behozta az inkvizíciót, de helytartója, *Mária* királyné, kit magyar királyné korában Luther titkos hívei közé számítottak, nem akart a természetes fejlődés útjába állani. Az volt a nézete, amit titkára Oláh Miklós, a későbbi esztergomi érsek, Melanchton

és Erasmus barátja, 1535 márc. 10-én megírt, hogy »a luteránizmusnak *egy* levágott feje helyett *több* nő« és hogy az új vallást jobb volna tanítással kiirtani : »*doctrina magis extingui possent*«. Károly azonban 1550 szeptemberében a protestánsok ellen kemény rendeletet adott ki, melyet félévenként újra meg újra kihirdettetett. Mégis óriási túlzás Hugo Grotiusnak az az adata, hogy százezer embert öletett volna meg. Fülöp, aki nagynénjétől, Máriától, 1555-ben vette át a kormányt, november 28-án azonnal szigorúbbá tette az inkvizitorok működését, melyet Margit parmai hercegnő, 1559 aug. 8. óta Németalföld

44. ábra. A lepantói csata 1571 október 7-én.

kormányzója már csak azért is fokozni kívánt, hogy féltestvérének, a királynak kegyeit biztosítsa a maga és családja részére. A protestánsok vagyonának elkobzása nagyon kívánatosnak látszott akkor, midőn, Margit kormányzása kezdetén Spanyolország és (ami ennél ebben a tekintetben többet jelent) Amerika urának 63 millió arany adóssága volt. Ebből 9 millió esett Németalföldre, amelynek önkormányzatát külön 8 millió terhelte.

A kormány élén tulajdonképen *Granvella* Antal mechelni érsek (1561 óta bíbornok) állott, aki 1000 lovas és 3000 gyalog zsoldosában bízva, kezdettől fogva mellőzte az alkotmányt. A zsoldosokat ugyan a közvélemény felháborodása következtében 1559 dec. 30-án már hazaküldte, de így is szigorú rendeleteket adott ki a luteránusok és a kálvinisták ellen. A spanyol inkvizíció

behozatalára s arra törekedett, hogy a püspökségek számát háromról tizenegyre emelje. A protestáns egyetemekkel szemben Fülöppel (1562 jan. 19) a louvaini egyetemet alapíttatta. Margit hercegnő már 1562 június 14-én figyelmeztette Fülöpöt, hogy az elégedetlenek *Vilmos* orániai hercegnél titkos tanácskozásokat tartanak. Granvella bíbornokot megnyugtatta, hogy a hercegnek 900.000 arany adóssága van, az eladósodott ellenzéki uraknak pedig összevéve sincs több évi jövedelmük félmillió tallérnál; ennyivel pedig nem kezdhetnek forradalmat. Azonban az elégületlenség magával ragadta *Egmont* grófot is, a st-quentini győzöt, aki 1563-ban még életét és vérért ajánlotta a kat. hit helyreállítására s biztosította királyát, hogy saját kezével dobna tűzbe a maga fiát vagy testvérét, aki a kat. hit ellen törne.

Egmont, Orániai Vilmos és *Hoorne* gróf azonban már (1563-ban) kérték Granvellának, politikai és vallási tekintetben egyaránt a merev központosítás emberének eltávolítását. Nem is jelentek meg többé az államtanácsban, csak azután, amikor a király Granvellát visszahívta (1564 márc.). Az országgyűlés összehívását Fülöp (1565. okt.) csak arra az esetre ígérte meg, ha változatlanul végrehajtják a trienti zsinat határozatait és az inkvizíció iránt kiadott rendeletét. Margit 1565 dec. 18 ezt a király nevében meg is parancsolta. 1566 ápr. 5-én azonban hatszáz (többnyire kat.) nemes jelent meg előtte, hogy az országgyűlés összehívására s az inkvizíció és a vallásügyi rendeletek eltörléséig a vallás szabadság megadására kérje. Margit — az elsőnek kivételével — megígérte közbenjárását, mire a folyamodók, kiket *Berlaymont* tanácsos koldusoknak (*gueux*) nevezett el, a jelvényükül választott koldustarisznyára felírták, hogy »hívek a királyhoz egészen a koldustarisznyáig«.

A mozgalomnak eleinte inkább politikai jellege volt. Orániai Vilmos maga is csak most lett katolikusból református. Sem vallási, sem politikai okokból nem helyeselte, hogy a kálvinisták, a még fennálló rendeletekkel dacolva, nyíltan, szabad ég alatt tartják istentiszteleteiket, a fellázadt parasztok pedig néhány nap alatt négyszáz katolikus templomban és kolostorban törték össze a szentek szobrait. Erre a katolikusok odahagyták a nemesek (koldusok) szövetségét, Fülöp pedig, aki még néhány engedményt tett, 1566 dec. 30. értesítette Margitot, hogy *Alba* herceget sereg élén küldi a rend helyreállítására. Margit erre azonnal meghagyta, hogy a protestánsok csak a városok falain kívül tartsanak istentiszteletet, az idegen prédikátorokat pedig kiutasította.

A kálvinista községek 1567 februáriusában szövetkeztek vallásuk szabadságának védelmére s azonnal fegyverkeztek. Április 13-án azonban *Egmont* gróf már azt jelentette Fülöpnek, hogy Flandriában újra csend van. Margit kegyetlen bosszút állt, de Fülöpnek ez sem volt elég; 1567 augusztus 22-én teljes hatalommal *Alba* hercegre (1508—82) bízta a kormányt s vele az *abszolutizmus* megteremtésének feladatát, melyben eleinte 10.000, utóbb már 40.000 főnyi hadsereg támogatta. Kivételes törvényszék (»a zavargók tanácsa«) elé állíttatta s mint felkelőket és felségárulókat végeztette ki (1568 június 5) *Egmont* és *Hoorne* grófokat, mert nemcsak királyuknak, hanem hazájuknak is hívei voltak. A vérpad, akasztófa és máglya áldozatainak számát *Alba* maga 800-ra

tette. A protestánsok ezrével menekültek. Alba nyílt utcákon is akasztófákat állíttatott fel, hogy elsősorban azokat a kereskedőket húzassa fel, akik boltjaikat bezárták, mert az elviselhetetlen adók következtében tönkrementek, vagy a zsoldosok rablásaitól tartottak. Hivatkozhatott rá, hogy a roppant adókat a végre összehívott országgyűlés maga szavazta meg. Fülöp (mint 1570 július 4. leveléből kitűnik) *királysággó* akarta tenni Németalföldet. Nem a nemzeti szellem fejlesztését, hanem épen annak elfojtását remélte az új királyság erős középponti kormányától, mely várak (például a világ legnagyobb erősségének szánt anversi vár) felépítésével s hatalmas haderővel mint Spanyolország előőrse fogná fel Francia- s talán Németország támadásait. A németalföldi hazafiaknak azonban önállóság sem kellett önkény és inkvizíció kíséretében. *Nassaui Lajos* szabadsapatainak első (1568) erőtlén kísérletei után *Orániai Vilmos* 1572-ben szervezetesebb haddal tért vissza hazájába, melyet még 1567 április 22-én elhagyott. Népe 1572 április 1. Brielle elfoglalásával kezdte meg azt a *szabadságharcot*, melynek teljes diadalát csak a harmadik nemzedék érthette meg. Júliusban Holland, Seeland, Nyugati Frízland és Utrecht tartományok rendjei Vilmost Dordrechtben már királyi helytartónak, sőt — a király távolléte idejére — az egész Németalföld fejének ismerték el. Alba még a templomozó népet is ölette, fia pedig Haarlemben, hol 300 asszony is hőiesen harcolt, száz foglyot egymáshoz háttal kötözve fullasztott a vízbe. Annyi ezer közül már csak 75 maradt életben, mikor Fülöp 1573 decemberében visszahívta az esztelen zsarnokot és *Zuniga Requesens*-re bízta az ország lecsendesítését. Az új kormányzó szelíd ember, de kitűnő hadvezér volt; mégsem vehette be Leydent, melynek lakosai a Maas gátjait átvágták, a zsilipeket felhúzták és magukra zúdították a tenger áradatát, hogy a hullámokba fojtsák ellenségeiket (1574). A forradalmi kormány kenyeret és heringet osztott szét a város éhező népe közt s hősiességét már egy év múlva egyetem (Rijks Universiteit) felállításával jutalmazta. Requesens figyelmeztette a királyt, hogyha meg akarja menteni a kat. hitet és a királyságot, *a nemzet minden követelését teljesítenie kell.*

45. ábra.

Alba Ferdinánd toledói herceg (1508—1582).

Mily helyesen ítélte meg a helyzetet, kitűnt, midőn váratlan halála (1576 március 5) után a rabló és fosztogató spanyol zsoldosok ellen a gandi egyezségben (1576 nov. 8) még a déli (belgiumi) kat. tartományok nemessége is csatlakozott a kálvinista északiakhoz. A kibékülés végképen lehetetlennek látszott, midőn a spanyol zsoldosok feldúlták és kirabolták Észak-Európa leggazdagabb városát, Anverst. Az új helytartó azonban, *Don Juan d' Austria* (1575—78), a lepantói győző, 1577 februárius 17-én a gandi egyezséget elismerte. Megígérte, hogy 40 nap alatt az országból minden idegen zsoldost kiküld s az országgyűlést összehívja, ha viszont a rendek is elbocsátják felkelő hadaikat s megtartják a katolikusok szabadságát. Ezt az edictum perpetuumot április 7-én Fülöp elfogadván, Don Juant Bruxellesben a 11 déli tartomány május 4-én Németalföld helytartójának s Fülöpöt törvényes királynak ismerte el. Az északiak azonban, Holland és Seeland kormányzójának, Orániai Vilmosnak vezetése alatt, protestáns jellegű *nemzeti önállóságot* követeltek s fegyverben maradtak. Don Juan, ki, szavához híven elbocsátotta a zsoldosokat, most újra fegyverkezett, s a Vilmos ellen indulni vonakodó délieket lázadóknak nyilvánította. Erre a déliek behívták Vilmost és Bruxellesben szeptember 23-án rendkívüli lelkesedéssel fogadták. Egy töredék Mátyás főherceget (a későbbi császárt és magyar királyt) választotta helytartónak, de ezt Fülöp épúgy lázadásnak tekintette, mint Vilmos pártolását; sőt gyanúsította magát Don Juant is, aki pedig a nemzeti kormányt menekülésre kényszerítette.

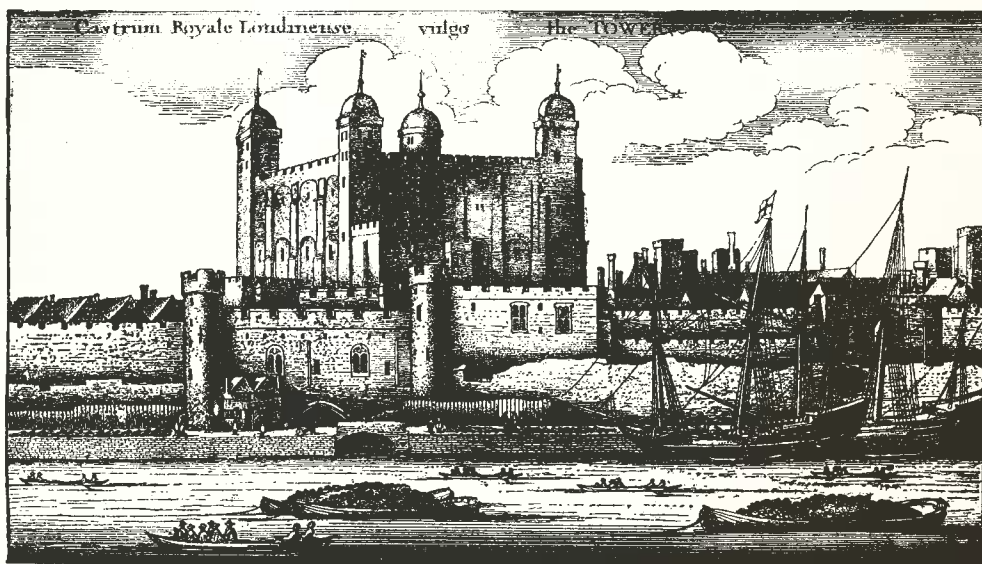
Don Juan halála után *Farnese* Sándor parmai herceg (Margit fia), a katolikusok és a protestánsok közt kitört egyenetlenséget felhasználva, négy déli (belga) tartományt 1579 május 17-én kibékített a királlyal. A hét északi prot. tartomány ellenben Utrechtben már január 23-án szorosabban egyesült, s 1581 július 26-án németalföldi trónjától megfosztotta II. Fülöp spanyol királyt. Az anjoui herceget annak világos kijelentésével választotta fejedelemmé, hogy a fejedelem van a népért, nem a nép őérette, s utóbb elkergette, mert valódi uralkodó akart lenni. Midőn (1584 július 10) a vakbuzgó Gérard az új állam névtelen elnökét, Orániai Vilmost, meggyilkolta, Anvers eleste után pedig a déli (belga) tartományok lassankint mind elismerték II. Fülöpöt, az északiak 1585 Szent István napján Anglia protestáns királyával, Erzsébettel szövetségtek. Leicester gróf angol vezért választották meg főkormányzónak (1586 február 1), Orániai Mórícot pedig, Vilmos 20 éves fiát főkapitánynak és tengeragnak; de Leicestert Erzsébet már tizenegy hónap mulva visszahívta. *Oldenbarnevelt* most Móric elnöklete alatt valóságos *köztársasággá* alakította át Hollandiát, melynek szabadságát, egy európai protestáns szövetség támogatásában csalódván, a nemzet *saját erejével* védte meg. Farnese halála után Fülöp hiába próbált szerencsét Ernő, majd Albert osztrák főhercegek helytartóságával. A spanyolok múltó sikereket halála (1598) után is arattak, a tengeren azonban, még Kelet-India és Jáva partjain is, a hollandiak győztek. Ahogy utóbb egyik követők figyelmeztette a magyar kurucokat, szabadságért harcoltak, nem sajtért s ólomptykés katonákkal vívták ki szabadságukat. Dicsőséges, a görögöknek a perzsákkal való mérkőzésére emlékeztető küzdelem volt az, melyet a hollandiak egy 350-szerte nagyobb hatalom ellen folytattak, s ezt arra kény-

szerítették, hogy — a spanyol kézbe jutott portugál gyarmatok elfoglalása után — 1609 április 9-én ideiglenesen elismerje köztársaságuk függetlenségét. Mikor azt 1648-ban, a Németországtól való elszakadásnak épen századik esztendejében végképen elismerte, Németalföldnek, vagy — ahogy egyik tartományáról közönségesen nevezték — *Hollandiának* a gyarmatokkal együtt már körülbelül akkora területe volt, mint V. Károly egykori világbirodalmának, amelyet műveltségre és kereskedelemre nézve jóval meg is haladott. A mai Németország uralkodói, II. Vilmos császár vallomása (1901 május 30) szerint »a *népért* dolgozni, vele élni és munkálkodni: Németalföldön tanultak. Síkra szállni a hitért, szabadságért s örömmel dolgozni, munkálkodni az alattvalókért: ezek az óráiai ház kiváló tulajdonságai«.

IV. Anglia asszonykirályai.

Anglia, mint Németalföld, sok tekintetben Spanyolország ellen folytatott háborúinak köszönheti, hogy elsőrangú *tengeri hatalmasság* lett. VI. Edward a királyi család protestáns ágának a trónt azzal a tervvel akarta biztosítani, hogy halála után másod unokahuga, Johanna uralkodjék, ki Dudley kormányzó-nak, a northumberlandi hercegnek menyje volt. A fiatal király váratlan halála (1553 július 6) után Johanna csak apósa sürgetésére foglalta el a trónt, melyet maga is Mária (VIII. Henrik legöregebb lánya) örökségének tartott. Annak tartotta a protestánsok többsége is.

Mária fényes elégtételt szerzett boldogtalan édesanyja emlékének, mikor születése jogán mint általánosan elismert király vonult be Londonba (1553 augusztus 3). Johanna most már a Tower börtönében olvasgatta kedves Platóját, apósa pedig a vérpadon bűnhődött (augusztus 22) amiatt, hogy bolygatni merte

46. ábra. A londoni Tower.

a legitimitás elvét. Mert voltaképp erről és nem a vallásról volt szó. Az angoloknak volt ugyan érzékük a vallásos eszmék iránt, de ha a legélesebb

47. ábra. Pole Reginald (1500—1558).

szemű történetírók is nagy ellenszándékokkal állapítják meg a felekezeteknek egymáshoz való arányát, annak az lehetett az oka, hogy katolikusok és protestánsok egynek érezték magukat oly alapelvekben, amelyeket közösen vallhattak, az eltéréseket pedig nem feszegették. Maga a nép kétségtelenül keveset törődött a hitvitató teológusokkal. Macaulay szerint a nemzet néha protestáns, néha katolikus volt, máskor félig ez, félig az; pl. csak annyiban nem katolikus, amennyiben nem kellett neki a pápa. Vallásháborúig senki sem fokozhatta a valláskérdések iránt való érdeklődését. Mária azon kezdte, hogy vallásszabadságot ígért; de anélkül, hogy hadseregére, külföldi segítségre támaszkodhatott volna (hiszen épen

nagybátyja, Károly római császár és spanyol király intette mérsékletre), Cranmer érsekkel együtt börtönbe záratta a protestáns püspököket és a tüzeesebb prédikátorokat. Katolikus püspököket nevezett ki helyükbe, miséket mondattott, körmeneteket tartatott s hosszas vitatkozás után maga a parlament is az istentisztelet régi módját állította vissza a Common Prayer Book helyett.

Komolyabb ellenállásra csak akkor talált, mikor az özvegyen maradt Fülöp herecggel, V. Károly fiával akart egybekelni; ekkor a nemesség egy része összeesküvést szőtt Erzsébet (VIII. Henrik és Boleyn Anna leánya) vagy a fogoly Johanna érdekében. Ezért Erzsébetnek fogsággal, Johannának és férjének pedig (1554 február 12) halállal kellett lakolnia. A parlament most már, hosszasabb ellenállás után, újra elismerte a pápa primátusát, eltörölte a király egyházi elnökségét, visszaállította az eretnekek üldözéséről szóló törvényt. Megengedte, hogy Mária a Fülöp spanyol trónörökösrel március 10-én jelképesen megkötött házasságot júliusban valóban is megköthesse, s ezzel tért nyitott a spanyolok befolyásának, amitől pedig a nép Anglia függetlenségét féltette. Pole Reginald híbornok, mint a pápa követe, nagy fénnel vonult be Londonba, hova életírója, Dudich András későbbi pécsi püspök is elkísérte. Novemberben a híbornok feloldotta Angliát az egyházi átok alól. Az angol püspökök, élükön Gardinerrel, inkvizíció elé állították s máglyára küldötték a legtekintélyesebb protestánsokat. Köztük voltak VIII. Henrik egyházpolitikájának zászlóvivői, Ridley és Latimer (1555 október 16) s az angol nemzeti egyház megalapítója,

Cranmer (1556 március 21), kinek »az igaz hitben való állhatatosságát« 1582-ben egy Debrecenben kinyomatott verses história is magasztalta. De mégsem a háromszáznál több áldozat vértanúsága, hanem *IV. Pál* pápa világi politikája buktatta meg »a vérengző« (the bloody) Mária és Pole ellenreformációját. A pápa a királynőt majdnem kiátkozta amiatt, hogy a VIII. Henrik idejében lefoglalt egyházi javakat csak kis részben szedte vissza a világiaktól. Ehhez járult, hogy a pápa Angliát II. Fülöp nápolyi királysága miatt háborúba bonyolította a franciákkal, kik most Anglia utolsó francia birtokát, Calaist is elvették. Hitükben és nemzeti érzületükben sértve, Mária és Pole megtorlásra készültek, midőn 1558 november 17-én a királyné s másnap Pole Reginald is meghalt.

Utódjának Mária nem katolikus unokahugát, Stuart Mária skót királynét, hanem protestáns mostohahugát, *Erzsébetet* (1558—1603) tette, ami különben VIII. Henrik végrendelete s az 1548. évi törvény értelmében történt. Az ismét özvegyen maradt II. Fülöp spanyol király mindjárt megkérte Erzsébetet, aki azonban kisvártatva kijelentette, hogy sohasem megy férjhez. Csak így remélte, hogy megszűnik Angliában a katolikus spanyolok befolyása, amiben azonban a hangsúly a spanyolra s nem a katolikusra esik. Tulajdonképen nem volt sem protestáns, bár annak született, sem katolikus, bár Mária idejében annak kellett lennie. Mindhalálig égő gyertyák közé helyezett kereszt előtt imádkozott, ragaszkodott a kat. egyház sok szertartásához és törvénytelennek tartotta a papok házasságát. Eleinte mégis oly rajongással üldözte a katolikusokat, mintha — Julianus példájára — ennek a vallásnak megsemmisítésétől függne az állam élete. A nép VIII. Henrik, VI. Edward, Mária s most az ő idejében megmutatta, hogy vallásában is kész követni uralkodóját; de éppen azért, mert könnyen változtatta meggyőződését, nem is akarthatta ennek a meggyőződésnek, a vallás szabadságának, a vallások viszonyosságának korlátozását. Erzsébet azon-

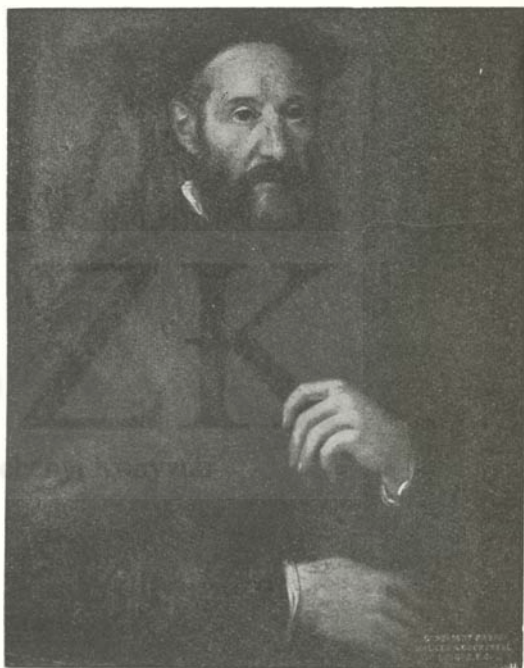
48. ábra.

Erzsébet angol királyné (1558—1603) fiatalkori arcképe.

ban nem fogadta többé a katolikus püspököket, akik ilyen hivatalos fogadtatásban csak 343 esztendő múlva, VII. Edward király idejében (1901 május 3) részesültek ismét. Babonásoknak tartotta a »pápistákat«, vaskalaposoknak a protestánsokat; de mindkettőjük legfőbb (egyházi) kormányzójának: *supreme governor*-nak nevezte magát. Az egyházra való felügyeletet a parlament is kizárólag királyi jognak nyilvánította. Egyházi hatalmát a most szervezett »magas bizottság« útján gyakorolta. Az act of uniformityban helyreállította VI. Edward szertartásos könyvét, 1562-ben Cecil és Bacon tanácsára fellevenítette az angol püspöki egyházat és, némi módosítással Cranmer 39 tételét. Elcsapta azt a néhány kat. és prot. papot, aki őt nem akarta elismerni egyháza fejének; de továbbra is ragaszkodott a kat. kánonjoghoz, mely a prot. Angliában mai napig is sok ügyben élő jogforrás. A katolikusok eretneknek, a most feltűnt prezbiteriánusok vagy puritánusok katolikusnak, ha nem is pápistának tartották. »Ezek a jól sült puritánusok — írta volt 1654-ben Miskolczy Gáspár — Erzsébet királyné asszony idejében a pokolnak setétségéből kezdettek kiszármazni és az ekléziát megzavarni; sőt a közönséges polgári társaságot is, mert nem kisebb fekélyei a közönséges társaságnak, mint az ekléziának.« A kálvinista Miskolczy ezt a felekezetet »az ekléziái fenytékben és a külső isteni tiszteletre tartozó jó rendtartásokban minden reformáta ekléziáktól különböző fejtelten lábság« gyanánt mutatta be. Hajlandóbb volt dicsőíteni a kat. elemekkel telített anglikánizmust, mint igazságot adni a hozzá közelebb álló puritánizmusnak. A puritánizmus lényegével a magyar közönség Erzsébet egyházi törvényei után csak száz esztendővel ismerkedett meg alaposabban, midőn 1654-ben Telkibányai István, majd Komáromi Csipkés György lefordította Amesius »Angliai Puritánizmus«-át. Ebből érthette meg, hogy miért üldözte Erzsébet mindjárt kezdetben ezt a felekezetet, amely polgári ügyekben hódolt ugyan a királynak, de kimondta, hogy »a király és kormánya nem lelki feje az egyháznak. Lelki pörökben nem bírāja, új istentiszteleteket nem rendelhet, szent dolgokat nem szolgáltatathat ki és senkit sem tilthat el azoktól«. Míg ekként megvonta a határt az egyház és az állam közt, az állam kötelességévé tette, hogy az egyház tanításait saját tekintélyével is oltalmazza, a tévelygőket üldözze s az egyházat külső támadások és saját egyházi személyeinek túlkapásai ellen védelmezze.

Otthon, Angliában, épúgy nem kellett ez a felekezet a protestáns Erzsébetnek, mint pl. a katolikus II. Henrik francia királynak a kálvinistaság; de a *külföldön*, így Erzsébet Skót-, Henrik pedig Németországban, támogatták, holott egy emberöltő múlva Jakab angol király már »ebnél, mérges kígyónál alábbvalónak tartotta«. Most azonban a helyzet politikai kiaknázásáról volt szó. A mindenféle árnyalatú protestánsok *Erzsébettől*, a katolikusok *Stuart Mária* skót királynétől várták Angol- és Skótországnak *egy hitben, egy államban* való egyesítését. Régebben már háborúra is került a dolog amiatt, hogy az angolok protestáns királya nem kapta meg feleségül Máriaát. Az ifjú királyné (anyja Guise Mária francia hercegnő lévén) Franciaországban növekedett s ott 16 éves korában (1558 április 24) Ferenc dauphinnal kelt egybe. Ez Skótországnak népszerűtlen házasság volt, mert a *Knox* János vezetése alatt álló

kálvinisták ellen francia csapatok is küzdöttek. A skótokat Erzsébet annál szívesebben segítette, mert Mária nem ismerte őt el Anglia törvényes királynéjának, hanem, mint VII. Henrik dédunokája, az angol trónt is magának követte. A skótok azonban az angolok segítségével levertek a franciákat, 1560 július 8-án eltörölték a miséket és a püspökségeket, behozták a Common Prayer Book-ot, melynek szerkesztésében, mint VI. Edward káplánja, Knox is résztvett s behozták Kálvin szellemében a presbiterianizmust. Amikor tehát Mária ura (egy esztendeig II. Ferenc néven Franciaország királya) 1560 dec. 5-én váratlanul meghalt, a hazatérő ifjú özvegyet otthon, törvényes királyné létére, ridegen fogadták. Tudni sem akartak a párisi vidám udvari élet folytatásáról, mert hiszen »csak azok az igazi keresztények, kik tánctól, játéktól, lakomáktól tartózkodnak«. Azt is nagynehezen engedték meg neki, hogy udvari kápolnájában, zárt ajtók mögött misét hallgasson. Mária azonban elhatározta, hogy helyreállítja a királyság és a katolikus hit tekintélyét. Evégből II. Fülöp spanyol királlyal vagy ennek fiával, Don Carlosszal, esetleg Károly főherceggel, Ferdinánd császár és magyar király fiával akart egybekelni. Erzsébet, akivel egyelőre kibékült, megakadályozta, hogy valamely Habsburggal keljen egybe, mert Máriának az angol trónra is joga lévén, házassága veszedelmes volna mind a két ország szabadságára. Mária tehát (1565) katolikus rokonához, *Darnley* Henrik lordhoz, majd (1567) *Bothwell* tengernagyhoz ment férjhez, akit pe-

49. ábra. Knox János (1505—1571).

dig ura gyilkosának tartottak. Most már kitört a forradalom. Máriát elfogták, egyéves fia, Jakab javára lemondásra kényszerítették s mint férje gyilkosát vád alá helyezték. Fogságából Douglas György segítségével 1568 május 2-án megszökött, de midőn, a Solway-öblön áthajózva, május 16-án angol földre menekült, Erzsébet mint gyilkost és angol trónkövetelőt elfogatta. Erzsébet éveken át türte a Mária kiszabadítására szőtt összeesküvéseket; de midőn 1586 végén *Babington* már egyenesen az angolok ellen nyílt háborúban álló spanyol sereg élén akarta kiszabadítani s Angol- és Skótország trónjára ültetni, a lordok rendkívüli törvényszéke október 25-én halálra ítélte s az angol királynő 1587 február 18-án Fotheringayben kivégeztette a skót királynőt.

Az angol protestánsok 25 óra hosszat harangoztak és örömtüzeket gyújtottak *Stuart Mária* kivégzésének hírére. V. Sixtus pápa újra egyházi átok alá

vetette Erzsébetet s II. Fülöpre bízta ítélete végrehajtását, Anglia elfoglalását. II. Fülöp annál szívesebben vállalkozott, mert Erzsébet 1585 óta különben is segítette a németalföldi protestáns felkelőket, *Drake* 25 angol hajója Nyugat-Indiában S.-Domingót elfoglalta s a többi spanyol gyarmatot is pusztította, Cadixban pedig elégette a spanyol hajóhad egy részét. II. Fülöp *Medina Sidonia* herceg vezetése alatt La Coruñából 1588 július 22-én 2640 ágyúval, 130 nagy és 30 kisebb hadihajón 19.000 spanyol, olasz, francia és osztrák zsoldost és 11.000 matrózt küldött Anglia ellen, ahová Németalföldről *Farnese* hercegnek 35.000 emberrel kellett volna átkelnie. Ezzel a modern kereszteshadjáráttal Erzsébet 191 vitorláshajón csak 17.000 tengerészt állíthatott szembe; kevesebb hajót, mint amennyit egy glasgowi cég ma egymaga felszerelhet. »A legszerencsésebb«, »a győzhetetlen« armada július 31-én a diadal biztos tudatában jelent meg a Manche-csatornában; *Drake*, *Cavendish* és *Howard* azonban augusztus 8-án *Gravelines* (*Gravelingen*) és *Dunquerque* közt (a francia-belga határon) szétverték a spanyol hajóhadat. Midőn ez észak felé menekült, a roppant viharban és folytonos harcokban összesen 72 nagy hajó és 10.000 ember pusztult el; a többi csak egész Angliát megkerülve vergődhetett haza. »Rájok lehelt az Isten és szétszóródtak«, szölt Erzsébet emlékérmének körirata. »Hajóimat nem viharok, hanem emberek ellen küldtem«, jegyezte meg II. Fülöp s hálát adott az Istennek, hogy »ilyen nagy kárt minden különös veszedelem nélkül viselhet el«. Bukása az angol állam és protestantizmus teljes szabadságát és függetlenségét jelentette.

A katolikus Spanyolország és Velence helyett már néhány évtized mulva a protestáns Anglia és Németalföld lettek a tenger urai. Velence példáját követték; mert nemcsak hódítók, hanem kereskedők gyanánt jelentek meg idegen földeken, amelyeknek gazdasági kiaknázásában minden eddigi népet felülmúltak. 1579 óta *Raleigh* *Walter* és mostohatestvére, *Humphrey* *Gilbert* Észak-Amerika egyes részeinek gyarmatosításán fáradoztak; a budai *Parmenius* *István* 1583 április 30-án lelkes latin versekben üdvözölte s el is kísérte a két testvért, kik Newfoundlandot augusztus 3-án már elfoglalták az angol királyné részére. *Raleigh* hajói először 1584-ben érintették a mai *Karolina* partvidékeit s Erzsébet a következő évben már hét hajóval küldte oda, hogy megszállja a hajadon királynéről *Virginiának* nevezett hatalmas területet. Ott ugyan csak 1590-ig maradt, de az amerikai angol gyarmatosítás érdeme mégis az ő nevéhez fűződik. *Drake* *Ferenc* angol hajói 1578 szeptember 6. óta a *Csendes-óceánon* kalandoztak. A *Magelhaens-szorostól* északfelé *Oregonig* hajtották maguk előtt a spanyol hajókat, s onnan *Celebes*, *Java* és a *Jóreménység* foka érintésével tértek haza, hogy az *Atlanti-óceánon* utóbb még ismételve szembeszálljanak a spanyolokkal. *Frobisher*, *Davis*, *Hudson* és *Baffin* a *Jeges-tengerben* az északnyugati átjárást (az Európából Amerika északi részén *Ázsiába* vezető utat) keresték. 1600-ban már szervezkedett az angolok keletindiai kereskedő társasága, *Gresham* *Tamás*nak 1556-ban felállított londoni tőzsdéje pedig királyi tőzsdévé alakult át s megkönnyítette az egyébként is bámulatosan emelkedő kereskedelmi forgalmat. *Gresham* javaslatára az államkölcsonöket ezentúl mindig magában Angliában kötötték, ami pénzügyi tekintetben Angliát tel-

ERZSÉBET KIRÁLYNÉ DIADALMENETE 1588. NOVEMBER 24-ÉN, AZ ARMADA LEGYŐZÉSEKOR.

Az Athenaeum r.-l. nyomása.

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

jesen függetlenné tette a külföldi tőkepezésektől s Anglia vagyonosodásának egyik legfőbb oka lett. Idejártult, hogy *Shakespeare* épen akkor teremtette meg az angol világirodalmat és világnyelvet, mikor Anglia Róma és Madrid befolyását megtörvén, teljes nemzeti öntudattal lépett az imperializmus útjára. Talán inkább Cecil (most már Burleigh lord) érdemét kellene mindezekben keresni; s vannak is, akik kevesebbet érdeklődnek magának Erzsébetnek politikája, mint 3000 pompás ruhája, vagy egy gondosan lepecsételt csomagban 300 esztendő óta féltékenyen őrzött szerelmes levelei iránt, amiket Leicester, Hatton és Essex grófokhoz intézett. Erzsébet azonban az alkotmány külsőségeinek megtartásával körülbelül olyan népszerűvé tette a zsarnokság egy nemét, mint száz esztendővel előtte Mátyás király s így az országos sikerek mégis csak az ő nevéhez fűződnek. Midőn a spanyol háború kezdetén Erzsébet 15 hajót és 5000 tengerészt kívánt a londoni tanácstól, ez arra kérte, hogy a király és haza iránt való szeretete és odaadása jelül kétannyit adhasson; ami a magyaroknak arra a mondasára emlékeztet, hogy egy Mátyás királynak kétannyit is fizetnek mint másnak. Erzsébet, amikor 1603 április 3-án elhunyt, a maga nevével egybeforrt nagy sikereket: *vallásszabadságot, politikai, kereskedelmi és irodalmi nagyságot* hagyott önként elismert törvényes utódjaira, az immár protestáns Stuartokra. Nem tehetett róla, hogy úgy járt vele, mint Mátyás halála után Magyarország a Jagellókkal.

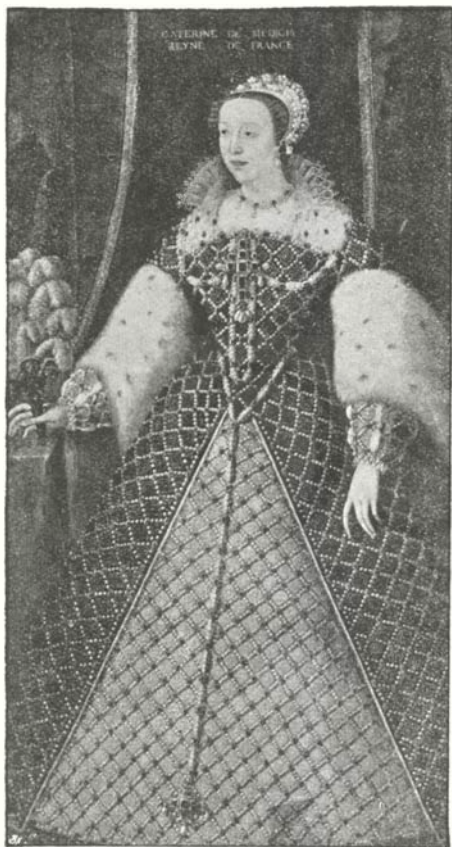
50. ábra.

Lord Burleigh [Sir William Cecil] (1526—1598).

V. A hugenották.

Macaulay figyelmeztet bennünket, hogy Angolországban nyoma sincs annak a hősie és szívós ellenállásnak, mellyel a vallási pártok Franciaországban szálltak szembe a kormánnyal. Nekik nincs Coligny-jök és Mayenne-ök, Montcontour-uk és Ivry-jök; angol felekezetek nem védelmezték magukat úgy, mint a francia protestánsok La Rochelleben, a katolikusok Párisban. Ennek az az oka, hogy Franciaország mindenkor egy elenyésző kisebbség elégtelenségének tartotta a protestantizmust és azt mint az állam hatalma ellen intézett lázadást akarta büntetni. Nem a pápaságtól félt, hanem a spanyolok folytonos beavatkozásaitól, melyek — Anglián és Németalföldön kívül — őt is

nagyhatalmi állásának biztosítására ösztönözték. Amúgy is be lévén ékelve a Habsburgok országai közé, vallásos és politikai ügyei iránt a spanyol és az osztrák Habsburgok nagyon alkalmatlan szomszédok módjára érdeklődtek. 1558-ban a cateau-cambrésisi békében II. Fülöp a franciáknak engedte át Metz, Toul és Verdun püspökségeket, de elvette olaszországi hódításait s arra kötelezte őket, hogy vele egyetértve támadják a protestánsokat. Franciaországban akkor 2150 községben körülbelül 400.000 protestáns (hugenotta) élt. II. Henrik

51. ábra. Medici Katalin (1519—1589).

egy tornajátékban megsebesülve, 1559 július 26-án meghalt, de egymásután trónralépő három fia — inkább állami és dinasztikus okokból, mint vallási elfogultságból — egész erővel üldözte őket.

II. Ferenc (1559—60) helyett voltaképp feleségének, Stuart Máriának két nagybátyja uralkodott: Guise Ferenc a hadvezér és Guise Károly bíbornok, »Franciaország pápája és királya«, vagy, ahogy a hugenották nevezték, »Franciaország tigrise«. A protestánsok első nemzeti zsinata kijelentette, hogy teljes hűséggel viseltetik a király iránt, a Guisek azonban már 1559 december 12-én égetni kezdték az »eretnekeket«. Keményen büntették Du Barry (La Renaudie) összeesküvését, mely a Guisek helyett a protestánsok vezéreit, Bourbon Antal navarrai királyt (II. Ferenc nagybátyját) és öccsét, Condé Henrik herceget akarta a beteges ifjú király gyámjává tenni. Condét is halálra ítéltették s kivégeztetését a nemzetgyűlés megnyitásának napjára, 1560 december 10-ére tűzték ki; a király azonban már december 5-én meghalt. Medici Katalin, hogy a Guisek és Bourbonok a hatalomért ne

versengjenek, most maga vette át tízéves fia, *IX. Károly* (1560—74) gyámságát. Kancellárja, L'Hôpital, érthetően figyelmeztette az egybegyűlt rendeket, hogy a király csak tanácsokat vár tőlük, mert a felségjog Isten akaratából s a régi törvények értelmében egyesegyedül a királyt illeti meg. A vallásos vitatkozások fenyegetik a közbékét, sőt könnyen polgárháborúra vezethetnek. A hit egységét *nemzeti zsinaton* kell helyreállítani; pokolba tehát a luteránusok, hugenották, pápisták pártot, felekezetet, lázadást jelentő neveivel, amiket nem szabad felcserélni a keresztény nevezettel. A hittudósok *poissy* értekezletét pedig 1561 szeptember 9-én azzal nyitotta meg, hogy »a lelkiismeretet kényszeríteni nem lehet, de meg lehet győzni igaz és elégséges okokkal«. Az értekezlet végén

(október 10) a király megtiltotta a reformátusoknak, hogy kat. egyházi javakat használjanak, de a katolikusoknak is, hogy zavarják az új vallás gyakorlását. Megtiltotta, hogy egymást pápistáknak, hugenottáknak csúfolják s hogy fegyveresen járkáljanak; 1562 januáriusában pedig a st-germaini rendeletben megengedte, hogy a protestáns vallást a városokban nappal, azokon kívül pedig bármikor is

52. ábra. Coligny Gáspár francia tengernagy (1517—1572).

szabadon gyakorolják. Medici Katalin figyelmeztette IV. Pál pápát, hogy a francia reformátusokat nem lehet megsemmisíteni fegyver és törvény útján. II. Fülöp spanyol király azonban, ez idő szerint Valois Erzsébet francia hercegnő ura, éppen ezt akarta. Attól tartott, hogy környezetének befolyása alatt esetleg IX. Károly maga is protestáns lesz; de ha nem lenne azzá, türelme következtében a protestantizmus Svájc és Németalföld között úgy megerősödhetik, hogy megtörik rajta az ő birodalmának ereje, amely pedig Közép-Európa felé keres utat magának.

A két *Guise* Fontainebleauban *Montmorency* connétable-lal már 1561 virágvasárnapján valóságos triumvirátust kötött »a veszedelemben levő hit védelmére«. Tervükben annál inkább bíztak, mert az új helytartó, *Bourbon* Antal navarrai király, protestáns létére szintén a triumvirátus és a spanyolos politikához szegődött. A tömeg szenvedélyére bizton számítottak.

A poissyi békéltetés idején a hugenották lerombolták néhány katolikusnak házát, Montpellierben 200 katolikust agyonverték s a kat. istentiszteletet eltiltották. Megújulni látszott a képprombolók kora s Bèze Tivadar, a zsoldárok fordítója, 1562 elején már elkeseredve panaszkodott Kálvinnak, hogy »ezek az aquitaniaiak ki akarják irtani ellenfeleiket«. Viszont Párisban (1561 április 24—27) a katolikusok dúlták fel azt a házat, hol a hugenották tanácskoztak, decemberben pedig valóságos utcai ütközetre került a dolog. A champagne-i *Vassyban* 1562 március 1-én az istentiszteletet tartó protestánsok és az átvonuló *Guise* Ferenc csapatai közt verekedés támadt, melyben 60 ember elesett, 200 pedig megsebesült; és *Guiset* ezért a párisiak március 16-án mint győztes harvezért fogadták.

Mindez *Medici Katalin* és *I'Hôpital* vallástürelmi politikájának bukását jelentette. A *Guisek* *Vassyban* jelt adtak a *vallásháborúra*, amely negyedszázadnál tovább emésztette Franciaországot. A három első háborúban (1562—1570) *Guise* Ferenc orgyilkosság áldozata lett, a határozatlan *Bourbon* Antal és öccse, a vitéz *Condé* Lajos herceg, pedig elesett. A hugenották új vezérei: *Henrik* navarrai király (*Antal* daliás fia), *Condé* *Henrik* (*Lajos* fia) és *Coligny* tengernagy a *saint-germaini* békében (1570 augusztus 8) elérték, hogy a protestánsok szabad vallásgyakorlatot és, ennek biztosítására, *La Rochellen* kívül három más várost nyertek.

IX. *Károly* az áldatlan polgárháború helyett most már épen a spanyolokkal szemben keresett hadi babérokat s kegyébe fogadta *Coligny* tengernagyot, ki erre mindenképen biztatta. A német protestánsokkal és angolokkal, esetleg az önként ajánlkozó törökökkel szövetkezve akarta a spanyoloktól elvenni Belgiumot. *Medici Katalin* azonban félt *Coligny* növekedő befolyásától s a döntő tanácsülésben megbuktatta tervét. »Asszonyom, szól a tengernagy keserűen, a király visszautasítja ezt a háborút. Adja Isten, hogy ne támadjon egy másik, mert az elől nem térhet ki!« A királyné azt hitte, hogy ezzel a polgárháborút jelenti be s a spanyolok ellen ígért 10.000 hugenottával a királyra támad. Elhatározta tehát, hogy elteszi láb alól. A felbérelt olasz orgyilkos golyója augusztus 22-én célt tévesztett. Azonban »Franciaország *Messalinája*« meggyőzte a királyt, hogy *Coligny* óriási összeesküvés élén áll; a párisi polgármestert és a céheket pedig, hogy a leányának, *Valois Margitnak* navarrai *Henri* kkel való lakodalmára gyülekező hugenották a katolikus Párist a királlyal együtt hatalmukba kerítik. A polgármester tehát 1572 augusztus 24-én éjjel 2 órakor félreverette a *saint-germain-l'auxerroisi*. majd valamennyi torony harangját, ami jeladásul szolgált a protestáns vendégek legyilkolására. *Coligny* lakására maga *Guise* *Henrik* vezette a mesterembereket. Vele együtt legalább 2000 hugenottát vágtak le. A király a *Louvre* egyik ablakából állítólag maga is lövöldözött a menekülőkre. Navarrai *Henrik* csak vallása elhagyásával menthette meg életét

nászéjszakáján, melyet a történelem »véres menyegző« (noces vermeilles), *Bertalan-éj* neve alatt Sulla proskripciói mellé helyez. Sőt az egykorú Forgách Ferenc magyar püspök szerint ez minden gyilkosság közt olyan ritka és nevezetes példa, hogyha valaki csodálkozott a régi üldözéseken, ezentúl nem kell csodálkoznia, mert a vallásért idáig egy országban sem ömlött ennyi vér. A párisi szörnyű példát a vidék is követte s ott három-négyannyian estek áldozatul, sőt egykorú történetírók 30—90.000-re teszik a legyilkoltak számát. XIII. Gergely, az új pápa, és II. Fülöp helyeselte az erőszakot, azonban a katolikusok nagy része, mint útálatos tettet, kárhóztatta; Miksa császár és magyar király undorral emlegette, hogy olyan haramiának apósa, mint IX. Károly. Károlyt csakis az menthette, hogy kedélye beteg volt. Az uralkodást mostantól fogva anyjára bízta s több gyönyörűséget talált a hamispénz verésében. »Szerencse, hogy a király megkegyelmezhet maga-magának«, jegyezte meg egy bíbornoka, aki ezt talán nem csupán a pénzhamisításra értette.

A hugenották váraikba húzódtak s vitézül védték magukat. A király 1573 június 25-én váraikban végre is szabad vallásgyakorlatot engedett nekik és mindenütt »biztosította« lelkiismeretük szabadságát. A Louvrebán már épen palotaforradalom készült, midőn a király 1574 május 31-én meghalt s utódja öccse, a Bertalan-éj egyik hőse, *Henrik* anjoui herceg lett. Henriket a lengyelek egy esztendővel azelőtt királynak választották; egykorú német protestáns gúnyvers szerint:

»Dass die Pollacker Narrcn seindt,
Erweist ihr jüingste Wahl ganz fein.«

Henrik június 13-án meghallván bátyja halála hírért, 16—17. éjjelen a lengyel koronaékszerek egy részével megszökött. Azzal igazolta a német protestáns versét, hogy hazaérkezve elismerte ugyan a lelkiismeret szabadságát, de csak a kat. vallás gyakorlatát engedte meg. Most maga öccse, a katolikus Ferenc alençonai herceg és sógora, a protestáns vallásra visszatért navarrai Henrik állott a felkelők élére. Reformátusok és katolikusok egyaránt tódultak zászlaik alá, a német protestánsok csapatokat küldtek, Anglia pénzt adott. A készületlen király tehát 1576 májusában szabad vallásgyakorlatot és hivatalviselésre való jogot adott a hugenottáknak, váraik számát pedig nyolcra emelte. Azonban, a parlamentek és az óriási többségben levő katolikusok magatartásán felbuzdulva, a bloisi országgyűlés kényszerítette a királyt, hogy a kat. hiten

53. ábra. Guise Henrik (1550—1588).

kívül más vallást ne tűrjön. A csalódott hugenottákat Európa legtöbb protestáns fejedelme segítette ugyan, de mégsem ez, hanem a túlzó katolikusoktól való félelem bírta rá a királyt, hogy 1577 szeptember 17-én a mult évi szerződést megújítsa. Növekedett a protestánsok bizalma, mikor barátjukat, Ferenc anjoui (azelőtt alençoni) herceget függetlenségük kikiáltása után a németalföldiek fejedelmükké választották. Azt remélték, hogyha megnyeri Erzsébet angol királyné kezét, Franciaország, Anglia és Németalföld egyesült erővel támadhat Spanyolországra. A herceg azonban 1584 június 11-én meghalt, mire, hogy a francia trónt valamiképen a hugenotta Bourbon Henrik navarrai király ne örökölje, Guise Henrik a spanyolok támogatásával Joinvilleben 1585 januárjában megalkotta a *ligát*. A szövetség Bourbon Károly bíbornokot ismerte el trónörökösnek, s a francia és németalföldi protestánsok kiirtását főfeladatának. II. Fülöp egy millió scudo (körülbelül 5 millió korona) évi segítséget ígért, ha visszaadják neki Navarrát és segítik Németalföld leigázásában. V. Sixtus pápa viszont Bourbon Henriket s öccsét, Condé herceget, mint kétszeres eretnekeket Franciaország koronájához való joguktól megfosztotta. Guise herceg tehát erősen remélhette, hogy mint »Nagy Károly unokája« ezt a koronát előbb-utóbb magának vagy családjának szerzi meg. Most kellett elválnia, hogy vajjon vallási ellentétek mellett is arathat-e a legitimitás elve olyan diadalt, mint Angliában Mária, majd Erzsébet trónralépésekor?

A király, ki ragaszkodott ehhez az elvhez, azzal lepte meg a Guiseket, hogy önmagát jelentette ki a liga fejének; a hugenottákat pedig azzal, hogy 1585 júliusában vallásuk szabad gyakorlatát eltiltván, félév alatt áttérésre vagy kivándorlásra kellett magukat elszánniok. Így tört ki a *három* (Valois, Bourbon és Guise) *Henrik háborúja*, vagyis a nyolcadik vallásháború, melyben navarrai Henrik, svájci és német zsoldosokkal erősödve, a guyennei *Coutrasnál* 1587 október 20-án először vezette a protestánsokat nyílt csatában győzelemre. Ezzel azonban még jobban maga ellen ingerelte a katolikusokat, akik 1588 május 9-én Párisban nyíltan felkeltek, torlaszokat emeltek, és 13-án távozásra kényszerítették a királyt, kit a hugenották titkos szövetségesének tartottak. A lázadásnak s a legnagyobb mértékben ellenzéki bloisi országgyűlésnek lelke *Guise* Henrik volt, kit öccse Bloisban egy közebéden már mint királyt éltetett. III. Henrik, koronáját féltvén tőle, Grillon tábornokot bízatta megölésére. »Én nem lehetek hóhér, ha vitéz vagyok; — felelt a tábornok — de ha akarod, párbajra hívom: vagy megölöm, vagy megöl.« A király még három tanácsost kérdezett meg, de előrebocsátotta, hogy Guise halálát akarja, mire a többiek sem ellenkeztek; »amely tanács — Zrinyi Miklós szerint — oka lőn frankus király veszedelmének és országának«. Guise Henriket Bloisban 1588 december 23-án, öccsét, Lajos bíbornokot pedig másnap kivégeztetvén, Henrik a hevesebb ellenzékieket elfogatta, az országgyűlést pedig 1589 januárius 15-én feloszlatta.

A párisi tizenhattagú forradalmi bizottság erre a harmadik Guiset, *Mayenne Károlyt* kiáltotta ki »az állam és Franciaország koronája főhelytartójának«. Az egyetem mindenkit felmentett a királynak tett hűségeskü alól s a nép a Bastillebe csukatta még a királypárti parlamenti tagokat is. A városok Páris-

IV. HENRIK FRANCIA KIRÁLY. (1589—1610.)
(Fr. Pourbus festménye a Louvreban.)

Az Athenaeum r.-t. nyomása.

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

hoz, a protestánsok ellenben a royalista katolikusokkal együtt a királyhoz csatlakoztak, kit V. Sixtus pápa egy bíbornok megöletése miatt kiátkozással fenyegetett. Pontoiseban a két Henrik már 40.000 emberrel állt készen Páris ostromára, midőn *Clement* Jakab domonkosrendi szerzetes leszúrta a királyt. (1589 augusztus 2.) A haldokló Valois Bourbon Henriket óhajtotta, a párisi nép ellenben az öreg Bourbon Károly bíbornokot kiáltotta ki királynak. Így mind a két párt elismerte a *Bourbonok* jogait, a *legitimitás* elve tehát csak úgy győzött mint Angliában; de itt nem a királytól, hanem a néptől függött, melyik legyen az állam hivatalos vallása. X. *Károly* (az öreg Bourbon bíbornok) IV. Henrik hatalmában volt s kevéssel Henrik ivryi győzelme (1590 március 14) után meg is halt. Páris azonban most is bezárta kapuit IV. Henrik előtt s készebb volt kutya-, patkány-, sőt állítólag emberhúst is enni, vagy II. Fülöpöt Franciaország királyának s ezzel Nyugat-Európa urának elismerni, mint a *protestáns* Bourbonnak hódolni. A párisi tizenhatos forradalmi bizottság, mely valóságos rémuralmat gyakorolt, egyenesen megkérte II. Fülöpöt, hogy kat. nagykirálynak nevezze magát, s az 1593. évi királyválasztó gyűlés komolyan foglalkozott azzal a tervvel, hogy Fülöp leányát, a francia anyától született Izabellát s annak leendő férjét, talán az ifjú Guiset (Mayenne unokaöccsét) ültesse trónra. Mayenne azonban mégsem akarta háza felmagasztalását hazája függetlensége árán elérni; s midőn a párisi parlament is kijelentette, hogy V. Sixtus egyházi átka nem fosztotta meg IV. Henriket örökösödési jogától, ezen jog elismertetése s az általános kibékülés érdekében dolgozott. Henrik, akit egyik tanácsosa állítólag meggyőzött, hogy »a korona mégér egy misét« (la couronne valait bien une messe), St.-Denisben a bourgesi érsek előtt 1593 július 25-én csakugyan visszatért a kat. hitre. Chartresben 1594 február 27-én megkoronáztatta magát s március 22-én úgyszólván ellenállás nélkül vonult be Párisba, melyben a protestáns istentisztelet tartását azonnal megtiltotta. A városok nagy része is hódolt, de II. Fülöp most sem ismerte el, mi újabb háborúra vezetett. Midőn azonban Henriket VIII. Kelemen pápa feloldotta az egyházi átok alól, Mayenne meghódolt s a franciák a hollandiak és az angolok szövetségében némi sikerre hivatkozhattak, a *vervinsi békében* (1598 május 2) II. Fülöp lemondott a kezén levő összes francia birtokokról. Királynak ismerte el IV. Henriket, ki ekként nemcsak hazáját, hanem Európát is megmentette a spanyol világalomtól, s azt támadás helyett védelemre szorította.

Protestáns alattvalóit már néhány nappal azelőtt, április 13-án megnyugtatta a *nantesi ediktumban*. Páris és a nagyobb városok kivételével teljes vallásszabadságot engedett nekik, megnyitott előttük minden hivatalt és méltóságot s a béke biztosítása végett 8 évre birtokukban hagyott négy várat, mint menedékhelyet. A Bourbonok címerének liliumja valóban békét jelentett Franciaországra nézve; az első Bourbon-király szüntette meg a polgárháborút, amely már régen elvesztette vallásos jellegét.

VI. Az első vallásháborúk eredménye.

Európa nagy részét a XVI. század második felének vallásháborúi egy katolikus és több protestáns táborra szakították. Melanchtonnak, a Magyarországon is nagyrabecsült mesternek halála (1560 április 19) óta a luteránusok és kálvinisták jobban zaklatták egymást, mint a katolikusokat. Jenának 1558-ban alapított egyeteme az orthodoxus luteránusok főhadiszállása lett, a filippistáké, vagyis a »titkos kálvinistáké« pedig Wittemberg, ahol csupán ebben a században ezernél több magyar ifjú tanult. Németország békéjét csak a teológusok áldatlan vitái zavarták. II. Miksa császárnak alkalmasint ezek a viták vették el a kedvét attól, hogy nyíltan áttérjen a reformációra, amivel Németországot egyszerre kiragadta volna a madridi és római hatás alól s megadta volna a rég óhajtott egységét. Ez a légkör nem kedvezett oly vallásoknak, melyek gyökeresen szakítottak a másfélezredéves felfogásokkal, pl. az *unitárius* és a *szombatos* felekezetnek. Amaz Svájcban és Németországból kiűzve, Erdélyben már 1568-ban a bevett vallások közt jelenik meg; emezt húsz esztendő múlva ugyanazon földön *Eörsy* András alapítja s egy emberöltő múlva *Péchy* Simon kancellár már a vértanuságra is megedzi. A *türelmetlenség* különben általános. Hitük, vallásuk különbözősége miatt ugyanazon haza fiai is ellenséget láttak egymásban; vakbuzgók, türelmetlenek lettek, kik a mások hitét, meggyőződését nem tisztelték. A többségben levők (itt a katolikusok, ott a protestánsok) máglyára küldték, akasztották, keréketörték, kardéltre hányták, javaitól megfosztották, földönfutókká tették, mindenképen nyomorgatták a kisebbségben lévőket, még pedig egy és ugyanazon országban is (pl. Angliában), aszerint amint katolikus vagy protestáns volt a királyuk. Divatba jött már, hogy külföldről szítsák egy-egy ország belső vallásháborúját s a beavatkozásnak ez az elve valóságos nemzetközi pártok alakulására vezetett. Pl. a spanyol és francia katolikusok Franciaországban francia, német, holland, angol, svájci és savoyai protestánsok ellen küzdöttek, II. Henrik francia király pedig már 1547-ben példát mutatott Európának, hogy katolikus király létére segítheti a német protestánsok vallásháborúját, ha ezt a célt a Habsburgok világhatalmának gyöngítésével szentesítheti. Hiszen, ha állami érdekek nem némítják el a felekezeti aggodalmakat, három olyan nagy katolikus hatalom, mint Spanyolország, Franciaország és Ausztria összetartva, bármely pillanatban eltiporhatta volna a protestantizmust; így azonban csaknem folytonosan szemben álltak egymással.

Akik hit dolgában nem adtak szabadságot, azok ellenségei voltak a politikai szabadságoknak is. Ezt legszomorúbban Spanyolország tapasztalta, hol a protestánsok, mohammedánok és zsidók vallása szabadságának elvesztését nyomban követte az ősi politikai jogok elkobzása. Kálvin Genéveben, a katolikus papok tizenhatos forradalmi bizottsága Párisban olyan rémuralmat gyakorolt, mely nem kisebb súllyal nehezedett minden politikai és vallási meggyőződésre, mint pl. a római inkvizíció, mely a nagy XVI. század utolsó esztendejében (1600 február 17.) máglyára küldte *Giordano Brunót*, ki a vallásra való tekintet nélkül bölcselkedett. »A tőle előre sejtett század« végre 1889-ben

emléket emelt neki azon a helyen, ahol máglyája lobogott. *Pázmány* Péter azonban szemére veti a korában élt angol és francia protestánsoknak, hogy egy esztendő alatt több katolikust öltek meg, mint az inkvizitorok ezer esztendő alatt s Franciaországban 2000 klastromon és tízannyi templomon kívül 900 kórházat is elpusztítottak. Egyik kortársa, *Báthory* Zsigmond erdélyi fejedelem, a század vége felé (1597 június 2) katonás nyereséggel riadt a váradiakra hogy szántás, kapálás a dolguk, nem hitigazgatás; »nem parasztemberhez illik a hitigazgatás, sem vargához, sem szücsöhöz, sem a protestációval való fenyegetés«. Ebben azonban már megvan az a vallomás, hogy a vallás közszellemet teremtett, amely elől senki sem zárkózhatott el. Egyrészt ez a közszellem, mely nagyon egyoldalúan kötötte le az emberek minden érdeklődését, másrészt helyenként és időnként a rémuralom, mellyel szemben senki sem lehetett biztos, mikor és milyen ürügyek alatt küldi vérpadra: sok helyütt, elsősorban épen Spanyolországban tönkretette az ipart, gazdaságot és kereskedelmet. Hasonló veszedelemben forgott maga Anglia és Franciaország is, melyek csak a vallástürelem elvének elfogadása után, tehát csupán a XVI. század legutolsó éveiben indultak fejlődésnek.

Másrészt a vallás és lelkiismeret szabadságának védelme sok szunnyadozó nagy erényt keltett fel az emberek szívében; pl. *hazaszeretetet*, mi a maroknyi németalföldi protestánsokat csodás küzdelmek után hazájuk nagyságának megalapítására vezette. A legszebb és a legelső példát a világnak egy másik kis ország, Erdély adta, mely a vallásszabadságot törvénybe iktatván, két roppant hatalmas ellenség szorongatásai közt is megvédte és megtartotta politikai szabadságát. De nemcsak az erdélyieknek szólt fejedelmük, *Báthory* Zsigmond intelme: »Ha mindnyájan oly vitéz emberek volnátok, amint hitet tudtok igazgatni, eddig régen Konstantinápolyból is kiüztük volna a törököt.«

Kezdőbetű Rafael Mindenszentek képének nürnbergi ráámájáról az angyallal.

IV. FEJEZET.

A HARMINCÉVES HÁBORÚ.

I. A csehek felkelése.

SZTRÁKOK és csehek kezekedtek a bécsi békéért, de azt II. Rudolf császár sohasem hajtotta végre; *Bocskay* halála (1606 december 29) után tehát a jótállók szövetkeztek a magyarokkal vallásuk és szabadságuk közös érdekeinek védelmére. A Habsburg-ház megmentése végett élükre magának Rudolfnak öccse, *Mátyás* főherceg állt, ki bátyját Magyarországról és Ausztriáról lemondatta s magát magyar királlyá koronáztatta (1608). Rudolf, mint már csupán római császár és cseh király, legfeljebb azon bánkódott, hogy prágai palotája vegykonyhájában »elhibázta a nedves tüzet, száraz vizet«. Tudományt és műélvezetet szomjazva, irtózott a politikától, kerülte a világot. Nem az ő érdeme, hogy mégis »létesült a szent menyegző, a dicső eredmény, mely ifjúságot önt az agg erekbe«: 1609 július 9-én a *felséglevélben* (litterae maiestatis) csak hosszas vonakodás után erősítette meg az 1575. évi cseh hitvallást s ekként vallásszabadságot adott a cseh kelyheseknek, a protestánsoknak. A német fejedelmek már előbb sorakoztak vallásos érdekeik védelmére: IV. Frigyes pfalzi választó 1608 május 12-én megalakította a protestánsok *unióját*; mire Miksa bajor herceg 1609 július 10-én a katolikusok *ligájának* szervezésével felelt. Részére nyerte a spanyolokat is, kik belépésükkel akarták megakadályozni, hogy a liga az osztrák Habsburgok ellen fordulhasson. V. Pál pápa azonban szép szónál egyebet nem adott, mert egyházi és politikai érdekei a spanyol Habsburgokkal szemben inkább IV. Henrik francia királyra utalták. Nagyon kalandos hírek keringtek azokról a tervekről, amiket az első Bourbon Franciaország nyugalmanak és egész Európa szabadságának érdekében a Habsburgok ellen kovácsolt. Kétszáz csata hőse, a daliás, bátor, népszerű király, egyenesen a protestáns Zsigmond János brandenburgi választó és Wolfgang örgróf részére állott, mert a Habsburgok a jülich-i, clevei és bergi hercegséget János Vilmos herceg protestáns örökösei helyett a katolikus rokonok

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

EUROPA A 17. SZÁZADBAN.

számára akarták megtartani. A fenyegető francia-német háborút az akadályozta meg, hogy a rajongó *Ravaillac* IV. Henriket (1610 május 14) meggyilkolta, 13 éves fiát, XIII. Lajost pedig gyámjai nem akarták azonnal háborúba bonyolítani. Rudolf halálával (1612 jan. 20) így is nagyon kétséges volt, *Mátyás* megszerezheti-e magának s egyáltalán megtarthatja-e házának a német-római császárságot; úgy segített a dolgon, hogy a császárválasztáson, a katolikus és protestáns választók szavazatainak egyenlősége következtében, mint cseh király önmagára szavazott. Mátyás 1613 nov. 11-én őszintén megvallotta unokaöcsésének, Ferdinánd főhercegnek, hogy nem számít egyetlen egy népének hűségére sem, a magyarokról pedig feltette, hogy a Habsburg-ház elűzését tervezik. Azon volt tehát, hogy országai költségén *állandó hadsereget* szervezzen s annak legfőbb hadura ő maga legyen. Evégből 1614-ben Linzben valamennyi országának és tartományának (házának is) részvételével gyűlést tartott, de nem kaphatta meg a kívánt alapot. Talán a felső-lausitziak kivételével, minden népe attól tartott, hogy ezt a második »fekete sereget« nem a törökök, hanem a protestánsok és a szabadelvűek ellen küldené; sőt a cseh országgyűlés kelyhes (utraquista), helyesebben protestáns pártja 1615-

54. ábra. II. Rudolf császár (1578—1612).

ben már az osztrák tartományokat is felhívta közös szabadságaik oltalmára. Sértette őket, hogy Mátyás a tíztagú helytartótanácsba csak három protestáns nevezett ki, holott a lakosság legnagyobb része protestáns. Szerződészegésnek tekintették, hogy a prágai érsek, mint földesúr, nem engedte meg a klostergrabi templom építését, a braunauai apát pedig visszakövetelte tőlük a városi templomot. Végkép elkeseredtek, mikor a király arra törekedett, hogy a városokat megfossza a vallás szabad gyakorlatának jogától, tiltakozó gyűléseiket pedig betiltotta.

Hiában sürgetvén panaszaik orvoslását, a huszita forradalmat követő kétszázadik esztendőben Prágában forradalom tört ki. A felkelők *Thurn*

Mátyás gróf vezetése alatt 1618 május 23-án szétugrasztották a helytartótanácsot, melynek tagjai közül Martinitz várgrófot és Slavata országbírókat egy

55. ábra. A prágai Hradsin (keresztes obeliszk jelöli azt a helyet, hová Martinitz és Slavata estek).

írnokkal együtt a Hradsin ablakából kidobták, azután pedig harminctagú ideiglenes kormányt alakítottak, a jezsuitákat elkergették s fegyverkeztek. Mátyás halála után (1619 május 20) az örökös tartományok nagy része is csatlakozott a felkelőkhöz, kik a túlzó katolikus II. Ferdinánd uralkodásában egy Bertalan-éj veszedelmeit sejtették. Thurn Bécset ostromolta s a bécsiek maguk is lázongtak. II. Ferdinándot csak St. Hilaire százados dragonyosainak váratlan megjelenése s néhány száz hű deák és polgár kardja mentette meg az elfogatástól és a letételtől (1619 június 5). Thurn Mansfeld zablati vereségének hírére elszállt ugyan Bécs alól, de a csehek aug. 19-én s pár nap mulva a sléziaiak, lausitziak és morvák csakugyan trónvesztettnek nyilvánították. —

A független Csehország királyának a kálvinista *V. Frigyes* pfalzi választót, I. Jakab angol király vejét kiáltották ki, csak két nappal hamarabb, hogy a németek aug. 28-án Ferdinándot császárnak választották. A Ferdinánd arcképe alá írt egykorú latin versek szerint

»Ami a földi halandóknak Jupiter vala egykor,
A császár is olyan légyen a népeinek . . .
Soknak tetszik a fegyver, erőszak; azonban ezeknél
Jobbnak, erősebbnek látszik a béke nekem.«

Bethlen Gábor, hat év óta Erdély fejedelme, mindamellett pár nap mulva (szept. 17) szintén megtámadta Ferdinándot, hogy a bécsi békének megtartására kényszerítse s egyúttal segítséget vigyen a Habsburgok tartományainak, melyekkel, mint a bécsi béke kezeseivel a magyarok szoros szövetséget tartottak. Október 14-én már Pozsony hódolatát fogadta és segélyhadaival megtisztította Cseh- és Morvaországot a császáriaktól. November 22-én a pozsonyi országgyűlés határozatából őrizet alá vette a szent koronát, december 23-án újabb

törvénnyel biztosította a főbb vallásfelekezetek jogainak egyenlőségét s 1620 január 15-én szövetségre lépett Frigyes cseh királlyal. Tárgyalásokat folytatott aziránt, hogy a Habsburgok trónját megdöntse, Ausztriának Csehországtól délre eső részeit Magyarországhoz csatolja s a *protestáns magyar királyság* a német-római birodalom nyolcadik választófejedelemsége legyen, de teljes épségében megtartsa alkotmányát. Birodalmi hadakkal erősödve akarta kiverni a törököt, akivel különben szintén alkudozott. II. Ozmán szultán szívesen látta volna Bethlent Magyarország trónján, de úgy, hogy Erdély külön fejedelem alatt török hűbér maradjon. Erdély-, Cseh-, Lengyel- és Franciaország követivel együtt a szultán, sőt a császár követi is megjelentek a besztérczebányai országgyűlésen, melynek törvényessége s végzése ellen a császáriak csak augusztus 15-én, akkor tiltakoztak, mikor a rendek már elhatározták, hogy a fejedelem alatt élnek, halnak a szabadságért. A rendek azzal feleltek, hogy augusztus 25-én Bethlent magyar királynak választották; azonban nem tudták rávenni, hogy meg is koronáztassa magát. Bethlen hadai elfoglalták a Dunántúl nagyobb részét, de csak 5000 lovassal segítették a cseheket, akik az anhalti herceg és Hohenlohe vezérlete alatt egész Európától elhagyatva küzdöttek *Buquoy* császári és *Tilly* bajor hadaival szemben. Tilly majdnem teljesen lekaszabolta Pilsen lakosságát, 1620 nov. 8-án pedig Prága közelében, a *Fehérhegyen*, egy óra alatt szétszórta a cseheket. A »téli király«, ahogy Frigyeset nevezték, gyors menekülése közben koronáját is Prágában hagyta. »Mi fejedelmek — szólt — csak kellemetlen körülmények között tanuljuk meg, kik vagyunk.«

»Ilyenkor kellene leginkább megmutatnotok, — írta Bethlen mintegy válaszképen — miként szeretitek a hazát; de elvette az Isten szívetek bátorságát mindnyájatoknak.«

56. ábra. Bethlen Gábor erdélyi fejedelem (1613—1620)

Thurn és a kormány semmit sem tett a nép fellelkesítésére, új felkelés szítására. Prága jóformán ellenállás nélkül hódolt meg s így a rendkívüli törvényészék Lichtenstein herceg császári helytartó elnöklete alatt 1621 március 15-én ellenmondás nélkül látott a megtorlás véres munkájához. Június 21-én a forradalom vezetői közül 27-et kivégeztek, másokat »in effigie« akasztottak fel. A császár 1622 február 3-án a vértörvényészéket megszüntette ugyan, de saját kezével tépte szét a felséglevelet (melynek foszlányait azonban ma is a bécsi udvari levéltárban őrzik). Eljátszottak tekintette a csehok államjogát, holott a cseh katolikusok is figyelmeztették, hogy a forradalom miatt az országot nem foszthatja meg az önkormányzat jogától. Azonnal (1620 dec. 20.) visszahívta a jezsuitákat s jóformán tönkretette a cseh protestantizmust, midőn 36.000 cseh polgárt és 185 nemeset kivándorlásra kényszerített, 480 uradalmat potom áron adott el katolikus németeknek, mégis 35 millió tallérral gyarapította kincstárát. *Waldstein* (Wallenstein) Albert egymaga 60 uradalmat vásárolt össze. A bécsi kormány azt hitte, hogy ez csak a földre éhes ember telhetetlensége s nem a hazafi erőgyűjtése, melynek célja az 1627-ben kegyelemből odadobott cseh charta s az épen az ő segítségével megteremtett katonai önkényuralom megdöntése lehet.

Csehországot olyan könnyen nem éri utól végzete, ha a szerencsétlenség napjaiban nem mond le minden ellenállásról. *Bethlen* egymaga is folytatta a küzdelmet s a fehérhegyi csatáért, melyben huszárai megfutottak, az érsekújvári győzelemmel (1621 július 17), francia, spanyol és német zászlók elfoglalásával, Buquoy halálával állott bosszút. A huszonötéves *Descartes* e csata borzalmain megrendülve mondott búcsút a katonaságnak s másfél évtized múlva ellenfele, V. Frigyes özvegyének ajánlotta legfontosabb bölcséleti munkáját, mely a régi barbársággal szemben egy újabb kor gondolkodásának alapját vetette meg. Augusztus 9-én a téli királynak Sziléziából kiszorult serege is csatlakozott Bethlenhez, ki Stájerországot, Alsó-Ausztriát és Morvaországot háborgatta. Magyarországból a császár e tartományok védelmére minden katonáját hazarendelte s három havi tárgyalás után a bécsi béke alapján *Nikolsburgban* békét kötött (1622 jan. 7). Bethlen lemondott a királyi címről, visszaadta a szent koronát s az elkobzott jószágokat, de birodalmi herceg lett, Erdélyhez hét vármegyét kapott s övé lett Sziléziában az oppelni és a ratibori uradalom. De ha ekként újabb szerződéssel biztosította is hazája szabadságát, a szabadság nevében másfél esztendő múlva újból fegyvert fogott. Ferdinánd ugyanis a nikolsburgi békét megsértette, a téli királyt még Németországban is üldözte, öröklött fejedelemségét: a Pfalzt Miksa bajor hercegnek adta, ott a katolikus vallást erőszakosan terjesztette, Frigyes zsoldosvezéreit (Mansfeldet és Keresztély braunschweigi herceget) Németországból kiszorította s Németország politikai és vallási szabadságát Csehország sorsára akarta juttatni. A nyugati államok fenyegető szövetségével szemben a császár mindenestre kerülni akarta a keleti bonyodalmakat, melyek török háborúra vezethettek volna. A bécsi békében tehát (1624 május 8) újból megnyugtatta Bethlent s a nikolsburgi béke ismétlésével »biztosította« Magyarországot szabadságát. Nem történt tehát meg, amitől 1621-ben I. Jakab angol király és parlamentje

féltette Magyarországot, hogy »miképen szomorúságos napjaiban Csehországot«, ellenségei kitörlik a szabad országok sorából és szolgaságra vetik. Bevált az angolok előlegezett dicsérete, hogy »a fejedelem hatalmas karja a dicsőséges Magyarországot, Európa második boglárát, megmentette a végveszélytől s mintegy az arany szabadság öltözetével ruháztatva fel, új életre keltette«. Anglia s Európa érdekében állónak tartották, hogy »Magyarország egyrészt mint a kereszténység kiostromolhatatlan erőssége ezentúl is függetlenül fennálljon, másrészt, mint Németország zablája, hatalmasan fékezze az ausztriaiak

57. ábra. A fehérhegyi csata.

erejét, mellyel ezek Európa egyensúlyát már egyszernél többször fenyegették«. Tőle remélik, hogy »Európa valahára odajut, hová a józan politika már régebben akarta vezetni«.

II. Európa a Habsburgok ellen.

Jakab angol király, »a jobb ügy első oszlopa«, ahogy veje, *Frigyes* cseh király, 1624 július 16-án izente Bethlennek, ellenségei álnokságának láttára most már erélyesebben kívánt fellépni. Alkudozott a dánokkal, svédekkel, német fejedelmekkel, franciákkal, velenceiekkel, németalföldiekkel. A hatalmak konstantinápolyi követei 1625 február 20-án Bethlent is felszólították, hogy a protestánsok új uniójához csatlakozzék. Azonban az angolok első *Stuart*-királya nem született hadvezérnek. Teológiai szörszálhasogatáson, zsinati

beszédnek mondásán, vaskos könyvek írásán kívül alig érdeklődött egyéb iránt. Kormányása első éveiben, midőn *Guy Fawkes* a katolikusok üldözése miatt a

Qui regis imperio dicitur orbe Britannia.
 Rex est virtutum, sed non
 Qui terrarum filius summas dicitur
 Franci, quos appetens, sed non tenet
 Jurgu dicitur lauream

58. ábra. I. Jakab (1603—1625).

király s a parlament ellen az ú. n. puskaporos összeesküvést szötte, IV. Henrik francia király megjegyzése szerint ezt az örültséget azzal torolta meg, hogy vértanúkká tette az összeesküvő katolikusokat. Polgári jogaik nagy részétől megfosztván őket, növelte kedvüket az önfeláldozásra. Kikötött a puritánusokkal is, akik pedig azonnal veszedelmesek lettek, amint, hozzá hasonlóan, szintén politizálni kezdtek s felekezetüket akarták az angol államegyház helyébe állítani. Az angol püspöki egyház a királyt, mint főgondviselőjét, tekintélye egész erejével támogatta. Lassankint röpke szó lett a király öszintéskedése, hogy »ha nincs püspök, nincs király«. Oly országban, hol különféle s népes felekezetek vannak, az államnak egy kiváltságos egyházzal kötött ily szoros szövetsége, vala-

mely vallás állami jellege nagyon sokszor vezetett már beláthatatlan végű politikai bonyodalmakra.

Idáig a német ügyekkel is azért nem foglalkozott, mert az anglikánus államegyháznak nem állt érdekében a német kálvinisták segítése; hiszen diadalaik a puritánusokat még jobban bátorították volna. Lelkesedést keltett Angliában, mikor Jakab férjhez adta leányát, Erzsébetet a kálvinista pfalzi Frigyeshez; haragot, mikor ennek protestáns cseh királyságát cserben hagyta; és szégyent, mikor veje pfalzi hercegségét nem háborúval, hanem azzal a tervvel akarta visszaszerezni, hogy fia, Károly trónörökös, Habsburg IV. Fülöp spanyol király leányát vegye el. Az álruhás Romeo erkélyjeleneteket rendezett a szép infánsnőnek, a parlament azonban tiltakozott olyan házasság ellen, mely a spanyolokat Angliában ismét politikai szerephez juttatná, a francia kormány pedig megakadályozta azt. Romeo, letévén álnevét, álszakállát, a napos Hispániából menyasszony és hozomány nélkül tért vissza a ködös Albionba. Anglia már 1624 szept. 6-án szövetekezett Franciaországgal a Habsburgok ellen s Károly herceg nemsokára IV. Henrik francia király árvájának, Henriettének lett az ura.

A szövetségesek tépelődései közt Ferdinándnak elég ideje maradt a készülődésre. Hogy ne függjön a liga, vagy inkább Miksa bajor herceg szeszélyétől, 1625 április 7-én felhatalmazta *Wallensteint* (néhány hét múlva már Friedland herceget) egy császári sereg toborzására. A 15.000 gyalogost s 6000 lovast Wallen-

stein saját költségén fogadta fel, de a császár költségén tartotta és élelmezte. A sereget kitünően begyakorolta, már az első esztendőben megvetette az osztrák tüzérség alapját s novemberben harcrakészen állott. Erre a riasztó hírre *I. Károly* angol király, ki atyját 1625 márc. 27-én követte a trónon, karácsonykor végrevalahára nyíltan szövetekezett Dánországgal és Németalfölddel. A szövetséges hadak élére a dán király állt.

IV. Keresztély (1588—1648) Dán- és Norvégország legnagyobb királyai közé tartozik. Azzal, hogy nagy hajóhadat állított s Kelet-Indiáig járatta kereskedő hajóit, a varégek utódait ismét a tengerre utalta. A jobbágyság felszabadításában csak a nemesség önzése gátolta meg, a hálás nép azonban dalokban dicsőítette jóakaróját s róla nevezte el Norvégország fővárosát, Krisztiániát. Szerette azt a fejedelmet, aki az egyházi szónokot, midőn beszéde kezdetén őt legkegyelmesebb felségnek címezte, keresztény alázatában azzal szakította félbe, hogy »szegény bűnös vagyok, — Keresztély a nevem!« Azonban a vallásos, népszerű, bölcs fejedelem nevéhez már a svéd háborúban sem fűződött diadalok emléke s mostani hadjárata sem indult bízattóan.

Wallenstein 1626 április 25-én a des-saui hídfőnél megverte *Mansfeldet*, de nem téríthette el eredeti céljától, hogy Magyarországra vonuljon. Hogy *Mansfeld* Bethlent felkelésre ne bírja, és javára ne fordítsa a Felső-Ausztriában kitört parasztlázadást, *Wallenstein* Bécs fedezésére vonult vissza és szept. 9-én már a Vág völgyében állt. Észak-Németország miatt egyelőre nem aggódott, mert ottan *Tilly* a liga seregével *Lutternél* (aug. 27) döntő győzelmet aratott a dán királyon, ki most derékhadával saját országának védelme-

59. ábra. Tüzér a XVII. századból.

zésére sietett vissza. Bethlen eközben egyesült Mansfelddel és Murteza boszniai basával, de beérte azzal, hogy Wallensteint Németországtól távol tartsa. Mansfeld halála (nov. 30), a törökök lázongása, a perzsák bagdadi győzelme, a magyar urak sürgetése, Wallenstein visszavonulása s a bécsi kormány előzékenysége Bethlent arra bírta, hogy a nikolsburgi béke alapján *Pozsonyban* (1626 dec. 28) kiegyezzen Ferdinánddal, sőt a királyt *Szönyben* (1627 szept. 12) a törökkel is megbékéltesse. A szövetségeselek, kik Bethlent most már (1627 febr. 28) hiába vették fel az unióba, késedelmüket azzal keserülték meg, hogy Ferdinánd ellenük fordíthatta keleti hadseregét is. Tilly és Wallenstein még szept. 1-én egyesültek; a dán királyt, kinek több ezrede hozzájuk pártolt, fővárosába szorították vissza, fizetetlen katonáiknak pedig szabad harácsolást engedtek. A »lázadó« Mecklenburg hercegséget Wallenstein kapta, ki most *császári hajóhadat* akart felállítani a Keleti- és az Északi-tengeren, mire a tengeri kereskedelmüket féltő Hanzavárosok a svédekkel és dánokkal szorosabban szövöztek. Wallenstein Rügen szigetét elfoglalta s fogadkozott, hogy elfoglalja Stralsundot, »ha láncokkal volna is az éghez erősítve«; de még a kikötő elzárására sem volt elég hajója s így, több hónapi erőlködés után, 12.000 embere elvesztésével vonult el alóla. Hajói nem lévén, a dán szigeteket sem

támadhatta meg. A császár, mielőtt Gusztáv Adolf svéd király beavatkozhatott volna, *Lübeckben* 1629 május 22-én kibékült a dán királlyal, ki megígérte, hogy nem avatkozik többé Németország ügyeibe, Pfalz fejedelmének ismeri el a bajor választót és sorsára hagyja Mecklenburgot.

Ferdinánd mostantól fogva hódított tartományoknak nézte Észak-Németországot. Az elkobzott uradalmakat tisztjei közt kezdte szétosztogatni s jezsuitákat küldött a protestánsok visszatérítésére. Már a *lübecki béke* előtt kizárta a kálvinistákat a vallásbékéből, mert azt Augsburgban (1555) a katolikusok csak a luteránusokkal kötötték meg, s kiadta (márc. 6) a *visszatérítő rendeletet* (edictum restitutionis), vagyis vissza-

CHRISTIANVS IV. D. G. DANIAE, NORWEGIAE, VANDALORVM, GOTTHORVMQ. REX, DVX SCHLESVICI, HOLSATIAE, STORMARIAE ET DITHMARSIAE, CO. IN OLDENBORCH ET DEI. MENHORS' T

60. ábra. IV. Keresztély dán király (1588—1648).

követelte azt a két érsekséget és 12 püspökséget, melyet a protestánsok 1555 után foglaltak el a katolikusoktól. Wallenstein Augsburgban, hol a vallásbékét kötötték, katonai erővel azonnal visszavett 6 protestáns templomot. A megriadt protestánsok épen a gyűlölt rendelet titkos sugalmazójával, *Richelieuvvel* kezdtek tárgyalni, ki otthon, Franciaországban, a hugenottáktól szintén visszaszedte váraikat, de mindjárt vallásszabadságot is adott nekik. Kívüle *Gusztáv Adolf* svéd királlyal és *Bethlen Gábor*al alkudoztak.

*Gusztáv Adolf*ot a svéd országgyűlés már 1629 júniusában felhatalmazta, hogy ha kell, háborút indítson a császár ellen, aki segítette ellenségét, a svéd trónt követelő katolikus *Wasa* Zsigmond lengyel királyt, rokonaitól a két Mecklenburg hercegséget elvette s a varégok ősi tengerén, a Balti-tengeren, császári hajóhad felállítását tervezte. Kilenc évi háború után

fegyverszünetet kötött tehát (1629 szept. 26) Zsigmonddal, kit a Balti-tenger mellett Estland, Livland és Ingermanland átengedésére kényszerített. Ehhez Mecklenburgon kívül most Pommerániát akarta elfoglalni, hogy azt Svédország bástyájává tegye s onnan ne csak a Balti-tengert és hazáját, hanem a német protestánsok ügyét is védhesse a Habsburgok ellen. Bethlen Gábor, kit Katalin brandenburgi hercegnővel kötött házassága (1626 márc. 1) ismét szorosabban fűzött a német protestánsokhoz, még egy protestáns német császárság felállításában is hajlandó volt őt támogatni, ha megígéri, hogy növekedő hatalmával felszabadítja hazáját a törökök uralma alól. Bethlen azonban, ki 26-szor olvasta végig a bibliát s ennek védelmére 42 csatában forgatta kardját, 51 esztendőskorában már 1629 nov. 15-én elhunyt. Helyette váratlanul *Miksa* bajor választó, a katolikus liga feje, sietett a protestánsok segítségére. Hogy megakadályozza Ferdinánd katonai diktatúrán alapuló önkényes császárságát, mely az apróbb fejedelemségek beolvasztására törekedett, már júliusban követelte a császári sereg létszámának csökkentését, 1630 tavaszán pedig, a kat. választókkal egyetértve, Wallenstein elbocsátását. A választók regensburgi gyűlésén (aug. 12) a császár Wallensteint valóban elbocsátotta, sőt Mecklenburgtól is megfosztotta, a téli királyt pedig felmentette a birodalmi átok alól. Ily áron sem érte el, hogy római királynak válasszák a fiát és segítséget adjanak a németalföldi protestánsok ellen. Wallenstein nem csinált katonai forradalmat. Visszavonult prágai fényes palotájába, hol a tudós Giovanni *Seni* társaságában a csillagokat,

61. ábra. Wallenstein Albert (1583–1634).

titkon azonban a politikai helyzetet is vizsgálgatva, nyugodtan várta visszahívását. Küldetésében annyira hitt, hogy tervezetet dolgozott ki, miként

62. ábra. Gusztáv Adolf svéd király (1611—1632).

állíthatna fel és tarthatna el egy 39.000 főnyi új császári sereget ; vagy talán egy másikat, amely esetleg éppen a császár ellen működne. Csakhamar mind a kettőre kapott ajánlatot.

Gusztáv Adolf 1630 június 24-én nagy viharban 13.000 emberrel szállt partra a Peene torkolatánál. A császáriak Wollinnál és Usedomnál megszaladtak s Pommeránia hercege végre is szövetséghez fordult vele. Ekként biztosítván az összeköttetést hazájával, Berlin felé indult ; György brandenburgi választóval szövetséget kötött, s hogy hasonlóra bírja a többi protestáns fejedelmet, Magdeburg felszabadítására sietett. Mire odaért, Tilly és Pappenheim (1631 május 21) már bevették a protestánsok erős várát, melyet elkeseredett

védői maguk gyújtottak fel, hogy az ellenség hasznát ne vehesse. Gusztávot, saját nyilatkozata szerint, nem saját érdeke, hanem az evangélikusok java vezette oda ; ő — úgy mond — jó békét köthet s nyugodtan élhet Stockholmban ; de majd meglátják a protestánsok, mi vár rájuk Magdeburg eleste után. Mikor tehát János György szász fejedelem társaságában *Breitenfeldnél* (Lipszétől északra) szept. 17-én megverte Tillyt, 36 csata diadalmas vezérét, az aggódó fejedelmek egymásután csatlakoztak hozzá s a német protestánsok fejének ismerték el. Titokban maga Wallenstein is kész volt 10.000 emberrel és 58 ágyúval segíteni a svéd királyt s mint Csehország alkirálya ostromolni Bécset ; de Bécstől még fényesebb ajánlatokra számítván, nem sietett elhatározásával. Prágát a svédekkel szövetséges szász hadak így is bevették s a tizenkét évi abszolutizmust megútálva, a csehek újra hódoltak a téli királynak. Másfelől a svédek már egészen a Rajnáig kalandoztak s 1632 április 15-én a Lech torkolatánál, Rain mellett megverték *Tillyt* is, aki sebe következtében két hét múlva meghalt. Gusztáv Adolf bevonult Münchenbe, földönfutóvá tette Miksát, a liga főnökét, s mindenütt visszaadatta a protestánsok elkobzott javait. Ennyi siker után a svéd király komoly kísérletet tehetett volna *Ausztria szétrobbantására* s a német protestáns császárság felállítására.

Mind a kettőtől tartva, *II. Ferdinánd* egy héttel a raini csata után Wallensteint, ki a hadakozó feleknek valódi condottiere módjára kínálta szolgálatait, ismét megbízta egy császári sereg alakításával s ennek és az összes szövetséges hadaknak fővezérévé nevezte ki. Megengedte, hogy az örökös tartományokban

hadiadót szedjen, az elfoglalt területeken a megkegyelmezés és az elkobzás jogát gyakorolja, a tiszteket kinevezze, a sereget a császár és minden főherceg beavatkozásától függetlenül vezesse. Megígérte, hogy Mecklenburgon kívül esetleg Brandenburgot vagy Szászországot is neki adja, ha — elfoglalja. Wallenstein tehát 60.000 gyalogból, 31.000 rendes lovasból s 11.000 dragonyosból és horvátból, összesen 102.000 emberből álló hadsereget toborzott össze. Igen nagy sikernek tartották, hogy ebből 74.000 a hadjárat végéig együttmaradt.

Először a szászok ellen fordult. Kiverte őket Prágából (május 25) s Weidennél kibékült és egyesült a bajor választóval (junius 24). Élére állott a császár és liga egész hadseregének, mintegy 60.000 embernek, s ostromolni kezdte Gusztáv Adolfot, ki a nürnbergi megerősített táborba zárkózott. A király meghiusult alkudozások, sikertelen rohamok és tizenegy heti vesztelés után ismét München felé vonult; de Wallenstein sorsára hagyta Bajorországot és Szászország ellen fordult, hogy elvonja a svédektől. Midőn (november 2) már Lipsét is elfoglalta s hadait épen téli szállásokra kezdte szétosztani, Gusztáv Adolf utána sietett. *Lützen*-nél november 16-án megütköztével vele, a csatában elesett, de hadai Weimari Bernát vezetése alatt Wallensteint visszavonulásra kényszerítették.

Gusztáv Adolf eddigi győzelmeit valódi *nemzeti* hadsereggel aratta, melynek svadronjai és századai egy-egy svéd kerület parasztjából alakultak. Könnyű fegyverzet, taktikai kiképzés, különösen gyors tüzelés tekintetében Európának minden más hadseregét felülmúlták; s a gyalogság és lovaság együttműködésének, de különösen a gyalogságnak fontosságára újból

Johan von Tilly

63. ábra. Tilly János gróf (1559—1632).

figyelmeztették a világot. Kitűnő tábornokaik vezetése alatt a svédok nagy királyuk eleste után sem tarthattak vereségektől; de le kellett mondaniok a

királyuk *egyéniségére* épített politikai reményekről. A Habsburgok egyelőre nem tarthattak Németországnak protestáns császársággá alakulásától s remélhették,

64. ábra.

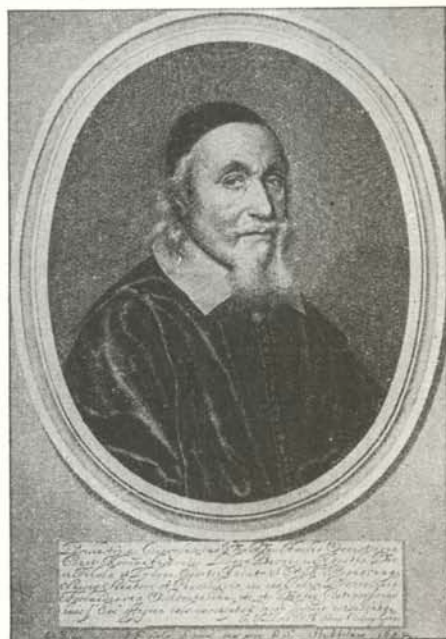
Krisztina svéd királyné (1632—1654).

hogy nem alakulhat maga Svédország sem olyan császársággá, mely a Balti-tenger egész környékét, tehát Németország egy részét is, magába olvasztaná. Gusztáv Adolf Svédországot kétségkívül a nagyhatalmak sorába emelte, de ezzel egyúttal óriási feladatokat rótt reá, melyek kis leányának, *Krisztinának* uralkodása (1632—54) alatt könnyen romlásba sodorhatták. A német protestánsok, kik a pápaságtól száz esztendővel azelőtt egyrészt épen azért szakadtak el, hogy a külföld gyámkodása alól szabaduljanak, ebben a külföldiben a vallásszabadság védőjének eszményképét találták meg, akihez hasonló az ő soraikból sohasem támadt. Nagy neve ma is lelkesíti őket egyházi és politikai munkásságukban, de emlékezteti is, hogy elvesztése után nem kínálkozott többé

alkalom Dél-Németországnak a protestáns egyházhoz való csatolására s arra, hogy Németország egységét a vallási unió útján gyorsítsák. Sőt Gusztáv Adolf halálával a háború úgyszólván azonnal *elvesztette vallásos jellegét*. Pedig, ahogy Deák Ferenc mondta (1873 június 28), káros és veszélyes ugyan a fanatizmusból eredő, fanatizmussal folytatott vallásháború, de az oly vallásháború, melyet hit és vallási buzgóság nélkül, magánérdekből és politikai célokból folytatnak, még veszélyesebb s gyűttal utálatos is.

III. A középeurópai válság megoldása.

Oxenstierna Axel, az öttagú svéd kormány elnöke, a *heilbronni* szerződésben (1633 ápr. 23) a délnémet fejedelmekkel már inkább csak avégett szövetkezett, hogy Németország önállásának és Svédország kárpótlásának biztosítása mellett kielégítő békét kössön. Titokban tárgyalt Wallensteinnal is, akit — XIII. Lajos francia királlyal egyetértve — haj-

65. ábra. Oxenstierna Axel gróf (1583—1654).

landó lett volna cseh királlyá tenni. A generalisszimusnak Thurn gróf (1633 ápr. 26) szintén felajánlotta a cseh koronát, de ő inkább a brandenburgi vagy pfalzi választófejedelemségre vágyott. Külön kezdett tárgyalni a svédek szövetségeseivel, a szász és brandenburgi választókkal, akik azonban nem tudhatták, hogy a svédek vagy a császár ellen akarja-e őket felhasználni. Számításában csalódva, Szászországot iszonyúan elpusztította, a svédeket kisebb csapatokban megverte s horvát karabélyosait még Pommeránia felverésére is

66. ábra. A követek Münsterben megesküsznek a westfálieni békére.

elküldte ; de eközben nem gondoskodott a Duna védelméről, úgy hogy Weimari Bernát előtt Regensburg elfoglalása után nyitva állott az út Bécs felé.

Esterházy nádor Wallensteint már Bethlen idejében gyávának, árulónak és lázadónak tartotta ; most végre Bécsben is annak tekintették. 1634 jan. 24-én Ferdinánd titokban megfosztotta őt méltóságától s Gallast nevezte ki helyébe. Wallenstein sejtette, hogy valami készül ellene. Tisztjeit ismételten a maga hűségére eskette, Szász- és Svédországgal újból alkudozni kezdett s hadait Csehország határán gyülekeztette. Ily körülmények között a táborban egy császári s egy Wallenstein-párt alakult s mind a kettő katonai meglepetésre készült. Wallenstein 6000 emberrel a csehországi Egerbe vonult s onnan tizenhárom futárjával a svédeket gyors határozatra sürgette. Míg ezek bizalmatlanul halo-

gatták a választ, a császár febr. 22-én nyíltan is közzétette parancsát, mire Piccolomini, Lesley, Gordon és Buttler tábornokok titkos bízgatására Devereux kapitány Wallensteint s legodaadóbb híveit Egerben febr. 25-én megölette.

A császár 3000 misét mondatott lelke üdvösségéért, de megkönnyebbülten sóhajtott fel; mert megszűnt az a veszedelem, hogy a birodalom és az uralkodóház sorsát oly hadsereg intézze, mellyel egy alattvaló feltétlenül rendelkezik. A sereg dinasztikus és katolikus szellemét a császár azzal akarta biztosítani, hogy fővezérré fiát, III. Ferdinánd trónörököszt nevezte ki. A kísérlet jól indult, mert a császár és a liga egyesült hadai *Nördlingen* mellett Bajorországban (1634 szept. 6) a svédeken teljes diadalt arattak. A megrémült protestánsoknak XIII. Lajos, vagy inkább Richelieu a párisi szerződésben (nov. 1) 12.000 főnyi seregből álló segítséget ígért, ha Elszászt néhány más kisebb területtel együtt átengedik. Kétségkívül francia nemzeti szempontok vezették, midőn ezenfelül Spanyolországnak is háborút izent (1635 máj. 19), hogy a Rajnán lefelé Németországba vezető utat elzárja előle s a spanyol és az osztrák Habsburgok érintkezését gátolja. Május 30-án azonban Szászország is kibékült a császárral, sőt 80.000 főnyi *birodalmi sereg* felállítására és *az idegenek kiűzésére* szövetkezett vele. A szövetséghez mind több német fejedelem csatlakozott, amit Banér svéd tábornok Szászország és Thüringen feldúlásával torolt meg. Weimari Bernát a francia-svéd-német szövetséges hadak élén elfoglalta Elszászt, de ahelyett hogy a franciáknak adta volna át, saját független német fejedelemségévé akarta tenni. A második Wallenstein hirtelen halálán (1639 júl. 18) tehát a franciák nem igen bánták s katonáit zsoldjukba fogadván, foglalásait a maguk részére biztosították.

Bernát halála után megtörtént az a jellemző fordulat, hogy a *német protestáns* ellenék élére voltaképen Richelieu *francia bíbornok* állt. Mindenki megérthette, hogy most már csakugyan nem a vallásról, hanem a *hatalomról* van szó. III. Ferdinánd, ki atyját 1637 febr. 15-én követte a trónon, utóbb szintén a protestáns Holzappelt állította a császári katolikus sereg élére. Diadalt ő sem arathatott; a lángeszű svéd Banér szerint egyszerűen azért, mert a császári miniszterek beleegyezése nélkül egyik sem mert cselekedni. A franciák is lanyhán folytatták a háborút s *Condé* és *Turenne* inkább az olasz csatatéren, a spanyolok ellen arattak diadalt. Richelieu nagyban előmozdította, hogy Portugália a spanyoloktól elszakadjon s ismét független királysággá alakuljon (1640). A nagy bíbornok és királya, XIII. Lajos halála (1642) után az öt éves XIV. Lajos gyámja és anyja, Anna, abba a különös helyzetbe jutott, hogy Habsburg-leány létere egész erővel kellett harcolnia a spanyol és az osztrák Habsburgok ellen. A szövetséges svédek új fővezére, *Torstenson* Lénárt különben is lelket öntött a hadseregbe; Piccolominit *Breitenfeld* mellett (1642 nov. 2) megverte, s a császárral szövetkezett dánokat váratlan támadásával békére kényszerítette. Két hét múlva a köszvényes öreg vezér már Csehországot árasztotta el. *Jankounál* (1645 márc. 6) fényes győzelmet aratott s egyesülni készült *I. Rákóczy* György fejedelemmel, ki Munkácsen még március 22-én szövetkezett a franciákkal és a svédekkel. Bécs ostromára azonban nem került a sor, mert a fejedelem alkudozni kezdett a királlyal s visszahívta *Torstenson*hoz küldött hadait. Megkötötte a

linzi békét (1645 dec. 16), melyet a rendek másfél év múlva (1647: V. t.-c.) törvénybe iktattak, hogy ekként a legszilárdabb alapra helyezték a magyar protestánsok teljes *vallásszabadságát*. A béke hírére a beteg Torstenson, kit hazája sem támogatót kellően, lemondott állásáról s Wrangelnek adta át a fővezérséget. Wrangel és Turenne Bajorországra rontván, Miksa herceget az *ulmi békében* (1647 márc. 14) rövid időre a Habsburgokkal kötött szövetsége felbontására kényszerítette, Zusmarshausennél pedig (május 17) megverte Holzapffel császári fővezért. Hadai 1648 okt. 25-én már csaknem egészen bevették Prágát, midőn egy izenet véget vetett a háborúnak. Előtte való nap ugyanis (1648 okt. 24), öt esztendei alkudozások után a hatalmak követei Westfáliában (Münsterben és Osnabrückben) aláírták a béke oklevelét, melynek örökös törvényül, a német birodalom pragmatika szankciójául kell vala szolgálnia.

A *westfáleni* béke értelmében Franciaország megkapta Felső- és Alsó-Elszászt, s megtartotta az 1559-ben megszerzett Metz, Toul és Verdun lotharingeni püspökségeket. Svédországé lett Elő-Pommeránia Rügenne, Stettinnel és Wollinnal, továbbá Wismar, Bremen és Verden; amellet a birodalom öt millió tallér hadikárpótlást adott. Belgiumot mint burgund kerületet kebelezték a birodalomba, de a birodalomtól teljesen függetlennek ismerték el Svájcot és Németalföldet. A Pfalz alsó részét, Rajnai Pfalz néven, a volt cseh király fia részére nyolcadik választó fejedelemséggé alakították át, felső részét pedig Bajorországnak hagyták. Brandenburg és Szászország szintén gyarapodott. 240 német fejedelem felségjogokat kapott, vagyis háborút indíthatott, békét, szövetséget köthetett, törvényt hozhatott, pénz verethetett, de a császár és a birodalom érdekeinek sértése nélkül. A birodalmi gyűlésen közösen intézték Németország sorsát, mely ekként örökös pártoskodásoknak volt kitéve; mert, német birtokai alapján, a svéd királynak pl. szintén volt 3 szavazata s a gyűléseken a francia követ is megjelenhetett. Politikai tekintetben Svédország járt legjobban, mert a Balti-tenger hegemoniáját kétségtelenül megszerezte. Németország elvesztette az egység reményét s könnyen a kezeskedő külhatalmak (Svéd- és Franciaország) gyámkodása alá juthatott; az apró fejedelemségek önállóságán azonban megtört a Habsburgok önkényes uralma, melynek tehát most Ausztriában és Magyarországnak kellett kárpótlást keresnie.

A harmincéves háború *egyházpolitikai eredménye* abban állt, hogy a béke a protestánsoknak (ideértve a kálvinistákat is) az 1552. évi passauai és 1555. évi augsburgi béke alapján szabad vallásgyakorlatot engedett, megszüntette a kat. püspököknek protestáns jobbágyaik fölött való bíraskodását, s mind a két felet meghagyta az 1624 január elsejéig szerzett javakban. A többire nézve fenntartotta a reservatum ecclesiasticumot, valamint a cuius regio eius religio elvét.

Németország harmincévi rettenetes vérontás után s a legborzasztóbb nyomorúság árán sem ért el többet, mint amennyit száz esztendővel azelőtt V. Károly önként megadhatott volna neki, ha sastekintettel néz a jövőbe, s népeinek, sőt saját házának érdekeit is nem kockáztatja könnyelműen hatalmi politikájának pillanatnyi sikereiért. A százesztendő mérkőzésben végre is Luther győzött, aki helyes politikai érzékkel olvasta rá V. Károlyra a

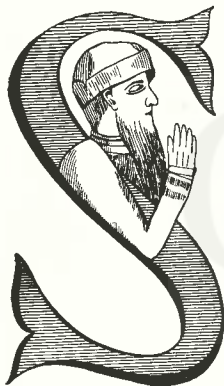
33. zsoltár szavait, hogy a királyt nem hatalmának, a sereget nem erejének nagysága tartja fenn. Ez a háború megszüntetni látszott a nemzet fogalmát, mert a református svéd és a katolikus francia antidinasztikus támadását népszerűbbé tette a német nemzeti érzületnél. A Habsburgok azonban épen ezzel az érzülettel nem törődtek. S innen van, hogy a középkori »szent« birodalom és a császári mindenhatóság omladékainak ép köveiből egyes fejedelmek a németiség apró erős várait kezdték felépíteni. De 1648 óta nemcsak Németország, hanem Európa is tele volt politikai törmelékkel, amiknek teljes eltávolítására 1789-ben a francia forradalom ép oly elszántsággal vállalkozott, mint valaha Herakles gyűrközött neki Augias istállójának kitakarításához.

V. FEJEZET.

AZ ÚJKORI MŰVELTSÉG KEZDETE.

I. Eppur si muove!

Az imádkozó Hammurabi képe.

URSUM CORDA! fohászzkodott a misemondó pap; és szívével akart felemelkedni Istenhez, kit eszével meg nem foghatott. Az új hit emberei pedig a bibliából egy pillanatra feltekintvén a magasságba, alig láttak egyebet annál a végtelen ürességnél, mely az eget és a földet egymástól elválasztja. Azt hitték, látásukat az a köd akadályozza, mely vágy és ismeret közé »a pápaság erkölcsi posványából« emelkedik. De mégis akadtak már egyesek, akik kételkedni mertek abban, hogy csupán a szentségekről való vitatkozással lehet jobbá és nemesebbé tenni az emberiséget. Ugy gondolkodtak, hogy minekutána arca borulva évezredek óta hiába keresték az eget, mely alatt magának az istenségnek elképzelhetetlen eszméjét értették, — ideje volna valahára a fizikai eget, magának a világnak a rendszerét kutatni. Így történt, hogy a vallás reformációjával majdnem ugyanazon időben indult meg a *tudomány reformációja*.

Öt esztendővel a westfáleni béke után Apáczai Cseri János Magyar Enciklopédiájában valósággal a lefolyt másfél századot jellemezte, midőn megírta, hogy előítéleteinktől nem szabadulhatunk másképen, »hanemha egyszerű életünkben minden tudománybéli dolgokról ügyekezünk *kételkedni*, valamelyeknek bizonytalanságok felől csak kevéssé gyanakodhatunk is«. Ez a kételkedés vezetett a reformációra s azokra az irodalmi vitákra, mik egyre fokozódó hévvel nemcsak előidéztek, de kísérték, sőt követték is a véres vallási háborúkat. A nagy vallásújítók egyúttal nagy írók voltak; Luthernek a német, Kálvinnak a francia próza megteremtésében halhatatlan érdeme van. A nép nyelvén, de a tudósok kedvéért latinul is fejtegették a hit titkait és a vallás tételeit; ki nyomatták, mindenütt terjesztették irataikat és világszerte olvasásra buzdítottak. Némelyik teológiai munka 50, sőt 100 kiadást ért. Úgy ahogy találták

ezek a teológusok, nemcsak a középkort, de a reneszanszot sem fogadták el. A politikai és vallási szabadság nagy eszméit mind a kettőtől függetlenül vetették fel. A viszonyok kényszerítő erejénél fogva néha ellenük fordultak s ők maguk is üldözték a másképen gondolkodókat, de mégis megtörték a középkori felfogás általánosságát, egyengették a modern gondolkodás útját és fejlesztették azt a demokratikus szellemet, amelynek a világot újjá kellett alakítania.

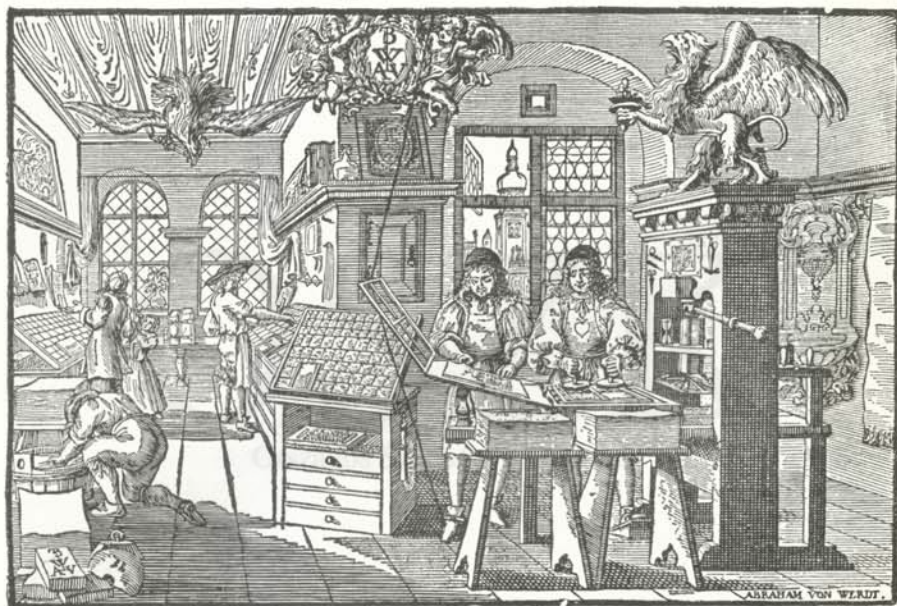
Nem tehették ellenmondás nélkül. A katolikusokat nem ragadta el forradalmi hevük ; a meglevőt : a hagyományt és a skolaszticizmust védelmezték, s maguk is a nép nyelvén támadták a protestánsokat, kik a pápa és császár tekintélyének romjain *mindent* a nép számára követeltek, s ezzel a keresztény társadalom nyugalmát bolygatták. Viszont a protestánsok azzal vádolták a katolikusokat, hogy ellenségei a lelkiismeret szabadságának, a tudományos kutatásnak, a népet semmibe sem veszik, babonáikban meghagyják, a pápa és az uralkodók előtt térdet, fejet hajtanak. A két fél vitatkozásaiban a vallási és politikai kérdések egymástól néha teljesen elválaszthatatlanok. Abban mind a kettő megmaradt a középkori alapon, hogy egyháza érdekében az állam támogatását kereste.

Azonban Luther, Melancthon, Beza, Kálvin, Honterus, Castalion és követőik, midőn *demokratikus* eszméiket minden téren alkalmazni törekedtek, nemcsak a katolikusok, hanem az anglikánusok egy részénél is ellenmondásra találtak ; pl. VIII. Henrik és I. Jakab angol királyok könyvekben fejtegették, hogy a korlátlan királyság legerősebb támasza az államegyház : »Ha nincs püspök, nincs király«. *A katolikus álláspontot* teológiában, politikában, filozófiában legvilágosabban a jezsuita *Suarez*, *Bellarminus* és nálunk *Pázmány* képviselte. A vén Európa azonban sehol sem tudta megnyugtatóan kifejtetni az egyháznak az államhoz való viszonyát ; a puritánizmus csak az amerikai gyarmatokban bírta igazán kibékíteni »a buzgón vallásos szellemet a szabadság szellemével« ; *Williams Roger* csak ott (Providenceben és Rhode Islandban) teremthette meg a szabad egyházat a szabad államban (1630). A legteljesebb szabadsággal nemcsak bízta, de meg is ajándékozta új állama polgárait. Egyszerre s oly tisztán még talán senki sem valósította meg a *népfeliséget*, a demokráciát. Szabályokat csak az állami életre alkotott ; a lelkiismeretet nem verte a paragrafusok békóiba, s nem gátolta polgártársait, hogy akadálytalanul látogathassanak *bármely* egyházi gyülekezetet. Féltékenyen őrizte *minden* egyháznak az államban való jogait, de saját személyétől szinte aggódalmasan utasította el a hatalom és az uralom minden csábítását, ami pedig könnyen erőt vehet az állam alapítóján.

A politikában a machiavellizmus uralkodott. A modern politika megalapítójának művét túlzásaitól csak oly tudósok szabadíthatták meg, mint *Jean Bodin* és *Hugo Grotius* († 1645). Grotius a háború és béke jogának elméletét hosszú időre megalapította s az állambölcseleket gyakorlati feladataikra figyelmeztette. Innen van, hogy az államok az alkotmányon és a közigazgatáson kívül mostantól fogva a közműveltséggel is többen törődtek. Angliában és Magyarországon nagy alkotmányjogi küzdelmek folytak ; Franciaországban a parlamenti élet megakadt ; de a harmincéves háború két új köztársaságnak :

Svájcnak és Németalföldnek elismerésével végződött. Az állam csak ezekben számolt a tömeggel, melyet a régi politikai iskola még mindenütt lenézett.

A történelem mindenképen az élet mestere akart lenni. A Bollandisták épen a harmincéves vallásháború idejében (1643) indították meg a Szentek Életét, hogy a keresztény önzetlenség és önfeláldozás példáit állítsák az önző és elvtelen világ elé. Nagy munkájuk utolsó (63.) kötete csak harmadfél század múlva (1887) fejezte be a középkor szép emlékét. A XVII. század emberei jobban gyönyörködtek saját koruk eseményeiben, úgy ahogy azokat Abelinus és követői 1617 óta a *Theatrum Europaeum* vaskos kötetekben a politikai, vallási és hadi élet eseményei közt feljegyezték. Minden egyes nagyobb had-

67. ábra. Egy XVII. századbeli könyvnyomda belseje.

járatnak vagy fontosabb eseménynek azonnal akadt történetírója; pl. hazánk viszontagságairól a külföldön mindenféle nyelven írtak könyveket. A tudomány nyelve azonban ezen a téren is a latin maradt; ezen írta hazája történetét a magyaroknál Istvánfy, a franciáknál Thuanus (De Thou), a svájciaknál Tschudi, a németalföldieknél Sleidanus (Schleiden), az olaszoknál Davila. Davilának az 1560—97. évi francia polgárháborúról (eredetiben olaszul) írt 15 könyve oly óriási feltűnést keltett, hogy megjelenése évében 20.000 példány kelt el belőle, a XVII. században 200 különböző kiadást ért s valósággal a *forradalom kézikönyve* lett. A történetírók hatásának titka abban állott, hogy többé nem érték be az események ledarálásával, hanem okoskodtak és bölcselkedtek elbeszélésük közben.

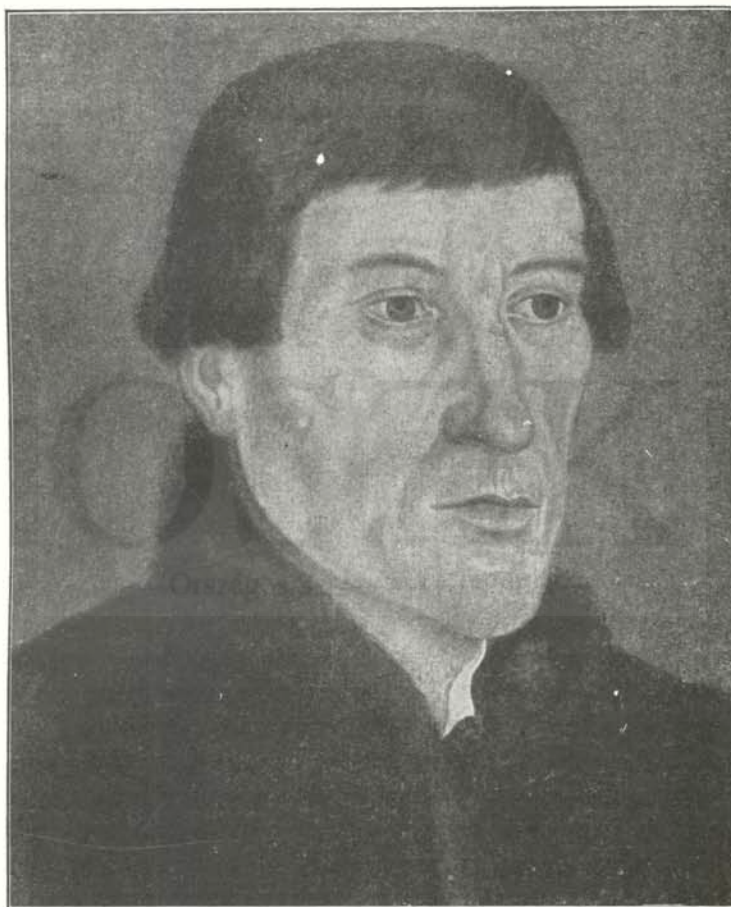
A bölcsészetben Giordano Bruno († 1600) már abból indult ki, hogy »a természet a dolgokban megnyilatkozó Isten«; rendszerét tehát a panteizmusra

alapította, amiért máglyán halt meg. A filozófiát a ködbevesző metafizika és teológia helyett a természet megfigyelésére és a tapasztalatra kívánta alapítani Verulami Bacon angol kancellár a tudományok haladásáról (1605) s a tudományok újjászervezéséről (Novum Organum, 1620) írt könyveiben. Megmondotta, hogy nem úgy kell csodálni a természetet, ahogy azt Plinius tárta elénk, hanem ahogy a magunk szemével látjuk. A természet az uralkodik, aki bele-mélyed. Hadat izent a babonának, az elfogultságnak; s kikelt az ellen, hogy a hittudományt és a politikát a többi tudomány rovására műveljék. A mai felfogáshoz még közelebb áll a francia Descartes, írói néven Renatus Cartesius, aki első magyar tanítványa, Apáczai Cseri János szerint is minden megtudható dolog közt legelsőbb és legbizonyosabb tételnek állította fel, hogy annyiban vagyunk, amennyiben gondolkozunk (Cogito, ergo sum). A módszerről és a filozófia alapelveiről megjelent műveiben arra tanította a világot, hogy vakon ne kövessen semmiféle tekintélyt, hanem *gondolkodjék* s igaznak csak annyit tartson, amennyit eszével felfoghat. Isten a legfőbb valóság (substantia). Rajta kívül csak két, minden mástól független valóság van: a test, mely a méretekben s a lélek, mely a gondolkozásban nyilvánul. A racionalisták az ő matematikai gondolkozását tették rendszerük alapjává s vele együtt a *természet-tudományok* művelését sürgették.

Leonardo da Vinci már a XVI. század elején kimondta, hogy *matematika* nélkül nincs biztos tudás, de a matematikai tudás gyümölcseit csak a *mechanika* adja kezünkbe. Ezzel feltámasztotta a XIII. század nagy gondolkodóinak, Baconnak és Albertus Magnusnak eszméit; kiejtette az újkor fizikájának »legyen« szavát. Legalább is olyan bátor, de következeiseiben felfoghatóbb nyilatkozás, mint mikor a vallásújítók emelnek szót egyik-másik dogma ellen. Az újkornak semmiesetre sem legkisebb eredménye, hogy Aristoteles és Ptolemaios tekintélyével többé nem törődve, a természetet újabb kutatások alapján akarta megismertetni a reá utalt emberiséggel.

Voltaire szerint Thornban támadt az a fény, mely most beragyogja a világot. Thorn nagy fia, Copernicus Miklós kanonok († 1543), a magyarországi humanizmus történetéből is ösmeretes Regiomontanus és Purbach (Peuerbach) bécsi tanárok tanítványa alapította meg a *modern asztronómiát*. Kimondta, hogy a Föld nyugatról keletre nemcsak saját tengelye körül forog, hanem ugyanazon irányban a Nap körül is kering. A Föld tengelye eközben a földpálya síkjára mindig ugyanazon szög alatt hajolván, önmagával párhuzamos marad, mi az évszakok keletkezését is megmagyarázza. Kimondta, hogy a Föld épen olyan bolygó, mint a többi s velük együtt kering a Nap körül. Sokban tévedett; mert a Nap nem áll a rendszer kellő közepében, a bolygók nem körben forognak, a Föld tengelyének párhuzamosan maradását nem valami külön erő okozza s az állócsillagok nem a Naptól kapják fényüket. Mégis revolúciót okozott az a könyve, melyet Nürnbergben »De revolutionibus orbium coelestium« címmel adott ki. Ennek egy példányában, mely valaha egy dalmát jakobinus kolostoré volt, keresztülhúzva találom ezeket a sorokat: »Ha talán tévednek a teológusok, kik mindamellet, hogy matematikai dolgokban járatlanok, a Szentírásnak valamely — céljaikhoz képest elcsavart —

helye alapján ítéletet mondanak róluk s ezt az én tanításomat visszautasítani és gyalázni bátorzkodnak, azoknak késedelem nélkül megvetem az ítélőképességét és vakmerőségét... *Matematikát matematikusoknak írnak.*» Ugyanaz a barát kitörölte azt az állítást is, hogy bár a legtöbb szerző szerint a Föld a világ közepén áll s az ellenkező nézetet lehetetlennek és nevetségesnek tartják, ezt a kérdést, a dolog figyelmesebb vizsgálata mellett, még sem lehet meg-

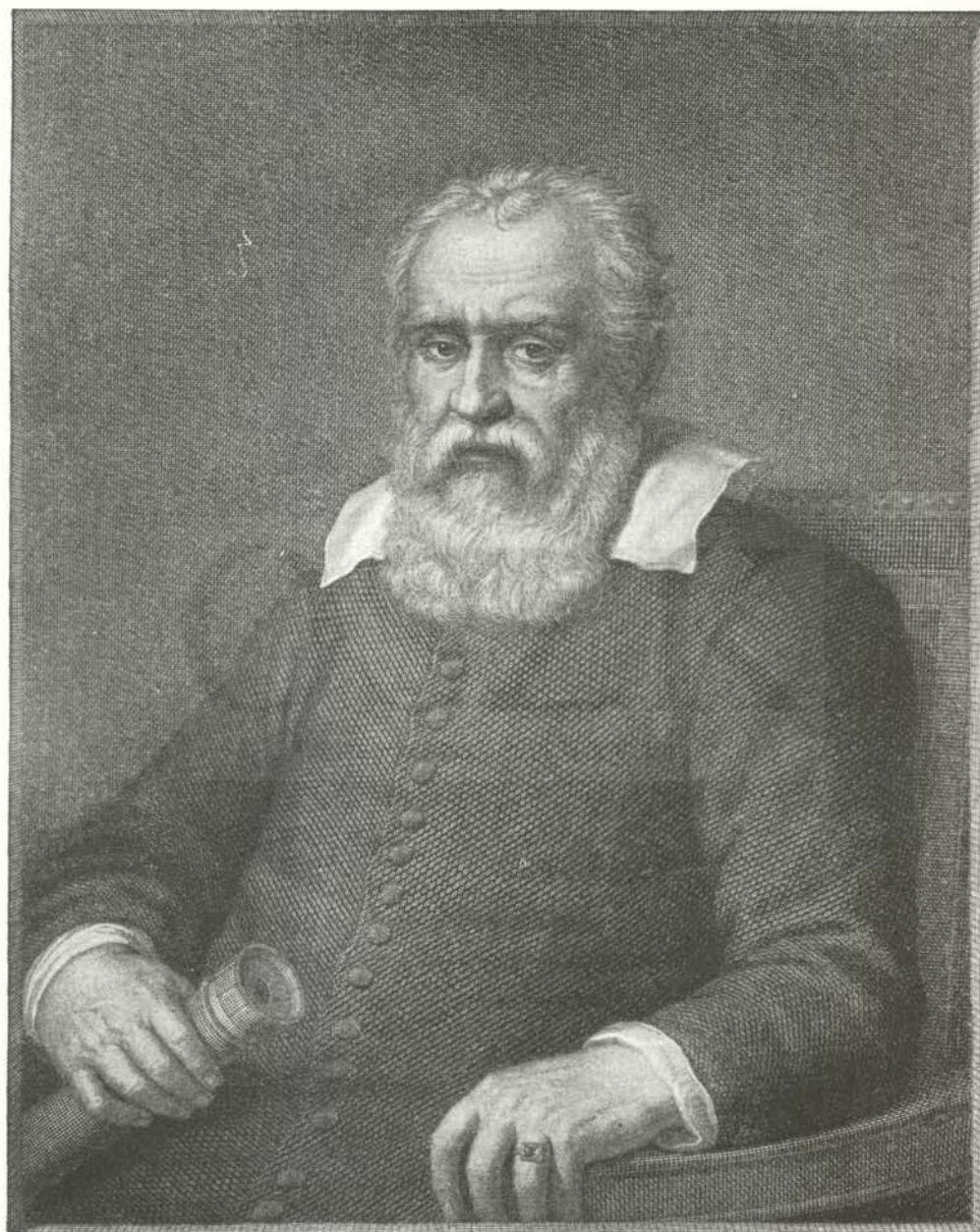
68. ábra. Copernicus Miklós (1473—1543).

oldottnak tekinteni. Pedig ez az egykorú barát maga is matematikus volt, aki Copernicus ábráira más ábrákkal, számításaira más számításokkal felelt s telefirkálta Copernicusnak (az aradi Orczy-könyvtárban levő) egész könyvét, mely az ő köreit háborgatta.

Copernicus rendszerének kifejtése és javítása azokra maradt, kik a fizika és mechanika folytonos tökéletesedésével a kozmológia titkaiba is mindmélyebben hatoltak. Első sorban a pisai *Galileo Galilei* (†1642), »kora Archimedese«. Az ingalengések egyidejűségének s a súlypont és a szabadoneresés törvényeinek

megfigyelése, a hidrosztatikai mérleg és a hőmérő feltalálása, a messzelátó (teleszkoposz) javítása következtében az emberiség legnagyobb jótevői közé emelkedett. Teleszkoposza (a holland Lipperthey találmánya) segítségével feltárta az égitestek titkainak egész sorozatát. Felfedezte a Nap foltjait, melyeknek változásából következtette, hogy a Napnak is forognia kell saját tengelye körül. Sejtette, hogy »ennyi új dolog az álbölcsességnek temetési szertartása, vagy inkább vége s az utolsó ítélet napja lesz«. A teológusok, kik a legfelsé-
gebbet épen a végtelenségben keresték, most sem a végesben (a térben) akarták azt keresni. Ha könyvekben, beszédekben támadták is Galileit, Rómában (1611) a legnagyobb kitüntetéssel fogadták. Del Monte bíbornok szerint a régi köztársaságban neki magán a Kapitóliumon állítottak volna szobrot. A XVII. század azonban még sem bírta el azt, amit elbírta a XVI-ik. Galilei szerint (1615) a Szentírás nem tévedhet, de fordítói nagyon is tévedhetnek. Isten szavát nemcsak a Szentírásban halljuk, hanem a természetben is; és ahol a kettő ellenkezik, inkább hihetünk a természetnek, amely Isten szava következtében keletkezett. Azért lehetetlen szó szerint venni József csodáját, hogy szavára a Nap megállt. Ez ellene mond Copernicus helyes világrendszerének. Az inkvizíció azonban előbb (1616 február 20) Copernicusnak, utóbb pedig (március 5) Galileinek a Föld mozgásáról szóló tanítását is helytelennek mondta. Később, amikor a legfelsőbb rendszerekről szóló párbeszédét megírta, azt hitték, VIII. Orbán pápát gúnyolja az ódiszához ragaszkodó együgyű emberben s 1633-ban tanításai megtagadására, bűnhődésre kényszerítették. Mondják, hogy Galilei a nyilatkozat megtétele után lábával a földre dobbantva, felkiáltott: *Eppur si muove!* (»Mégis mozog.«) Az ilyen »azt mondják« a történelemben nagy hatalom, mert a tényeknél is mélyebben vésődik az emlékezetbe. Annyi bizonyos, hogy a földet vállain hordozó Atlasnál a földre lábával dobbantó Galilei erősebb; mert amaz a mesevilág hőse, ez a valóság munkása, bár szintén mesés hatalmakkal kellett küzdenie. Nemcsak az inkvizíció, hanem — korának nagy természettudósai közül — Descartes, Ticho de Brahe, Verulami Bacon sem helyeselte az új kozmológiai rendszert. Luther teológiai szempontból bolondnak mondta Copernicust, kit életében az inkvizíció sohasem bántott. Melanchton kijelentette, hogy nem tántorítja el őt az isteni bizonyosságoktól azoknak szemfényvesztése, kik szellemi dicsőségüknek tartják a tudományok összezavarását.

Mikor az újkornak a csillagvizsgálásban harmadik csillaga, *Keppler János* († 1630) két mesterének kozmológiai rendszerét világosabban és elfogadhatóbban alkotta meg, az ég mechanikájának nagy ismertetőjét protestáns teológusok a katolikusoknál jóval élesebben támadták. Istentelennek mondták a bolygók pályájáról már 1596-ban kiadott első munkája miatt is. Ferdinánd stájer főherceg elől Magyarországra kellett menekülnie, de a buzgó protestáns tudós azután épen a buzgó katolikus Rudolf király prágai udvarában talált védelmet és állást. *Nyiltan* asztrológus volt: »eltitkolva, mit lelke felfogott és hirdetve, mit jól tudott, hogy hamis; pirulnia kellett, mert rosszabb lett mint a szibillák, kik hittek abban, amit jóstoltak, míg ő nem hitt.« Pedig igazi asztrológus volt, ki a természetben feltevések helyett valóságokat, törvényeket keresett. Mindenki ismeri hármas törvényét: hogy a bolygók oly kerülé-

69. ábra. Galileo Galilei (1564—1642).

kekben mozognak, melyeknek egyik gyújtópontjában a Nap van; a keringő bolygó középpontját a Nap középpontjával összekapcsoló vezérsugár egyenlő időközökben egyenlő területeket sűrol; s a bolygók keringési időinek négyzetei úgy viszonylanak egymáshoz, miként pályáiknak, vagy pályáik közepes távolságainak köbei. Mindenki ismeri Keplert s benne a kort úgy, ahogy Madách festi. Neki még, ha sejtette is a jövendőt, bele kellett nyugodnia, hogy a lángész úgy nyilvánulhat, amint a teremtő a természetben s a végtelen ölen; de a tömeget továbbra is a gyöngék törvénye nyugözi le. Mégis mindtöbben voltak már, akik előtt a végtelen nagy ég kitárta rejtelmes és szent könyvét, hogy törvényeit lassankint ellesve, felejtsék a kort, mely mulandó s keressék a természetet, amely örökös és felemelő. Az egymással veszekedő teológusok lármájában, mely hitet követelt, megindult a természettudósok csendes munkája, mely tudásra vezetett s »a vén Földet ifjúvá tette«. Ebben a korban mérte meg először *Torricelli* a levegő nyomását s 1643-ban szerkesztette az első higanys légsúlymérőt, melyet magasságok mérésére és meteorológiai célokra *Pascal* kezdett használni. 1635-ben Körmöcbányán egy francia feltaláló még nem boldogult vízszivattyuzó gépével. 1650-ben *Guericke* magdeburgi polgármester felfedezte a légszivattyút (a levegőtlenység következtében összetapadó magdeburgi féltékéket) s 1655 június 20-án *Bono* firenzei szivattyúját már Magyarországon is szabadalmazták. Ugyanakkor Kuttenbergben *Suneman* hollandi gépész találmánya szintén kitünően működött. *Verancsics* (Verantius Faustus) csanádi püspök 1605-ben latinul, olaszul és franciául kiadott könyvében azzal dicsekszik, hogy egymaga 49 gépet talált fel vagy tökéletesített; ezek között esőernyőt, kotrógépet, szivattyúkat, kettős fűrészeket stb.

Ebben a korban írt *Cardano algebrát*, Galilei, Kepler, Cavallieri és *Torricelli geometriát*, *Theophrastus Paracelsus kémiát*, *Agricola ásványtant*, *Mattioli*, *Clusius* és *Lobelius növénytant*, *Wotton*, *Aldrovandi állattant*. Az orvosi tudomány örök dicsőségére *Harvey* mostan adta ki tanulmányát a vérkeringésről, *Aselli* a véredények törvényéről.

A matematikusok és természettudósok vállvetett munkája a *Föld felületének kutatását* is nagyban megkönnyítette. Az első földgömböt *Beheim Márton* épen Amerika felfedezésének évében készítette el; 1515-ben *Schöner* glóbusza már Amerika ismert részeit is feltüntette, de csak abban a térképben maradt reánk, melyen *Apianus* (*Bienewitz*) Péter *Typus orbis universalisa* (1520) nyomán a magyarországi *Honterus* a *Rudimentum cosmographiae*-ben (1534) nálunk először ábrázolta egy lapon a föld négy részét. *Mercator* (*Kremer Gerhard*) 1541-ben már jóval részletesebb földgömböt készített s húsz év mulva feltalálta a róla nevezett vetületet, amelyet tengerészterképeken azóta folytonosan alkalmaznak. *Ptolemaios* kozmográfiája új meg új kiadásokat ért, de táblázatait modern térképekkel helyettesítették, vagy külön atlaszokat készítettek, melyekben minden országot részletesen törekedtek feltüntetni. A firenzei *Bertinghieri* 1478-ban kiadott 31 térképe közt nyomtatott könyvben először ábrázolta hazánkat; *Schnitzler* 1482-ben *Ptolemaios* ulmi kiadása számára metszette fába hazánk térképét. Mind a kettőnél régibb, de csak *Ptolemaios* 1507. évi kiadásában jelenhetett meg a *Cusa-féle* magyarországi (fokhálózattal is ellátott) térkép.

A XVI. század hazánkat főképen Lázár deáknak (Bakocs érsek titkárának) 1528-ban, Lászy (Lazius) Farkasnak 1556-ban, Zsámboky (Sambucus) Jánosnak 1566-ban és Erdélyt Honterusnak 1528-ban kinyomatott térképeiről ismerte. Ezeket Cuspinianus, Mercator, Münster, Ortelius stb. térképgyűjteményei több kiadásban közölték és tökéletesítették. Azok alapján dolgoztak a XVII. században a németalföldiek is (Ortelius, Janson, Blaeu stb.), midőn a térképészítés terén a németek fölé emelkedtek. A fokhálózatot következetesen csak 1634 óta használták, midőn a geográfusok párisi gyűlésükön elhatározták, hogy a ferrói délkört veszik a keleti és nyugati félteke osztóvonalául. A fokmérésben s általában nagyobb távolságok meghatározásában a svéd *Snellius* 1615 óta a háromszögelést alkalmazta. Ha nem is jutott pontos eredményre, eszméjével a földrajzi tudományban korszakot jelöl. — Münster Sebestyén 1544-ben adta ki kozmográfiáját, az első nagy földrajzot, mely 24 kiadást ért; de csak egy század mulva (1650) követte azt a tudományos geográfia, a Varenius Bernaté.

Akkor vették kezdetüket a szó szoros értelmében vett *tudományos utazások* is, melyek a

nagy felfedezéseket szükségképen követték. A legnagyobb felfedezések spanyolok, portugálok (Diaz, Columbus, Vasco da Gama, Cabral, Balboa, Cabot, Magelhaens, Cortez, Pizarro) nevéhez fűződnek. Csakhamar más nemzetek fiai is megjelentek a versenytéren; a XVI. század második felében az angolok, a XVII-iknek első felében a hollandiak vették át a vezetést. Az angol Chancellor pl. északkeleti irányban akart eljutni Ázsiába, mit azonban Archangelszknél a jég meghiusított (1553). Jarmák Timofajev kozák vezér 1581-ben »elfoglalta« Szibéria nyugati részét Oroszország számára, melyet viszont első leírója, *Herberstein* Zsigmond foglalt el az európai tudományos érdeklődés

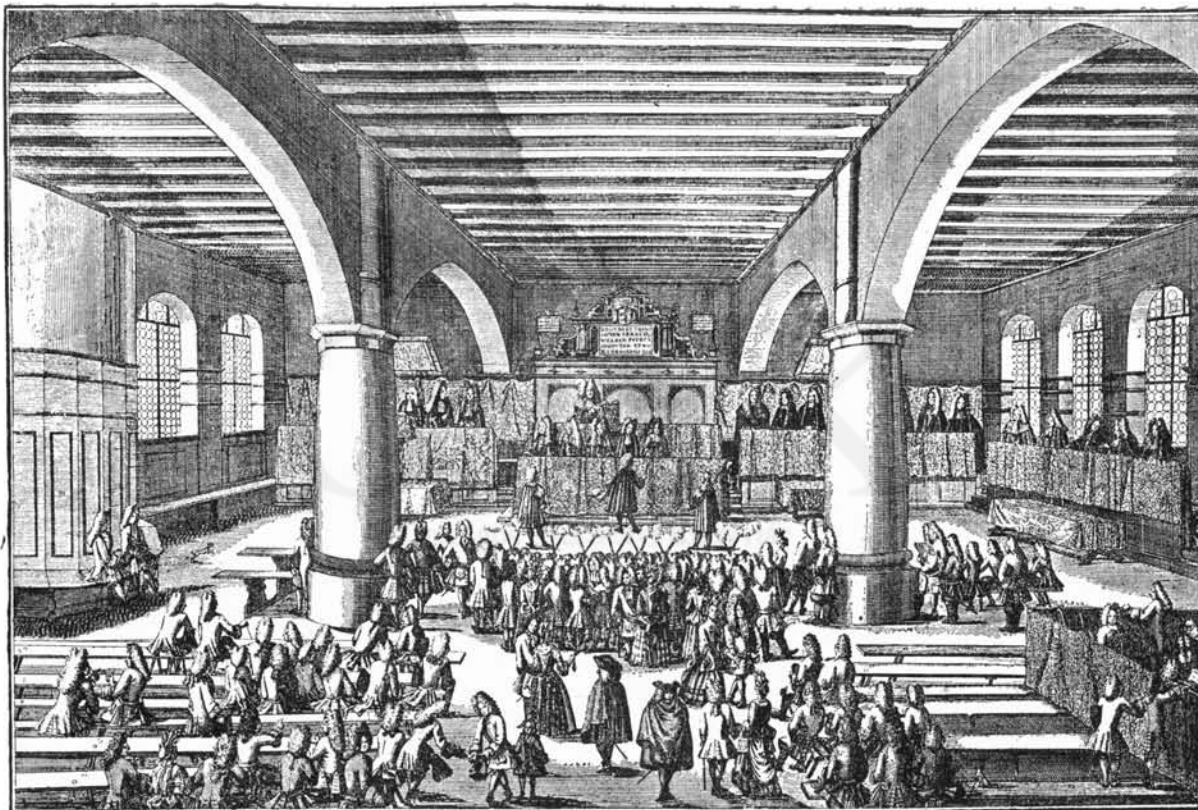

70. ábra. Kepler János (1571—1630).

részére. Az angol felfedezők nem errefelé, hanem Amerika északi partjainál haladva, vagyis északnyugati irányban keresték az Ázsiába vezető utat, mi az *északi sarkvidék* kutatására adott alkalmat. 1583-ban Sir Humphrey Gilberttel és Raleigh Walterral a budai Parmenius István is résztvett a szerencsétlen newfoundlandi expedícióban. Az *angol* Forbisher, Davis (1585 július 20-án Grönland újból való felfedezője), Baffin, Fox és James; a *holland* Barents (ki 1596-ban minden európai közül először telelt ki a sarkvidék egy részében, Novaja Zemlyán) és Hudson stb. az *északi* tájak halhatatlan kutatói. Drake (1577—80), *Cavendish* és a holland Van Noort a föld körülhajózásával szereztek érdemeket.

Az Atlanti-, a Csendes- és az Indiai-óceánokon 1585-ig ellenmondás nélkül Spanyolország vitte a vezérszerepet. Gyarmatainak kimeríthetetlen kincsei más népeket is arra buzdítottak, hogy gyarmatokat alapítsanak; azonban csak a spanyol kézben levő forró övtől északra és délre kereshettek gazdátlan területeket. Így alapította meg *Raleigh Walter* Amerikában az angolok első nagy gyarmatát, Virginiát, 1584-ben. A következő esztendőben *Drake* minden tengeren szembeszállt a spanyolokkal. Ez a két nagy ember indította meg Anglia gyarmatpolitikáját és tengerészetét. A gyarmatárúkereskedelem érdekében egymásután szervezték a keletindiai társaságokat: az angolok 1600-ban, a franciák 1601-ben, a hollandiak 1602-ben. A hollandiak, kik szabadságukat oltalmazva a tengeren is mindenütt támadták a spanyolokat, 1610-ben megszállták Amerikában a felfedezőjéről elnevezett Hudson-öböl vidékét. Ott Új-Amsterdamot (a mai New-Yorkot), legvirágzóbb ázsiai gyarmatukban pedig, Java szigetén, Batáviát alapították. Malacca, Ceylon a Fűszeres-szigetekkel együtt az övék lett; Japántól minden európai hajós nép közül egyedül ők kaptak engedélyt kikötésre. 1621-ben a spanyol-portugál gyarmatok meghódítására vagy kifosztására szervezték a nyugatindiai társaságot s megszállták Braziliát, melyet néhány más gyarmattal együtt csak Portugália függetlenségének helyreállítása (1640) után adtak vissza a portugáloknak. 1610-ben elfoglalták a Jóreménység fokát s Afrika déli részeit, 1642 november 24-én pedig *Tasman* Abel felfedezte Van Diemen földjét (a mai Tasmániát), december 13-án Új-Zélandot, 1643-ban a Tonga- és Fidsi-szigeteket stb. Szóval a kor végén az idáig ismeretlen ötödik földrész, *Ausztrália* és *Polinézia* körvonalai is mutatkozni kezdtek. Ezzel a nagy felfedezések kora egyelőre véget ért.

A tudományok minden terén elért eredményeket a sajtón kívül különösen az *iskola* terjesztette. Az *egyetemek és középiskolák* általán a reformáció korában is latinul tanították a hét szabad művészetet. Németországban 1527 és 1607 közt 7 protestáns egyetem keletkezett. A német egyetemeken kívül különösen Svájc, Francia-, Olasz- és Lengyelország egyetemei lettek a tudományos törekvések középpontjai. Erdélyben és Lengyelországban Báthory István, Magyarországon Pázmány Péter katolikus egyetemet alapítottak. A 35 spanyol és portugál katolikus egyetem ebben az időben még versenyezni tudott Olasz- és Franciaország katolikus, sőt Oxford anglikánus egyetemével is. A salamancai egyetemnek egymagában 15.000 hallgatója volt (most 1200 van). Angliában Bethlen Gábor küldöttei (1628) úgy vélték, hogy oda költözött át Görögország

71. ábra. Doktorrá avatás a XVII. században.

minden bölcsessége. Csodálkozva szemlélték az oxfordi és a cambridgei egyetemek 36 óriási palotáját, a könyvtárak rendkívüli gazdagságát. Elgondolkozva hallották, hogy Anglia kollégiumai évenként 8000 ifjat képeznek ki egyházi és politikai pályákra. Egy-egy ország ifjúsága szívesen kereste fel a külföldi egyetemeket, hogy világot lásson ; pl. Wittembergben a XVI. században ezernél több magyar ifjú tanult. Egy Luther vagy Melancton sem kapott többet 400 korona évi fizetésnél, de mérhetetlen befolyásuk volt tanítványaikra és a közéletre. Protestáns középiskolák főképen az 1528. évi szász tantervet, a katolikusok pedig Aquaviva jezsuita generális 1588. évi tantervét követték. A felekezeti iskolák versengésének a közműveltség látta hasznát. Azonban a tudománynak és tanításnak mindaddig nem lehetett *nemzeti* színezete, míg az volt a jelszó, hogy :

»Aki görög tudományt nem fűz együvé a latinnal,
Azt a tudós nevezet nem díszesítheti föl.«

A nemzeti nevelés apostola a katolikusoknál a spanyol *Calasanziai* József, a kegyes tanítórend alapítója († 1648) és *Fourier* Péter († 1640), a nőnevelés reformátora, a Notre-Dame apácák tanítórendjének szervezője volt. Amannak most is 8—9000, emennek 10.000 tanítványa van csupán hazánk területén. A protestánsoknál *Amos Comenius* († 1670), másfélszáz munka, egyebek közt az *Orbis pictus* írója adott a nevelésnek nemzeti alapot. Szerencsétlen hazájából, Csehországból kizorítva Lengyel-, Angol-, Svéd-, Erdélyországban és Hollandiában személyesen is arra buzdította a hatalmasokat, hogy a legszegényebb gyermekek neveléséről is gondoskodjanak.

II. Nemzeti irodalmak.

Nemzetük nyelvén egyes tudósok már akkor is írtak könyveket ; pl. Bacon angolul értekezett a tudományok haladásáról, Descartes franciául a módszerről, Galilei olaszul a napfoltokról, Beythe magyarul a füvekről. Az Angliában utazó Sepsi Csombor Márton magyar tanuló 1620-ban megütődve tapasztalta, hogy a londoni kereskedők, kézművesek nem értik meg deák kérdéseit. Az iskolák és a vitatkozó papok rájöttek, hogy a néphez a maga nyelvén kell szólni. De elsősorban a költők szent feladata volt, hogy az irodalommal is elfogadtassák a nép nyelvét.

Az *olasz irodalom*, mely erre Dante triumvirátusában a legfelségesebb példát adta, nemzeti törekvéseihez az újkor kezdetén sem lett hűtlen. A költők azonban, a politikai viszonyokat jellemző módon, csengő olasz nyelven nem hazájuknak, hanem a külföldnek daliáit, Nagy Károlynak vagy a keresztesháborúknak vitézeit dicsőítették. 1494-ben húnyt el *Bojardo* gróf, ki szerelmes Rolandja (Orlando innamorato) 69 énekével a művészies olasz lovagéposzt teremtette meg. Több élet és igazság van *Ariosto* (1474—1533) Őrjögő Rolandjában (Orlando furioso), mely amannak úgyszólván folytatása. Sajat szavai szerint »szárnyának legszebb tollait kitepték«, mikor elvesztette gazdájának, Ippolito estei hercegnek és esztergomi érseknek a kegyét amiatt, hogy nem követte Magyarországra, »a közel Rifeus zordon aljába, hol a magyarok közt

szentségtörés nem inni tisztán s körömszakadtáig és minden étel halmozva borssal, fahéjjal s más fűszerekkel«. De megfogadta, hogy inkább lesz szabad mint gazdag s nem végez oly munkát, mit szelleme útál; bármily szegénységet nyugodtan tűr, és nem óhajtja vissza rabszolgaságát. Néhány hónap mulva Orlandóját (1516) mégis az érseknek, mint »százada fényének, díszének« aján-

72. ábra. Torquato Tasso (1544—1595).

lotta. Ippolito durva megjegyzéssel fogadta a középkori lovagregényeknek ezt a satiráját, mely mégis komoly irányéposz és a keresztesháborúk felújítását sürgeti.

Azonban *Torquato Tasso* is csak a régi keresztesháborúk dicsőségét zenghette *Megszabadított Jeruzsáleme* (*La Gerusalemme liberata*) 20 énekében, mely a mieink közül egy Zrinyit és Aranyt lelkesített és századok mulva három magyar fordítóra talált (Tanárki 1805, Bálint 1863, Jánosi 1893). Amyntasával viszont (melyet Csokonai fordított le) a pásztori költészetet hitta Tasso új életre.

A *spanyol* reneszansz atyja, Antonio de *Nebrija* (1444—1522) az első spanyol nyelv-tan szerzője. A spanyol költők az újkor elején az olaszok hatása

73. ábra. Don Pedro Calderon de la Barca (1600—1681).

alatt állottak ; pl. *Mendoza*, az ismert államférfú Petrarca modorában írta dalaikat, de a népeletet kitünően ismerve gúnyolta ki a kasztíliaiakat Lazarillo de Tormesével, mellyel megnyitotta a »picaro« (tolvaj-) regények sorát. Világszerte ismeretes *Cervantes* de Saavedra (1547—1616) *Don Quixote*-ja, mely a mohón olvasott lovagregényeket csúfolta és szorította ki. Ez az első modern regény eredetiben négyszáznál több kiadást ért s fordításokban is (magyarul Győri Vilmostól 1873) mindenütt elterjedt. A spanyol nemzeti színműírás és színészet igazi megteremtője *Lope de Vega* (1562—1635.), ki egymaga 1800 színdarabot írt, de ezeknek egyharmada sem maradt meg. (Magyar tárgyú: A végrehajtott törvény, A megkoszorúzott engedelmesség, A magyar állat, A magyar korona.) Spanyolország legnagyobb drámaírója *Calderon*

de la Barca (1600—1681), akinek 108 darabja közül néhányat (*Az élet álom*, *A zalameai bíró*, *Az állhatatos fejedelem*) a magyar színpadokon ma is adnak. Ebből a korból, különböző szerzőktől mintegy 24.000 színdarab emléke maradt fenn ; *Ponce de Leon* lírai költeményei és *Herrera* ódái szintén emelik ezen idők spanyol irodalmának fényét. A szomszédos *portugálokat* legnagyobb költőjük, *Luis de Camoens* »A luzitánusok« című hőskölteményében (magyarul Greguss Gyulától 1874) történetüknek arra a legfényesebb idejére emlékeztette, midőn Vasco da Gama felfedezései következtében a tenger urai lettek. Hazafias rajongásában Marsot és Vénust is szerepeltette Portugáliában, mert hiszen ez vette át Róma szerepét. Láttá s megkapóan írta le azokat a vidékeket, ahol hősei jártak. Történelmi tekintetben is megbízható munkát adott, de műve költői becsének rovására. Épen abban az esztendőben (1580) halt meg, amelyikben hazája a gyűlölt spanyoloknak kényszerült hódolni.

A *francia irodalom* az olasz reneszansz és a svájci reformáció hatása alatt folytonosan és biztosan fejlődött. Erős nemzeti monarchia képződött, mi az egységes irodalmi nyelv alakulásának is kedvezett. Az uralkodóház egyik tagja, *Margit* navarrai királyné (I. Ferenc huga) egész irodalmi kört teremtett maga körül s az udvar sohasem zárkózott el többé a nemzeti irodalom elől. *Kálvin* megírta a kereszténység intézményéről szóló könyvét (1535), mellyel megteremtette a francia egyházi szónoklat és hitvitálás nyelvét. Ferenc király, akinek művét ajánlotta, 1539-ben minden bíróságnál hivatalos nyelvvé tette a franciát, *Rabelais* ferencrendi szerzetes pedig irányregényeivel (*Gargantua és*

Pantagruel) a francia széppróza mestere lett. Valóban úgy látszott, mintha letűnne a középkor, melyet annyira ostorozott. *Ronsard* klasszikus minták nyomán akarta (1549.) egészen irodalmi színvonalra emelni a francia nyelvet. Heten, akiket azért a Fiasztúk (Pléiade) hét csillagáról pléiadenak neveztek, az ő klasszikus modorában írták szonettjeiket, ekklogáikat, hőskölteményeiket stb. Mitológiai vonatkozásai, idegen szóktól hemzsegő nyelvezetük és hexametereik miatt a nép nem szerette őket; de áhitattal énekelte a hugenotta (mint ahogy részben mostan is éneklí még a magyar kálvinista) *Marot* Kelemen és *Bêze* (Beza) Tivadar zsoldárait; és minden francia szívesen hallgatta *Malherbe*-t, ki a nép nyelvén is a klasszikusok nemes modorában írta csengő alexandrinusait. A Valois-k kihaltával (1589) nem hervad el az irodalom százszorszápe, a *Petite Marguerite*, ahogy a hálás írók Margit királynéről nevezték. A Bourbon-ház uralmának alapítója, IV. Henrik szintén szerette az irodalmat, s költőbarátjai, a Menipée-kör tagjai a spanyolokra és a liga embereire szórt szatiráikkal hálálták meg pártfogását. A komoly prózaírók is hódítani tudtak nyelvezetük szépségével; így pl. *Montaigne* lélektani s *Balzac* történelmi tanulmányai, valamint *Salesi Szent Ferenc* vallás-erkölcsi könyvei nagyon népszerűek voltak s részben most is olvasottak. A közönséget azonban a *színpad* hódította meg igazán az irodalomnak. Alig tiltotta el a parlament (1548 nov. 17) a misztériumok előadását, a húszéves *Jodelle* már világi színdarabokat kezdett írni. — A XVII. század első feléből 90 drámaíró ismeretes; a színpadnak igazán *Corneille* Péter (1606—81) 33 víg- és szomorújátéka nyerte meg a közönséget. A klasszikusokkal egy sorban említették Corneillet, kit (magyarra négyszer is lefordított) Cidje miatt nagynak, a tragédia atyjának neveztek. A franciák lelkesedését az irodalmi ízlés változása mérsékelte, de ma is büszkén tekintenek arra a férfúra, kinek művei eredetiben és fordításokban 1700-nál több kiadást értek. Corneille azon írók közé tartozott, kik *Rambouillet* marquisnő termeiben harminc éven át

74. ábra. Luis de Camoens (1524—1580).

(1620—50) gyakran találkoztak államférfiakkal s a közélet más nevezetességivel. Szellemes, művelt társalgásukkal ők teremtették meg a *szalonok* utánzóhatatlan finomságú francia nyelvét. Hogy ezt az irodalmi, tudományos és politikai élet számára is teljesen kicsiszolja, Richelieu bíbornok Couvart tanácsosnak 1630-ban alakult magán nyelvmívelőtársaságát 1635 jan. 12-én királyi akadémiává (Académie française) alakította át s a francia szótár és nyelvtan elkészítését tette fő feladatává. Richelieu indította meg Franciaország legrégibb politikai hírlapját, a *Gazette de France*-ot s XIII. Lajossal együtt ő maga is írt bele cikkeket. Descartes s mások a legelvontabb fogalmak kifejezésére is alkalmassá tették a francia nyelvet, mely a westfálieni béke megkötésekor már tökéletes volt. Nemzetközi érintkezésekben Cicero és Caesar nyelve helyett más népek is használni kezdték; de pl. a svédek, a harmincéves háborúban a franciák szövetségesei a külfölddel még másfélszázadig svédül, oroszul, németül vagy latinul szerződtek és csak 1815-ban fogadták el diplomáciai nyelvnek a franciát.

A *német irodalmat* az újkor első felében vallásosság jellemezte. Németországot magával ragadta *Luther* szelleme. A nagy reformátor keresetlen németséggel fordította le a bibliát, hogy azt a német parasztnak is mindennapi olvasmányává tegye. Egyszerűen, érthetően szólt a néphez prédikációiban, irataiban is és irodalmi nyelvvé tette a szász felnémetet (Hochdeutsch), mely a maga egyszerűségében is nemesen csendült meg zsoltáraiban. Az »Erős várunk nekünk az Isten« világszerte a protestánsok himnusza lett. Gazdag vallásos irodalom keletkezett, mely azonban, tudós körökre számítva, még épenséggel nem szakított a latin nyelvvel. A meseköltők is a hitelenséget csúfolták, pl. a *Faust-monda* (1587) az istentagadó, bibliát megvető ördögös *Faust* doktort (1485—1540?) szembeállítja az istenfélő tudóssal (kétségkívül *Lutherrel*). Ebben a korban támadt új életre *Ahasverusnak*, a bolygó zsidónak mondája, mely a hitelenséget ostorozta. Annyira elterjedt, hogy 1547-ben akadtak, akik meg is esküdtek, hogy látták a szívtelen jeruzsálemi csizmadiát, aki *Krisztust* nem engedte pihenni. Sokkal igazabban nyilatkozott a nemzeti lélek a népdalokban, amikhez legközelebb állanak a mesterek dalai. A mesterdalnokok (Meistersänger) céhei tulajdonképpen irodalmi társaságok voltak. *Mosolyra* késztenek alapszabályaik (tabulatura), melyek a versírás fokozatait, alakjait stb. megállapítják s az ellene vétőket büntetik; de tiszteletet parancsol, hogy bevitték az irodalom szeretetét a legegyszerűbb polgári családok körébe is. Legfőbb dicsőségük *Hans Sachs* csizmadia (1494—1576), akinek 6048 verse közt igazán szépek is vannak (pl. *Szent Péter* legendája). Megérdemelte azt a szobrot, amelyet szülővárosa, *Nürnberg* három század mulva állított a nép igazi tanítójának. A XVII. század kezdetén, midőn már a törvényeket is németül hozták, *Opitz* Márton volt a leghíresebb német költő. Gyulafehérvári tanár korában írta »*Zalatna*« című költeményét, melyben a kedély nyugalmát dicsőítette. Ódái, tankölteményei, műfordításai irányt adtak a német irodalomnak a harmincéves háborút követő egyhangú, szomorú században.

Opitz hatást gyakorolt a még szegényes *dán* irodalomra is, hol *Vedel* csak 1591-ben gyűjtötte össze a nép ajkán élő históriás énekeket. A *svéd* költészet

szintén oly gyenge lábon állt, hogy szinte irodalmi események gyanánt ünnepelte *Messenius* († 1637) iskolai színdarabjait. A harmincéves háború idején még ifjú volt Stjernhelm, kit halálakor (1672.) mint a svéd költészet atyját ünnepeltek. Valóban jellemző, hogy a két északi nép, mely a harmincéves háborúban oly nagy tényező volt, a szépirodalommal milyen keveset törődött. Ellenben a németalföldi irodalomnak már jelentékeny multja volt. Valóságos irodalmi társaságok alakultak s Joost van den *Vondel* (1587—1679), Hollandiának akkor

75. ábra. Théodore de Bèze (1519—1605).

legnagyobb költője, társaival (Hooft, Huyghens) a németalföldi irodalom virágkorát teremtette meg. Legszébb dalaikat a szabadságharc nagy eseményei sugalták.

Az angol költők egyideig az olasz reneszansz nagy mesterein lelkesedtek. »Tündérkirálynő« (The Fairy Queen) című allegorikus hőskölteményében még *Spenser* is (1533—99) Ariosto hatása alatt áll. Az irodalmat Angliában a színpad tette népszerűvé. VII. Henrik két, VIII. Henrik már három színtársaságot tartott. *Heywood* az ő halála után kevéssel írta az első igazi vígjátékot s meg-

teremtette az angol bohócok (clown) szerepkörét. Tíz esztendő mulva már szomorújátékokat is írtak és fordítottak (pl. Senecától) s 1576-ban Londonban felépült az angolok első állandó színháza. A drámaírók fölé óriási magasságban emelkedett *Shakespeare* Vilmos (1564—1616). Elmondják róla, hogy egy avoni gyapjúkereskedő fia volt, színházi vállalkozó, háztulajdonos és lord Bacon titkára a magánéletben. Megszagattják babérait, midőn ráfognak, hogy a neve alatt ismert műveket többnyire Bacon írta, aki szégyelte színpadra vinni saját nevét. Az apró csipdesések azonban nem változtatnak azon a tényen, hogy ő a világ legnagyobb színműírója. Ránk maradt 37 drámáját csak a XIX. század kezdte igazán felfogni és megbecsülni. Klasszikus darabjai (Coriolanus, Julius Caesar, Antonius és Kleopatra), a hazai történelemből vett királydrámái (II. Rikárdtól VIII. Henrikig majdnem minden angol király), költött drámái (Hamlet, Lear, Macbeth, Othello, Romeo és Julia), tündéres és vígjátékai (Szentivánéji álom, Téli mesék, A windsori víg nők, A makrancos hölgy stb.) széles e világon ma is mindenütt zajos tapsokat aratnak. Ahogy gróf Szécsen mondja, »lángeszének benső összhangzása és szellemi egysége teremté meg oly annyira változatos költői alkotásainak meggyőző valódiságát«. Művei Arany, Petőfi, Vörösmarty stb. fordításában magyarul is megjelentek. Az angol nyelv bennük fejtette ki szépségét, erejét, gazdagságát, s ezek után gyorsan el is terjedt az egész földtekén.

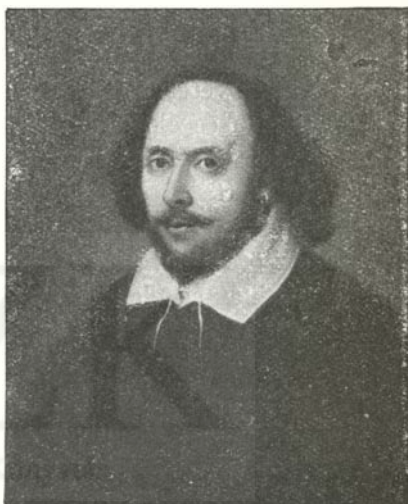
A *szláv népek* irodalmára a hitújításnak kevés hatása volt; Lengyelországban mégis ez a kor lett az irodalom aranykora. *Rey Naglovic* (1508—68) »a lengyel költők atyja«, *Jan Kochanovskij* a kor legnemzetibb költője. Gornickij az udvarra, Klonovic a nemességre írt gúnyverseket. Szárzinskij készítette lengyelül az első szonetteket és Szymonovskij (Simonides) valószínűleg lengyel Theokritos volt. Kochanovskij és Rybinskij a zsoltárokat, Vujek pedig a bibliát fordította lengyelre. Az irodalmat Báthory István király, az első sajtó felállításával, mindenkinek hozzáférhetővé tette. Halálával azonban Skarga, a lengyelek Pázmánya, máris megjósolta, hogy az egymás közt folyton egyenetlenkedő lengyelek el fogják veszteni nyelvüket és nemzetiségüket. Az *oroszoknál* a lengyel jezsuiták térítgetéseivel szemben egész hitvitató irodalom keletkezett. A »görög« Maxim már a jezsuiták fellépése előtt védelmezte a görögkeleti orosz egyházat minden más vallás ellen. Oroszul nem tudott, mégis érdemeket szerzett az orosz irodalom körül, mert görögből latinra fordította, hogy mások oroszra fordíthassák a zsoltárok magyarázatait. Az orosz egyházirodalom legnagyobb mesterei Makárius moszkvai metropolita († 1563) és Szilveszter pápa; ők vallásos, Rettenetes Iván cár s ellenfele, Kurbskij herceg, pedig politikai vitáikban igyekeztek kiművelni az orosz próza nyelvét. Az oroszoknak szép népdalaik és históriás énekeik voltak, melyeket vándor parasztdalosok terjesztettek: a szépirodalom azonban mostan még számba sem jöhetett, pedig Rettenetes Iván cár saját példájával, az első nyomda felállításával (1553), jutalmakkal stb. pártolta és serkentette az írókat.

A *délszlávoknál* főképen a horvátok buzogtak nemzeti irodalmukért, melynek négyszázados működését 1901-ben meg is ünnepelték. Az első horvát költő Marulics volt († 1524). Karnarutics 1584-ben írta az első horvát hős-

költeményt, mely Zrínyi vitézségét, a szigeti veszedelmet énekelte meg. A horvátok legnagyobb költője, Gundulics (1588—1638) »Ozmán« címmel Ariosto és Tasso hatása alatt írta legszebb époszát, melynek szép nyelvezete a horvát irodalomban páratlanul áll, egyik drámáját pedig horvát színpadokon ma is adják. Klasszikusaik közé számítják Palmoticst, Vucsicsevicset és jeles költőik közé Zrínyi Pétert és Frangepani Ferencet, kik utóbb a magyar szabadság vértanui lettek.

A magyar irodalom szintén utat talált a nép szívéhez. Erdősi (Sylvester) János bécsi tanár 1539-ben megírta magyar nyelvtanát, két esztendő múlva lefordította az új testamentumot s bevezető hexameteireiben megmutatta, hogy a nép nyelvén a klasszikusok komolyságával szólhat. Károli Gáspár a protestánsok, Káldy György a katolikusok részére az egész bibliát lefordította; amazt mostan is új meg új kiadásokban olvassák. A hitvitató irodalom terén protestáns részről Melius (Juhász) Péter, Dávid Ferenc, Magyar István stb., katolikus részről Bornemisza Péter, Telegdi Miklós, Pázmány Péter stb. művelték ki a magyar próza nyelvét. Székely István világkrónikát, Heltai Gáspár nemzeti történelmet írt; Verancsics, Mindszenty és Zay megkezdték a magyar nyelvű emlékiratok sorát. A nép áhítattal hallgatta Tinódi Sebestyén, Ilosvai Selymes Péter és mások kezdetleges, de lelkesítő verses krónikáit. Megjelent (talán Karádytól) az első magyar dráma (Balassi Menyhért árultatásáról) s már egész szépségében csendült meg a magyar szó Balassi Bálint báró és Rimai János dalaiban, Szenczi Molnár Albert zsoltáraiban. Zrínyi Miklós megírta az első magyar hőskölteményt is, a Szigeti Veszedelmet. Az újkor első másfél századában (1648-ig) körülbelül 900 magyar könyv jelent meg oly időben, mikor az ország három külön részre szakadva küzdött lételeért. Erdély fejedelmei, főképen a dicsőséges Bethlen Gábor és az »öreg« Rákóczy György keleten, Illésházy, Thurzó és Esterházy nádorok, Oláh Miklós és Pázmány Péter érsekek nyugaton mindent elkövettek a nemzeti irodalom és tudomány támogatására. Ezek a mecénások és a körülöttük levő államférfiak maguk is kitűnően forgatták a tollat. Erdélyben magyarul hozták a törvényeket s a török hódítók maguk is tartottak magyar íródeákokat.

A török irodalom szintén az újkor első felében, különösen a nagy Szulejmán és Szelim szultánok idejében volt a legdicsőségesebb. A török irodalom újjászületését voltaképen a perzsa hatás okozta. A XV. századon kezdve műfordításokban ismerték Nizámi, Dsámi stb. époszait. De már olyan kitűnő lirikaik is akadtak, mint Nedsáti, »a költők királya«. A Mátyás királyunk történe-

76. ábra.

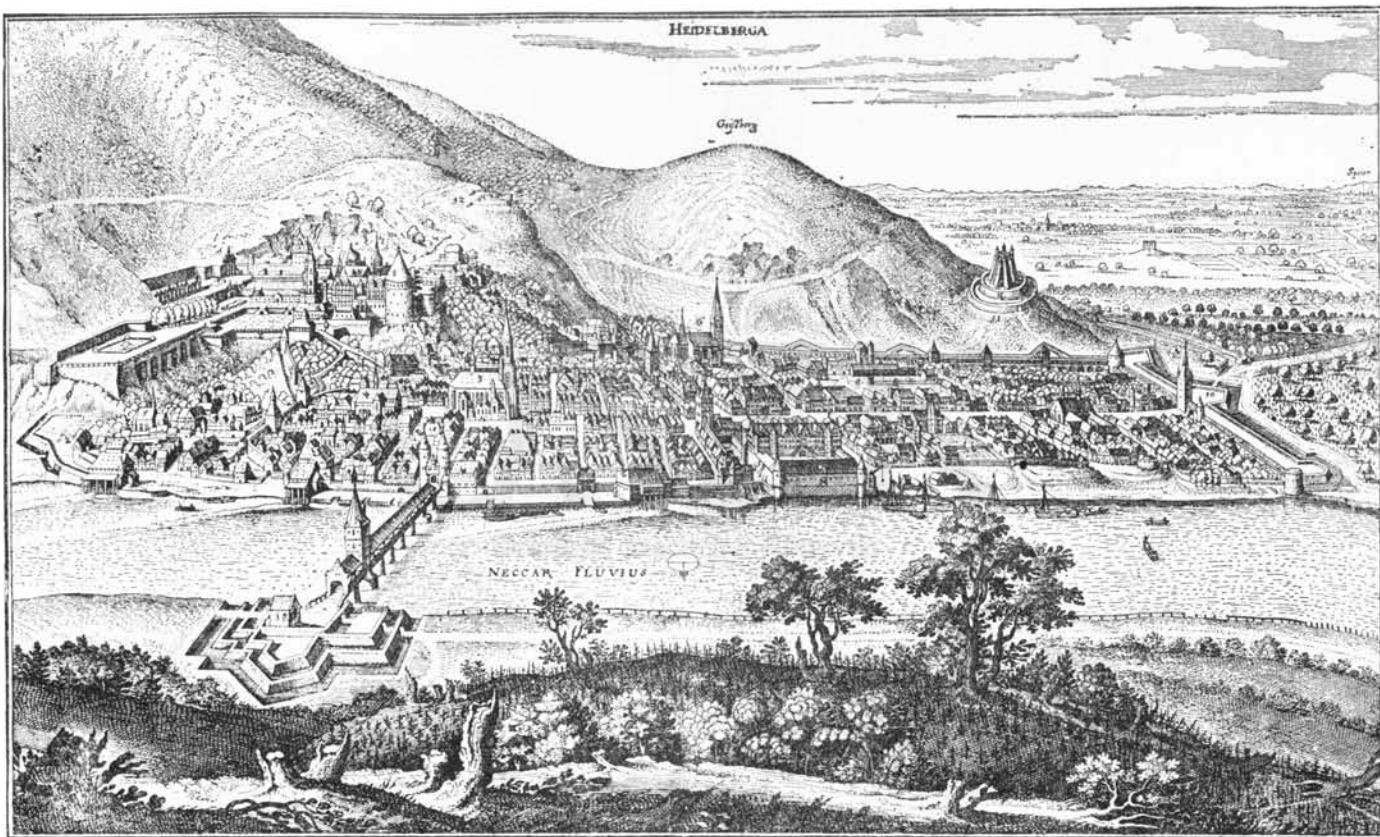
William Shakespeare (1564—1616).

tébből ismeretes Dsem herceg és a nagy Szulejmán nemcsak pártolták, hanem művelték is az irodalmat. A világhódító az irodalom szultánjainak tekintette Fázlit, a »Rózsa és fülemile« költőjét, Lámit az epikust és Bákit, a szerelem dalosát. A XVII. század elején a birodalom és az irodalom fénye egyaránt halványodni kezdett, mert lassankint mind a kettőben aljas szenvedélyek kerekedtek felül.

III. A művészetek.

Bellini Gentile 1479—81 közt II. Mohammed szultán udvari festője volt ; a Louvreban ma is megvan az a képe, amely a velencei követnek a szultánnál való fogadtatását ábrázolja. Fennmaradt tőle II. Mohammed s több török úr arcképe, de az az adoma is, hogy a szultán ott előtte nyakaztatott le egy rab-szolgát s annak a fején magyarázgatta neki, milyenre kellett volna festenie Szent János fővételét. A reneszansz Bellini útján jutott el Konstantinápolyba s a keleti szín és élet a velencei reneszanszba. Az újkor első századában a reneszansz csak Velencében és Franciaországban ragyogott igazán. Vasari már 1550-ben megírta az olasz művészetek történetét, hogy a nagy mesterek példájának követésére lelkesítse Európát. Még élt a művészek fejedelme, *Michel Angelo* s az öreg *Tiziano* még mindig biztos kézzel festegette remekeit. Ők, akik első diadalaikat az olasz művészetek legfényesebb korában aratták, szemtanui voltak, miként hódítják meg a művészetek egész Európát ; de annak is, hogy a szigorúbb protestánsok nem tűrik meg a képeket, szobrokat, a külső díszítéseket templomaikban és hogy az esztétikusok a művészetek törvényeinek megállapítására, a képzelet csapongásának korlátozására törekednek. Az akadémiák a klasszikus kor békóiba akarták verni a reneszanszot. Valóságos lázadásnak tekintették, hogy velük és esztétikai szabályaikkal szemben a reneszansz művészetét a népek csak saját ízlésük és nemzeti génuszuk sugallata szerint akarják elfogadni s a hegyentúli (olasz) felfogást hazájuk természetéhez és földjéhez, népük kedélyéhez akarják alkalmazni. Még a művészet is vallásfelekezetek szerint sorakozott két táborba. Európa katolikus része nemcsak vallási, hanem esztétikai dogmák tekintetében is Róma után indult ; azonban a templomok külső és belső fényének emelése végett a reneszansz egyszerű, nemes formáit túlzásokkal kezdte megrontani. Európa protestáns része viszont még a művészetekben is óvakodott Rómától. Németalföldet követte, amely szabadságharcaiban nemzeti érzéssel telt el s a multtal nem törődve, a nép mostani szellemét bevitte a művészetbe is.

Az *építőművészet* Rómában kereste a maga legfelségesebb mintáit. A XVI. század első felében készült el Bramante és Michel Angelo a Szent Péter-templomával, melyet azután világszerte úgy utánoztak, mint ahogy valaha az Aja Sophiát utánozták. A nagy mesterek nyomába a század második felében *Vignola* és *Palladio* léptek. Amaz a római Gesù-templom építésében adta meg azt a mintát, melyet azután a jezsuiták világszerte elterjesztettek. Emez (1518—80) szülővárosán, Vicenzán kívül különösen Velencét díszítette gyönyörű reneszansz-épületekkel. Utódaik, az ú. n. *kései reneszansz*, vagyis *barokk* korszak mesterei (Bernini, Borromini stb.), a régi, egyszerű, nemes formák-

77. ábra. Heidelberg a XVII. században.

tól mindjobban eltértek; szerették a feltűnőt, a cifrát és előkészítették a rokokó korát. Az ízlés tehát hanyatlani kezdett s a korszak végén a jezsuita- és a barok stílus Olaszországból már kiszorította a tiszta reneszansz-formákat. De Franciaországban ezek csak most terjedtek el igazán. A franciák az olasz és a csúcsíves modort egyeztetni törekedtek s ekként a legszebb épületek egész sorát alkották. I. Ferenc korában (1515—47) emelkedett a chambordi palota, a korai reneszansz-ízlés legszebb, legjellemzőbb példája; a század második feléből, a fénykorszakból való a párisi Louvre és a Tuileriák palotája, melyet Philibert de l'Orme tervezett. Talán sohasem építettek Franciaországban több művészi templomot és palotát, mint Richelieu korában, midőn már a barok ízlés kezdett hódítani. Spanyolországban még mindig legjobban szerették a csúcsíves ízlést, de mór és reneszansz kölcsönzésekkel, ú. n. plateresco (arany- és ércműves) díszítésekkel akarták emelni. Ennek a kornak legkitűnőbb mestere Diego de Siloe, a granadai és malagai székesegyházak építője. Rideg, komor palota az Escorial, melyet II. Fülöp parancsára 1563—84 közt Juan de Toledo és Juan de Herrera épített; inkább óriás méreteivel kelt fölűnést. Angliában az olasz ízlés csak a XVII. század elején, akkor terjedett, amikor utat tört Németalföldre is, hol mindjárt eleinte cifraságokkal rontották meg. A német reneszansz legszebb emlékei ebből a korból a prágai Belvedere, a heidelbergi várkastély Ottó Henrik-féle szárnya, a müncheni Szent Mihály-templom s a nürnbergi tanácsház. Hazánk reneszansz-kori műemlékei közt (melyeket legalaposabban Myskovszky Viktor ismertetett), a sárospataki és a fricsi várkastély, a lőcsei Thurzó-ház, az esztergomi Bakocs-kápolna a legnevezetesebb. Oroszországban a bizánci és a mohammedán stílus felhasználásával a templomépítésben külön orosz stílus fejlődött ki, melynek legfényesebb korszaka a XVI. század. A mohammedán építészet különösen Konstantinápolyban alkotta meg újabb remekműveit. Magyarországon harácsoltságból most emeltette Szulejmán szultán a nevét viselő mecsetet, melynek kupolája öt méterrel magasabb az Aja-Sophiáénál s még nagyobb az Ahmed mecsetje, mely a XVII. század elején épült.

Olaszország szobrászai a XVI. század második felétől fogva feltétlenül követték Michel Angelót, akinek irányát *Sansovino* Velencében most honosította meg. Az utánczóknál szebb műveket alkottak, de modorosságba tévedtek s művészi egyéniségüket csak kivételképen őrizhették meg úgy, mint pl. Giovanni da Bologna, aki a firenzeiek számára faragta legszebb szobrait (a Szabinnók elrablása, Mercurius stb.). Michel Angelo hatása alatt álltak a külföldi mesterek is, pl. Franciaországban az ú. n. fontainebleau-i iskola tagjai (Jean Goujon, Pilon stb.). A spanyolok többnyire fából faragták és színezték is szobraikat; az olasz reneszansz hívei azonban alabástrommal dolgoztak; így Spanyolország legnagyobb szobrásza, az aragóniai *Forment* (a XVI. század első felében), ki nagyszerűen Pheidias és Praxiteles versenytársának nevezte magát. Németországban a nürnbergi nagy mesterek: *Wohlgemuth* oltárai, *Veit Stoss* fából és *Kraft* Ádám kőből faragott szobrai, *Vischer* Péter éreművei az újkor első negyven esztendejéből valók; 1530-on túl sokáig nem találkozzunk remek alkotásokkal. Úgy mint Magyarországon, a mesterek beérték síremlékek, kutak, épületdíszek faragásával.

A festőművészet még Rafael és Michel Angelo kora után is alkotott nagyokat. Olaszországban Correggio († 1534) most festette bájos oltárképeit és nagyszerű freskóit, melyeken különösen az árnyékos fény (chiar-obscuro) alkalmazásával keltett hatást. A velencei iskola a színezés bűbájával minden más iskolát felülmult. A Canal Grande márványpalotái és templomai megannyi műcsarnokok lettek. Giovanni Bellini zenélő angyaloktól környezett Madonnája (a Frari-templomban) igazán leheletszerű, felséges alkotás. Tanítványai inkább a mindennapi élet jeleneteit festették. Megfigyelő, jellemző erejüket örökölték azok a nagy mesterek is, akik a XVI. század végét a reneszansz fényével még egyszer ragyogóvá tették. A legnagyobb bizonyára a színezés nagymestere, Tiziano, aki száz esztendeig (1477—1576) élt és tündöklő színekkel festette temérdek képét. Felséges oltárképei a Madonnát, az angyalokat és a szenteket. mitológiai képei a női test sugárzó szépségét, történelmi képei hazája legdrámaibb jeleneteit varázsolják elénk. Tanítványa volt, de később inkább Michel Angelót követte Tintoretto és Paolo Veronese, kik nagy drámai erővel festettek bibliai képeket; az utóbbi azonban a velencei dogék palotáját történelmi képekkel is díszesítette. A bolognai iskolában Caracci Ágost, Lajos és Hannibál mitológiai és bibliai tárgyú festményeikben választékosságra törekedtek. Tanítványuk, Domenichino, különösen a nápolyi székesegyház freskóival és Sz. Jeromos utolsó áldozásával szerzett hírnevet. Az iskola legnevezetesebb tagja azonban Guido Reni (1575—1642.), akit szintén a mitológia és biblia lelkesített főképen; Aurorája (a római Rospigliosi-palota mennyezetén) egy-maga is halhatatlanná tenné.

A francia művészek majdnem az egész XVI. században az olaszok hatása alatt állottak. Jean Cousint (1500—89) a szobrászt és építőt tartották a francia festőiskola alapítójának. Üvegfestő volt ép úgy, mint Palissy Bernát, ki a majolikafestés titkának feltalálásával lett halhatatlan. A festészet újjáteremtőjének nevezték Vouet Simont, pedig tulajdonképen a megrendelésekre, lelkesedés nélkül dolgozó festők sorát nyitotta meg.

A spanyol festészet története jóformán a XVI. századon kezdődik. Azelőtt még a templomokat is idegen művészek festették ki. Ha nem is szűnt meg az idegenek beözönlése, s a spanyolok, a flamandok és az olaszok hatása alól az egész XVI. században sem szabadulhattak, mégis elérkezett a nagy és önálló tehetségek kora. Zurbarant erős természetessége miatt spanyol Caravaggiónak nevezték; Ribera spanyol földön, Nápolyban, de olasz éghajlat és szintén Caravaggio hatása alatt ritka erővel ábrázolta a fájdalmat és örömet egyaránt. Velasquez (1599—1660) a spanyol naturalisták királya, a világnak egyik legnagyobb arcképfestője, a modern festészet igazi úttörője. Tanítványa volt a spanyolok legnagyobb festője, Murillo (1617—82), aki épen a westfaleni béke esztendejében készített 11 képet a sevillai ferencrendiek számára; működése azonban már a következő korszak dicsősége. Körülbelül 500 alkotása közt 383 szentkép van. A mennyország festőjét minden idők legnagyobb mesterei közé sorolják.

A német festők élén Dürer Albert (1471—1528) áll, a magyarországi Ajtós-család ivadéka. Többnyire bibliai, amellet azonban mitológiai, allegó-

rikus és történelmi képeket festett; fa- és rézmetszetei mindenütt elterjedtek Németországban. Mellette a két *Holbein* és *Cranach* Lukács madonnáit és arcképeit becsülték legtöbbre. Luther Márton barátjuk volt nekik és művészetüknek, a fejedelmek is pártolták őket, a rákövetkező nemzedék azonban vallásos aggodásból nem követte példájukat s így a művészetek hanyatlani kezdtek. Annál jobban virágoztak *Németalföldön*, hol a vallási és politikai viszonyoknak megfelelő módon két nagy iskola keletkezett. Az egyik a *belga* vagy *flamand*, mely katolikus szellemben szívesen választotta tárgyait Krisztus és a szentek életéből.

78. ábra. Orlando di Lasso (1532—1594).

A másik, a *holland iskola*, a függetlenség és protestáns egyszerűség érzetének hódolva, inkább a természetet és a nép életéből vett jeleneteket figyelte meg. A belga művészet középpontja ez időben Anvers volt, hol a XVI. század közepén egyszerre 300 festő és szobrász élt. Legnagyobb mesterüket, *Rubens*t (1577—1640), ezer mitológiai, történelmi és bibliai tárgyú képe tette halhatatlanná. Munkái között az Amazonok csatája, A betlehemi gyermekgyilkosság, Krisztus a bűnösök közt és Krisztus levétele a keresztről a legnevezetesebb. Tanítványa, *Van Dyck* az arcképfestésben mesterét is meghaladta; ő azonban többnyire külföldön élt s férfikora virágában mint I. Károly angol király udvari festője Londonban hunyt el. A hollandok politikailag a spanyolok, vallásilag a katolikusok és művészileg az olaszok hatása alól felszabadulván, a festészetben az olaszokkal és spanyolokkal versenyeztek. Tárgyukat főképen a nemzeti történelemből, a nép életéből és a természetből vették vagy arcképeket festettek; eszményítés helyett pedig a való feltüntetésére törekedtek. Utrecht, Haarlem és Amsterdam volt művészetük középpontja, *Rembrandt* van Rijn (1607—1669) Hollandiának s általában Északnak legnagyobb mestere. Már a XVII. század első felében megfestette legcsodásabb két művét, az *Anatómiai előadást* és az *Éjjeli őrseget*. Művésztársait ő tanította meg arra az óriási hatásra, melyet a sötétben derengő, aranyosan ragyogó, sejtelmesen rezgő fény különböző alkalmazásával és a színek bámulatos kezelésével érhetnek el. A holland parasztok életét a két *Ostade* ábrázolta leghívebben és leghumorosabban, néha azonban visszataszító módon.

Mint a művészetek jobbára, az *ének* és a *zene* is megmaradtak az egyház szolgálatában. A protestánsok zenekíséret nélkül énekelték egyszerű zsoltáraikat; pl. a protestánsok himnuszát (Erős várunk nekünk az Isten) úgy,

ahogy azt Walther János 1530-ban kótázta s a francia, svájci és magyar kálvinisták a zsoldárokat általában úgy énekelték, ahogy azokat Kálvin megbízásából *Goudimel* 1562—5 közt hangjegyezte. A katolikusok egyházi énekeit orgonaszó kísérte s a zene a templomokban vált igazi művészetté. Hangjegyeket először 1473-ban nyomtattak ; a mozgó hangjegyek feltalálója az olasz *Petrucchi* († 1539). Világi dalait a magyar Tinódi is hangjegyek kíséretében adta ki. Egy esztendőben, 1594-ben, halt meg a XVI. század legnagyobb két zeneköltője, *Palestrina* és *Lasso*. Az idegenek most is ezrenként sietnek Rómába, hogy a nagyhéten hallják Palestrina lamentációit, amelyek, ép úgy mint Marcellus pápa miséje, világszerte áhítatot keltenek. Ő 93, Lasso pedig 40 misezenét írt. Lasso legfelségesebb műve a hét bűnbánó zsoldár. Az első oratóriumot (operaszzerű egyházi zenét) 1600-ban *Cavalieri* Rómában s az első világi operát *Peri* 1601-ben Firenzében adatta elő ; 1637-ben pedig Velencében nyitották meg az első operaházat. Tagjai 1641-ben már Párisban is énekelték s nemsokára egész Európa rajongott az olasz zenéért.

IV. Gazdasági állapotok.

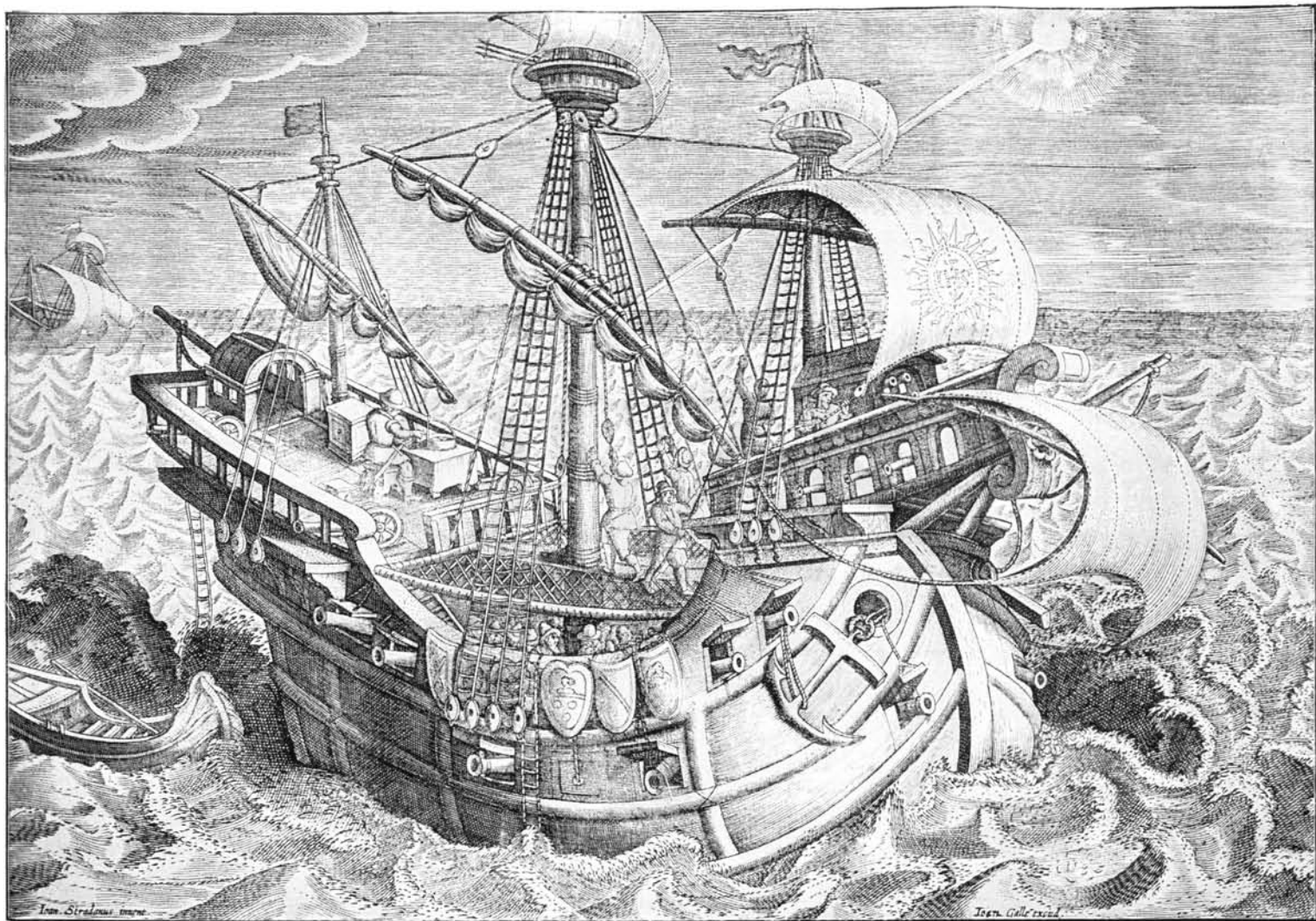
Madarak csicsergése vegyül Peru templomaiban a hívők énekébe ; de a bennszülöttek ennél jobban gyönyörködnének abban a ragyogásban, melyet őseikre az inkáktól elfoglalt templomok arannyal fedett falai árasztottak. Amerika művelt népei elkeseredéssel, sőt megvetéssel néztek a kapzsi európaiakra, kik lefejtették szentélyeik falairól az arany és ezüst lemezeket, fa vagy kő szentszobrokat állítottak inkáik arany és ezüst szobrai helyébe, letépték, elrabolták a nők arany és ezüst ékszereit, kincs után kutattak palotákban és kunyhókban. A bányák művelésére komolyan csak akkor (1545) gondoltak először, amikor rabolni valót alig találtak többé. Amerika fölfedezésétől 1600-ig az európaiak körülbelül 1100 millió korona aranyat és 5000 millió korona ezüstöt, maig amabból ötven, emebből hatvan milliárdot hoztak be. Igy az ó- és középkorban nem is sejtett vagyon nyílt meg az emberiség előtt, mely tehát többet is áldozhatott volna az irodalomra, tudományra, művészetre, emberbaráti célokra s általán a közművelődésre, ha a fejedelmek tisztultabb közgazdasági elvek után indulnak. Azonban mindennél előbbre valónak tartották nagyhatalmi állásukat, mely őket zsoldos, majd állandó hadseregek szervezésére, pazar udvari fény kifejtésére s általán a közvagyon elpocséklására csábította. Gyarmataikban rablógazdálkodást űztek. Pizarro Peruban egymaga mintegy 80 millió koronát harácsolt össze V. Károly számára. Cortez még többet s félig-meddig mégis koldusként kellett utat törnie a kocsikázó királyhoz, hogy szemébe mondhassa : »Én vagyok az, aki felségednek több tartományt adott, mint amennyi várost őseitől örökölt«. Amerika Egyiptomában, Yucatanban, most csak 8 város és 14 helység van ; de romokban hever 62 olyan ősi város, melyek közül a legkisebb is nagyobb volt a mostani legnépesebbnél.

Míg Amerikában az »auri sacra fames« ősi műveltséget tett tönkre, Spanyolország kereskedelme rohamosan emelkedett. Évenként két hajóraj (mintegy 50 hajó) indult Sevilából és Cadixből Portobellóba és Veracruzba. A gyarmatosoknak hazai gyártmányokat vitt (segoviai posztót, cordovai bőrt, sevilai,

granadai, valladolidi hímzést és selymet, toledói fegyvert stb.) és 3—4 annyi értékű indigót, nádmézet, kakaót stb. hozott haza. Később már csak nyers aranyat, ezüstöt fogadott el. A hirtelen meggazdagodott állam nem tudott gazdálkodni. Azt a kincset, amelyet »ezüstös flottái« szállítottak, magában az anyaországban akarta felhalmozni s azért (ami különben megfelelt az akkori magyar törvényhozás felfogásának is) a nemes fémek kivitelét megtiltotta. Az idegen kereskedők tehát maguk vitték Spanyolország piacaira árúikat, részben még az élelmicikkeket is, ezekért azonban csakis aranyat és ezüstöt fogadtak el. Az arany és ezüst szaporodtával mindennek fölment az ára ; pl. hazánkban a házak ára 30—40 év alatt tízszeres lett, mert tízannyi pénz is volt forgalomban mint azelőtt.

A Föld második kereskedelmi államának, *Portugáliának* fővárosa, Lisboa, a Föld legnagyobb kikötővárosa lett. Évenként csak a vámokból félmillió arany bevétele volt ; több, mint akárhány akkori európai országnak egész esztendei jövedelme. Azonban évenként csak 8 hajó indult a gyarmatokba, és csupán szigorúan meghatározott mennyiséget volt szabad behozniok. Néhány cikk (pl. a legjobban keresett bor) királyi egyedárúság lett, ami együttvéve mindent hallatlanul megdrágított. 1580—1640 közt Portugália különben is Spanyolországhoz tartozott s ezzel együtt nyögte azt a válságot, melyet a termelésről a pénzgazdaságra való hirtelen áttérés okozott. Portugália tengerészetének örökébe *Németalföld* szerencsésebb viszonyok közt lépett. Forgalmáról fogalmat adhat, hogy 150 élénk és népes város közül Anversben, Lisboa után a Föld legnagyobb kikötőjében, naponta 2000 hajó fordult meg s neki egymagának 4500 hajója járt a tengereken. Befektetéseit körülbelül tíz milliárd koronára becsülték s bankárai döntő befolyást gyakoroltak minden más pénzpiacra. A spanyol és portugál állami egyedárúságok helyébe a hollandok a szabad társulást léptették. Apróbb kereskedelmi vállalataikat egyetlenegy nagy kelet- majd nyugatindiai keresk. társasággá egyesítették. A részvényeseket ekként óriási, olykor 50—75% jövedelemhez juttatták s részvényeiket a börzén is jegyeztették. Holland példára alapították az *angolok* is orosz, levantei, guineai, keletindiai és amerikai keresk. társulataikat. 1598-ban, midőn a Hansa tagjait kitiltották, hazájuk kereskedelmét örökre felszabadították a németek, 1651-ben pedig a hollandok gyámsága alól. 1669-en túl a Hansa-városok már nem is tartottak többé közgyűléseket. Amerika és a keletindiai út fölfedezése, a Földközi-tenger déli s különösen keleti partjainak (a Levantenak) török kézbe jutása, amott Alexandria, emitt Velence, Genova s általában az olasz városok kereskedelmét nagyon csökkentette.

A madeirai cukor és bor, az afrikai aranypor, elefántcsont, gyapot és gummi, a keletindiai, molukki, kínai fűszerszámok, drágakövek, gyöngyök, pamut- és selyemszövetek, az amerikai brazil- és más festőfák mindjárt kezdetben jó keletnek örvendtek Európában. Amerika az óvilágtól kapta a cukornádat és a kávé ; de amabból 1535, emeből 1644 óta már nagy szállítmányokat küldött haza. Az amerikai csokoládéval s a kínai teával az európaiak csak a XVII. század elején ismerkedtek meg. Amerika leghasznosabb növényei az újkor elején csak mint botanikai érdekességek jöttek számba s egyiknek-

TENGERI HAJÓ A XVI. SZÁZADBAN.

Az Athenaeum r.-t. nyomása.

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

másiknak használata ellen írók, orvosok és közgazdák néha hevesen tiltakoztak. A *burgonyát* a spanyol gyarmatokból 1565—85 közt angolok (Hawkins, W. Raleigh, Drake) hozták először Európába; magában Spanyolországban, mint csemege, csak napjainkban, a spanyolok amerikai uralmának teljes elvesztése után jött divatba. De úgy elterjedt mindenütt, hogy ma körülbelül 1200 fajváltozatát ismerjük. A *dohány*, melyre Columbus már Guanahaniban figyelmes lett, Jean Nicot portugáliai francia követ figyelméből csak 1560-ban, V. Károly halála után került Franciaországba; nyolc esztendő múlva Bornemisza Pál püspök már az erdélyiekkel is megismertette. A *tengerit* Spanyolországban 1520-ban, Olaszországban 1560-ban vetették először. Őstermeléssel foglalkozó hazánk maga is milliókat köszönhet Amerikának, melynek mind a négy százada meghozta a maga ajándékát: a XVI. század a *dohányt* és *paprikát*, a XVII. a *tengerit*, a XVIII. a *burgonyát* s a XIX. az *akácját*. A »nagyipapájú, kevés dohányú« magyar termeli ma Európában a legtöbb dohányt, mely 560.000 m.-mázsa után 80—90 millió koronát jövedelmez az állam-

79. ábra. Banküzlet a XVII. században.

nak. Paprikát a XVI. század végén hazánkban már sok helyütt vetettek; ma egész Európában hazánk termeli és fogyasztja a legtöbb paprikát, mely valóságos magyar fűszer lett. A tengeriből Magyarországon most évenként 33 millió hektoliter terem: több mint Európa akármelyik más országában. A burgonya ültetése miatt a XVIII. század elején a felvidékiek még lázongtak, a század vége felé pedig az alföldi vármegyék gúnyosan kérték II. Józsefet, küldjön ültetéséhez értő embereket; ma ez a növény hazánkban száz millió értékű táplálékot ad. Az egész Földön ma másfél milliárd hektoliter burgonya terem, a búzánál, rozsnál kétszeresé több. Akácfa nélkül ma el sem képzelhet-

jük alföldünket. A gyapot (pamut), kakaó, kaktusz, ananász, kínahéj, stb. mind Amerikából való, mely ezért gabonaféléket, gyümölcsfákat, szőlőt, lent, kendert, kávé stb. kapott cserében az óvilágtól, különösen pedig hasznos háziállatokat, mikre legnagyobb szüksége volt. A termények s háziállatok kicserélése következtében a mezei gazdálkodás és az állattenyésztés világszerte módosult; pl. Erdélyben a XVII. században a törvények már tiltották a tengeri túlságos művelését, mely a gabonaféléket majdnem kiszorította.

A felfedezéseknek legtöbb hasznát mégsem a földművesek, hanem azok az *iparosok* látták, kik a gyarmatáru-cikkeket feldolgozták és forgalomba hozták. Ezek, különösen az ötvösök, posztósok, fegyverkovácsok, takácsok stb., rendkívül meggazdagodtak. Míg a legények naponként 16 órát is dolgoztak, maguk a mesterek, a polgárok általában véve jólétben és kényelemben éltek. A nemesek, lovagok, kik továbbra is rosszul művelt földjeik csekély jövedelmére szorultak, adósságokba verték magukat és semmiesetre sem versenyezhettek a tőkepénzesekkel. Akárhány bankárnak — pl. egy Fuggernek, Welsereknek, Holzsuchernek — több készpénze volt mint magának az államnak. Az uralkodók mindenképen kedvükben jártak; pl. V. Károly Dél-Amerikában az egész Venezuelát a Welsereknek adta és csak akkor (1556) vette tőlük vissza, mikor rablógazdálkodásukat látta. Az államok kiadásai, a nagy katonaság és hivatalnoksereg tartása stb. következtében, oly rohamosan emelkedtek, hogy csak az adók szaporításával és kíméletlen behajtásával segíthettek magukon. A jobbágy némely államban alig dolgozhatott többé magának; pl. a magyar jobbágy 23-féle adót fizetett a töröknek, ugyanakkor azonban a magyar királynak, esetleg az erdélyi fejedelemnek, sőt, ahol ezeknek határai érintkeztek, mind a háromnak is kellett adóznia. »A szegény juhnyáj egyszerre 2—3 úrnak adta oda tejét, gyapját.« Alig van ehhez fogható példa az európai történelemben. De máshol is szomorú volt a nép helyzete; pl. Németországban 1555-ben a törvényhozás behozta az örökös jobbágyságot, mely már maga a leplezett rabszolgaság.

A spanyol jobbágyok és kézművesek kezdték meg az európai nyomorúságok elől való *kivándorlást*; a mórokat pedig maguk a rövidlátó és vakbuzgó királyok kényszerítették az afrikai kivándorlásra, minek következtében a földművelés és a kézműipar mindenütt érezni kezdte a munkások hiányát. 12 érsek és 54 püspök igazgatása alatt 200.000 pap, 9000 kolostorban 70.000 barát, 3000 zárdában 25—30.000 apáca Spanyolország ötödrészenek volt ura s évi jövedelmét 10½ millió aranyra (350 millió koronára) becsülték; 26 herceg, 72 marquis, 124 gróf, 9 algróf kezén viszont akkora birtok volt, mely 7 millió aranyat (230 millió koronát) hajtott. A megmaradt földbirtok körülbelül 300.000 kisebb nemes között oszlott meg. Spanyolországban, hol a XVI. században ellenség nem járt, a XVII. század elején már óriási területek hevertek parlagon. A mórok rétöntöző csatornái beomlottak vagy kiszáradtak, a szőlők, olajfakertek elvadultak, az ország népessége száz esztendő alatt tíz millióról ötre csappant. *Németalföld* ellenben épen mostan kezdte meg óriási csatornahálózatának készítését, mellyel a mezei gazdálkodást egészen új irányba terelte. A takarmánynövények értékére jóformán ő figyelmeztette a világot

s kertészetével, például a tulipánhagymák termelésével, roppant jövedelemre tett szert.

1620-ban egy magyar utazó (Sz. Csombor M.) megírta Hollandiáról, hogy ott »nagyrendbeli ember is« hetenkint csak kétszer eszik meleg pecsenyét, de azt is, hogy nincs egyetlen egy kinnjáró koldusa sem ; a nyomorékokat kórházba, a dologkerülőket javítóintézetbe teszik. Dániától ugyan az Úr-Isten és a természet teljességgel nem tagadta meg a föld zsirját, az újkor elején Belgiumból hozatott kertészek Amager szigetét pedig máris nagyon jövedelmezővé tették, mégis csak »a tenger az ő minden szőlejük és gabonájuk«; az hajt nekik mindenféle hasznot, mert a gazdag kereskedik, a szegény pedig halászatból él. Angliában — utazónk szerint — drága lehet a szántóföld, mert körülkerítik s legtöbbet a juh- és baromtenyésztés jövedelmez. A takarékos hollandival szemben csodálja a költekező angolt, ki az első szem cseresznyéért 65 garast is kiad, hogy szeretőjének kedveskedjék vele. Angliának még földművelő jellege volt ; Londontól Dover felé gyalogolva, két mérföldnyi úton is alig juthatott földél alá. Franciaországban a szőlőhegyeket csodálta, melyek néhol hét mérföldre húzódnak ; a búzaföldeket, melyek néha Spanyolországot is ellátják ; és irigyelte Lotharingia embermagasságra növvő fűvét. »Nem tudja, a természet mit tagadott volna meg tőle az egy — verébmadáron kívül.« Németországnak bőven van bora, búzája, gabonája, de »nagyehető« és nagyszámú népének még sem elég. Csehországnak sok a szántóföldje, rétje ; sok és bő fű, rozs, búza, árpa, zab, tönköly terem rajta ; bora is sok helyen van. Lengyelország déli részében a szegény lakósok körülkerítették szántóföldjüket, gyümölcsösüket, komlótáblájukat. Poroszország »gyümölcsstermő, gyönyörű és boldog tartomány«. A Perzsiába küldött Kakas István császári követ kísérelője, Tektander, 1602-ben Orosz- vagy Muszkaországot mocsaras, bozótos, sok helyen egészen pusztá földnek találta. Gyümölcse egyáltalában nincsen ; Moszkva környékén néha ugyan bőven terem a gabona (árpa, zab, búza), de rossz terméskor, mint épen az ő ottjártukkor, nagy ínség dühöng. A tatárok nagyon kevés gabonát termelnek, a kenyeret nem is ismerik, hanem a nagyban tenyésztett juhok és lovak húsból élnek.

Európának még a nagybirtokokon is voltak *szabad parasztjai*, de újra voltak rabszolgái is, holott a középkor kereszténysége mindenütt buzgólkodott felszabadításukon. Nem is ezt terheli a felelősség, hogy 1600 táján épen hazánk török hódoltsága lett a világ legnagyobb rabszolgapiaca, hová keresztény foglyok vásárlására a kereskedők Ázsiából is eljártak. Délnyugati Európát a portugálok látták el afrikai néger rabszolgákkal. Amerikában a durva hódítók csakhamar szintén követték példájukat. Mindjárt eleinte rablógazdálkodást folytattak, nem törődtek a munka nagyságát megszabó törvényekkel s a bányákban, a gyöngyhalászatnál, az ültetvényeken alkalmazott gyöngé indiánusokat hallatlan kegyetlenségek közt kényszerítették erejüket meghaladó dologra. Igy a legelőször felfedezett Antillák őslakószai egy emberöltő alatt kipusztultak. 1505-ben Ferdinánd már megengedte, hogy a lázadókkal rabszolgák módjára bánjanak s tüzes vassal bélyegezzék meg őket. Valóságos hajtóvadászatot tartottak rájuk. *Las Casas* kubai rabszolgakereskedő, most már plébános, ismé-

telve járt érdekükben a királynál, sőt könyvet is írt, melyben végromlásukért az uralkodó rendszert tette felelőssé. Művét eltiltották ugyan, azonban az intéző körök figyelmét megragadta odavetett eszméje, hogy a gyöngé indiánusok helyett *néger* szabad munkásokat kellene szállítani Afrikából. Spanyolok és portugálok az arabokkal vívott harcaikban már régebben is hoztak néger rabszolgákat délnyugati Európába, 1501-től pedig Amerikába is szállítottak spanyolországi mohammedánus rabokat s 1506-tól fogva portugáloktól vásároltak négereket. 1511-ben a sevillai kereskedelmi kamara egyenesen megengedte a néger rabszolgák kivitelét. I. Károly spanyol király 1517-ben Las Casas meghallgatásával ily előzmények után hatalmazta fel Breza marquist, hogy a gyarmatokat rabszolgákkal lássa el. Ettől fogva évenként (különösen a Breza szabadalmát átvevő genovaiak) körülbelül 4000 rabszolgát szállítottak Amerikába, hol a cukornád művelése s általan az ültetvényrendszer meghonosodása miatt mind több munkásra volt szükség. Las Casasnak az indiánusok érdekében tett javaslata korunkig mintegy 40 millió néger szabadságába került.

Az első felfedezéseket hatvan esztendő múlva már vallásháborúk követték, melyek egy századig tartván, néhol tönkre tették az új műveltséget. Azzal a gazdagsággal, amelyre Angolország és a kis Németalföld a korszak végén tett szert, kiáltó ellentétben áll a Habsburgok államainak (Spanyol-, Német- és Magyarországnak) szegénysége. A harmincéves háború legjobban Németországot viselte meg. A kis Württemberg veszteségét mai pénzben négy milliárd koronára becsülik. A kis Hessenben 36.000 ház hevert romokban. Nassau fővárosának, Wiesbadennek főtere cserjés, bozótos hely lett, ahol nyulakra, foglyokra vadásztak. Az egykor olyan gazdag Pfalzban csak néhány száz ember lézengett. A frank kerületi gyűlés elrendelte, hogy minden ember két feleséget tartson, papok is házasodjanak s kolostorba csak a hatvan esztendőnél idősebbek mehessenek. Augsburg lakossága 80.000-ról 16.000-re, Aachené 60.000-ról 25.000-re, Csehországnak 3 millióról 800.000 főre apadt. Szászországban farkaszámra kóboroltak a farkasok. Azt beszélik, néhol akadtak német szülék, akik — mint Erdélyben Basta idejében — gyermekük holttestét ették meg vad éhségükben. Oroszországban a húsos kalácsba (pirogba) Kakas István szerint (1602) emberhúst is aprítottak s az ostromolt városiak emberhúst is ettek. A Balkán-félsziget és hazánk törökkorbéli nyomoruságai elég ismeretesek; Kecskemét, Nagykőrös, Hódmezővásárhely óriási határai az elpusztult falvak területének beolvadása következtében akkor keletkeztek. A vallásháborúkban elsősorban épen a *templomok* pusztultak el; Németországban egész nemzedék nőtt fel anélkül, hogy templomba járhatott és vallása tanításaival, a kátéval megismerkedhetett volna. Boszorkányégetések épen nem tartoztak a ritkaságok közé; Würzburgban 1629-ben 200-at égettek el. Azok, akik 20—30 éven át katonáskodtak, a béke idejében nem akartak dolgozni, nem is értettek hozzá; loptak, raboltak, hogy megélhessenek. Nálunk is elszaporodtak a »szegénylegények« és a martalócok. A hajdúk töröknek, magyarnak, németnek egyaránt rémei voltak, míg Bocskay állandóan le nem telepítette őket. Szörnyű dolgokat írnak a krónikások az erkölcsök elvadászásáról s a roppant szegénységről, melyet Németországban a földművelés, ipar és kereskedelem nagy hanyat-

lása okozott. Anglia a westfáli béke esztendejében már győzelemre vezette azt a forradalmat, melynek egyik legfőbb célja épen a pénzügyi romlásnak, a nép elszegényedésének megakadályozása volt. Erzsébet királyné 400.000 font sterling (9,600.000 korona) adósságot hagyott az első Stuartra ; nem sokkal többet, mint amennyit ma Magyarország csak az Angliába szállított tojások és csirkék árából is kifizethetne. Ez az adósság négy évtized alatt megnégyszereződött, de még mindig csak ezredrésze volt Nagybritannia mostani 16 milliárd fontnyi adósságának ; ami eléggé mutatja, harmadfél század alatt a közgazdaság terén mily óriási erőfeszítéseket kellett tenni, hogy az adózó nép *ilyen* terheket megbírjon. Ezt a feladatot Angliánál az újkor egy állama sem oldotta meg jobban.

VI. FEJEZET.

AZ ANGOL FORRADALOM.

I. A népfelség elve.

WESTFÁLENI BÉKE megkötése előtt húsz esztendővel *Phe-*
lips Róbert az angol parlamentben azt állította, hogy az ő
monarchiájuk az egyetlen, amely eredeti jogait és eredeti
alkotmányát megőrizte. A Stuart-ház azonban szívesebben
vette *Raleigh* Walternek azt az elméletét, hogy az alattvaló-
kat vasbilincs kösse a királyhoz, a királyt csak pókháló csa-
tolja népéhez. A két első Stuart Isten kegyelméből, a nép
megkérdése nélkül, korlátlanul akart uralkodni. Hét ízben
oszlatták fel a parlamentet, amely ellenkezni mert velük és
saját jogaira hivatkozott. S kitűnt, hogy, mint a magyar országgyűlés,
mindaddig a parlament is csak sérelempanaszló (gravaminális) politikát
űzhet, míg királyát nyílt felkelésben nem kényszeríti alkotmányos ural-
kodásra, melynél többet, valami erőszakos újítást, egyik sem követelt.
Míg azonban nálunk — az osztrák örökös tartományokkal és Németországgal
szemben — ez a küzdelem az ország függetlenségét is örökösen kockáz-
tatta, Angliában a harc csak a nemzet és királya jogkörének szabályozása
miatt folyt s bár a jogaiból kiforgatott egész emberiséget érdekelte, belügyi
kérdés maradt, melyet egyetlen egy kíméletlen forradalomban határozottan
tisztázni lehetett. A felségjogok túlzásaival szemben a parlamentnek két

A kezdetű Wy-
cliffe 341 oldalnyi
angol új testa-
mentumából.
(Mr Quaritsch tu-
lajdona.)

hatalmas fegyvere volt: a kormányzat felelősségének
elvé és az adó évről évre való megszavazásának joga.

Azonban *I. Károly* (1625—49) annál jobban
megtanulta apjának azt a hozzá jambusokban írt szo-
nettjét, mely arra oktatta, hogy isteni jelleget Isten
nem hiába ad a királyoknak. Jogara adja hatalmu-
kat a trónon; ahogy tehát alattvalóik engedelmesked-
nek nekik, viszont ők is úgy féljék és szolgálják az

Istent. »Ha tehát boldogan akarsz uralkodni, vigyázz égi királyunk törvényeire; az ő törvényeiből vedd minden törvényünk eredetét s mindig az ő helytartója

I. KÁROLY ANGOL KIRÁLY. (1625—1649.)

(Van Dyck képe a párisi Louvreban.)

Az Athenaeum r.-l. nyomása.

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

maradj. Jutalmazd meg az igazat, légy állhatatos, igaz és becsületes. Fojtsd vissza büszkeségedet, védelmezd az igazságot s mindig úgy járj, mintha Isten előtt járnál. Védj az istenest, ostorozd az istentelent. Így uralkodói erényekben ragyogsz és teljesen hasonlítasz isteni királyodhoz.« A király azt hitte, az apai intelem értelmében cselekszik, mikor hazaküldte a parlamentet és börtönbe csukatta Eliotot, ki *Buckinghamet*, a mindenható minisztert Sejanushoz hasonlította. »Ha ő Sejanus, akkor én Tiberius leszek«, fakadt ki a király s *ex-lex* állapotban szedette az adót. Egy buckingshamshirei ifjú nemes azonban, *Hampden* János, a magna chartára hivatkozva megtagadta a törvénytelen adó fizetését, amit az ellenzék vezetői: Wentworth és a kiszabadult Eliot is követtek. A megszorult király tehát harmadszor is összehívta a parlamentet, de megnyitójában (1628 márc. 17) parlament nélküli uralommal fenyegetőzött, ha továbbra is »fösvénykednek«. Az egész parlament egyetlen egy ellenzékké alakult át és csupán két árnyalatról lehetett szólni, mint nálunk 1861-ben, hol Deák Wentworthnak, Tisza Eliotnak felelt meg. A *jogkérés* (Petition of rights), a régi törvények részletes fejtegetése után figyelmeztette a királyt, hogy a parlament hozzájárulása nélkül többé ne írjon ki adót és kölcsönt, ilyenek megtagadásáért senkit se büntessen; a polgárok szállásairól távolítsa el a katonákat és hajósokat s katonai törvények alá egy polgárt se vessen. Midőn ezt mint jogukat és szabadságukat *kéri*k, egyúttal kijelentik, hogy a minisztereknek a törvény értelmében kell szolgálniuk. A király 1628 június 7-én hosszas habozás után megerősítette Angliának ezt a második alaptörvényét, mire London meghúzatta a harangokat és világított. A parlament abban a reményben, hogy a király ezentúl alkotmányosan uralkodik, a kért adót megszavazta. Midőn azonban perbe akarta fogni az eddigi bajok okozóját, Buckinghamet, a király elnapolta a parlamentet, a nagyvezír minisztert pedig *Felton* éppen akkor gyilkolta meg (aug. 23), mikor hajóhad élén a francia hugenották megsegítésére készülődött. Örökségéből a bel- és külügyek vezetését *maga a király* vette át.

Nemcsak uralkodott, hanem kormányzott is; ami annál nagyobb baj volt, mert az 1629 januáriusában újra összeült parlament bolygatni kezdte a felelősség kérdését. Abban a vitában, amelyben Huntingdon 29 éves követe, *Cromwell* Olivér, első beszédét tartotta, a parlament pálcát tört a kormány egyházpolitikája fölött. Az anglikánus egyház katolikussá tételétől tartva, kálvinista szellemben nyilatkozott; majd pedig kijelentette, hogy a költségvetést (budgetet) ezentúl csak úgy szavazza meg, ha a kormány tételről tételre kellő *felvilágosításokat* ad. Mielőtt emiatt feloszlathatták volna, Eliot indítványára a ház óvást (remonstration) tett. A haza és a szabadság árulójának jelentette ki, aki újításokat tesz a vallásban, a pápaságot, arminianizmust (ezt a hollandi felekezetet) tűri, a meg nem szavazott tonna- és fontpénz beszédét tanácsolja, előmozdítja, vagy aki megfizeti ezeket a törvénytelen vámokat. A ház ezután *elnapolta önmagát*, a király azonban, saját jogának megmutatása végett, külön oszlatta fel. Eliot, Pym, Holles és néhány más ellenzéki »vipera«, mint felségsértő és lázadó, börtönbe került. Eliot ott is halt meg, mert a törvénszegő királytól — társai módjára — nem kért bocsánatot. Ahogy Eliot meghalt a parlamentért, hogy megmentse annak lényegét, nemsokára a királyság elve

is úgy követelte meg a maga áldozatát. Károly király egyidőben fogadkozott, hogy aszerint engedi tanácskozni a parlamentet, amint munkássága gyümölcsét jónak vagy rossznak találja. Ennek a gyümölcsnek azonban keserű volt az íze és a király torkát »megszakasztá vala«.

A király kijelentette, hogy személyes sértésnek tekint minden sürgetést, izgatást, mely a parlament újból való összehívására irányul. Míg a Tudorok közül egy VIII. Henrik és Erzsébet tele pénztárral rendelkezve is megtartotta az alkotmány külső formáit, ez az üres zsebű Stuart 1629 óta mellőzte azokat, anélkül, hogy állandó hadserege vagy legalább bizonyos népszerűsége lett volna ilyen merész kísérlethez. Gusztáv Adolfnak Bethlen Gáborhoz küldött követe, Strassburg Pál mindjárt az abszolutizmus elején megjegyezte, hogy Anglia gazdag és népes ország ugyan, de romlott a kormánya; Spanyolországgal szemben beérte az ellenségeskedés pusztító kinyilatkoztatásával, a franciák ellen pedig a legalkalmatlanabb időben emelt fegyvert. A hugenottákat Károly épen akkor engedte bukni, mikor (1629) a Habsburgok lenyűgözték a német protestánsokat s elsősorban spanyol érzelmű tanácsosaira hallgatott. *Weston* kincstártó monopóliumok behozatalával, elfelejtett adónemek felújításával, a meg nem szavazott adók behajtásával s a forgalom emelésével olyan jó rendben tartotta a kincstárt, hogy már valóságos Sullynek érezte magát. A kincstár ellen indított perekben a bírák nagy része az igazságnál is többre becsülte saját előmenetelét s kedvezőtlen ítélettel nem akarta magára vonni a király haragját. A kivételes főbüntetőtörvényszék (melyet a tanácssterem csillagos mennyezetéről *csillagos kamarának* neveztek) a király titkos tanácsosa és önkényes uralmának legkészségesebb eszköze; a még Erzsébet idejében alakított *fontos bizottság* pedig, az inkvizíciónak anglikánus kiadása a sajtó- és szólásszabadság megátalkodott ellensége volt. *Laud* londoni püspök, majd canterburyi érsek ennek segítségével és katolikus kölcsönvételekkel akarta megszilárdítani az anglikánus egyházat s elnyomni a puritánusokat. Ha valakinek eszébe jutna, hogy összehasonlítsa Arbuezt és Laudot s ne csak szándékaikat, hanem azt a jó másfél századot is tekintetbe vegye, mely világnézletben, erkölcsökben, a vallás elterjedtségében és műveltségében köztük áll és számbavenné a Leightonra, Prynne-re s más rajongó írókra kimondott ítéleteket, nagyon kétséges, Arbuezt találná-e szigorúbb és gyűlöletesebb inkvizitornak. Pedig egyénileg Laud is a legderekabb és legjellemesebb férfiak közé tartozott. Londonnak egymagának 1300 papja, az egész országnak 25.000 egyházközsége volt s így Laud hatalmas hadsereggel rendelkezett. »Kétségkívül igen boldog Angolország, — mondta 1628-ban Horváth János — mert Krisztus igéivel együtt farkasok (eretnekek) nélkül élvezheti a szentegyház a legteljesebb békét.« Nem vette észre, hogy Angliát igen nagy válság fenyegeti.

Pedig a *Petition of rights* megteremtője, *Wentworth* Tamás Buckingham megöletése után mint az északi tartományok kormányának elnöke, 1632 óta pedig mint Írország helytartója volt a kormány lelke. A vaskezü elvtagadó mindenütt példás közigazgatást teremtett. A meg nem szavazott adók beszédésére, törvénytelen katonaállításra s egyáltalán arra bátorította a királyt, hogy kövesse XIII. Lajos példáját, ki 1614 óta Franciaországban országgyűlés nélkül

uralkodik. Coventry pécsetőr viszont azt tanácsolta a királynak, hogy a hajóhad céljaira ne csak a partok lakosait adóztassa meg, hanem az egész országot, más szóval, hogy *egyenes adót* vessen ki az államra, de a régi ship money (hajópénz) neve alatt, mi 1635 augusztus 4-én meg is történt.

John Hampden azzal, hogy a törvénytelen 20 shilling hajópénz miatt pert indított a király ellen, sok ezer koronát kockáztatott; de kockára tette vele magának a királynak koronáját is. Pörét elvesztette, de pör nélkül a király most már egyetlen egy shillinget sem hajthatott be, mert mindenki megtagadta az adófizetést. Hampdent a haza atyjának s olyan révkalauznak nevezték, aki a hajót viharok és zátonyok közt vezeti.

Wentworth ezalatt Irországban az állandó katonaság és a felvilágosult önkényes uralom szervezésével bajlódott, Laud érsek pedig nemcsak az európai, hanem az amerikai Angliában is általánossá akarta tenni a püspöki egyházat. Azt a mélységes ellentétet, ami az ő »pápistas« protestánsága és a Knox-Melville-féle skót kálvinistaság közt támadt, kifejtette W. Cooper gallowayi skót püspök, kinek könyvét (Hét napoki együtt beszélgetésök két összetalálkozott embereknek) Medgyesi Pál Debreczenben azonnal (1637) lefordította magyarra. Könyve ugyanazon presbiteriánus alapon állt, mely ellen hazánkban is erősen fellépett a helvét hitv. egyház és egynek vévén azt »a botrányos, gyalázatos és rágalmakra vezető, mielőttünk egészen gyűlöletes« puritánizmussal, vagy épen independentizmussal, már 1638 szeptember 22-én törvényt hozott, hogy a hollandi és az angol egyetemekről kikerült magyar teológusok írásban kötelezzék magukat a kálvinista elvek követésére. A skót presbiteriánusok akkor már vallásszabadságuk védelmére készültek. Egyházuk demokrata szellemével ellenkezően Cooper is püspöknek nevezte magát s 14 skót főpap közül 9 ült már a titkos tanácsosok között. A sok mindenféle udvari kitüntetésre gyorsan következett azután a perthi öt pont, mely az angol államegyház egyes szertartásainak utat nyitott a skót kálvinisták közé; 1637-ben Laud, vagy inkább a király már el is rendelte, hogy a skót püspökök segítségével anglikánus mintára kidolgozott új *szertartásos könyvet* (common prayer book) Skótszág minden templomába hozzák. Mikor azonban az edinbourghi St. Giles-templomban 1637 július 23-án csakugyan az új szertartás szerint tartottak istentiszteletet, a miscmondó papot kikergették, a feszületeket összetörték, a székes-egyház ablakait beverték. Izgalom fogta el az egész országot s így csak nagyon kevés püspök merte kihirdetni a szertartásos könyvet.

A nemesek hiába szólítván fel a királyt ennek visszavonására, mint 1588-ban, most is *szövetséget* (covenant-ot) kötöttek vallásuk és alkotmányuk védelmére. Megesküdtek, hogy minden más vallás ellen küzdenek, a parlament jogait, szabadságait s a király hatalmát védik, a lázadókat s rosszakarókat megbüntetik. 1638 március elsején nagybőjtöt tartottak Isten és Izrael szövetsége megújításának öröme és a sok ezernyi nép testvériesen, sírva ölelkezett össze. Hamilton királyi biztos maga is figyelmeztette urát, hogy a skót népnek joga van az ellenállásra. Károly mégis felozlatta a glasgowi zsinatot (1638 november 21), mely azonban nem engedelmeskedett, hanem letette a püspököket, eltörölte a püspökségeket, a szertartásos könyvet, a perthi cikkeket

s visszaállította a prezbiteriánizmust. Az ideiglenes kormány körülhordoztatta a vörös keresztet, hogy fegyverre szólítsa az ifjúságot. A forradalmi sereg élére Leslie Sándor állt (egy hat század előtt Angliába telepedett magyar ember ivadéka) s Gusztáv Adolf iskolájában megedzett tisztjeik vezetése alatt a skótok csakhamar harcra készen álltak »pro deo et libertate«. Richelieu pénzt ígért arra az esetre, ha az angolok a spanyolokkal szöveteznek. A megrettent király 1639 június 18-án Berwickben megígérte a skót parlament összehívását és sérelmeik orvoslását, de elégette ezt az oklevelet, midőn meghalotta, hogy — a parlament megnyitását be nem várva — a skót zsinat 1639 augusztus 12-én ismét és végképen *eltörölte a püspöki egyházat*.

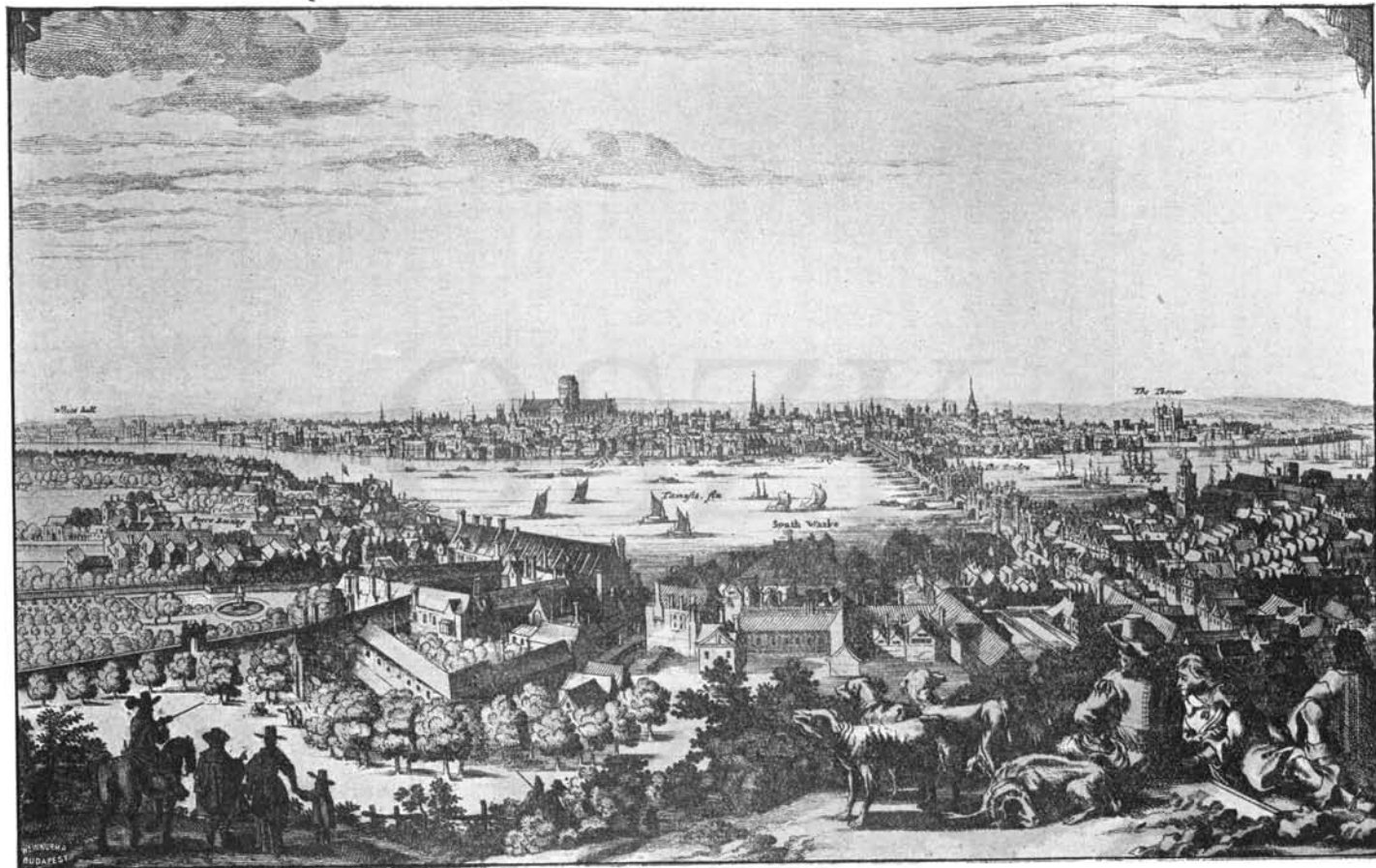
Wentworth, mostantól fogva *Strafford* grófja, Írországban azonnal 8000 katonát szerelt fel a király védelmére. Tudta, hogy ellenségei »inkább budai basának, mint keresztény miniszternek« tartják; de úgy hitte, hogy »a zsákmányra bocsátott koronát, egyházat és népet nyájas kacsintásokkal, kecses mosolyokkal nem ragadhatja ki a forradalmiak kezéből«. »Végső kényszerűségében, erősebb eszközökre utalva«, az ellenforradalom élére állt; előbb azonban rábeszélte a királyt, hogy színleg visszatérve az uralkodás alkotmányos rendszeréhez, Londonba hívja össze a parlamentet. A nemzet tizenegyévi szenvedés után is higgadt, mérsékelt szellemű követeket választott. Az 1640 április 13-án megnyílt országgyűlésen *Pym* (mint nálunk 1861-ben sok tekintetben hasonló körülmények közt Deák) két óráig tartó beszédben ostromozta az abszolutizmus szolgáit s egyenesen a

80. ábra. John Pym.

királyt hitta fel, hogy őszintén segítsen a nép bajain. Beszédének hatása alatt a ház elhatározta, hogy — a királyi napirendet megfordítva — előbb a sérelmeket tárgyalja és csak azután foglalkozik a skótok ellen kért segítség kérdésével. A mult bűneinek szigorú bírálatával egyszersemindenkorra lehetlenné akarta tenni az önkényt, *Hampden* pedig egyenesen a skótokkal való kiegyezést javasolta. A csalódott király tehát május 5-én feloszlatta az alig három hétig tartó ú. n. *rövid parlamentet*. A papok gyűlése (convocation) és a peerek yorki tanácskozása a magából adott, London pedig kölcsönzött pénzt a királynak. Ilyképen azonban nem lehetett boldogulni az augusztus 20-án betört skótok ellen; a király tehát november 3-ára újra összehívta az országgyűlést. Ez az ú. n. *hosszú parlament* jog szerint csak húsz év múlva, más idők más emberei előtt ért véget s nemcsak Angliának, de talán az egész egyetemes történelemnek *leghosszabb országgyűlése* volt. A kormány hibás rendszere Pym táborába, egyetlenegy ellenzékbe hajtotta az egész országot, mely készen állt, hogy életre-halálra küzdjön az abszolutizmusnak még gondolata ellen is.

Európában akkor Anglián kívül csak hazánkban történhetett meg, hogy az országgyűlésen a kormánynak egy híve se legyen.

81. ábra. London a XVII. században.

A király segítséget kért a skótok ellen, mire a parlament azzal felelt, hogy 40 bizottságot alakított a sok ezer panasz megvizsgálására. Felelősségre akarta vonni azokat a minisztereket, kik tizenegy év alatt többször sértették meg a szabadságot, mint amennyi törvénytelenéget Anglia a normann hódítások óta látott. Straffordot felségárulás (high treason) címén a ház csakugyan vád alá helyezte, a Towerbe csukatta Lauddal és másokkal együtt, a király anyósát és rossz szellemét, Medici Máriát, az országból kiutasította, a sajtószabadság vértanuit börlőneikből kieresztette, a sajtót szabaddá tette, a hajópenz szedését törvénytelennek nyilvánította, a kivételes törvényszékeket (első-sorban a csillagos kamarát és a fenséges bizottságot) eltörölte, s kimondta, hogy a parlament háromévenként — esetleg királyi összehívás nélkül is — egybegyűlhet. A király panaszkodott ugyan, hogy koronájára teszik kezüket, de viselte bűnös politikájának következeit. 1641 februáriusában szentesítette a törvényeket, s ellenzékiekből alakított minisztériumot. Március 22-én a 80 peerből álló parlamenti bíróság előtt megkezdődött *Strafford pöre* is, mely a becsstelenségről szóló törvény (bill of attainder) szentesítése után halálos ítélettel s május 12-én a miniszter kivégzésével végződött.

A győztes parlament, mely állandónak nyilvánította és testőrséggel vétette magát körül, a korlátlan királyságot minden eszközétől meg akarta fosztani. Az alsóház megtette, mire Milton röpiratokban, London városa kérelemben, Cromwell, Haselrig és Vane szenvedélyes beszédekben sürgette: eltörölt minden érsekséget, püspökséget, papi méltóságot. A felsőház azonban nem akart ilyen gyökeres újítást, a király pedig Skótországba indult, hogy kibéküljön a felkelőkkel s talán meg is nyerje a parlament szétverésére. Ettől tartva, a parlament *ellenőrző bizottságot rendelt a király mellé*. Pym elnöklete alatt teljes hatalmú *országos bizottságot* alakított, önmagát pedig elnapolta.

A király *Skótországot* a külön kormány, külön parlament, külön hadsereg, külön egyház elismerésével nemcsak megnyugtatta, hanem egyelőre meg is nyerte magának. Most arról volt szó, hogy megnyerje az *ireket* is, akiknél az angol parlament politikája következtében rombadőlni készült minden, amit Strafford alkotott: a külön kormány, külön parlament, külön hadsereg és külön (katolikus) államegyház. A kelta eredetűkre, kat. hitűkre büszke irek Roger *More* s mások vezetése alatt az angol parlament ellen már október 23-án felkeltek és — ahogy november 5-én az angol parlamentben túlozva beszéltek — csakhamar 200.000 protestáns angolt vágtak le. Anglia bosszút lihegve fogadta azt a hírt, mely századok multán is megdobogtatta a költő Moore Tamás szívét. A parlament első gondolata az volt, hogy vérbe fojtja a szabadságharcot, melyét istentelen rabszolgalázadásnak tekintett. Sereget azonban nem bízhatott a »pápistasággal« gyanúsított királyra, ki az irekkel együtt könnyen ellene fordulhatott volna; hogy tehát lehetetlenné tegyen minden reakciót, *Pym* indítványára november 22-én kétheti vita után csekély szótöbbséggel elfogadta a *great remonstrance*-ot (nagy megrovást), mely a katolikusok ellen 206 pontban sürgetett előterjesztést.

A Skótországból november 25-én hazatérő királyt az irek és a *great remonstrance* forradalmának, egyúttal azonban egy mérsékelt ellenzék meg-

alakulásának a híre fogadta. A mérsékelték parlamenti mindenhatóság nélkül akarták a feltétlenül alkotmányos királyságot; a belőlük alakult Hyde-Falkland-kormány azonban gyöngének bizonyult a puritánusok ellen. A nép amazokat, az udvar embereit, szépen kivaszt, kikeményített ruhájukról *gavallérok*-nak nevezte; ezek pedig *kerekfejűek*-nek (roundheads) csúfolták a rövidhajú puritánusokat. Mostantól fogva negyedszázadon át ez a két gúnynév fejezte ki az Angliában uralkodó politikai ellentéteket, amelyek egyre növekedtek. Pl. a parlament vád alá helyezte a püspököket, kik a tüntető nép miatt a felsőházba nem járhatván, a nélkülök hozandó törvények ellen tiltakoztak. Viszont nem engedte elfogatni az ellenzék »felségáruló« vezéreit (Pym, Hampden, Haselrig, Strede, Holles), akikért a király fegyveresek élén nyomult a parlamentbe. A tanácskozása szabadságában megsértett parlament elnapolta üléseit. Rendre ügyelő állandó bizottságot alakított, melynek ülésin, a londoni polgárság és nemzetország oltalma alatt a keresett öt követ is résztvett, s a Themse matrózai a parlament mellett tüntettek. A király 1642 január 10-én udvarával bosszúsan távozott Windsorba. London városát csak hét esztendő múlva látta viszont, midőn — bakója elé vezették. 11-én az öt követ a győztes nép óriási tüntetéseit közt foglalta el helyét a parlamentben.

Mindenütt forradalmi szellő lengedezett. Február 5-én a felsőház is elfogadta azt a billt, mely szerint a püspököknek nincs ottan többé helyük. S a király, még nagyobb bonyodalmaktól tartva, megerősítette ezt a törvényt, sőt, az ellenzék nagy meglepetésére, most már maga sürgette az egyház alkotmányának és a szertartásos könyvnek átalakítását. A király sietett skótjaihoz, kikhez szintén uralkodói köteleességek szólították, a királyné pedig Franciaországba kísérte menyasszonyleányát s a korona ékszereit is magával vitte. Pym észrevette a két utazás közös célját. Erélyesen hangoztatta, hogy az állammal, sőt a korona ékszereivel sem a király rendelkezik. Indítványára a parlament 1642 március 2-án kijelentette, hogy az ország védelméről önmaga gondoskodik; június 17-én kimondta, hogy a haza veszélyben van; július 12-én pedig elhatározta, hogy a parlamenttől függő hadsereget szervez. Ily körülmények közt a várak parancsnokai s az ezredek a királlyal és az országgyűléssel szemben olyan dilemmába jutottak, mint a magyarországiak 1848 októberében. A közönség ajándékokkal és kölcsönökkel segítette a parlamentet; pl. Hampden, ki egyszer 20 shillingért pörölt, egymaga ezer fontot (25.000 koronát) adott, Cromwell ötszázat. Szakításra azonban csak akkor került a sor, mikor az udvar, mely Yorkban *fiókparlamentet* akart szervezni, követeléseivel teljesen visszautasította a parlamentet, mely erre megalakította a *közbátorsági bizottságot* és kész hadserege élére *Essex* gróftot állította. Az ellenzék vezérei a seregnek is munkás tisztjei lettek s a puritánus prédikátorokkal vetekedve buzdították a népet a protestáns vallás és az ország szabadságának védelmére. London egymaga hat ezredet és sok ezer nemzetőrt küldött táborba; pénzt, ezüstneműeket, ékszereket, még jegygyűrűket is nagy mennyiségben adakozott a szabadságharc céljaira. De míg Bocskay, majd Bethlen alatt a szabadságért küzdő *néptelen* Magyarország százezer embert állított talpra, a *népes* Anglia parlamentje eleinte csak negyedrésznyi s utóbb is csupán felényi haderőt hozott

össze ; igaz, hogy így is több katonája volt mint a királynak. A másik lényeges különbség, hogy az angolok ebben a harcban nem a teljes szabadságot követelték, mert nem akarták, hogy a lelkiismeret minden irányban szabad legyen. Nagyért lelkesedve is felekezeti maradtak. Yorkban a király sem lelkesíthette egyébbel lordjait, mint azzal, hogy a törvénnyel ellenkezőt nem kíván tőlük ; s ezek szintén a veszélyben lévő haza megmentésére, a király és parlament, de egyúttal az anglikánus egyház jogainak védelmére sorakoztak. Nem a király személye, hanem a király méltósága érdekében készültek haragra. Olyanformán beszéltek, mint egykor a magyar Garay, hogy »küzdenek a koronáért, ha tövisbokon lógna is !«

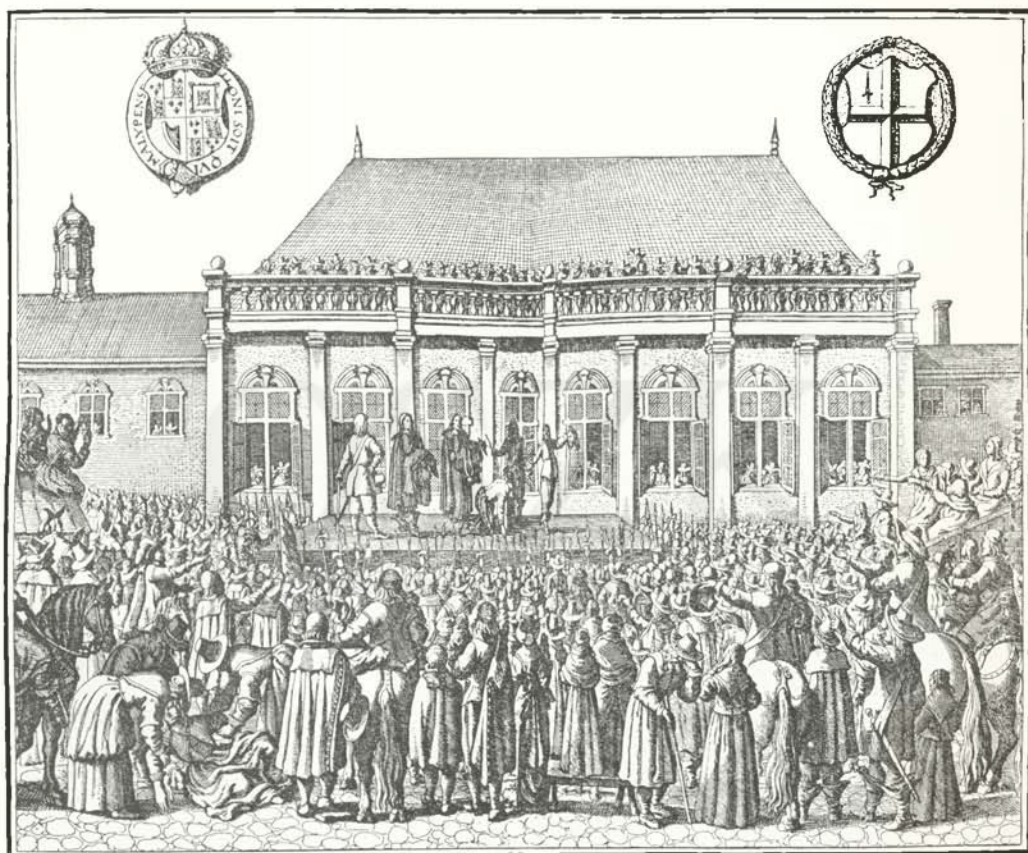
82. ábra. Cromwell Olivér (1599—1658).

Rupert pfalzi herceg (Bethlen Gábor keresztfia) 14.000 katonával indult »Essex gróf felkelésének« elnyomására. Első csatáját *Edgehill* mellett (Oxford és Birmingham közt) 1642 október 23-án elvesztette. De épen aznap érkezett a csataterre a királyné, ki külföldi útjáról 3000 gyalogost, 30 lovasszázadot s az eladott koronaékszerek árából sok pénzt hozott ura segítségére. A parlament a »felségáruló« királyné ellen a két Fairfax lordot és Cromwell Olivért küldötte.

Cromwell azonnal kijelentette tisztjeinek, hogy Stuart Károlyt, ha megtalálja, épúgy lelövi mint akárki más

és hogy aki másképen gondolkozik, nem szolgálhat alatta. Teljesedett nagybátyjának, Hampdennek jóslata, hogy »ez a paraszt Anglia legnagyobb embere lesz, mihelyt a királlyal szakítani kell«. A forradalmi Hampden a szabadság, a királypárti Falkland a béke szavával ajakán csakhamar elesett. Meghalt (1643 december 8) Pym is, a parlament és forradalom igazi vezére, ki csak imént birta szövetségre Angol- és Skótország felkelőit. 1644 január 19-én Leslie vezetése alatt 2000 skót csakugyan átkelt a Tweeden, az irek ellenben fegyverszünetre léptek a királlyal, ki épen akkor tett hiábavaló kísérletet, hogy törvényes színezetet és tekintélyt adjon az Oxfordba összehítt *ellenparlamentnek*, Oxfordból az ostromló seregen fiával együtt csak bajosan vághatta

magát keresztül; a harcias királyné Franciaországba futott s urát sohasem látta többé. Cornwallisban viszont Essex is csak néhányadmagával menekülhetett a király elől, serege pedig megadta magát. A skótokkal egyesült parlamenti sereg 1644 július 2-án Yorknál, október 27-én Newburynál győzött, de Cromwell érelyesebb vezetést sürgetett. A parlament ennek következtében 1644 december 19-én és 1645 április 3-án a maga tagjait kirekesztette a hadseregből s tiszti rangjaikról »önkéntes lemondásra« (Self-denying) kényszerítette, a hadsereget

83. ábra. I. Károly lefejeztetése 1649 január 30.

pedig 1645 január 28-án újraszervezte. Kimondta, hogy az angol-skót egyezsége csak a tisztek esküdjének föl, mi annyit jelentett, hogy az independensek bátran lehetnek közkatonák, mert nem azért harcolnak, hogy az egész birodalom egyetlenegy presbiteriánus egyházban egyesüljön. 1645 október 14-én Oxfordtól északra a Nagyréten (Broad Moor) a »kerekfejű« ügyvédek, írnokok és csizmadíák serege teljesen megverte a kipróbált királyi sereget s ágyúit úgyszólván puszta kézzel vette el. 5000 gavallér elesett, 15.000 fogságba jutott s a király csak kevesedmagával futhatott el. Fiát, a walesi herceget Franciaországba küldte, míg ő maga Oxfordból egyszerre alkudozott a parlamenttel, az ír katolikusokkal és a skótokkal. A skótok a Pymmal kötött szerződés megsértése

miatt vádolták az angol parlamentet, mely erre e szerződésre a közkatonákat nem esketvén fel, a prezbiteriánizmus helyett kétségkívül az independentizmust, a puritánizmust akarja. Az ostromolt Oxfordból a király 1646 április 27-én szolgának öltözve szökött ki s május 5-én a skótok táborában jelentkezett. Diszörséget adtak melléje, de fogolynak tekintették. December 23-án hátralékos 400.000 font zsoldjuk kifizetése fejében (a király nevének említése nélkül) kibékültek az angol parlamenttel s 1647 január 23-án a királyt átadták az angoloknak, kik a parlament utasítására »diszörség« kíséretében vitték Holmby (Oxford és a Naseby közt fekvő) várába.

A katolikusok, az anglikánusok és a prezbiteriánusok még a királlyal egyetértve akarták megvalósítani külön érdekeiket; míg a prezbiteriánusok úgy akartak szabadulni legerősebb vetélytársaiktól, az independensektől, hogy, ha egyszerűen fel nem oszthatják a parlamenti sereget, legalább Irországba küldjék a katolikusok leverésére. Az independens katonák azonban máris az alkotmány módosítását és a vallástürelmet követelték. A kentfordi táborban (1647 jun. 4. és 5) megesküdték, hogy együtt maradnak. A király őrzését ők vették át és a parlamentet néhány kívánságuk teljesítésére kényszerítették. A parlamentből kiüldözött independenseket *Fairfax* augusztus 6-án sereg élén vezette vissza Londonba; mire a prezbiteriánusok többnyire odahagyták a parlamentet s vezetését az *independenseknek engedték át*.

Az új többség hajlandó lett volna kibékülni a hatalmában, most már Hamptoncourtban levő királlyal, ha (a katolikusok kivételével) vallástürelmet ad, alattvalóit nem kényszeríti közös imádságos könyvek használatára (mert hiszen az ájtatosságot nem lehet katonai reglement-ek módjára szabályozni); a püspökségeket végre-valahára eltörli, államegyházat többé nem követel, a választásokat reformálja, a parlamentet szabályos időkben összehívja, a magánjogot javítja s tíz évre a polgári és katonatisztek kinevezésének jogát a parlamenttel együtt gyakorolja.

A közkatonák azonban nem akartak egyezkedni. Egykamarás parlament, parlamenti felségjog, vallás- és lelkiismereti szabadság, az angol jog rendszerbefoglalása, köztársaság, szabadegyház volt az ő eszméjük. »Tiszteljétek a közkatonákat: nagyobbak ők, mint a hadvezérek!« De most már ezek is elfogadták kívánságaikat úgy, hogy Cromwell a királyt november 10-én a biztosabb Wight szigetére szöktette. A király ott a skótokkal kezdett alkudozni, a parlament pedig minden ilyen alkudozást felségárulásnak nyilvánított, mire Cromwell, mint már a parlament új végrehajtóbizottságának elnöke, kíméletlenül lépett fel a királyság megmentésére törekvők ellen. Leverte a walesiek és a londoni tanulók lázadását és szeptember 20-án serege élén vonult be Skótországba. Midőn az angol parlament, melyben ismét a prezbiteriánusok kerekedtek felül, a királlyal mégis minden áron békülni akart, december 6-án 41 képviselőt azonnal elfogatott, 101-et pedig kizárt. Ebben a »csonka« (Rump) parlamentben ki ösmert volna Pym és Hampden mindenható országgyűlésére?

A többi magától jött. December 23-án Windsorba hozták a királyt, s 1649 január 1-én elhatározták, hogy rendkívüli törvényszék elé állítják. Kijelentették, hogy minden hatalom a néptől ered, a nemzet hatalma a nép

képviselőiből álló alsóházban gyökerezik s a képviselőház határozata törvény a király és a peerek hozzájárulása nélkül is. Erre azután január 27-én *Stuart Károlyt* mint zsarnokot, árulót, gyilkost és az állam ellenségét fejvesztésre ítélték s 30-án kivégezték. Temetésekor, az egykorú magyar tudósítás szerint a pap *Ezsaiás próféta* (XIV. 20.) szövegét idézte: »Nem temettél te el úgy, mint azok, mert a te földedet elvesztetted, a te népedet megölted. A gonoszoknak magva nem leszen soká emlékezetben.«

II. Az angol köztársaság.

Cromwell diadalra juttatta a népfelség elvét, melyet az angolnál határozottabban egyetlenegy parlament sem vetett fel, s következetesebben egy sem alkalmazta *W. Roger* elvét, mely szerint »a polgári hatalom a néptől származván, a nép azt a kormányformát választhatja, mely állami szükségleteinek legjobban megfelel«. Így választotta 1649 február 7-én a *köztársaságot*, megszüntetvén úgy a királyságot, mint az ennek helyreállítására hajlandó felsőházat. A kormányt egy államtanácsra bízta, melynek 41 tagját évenként választották. A nép hidegen fogadta a köztársaságot, melyet nem is értett eléggé; könnyezve olvasgatta a király haláláról kiadott röpiratokat s már nemcsak a presbiteriánusok, hanem egyes independensek is *Cromwellt* tekintették a szabadság legnagyobb ellenségének. A levellerek, az egyenlővé-tevők műve volt ez, akik a tulajdont hirdették minden bűn forrásának, aminthogy idáig egy forradalom sem tudott ellenni kommunisztikus árnyalat nélkül. Vele szemben az új kormány sem volt óvatosabb mint a régi. Irtóháborút viselt ellene s vérbe fojtotta ábrándjait. A Verbőczyek nem maradnak Dósák nélkül, de a Dósák sem Szapolyaiak nélkül. *Pym* után a leveller *Lilburne* s reá *Cromwell* következett. De a levellereknél is több gondot okoztak az írek, kik a walesi herceget mint *II. Károlyt* ismerték el királyuknak. A lecsendesítésükre küldött *Cromwell* »polgár« július 10-én Londonból mint kijelölt kormányzó hatlovas hintón, testőrök kíséretében, királyi dísszel indult el. A parlamenti sereg diadala (augusztus 15) után még nagyobb fénnel vonult be Dublinba. Droghedában (szept. 10) s annyi más helyütt még a templomban is mészároltatta a katolikus keltákat; a hitért harcoló azonban még erősebben szorítja a kard markolatát mint a nemzetiségi rajongó. Azonban végre is *Cromwell* győzött. A katolikus püspököknek menekülniök kellett. Az a Mária-kép, melyet *Lynch* ír püspök hozott magával Győrbe, az írek védőszentjének, Szent Patriknak a napján (márc. 17), a legenda szerint még Magyarországon is sokáig könnyezett az ír katolikusok gyászos sorsán. Sokban *Marius* és *Pompeius* példájára, *Cromwell* a legyőzöttek javából jutalmazta a győzőket. Több ezer kiszolgált katonát tett földesúrrá *Irországon* s rájuk bízta a sziget fékentartását, de anyagi rendbehozását is. Húsz év múlva *Irországon* szinte duzzadozott a jólétől s aranykalászkok takarták el a kelta hősök sírdombjait.

Skótországon *Montroset*, ki szintén *Károly* herceget akarta trónra juttatni, a covenant hívei megverték s felakasztották (1650 május 21), a *Hollandiából* jövő herceget mindamellet oltalmukba fogadták, midőn a kato-

likus és az anglikánus vallást bálványozásnak nyilvánította. Cromwell, Fairfax visszalépése óta az összes angol hadak fővezére, első sikertelenségei után a dunbari csatában (szept. 3) teljesen megverte Lesliet s minden eddiginél fényesebb diadalt aratott rajta. Ahogy a felkelő nap láttára térdepelve mondta, Isten felemelkedett a hullámok közül, segítségére jött és ellenségeit szétszórta. A covenant hívei 1651 újév napján Sconeban, az ősi koronázó városban, mindamellettt is Károly herceg fejére tették Bruce Róbert koronáját s a »vértanu király«, vagy ahogy a parlament nevezte, az »utolsó zsarnok« fia csakhamar 14,000 ember élén kereste Anglia véres örökségét is. Cromwell azonban 30,000 emberrel Worcester mellett (1651 szept. 3) szétszórta hadait. A szegény nép tudta ugyan, hogy a parlament ezer font sterlinget fizet annak, ki kézrekeríti a futó trónkövetelőt : mégis szállást adott a bujdosónak s Hollandiába engedte menekülni. Cromwell diadallal vonult be Londonba s Monk tábornok még az Orkney- és Shetland-szigeteken is diadallal hordozta meg a köztársaság vörös keresztet fehér zászlaját. S ha Rupert pfalzi herceg Anglia partjait minduntalan nyugtalanította is egyideig kalózhajóival, a köztársaságnak Duiliusa akadt Blake Róbertben, ki gyorsan újjáteremtette az elhanyagolt angol hajóhadat. Még a portugál kikötőket is bombáztatta, mivel a menekülő Rupertet befogadták. Blake, aki a kalózokat szétszórta, Drakehoz és Raleighhoz lett méltó.

A Cromwell és Blake tetteiben nyilatkozó erő és hatalom a »királygyilkos« angolokat gyűlölő európai fejedelmekre is hatott. Elismerte a köztársaságot Franciaország is, hol a Fronde a gyerkőckirály XIV. Lajossal Stuart Károlynak, Mazarinival Straffordnak szerepét akarta végigjátszatni. Eleinte az angol-holland-szövetség megkötéséről beszéltek ; de annyi királypárti angol menekült élt Németalföldön s a két állam kereskedelmi érdekei annyira különböztek, hogy szövetségre most még a közös protestáns vallás alapján sem lehetett gondolni. A közvetítő kereskedés a Stuartok idejében teljesen a hollandiak kezébe került, az ifjú köztársaság pedig kereskedelme önállóságával is biztosítani akarta függetlenségét. 1651 október 9-én meghozta tehát a *hajósok törvényét* (Navigations act), melynek értelmében angol gyarmatok csakis angol hajókon szállíthatják terményeiket az anyaországba ; viszont angol gyarmatokba csupán angol hajók vihetnek európai árucikkeket, kivéve ha a külföldi hajók az illető ország saját terményét szállítják. Ez a törvény tehát az angol kikötők-ből hallgatagon kirekesztette Hollandiát, mely kicsiny területén jóformán semmit sem természetnévén, közvetítő kereskedést folytatott. Csempészet miatt az angolok száz holland hajót azonnal lefoglaltak s 1652 július 7-én megizenték a háborút. A csatába Anglia ép olyan kevés reménnyel mehetett ugyan, mint valaha Róma Karthágó ellen ; de épen oly elszántan ment bele s ennek köszönhette sikerét. A vihar, mint II. Fülöp idejében, megint az angoloknak segített : a derék *Tromp* száz hajójából csak negyvenet hagyott meg ; 1653 február 18—20-án ismét »három napig dörgött az ágyú« a Manche-csatornában s a negyediken Blake elől *Tromp* megveretve futott a francia partokra. Annyi sikertelen küzdelem után, melyben *Tromp* is elesett, a hollandiak 1654 tavaszán elismerték a hajósok törvényét s belenyugodtak, hogy a tengeren

először ők üdvözlék az angol lobogót. Az angol köztársaság egy csapásra *elsőrangú tengeri hatalom lett.*

A hajóhad sikerei közben a parlament mellőzni látszott a szárazföldi sereget, sőt az ezredek számának leszállítására is gondolt s 1652 augusztus 13-án a katonák reformkövetelését udvariasan, de épen nem szívesen fogadta. Cromwell tehát 1653 április 20-án katonák élén nyomult a csonka parlamentbe, hogy »véget vessen a fecsegésnek«. Elvétette az elnök jogarát, »ezt a játékszert«, s kivezettette az elnököt a teremből, mire a képviselők is távoztak. Délután az államtanácsot oszlatta fel, mivel megbízója, a parlament úgy sem működik többé. Brandshaw elnök figyelmeztette ugyan, hogy a parlamentet önmagán kívül egy hatalom sem oszlathatja fel, de engedelmeskedett. Az államcsíny tehát sikerült s a végrehajtó hatalmat egy tizenhármass (jobbára katonákból alakított) bizottság élén Cromwell ragadta magához. A nép Mózesnek nevezte, aki Isten népét kivezeti a sötétségből s felderíti rá a szabadság hajnalát.

Cromwell nem a választókra, hanem tisztjeire s papjaira bízta, hogy az új parlament tagjait a legjámborabb puritánusok közül válogassák ki. 1653 július 4-én így nyílt meg a világ első *kinevezett* országgyűlése, az ú. n. *kurta parlament*. A királpártiak váltig gúnyolták a szenteket, kik családi nevük mellé rendszeren valami kegyes mondást is fűztek; pl. magát az elnököt, ki egyébként bórkereskedő volt, »Dicsérd az Istent Barbone«-nak nevezték. A mindjárt kezdetben elfogadott napirend szerint 40 képviselő a kormányügyeket végezte, 8—10 e munkához a Szentlélek segítségét kérte s a többi a reformjavaslatokat készítette.

Azonban a többnyire egyszerű iparosokból álló parlament oly határozatokat hozott, amikkel nagyon megelőzte a maga korát s jóformán alig hagyott valami egészen új alkotást másfélszázad mulva a francia konventre. Kimondta pl. (amit hazánkban csak az 1894: XXXI. t.-c. mondott ki) a polgári házasságot; oly legfőbb törvényszéket akart, mely tételes törvények nélkül, a bírák lelkiismerete és belátása szerint hozza ítéleteit; megszüntette az adósok börtönét, üldözte a párbajt, eltörölte a papi tizedet; a papválasztást (a kegyúr megkérdezése nélkül) a községre bízta stb. Miltonnak azzal a gondolatával is foglalkozott, hogy a papok javait elkobozza s népiskolák, népkönyvtárak alapítására fordítsa. Másrészt a királyi képtár szentképeit elégettette, a Venus-szobrokra takarót tétetett, a templomok műemlékeit pusztítottatta. A színházakat bezáratta, a bálakat és multságokat tiltotta, még a májusfákat is kivágatta, szóval az élni szerető Angliát a siralom völgyévé akarta átalakítani. Így mindenkit maga ellen zúdított s midőn a külső politikában is keresztezni kezdte Cromwell útjait, ez 1653 december 12-én feloszlatta.

Pár nap mulva, december 16-án *Lambert* tábornok az államtanács, főtisztek és főtisztviselők élén a Whitehallban Cromwellt a hadsereg s a három nemzet nevében megkérte, fogadja el azt a 42 cikkből álló *új alkotmányt* (Instrument of government), mely a három királyság s a gyarmatok legfőbb törvényhozó hatalmát megosztja a lord protektor s a parlamentben képviselt nép közt. A protektornak egy monarchát megillető méltósága lesz. Utódát az államtanács nevezi ki, de a Stuartok kizárásával. A parlamentet három-

évenként a protektor hívja össze, de azt csak annak akaratával napolhatja el vagy oszlathatja szét. Adót csupán a parlament határozata alapján szedhet. A parlament határozatai, átnyújtásuk után húsz nappal, a protektor hozzájárulása nélkül is törvényerőre emelkednek. A katonaság állandó s 30.000 emberből áll. A bibliában gyökerező keresztény vallás egyúttal nemzeti lévén, tanítói-ról (papjairól) az állam gondoskodik. A katolikus hit kivételével minden más vallás szabad gyakorlatot nyer.

Cromwell felesküdt az alkotmányra, átvette a hüvelybe dugott kardot, melyet Lambert térdepelve nyújtott oda neki, feltett kalappal beszédet mondott a hajadonfővel állókhoz — s *Angliának ismét volt uralkodója*. Cromwell a királyi palotában királyi fényben lakott, udvari ebédeket adott, királyi módon fogadta a külföldi követeket. Az új parlament megnyíltáig száznál több kötelező rendeletet adott ki, s jobbára a csonka parlament bizottsági munkálatainak ügyes felhasználásával, gyorsan rendezte a pénzügyeket. Végre valahára egyesítette Angliával Skótszágot, melynek külön parlamentje megszűnt. Rendezte a közegészség- és szegényügyet, állami feladatul ismerte el a tanügy előmozdítását, javította a közlekedést és szabaddá tette a kereskedelmet. Deák Ferenc (1840 április 3) méltán hivatkozhatott reá, hogy Angliában a nemzet a kereskedelem ezen felszabadítása óta gazdagodott. Anglia története legfontosabb pillanatának nevezte Cromwell 1654 szeptember 3-át, midőn az új parlamentet megnyitotta. Három nagy királyságnak és gyarmataiknak, sőt az egész keresztény világnak gondjai nehezedenek a követek vállaira. Annyi rázkódtatás után a nemzet megnyugtató és sebeinek gyógyítása legyen a fő törekvésük. A köztársaságiak azonban már 7-én napirendre tűzték annak megvitátását, hogy valóban egy ember és egy parlament közt kell-e megosztani a törvényhozást. Cromwell 12-én kijelentette, hogy csak a protektorátusi alkotmány alapján engedi meg tanácskozásukat; inkább meghal, mint hogy ez alkotmány bolygatásával ismét felidézze a polgárháború iszonyait. A parlament mindamellott 1655 január 19-én olyan új alkotmányt fogadott el, mely a protektor hatalmát lényegesen korlátozta, pl. a hadsereget kivonta befolyása alól s a vallásszabadságot a protestánsoknak is csak szűk körére szorította. Erre Cromwell a parlamentet március 22-én feloszlatta, az országot tizenkét tábornok katonai uralma alá vetette s ex-lex állapotban kérelhetetlenül szedette az adót.

Ilyen körülmények közt érkezett hozzá *II. Rákóczy György* erdélyi fejedelm levele, mely szerint Rákóczy örömmel értesült, »igen nagyabecsült barátja milyen dicső dolgokat végzett hazája zavarainak lecsöndesítésében, mennyi bátorsággal, milyen kiváló szerencsével járt el«. Követe (Schaum) 1655 május 4-én már személyesen jelent meg »a dicsőség ezen oltára előtt«; s Cromwell május 31-én másodszor is ünnepiesen fogadván őt, kijelentette, hogy *uralkodásának* ideje alatt egy király követségét sem látta szívesebben. A búcsúkihallgatáson (június 4-én) »könnyekig megindulva« bizonyítottatta, milyen lelkesedéssel munkálkodik ő Isten ügyének előmozdításán. Az elnyomott savoyai protestánsok érdekében mozgásba hozta ugyan egész Nyugat-Európát, egyrészt Spanyolországnak is a protestánsok üldözése miatt izent háborút, azonban semmikép sem gondolt arra, hogy európai szövetség élén kezdjen új vallás-

háborút s megalázza Bécset, Rómát, Konstantinápolyt. Akasztással fenyegette a katolikusokat, de türelmes volt a quäkerek új felekezetével szemben s a zsidókat befogadta Angliába. A felekezetiséget eszközül használta, de nem ismerte el uralkodó eszmének ; politikájának érdekei a vallásiak fölé kerekedtek. Mindamellet az 1656 szeptember 17-én megnyílt parlamentben a katolikusok és spanyolok ellen mennydörgött, hogy eltérítse a figyelmet katonai uralma bíráltságáról, aminél azonban célszerűbbnek látszott, hogy az államtanács száz ellenzéki képviselő megbízólevelét megsemmisítette. A parlament az elfogott spanyol hajók kincseiből 400.000 font nemzeti jutalmat szavazott meg a protektornak s hálaimákat mondatott, midőn egy merénylettől ismét megszabadult. A merényletek megelőzése s a helyzet biztosítása végett a parlament monarchikus szellemben dolgozta át az alkotmányt. Az 1657 március 31-én felajánlott *királyi címet* (mivel »nem becsüli többre kalapja tollasbokrétájánál«) Cromwell visszautasította, de megerősítette az *új alkotmányt*, melyben király helyett egyszerűen protektor szót írtak. A parlament ismét kétkamarás törvényhozó testületté alakult át. Június 26-án iktatták be Cromwellt új, fényesebb méltóságába. A Westminsterben a skót királyok régi trónjára ültették, hatalma jeleként bibliát, kardot, kormánypalcát, bíborpalástot tettek az előtte álló asztalra, a parlament elnöke feleskette az alkotmányra, üdvözölte s ájtatos ima után a nép lelkesülten éltette Cromwellt, mint Angol-, Skót- és Írország lord high protektorát, — talán sajnálva is, hogy nem éltetheti, mint Olivér királyt.

Cromwell mostantól fogva dinasztikus politikát űzött. Fiait, rokonait elhalmozta kitüntetésekkel, a legtekintélyesebb családokba házasította be ; az új felsőházba a polgárokból, csizmadiákból, bérkocsisokból lett tábornokok közé őseikre büszke arisztokratákat is nevezett ki. A külföldön diadalokat aratott. *Blake* mint Spanyolország megalázója szállt sírba ; az 1657 március 23-án Franciaországgal kötött szövetség a tengeren Angliának, Nyugat-Európa szárazföldjén Franciaországnak akarta juttatni a hegemoniát ; s keleten Cromwell ahhoz a szövetséghez csatlakozott, melyet X. Károly svéd király és II. György erdélyi fejedelem alakított Lengyelország felosztására. Azonban mégis aggasztották Franciaország belgiumi sikerei s nyugalma egészen megzavarták azok a hírek, amelyek Erdély protestáns fejedelmének szerencsétlenségéről, majd meg a protestáns dánok és svédek testvérháborújáról s így az európai protestáns-szövetség megalakításának képtelenségéről érkeztek. Politikájának ellenségei otthon is merészebbek lettek. Az 1658 január 20-án megnyílt új parlament egyik pártja a köztársaságot akarta felsőház nélkül, a másik pedig II. Stuart Károly királyságát. A protektor tehát már február 4-én feloszlásával fenyegetőzött, mert izgatásaival »kísértetbe hozza a sereget s megkönnyíti az ellenség támadását«. Ez volt utolsó beszéde a parlamentben. Megkettőztette mindenütt az őrséget, mozgósította a titkos rendőröket, megtöltötte a börtönöket s 1658 június 8-án vérépadra küldte az élete ellen összeesküvőket. De aki csüggedni nem tudott a haza legnagyobb válságai közt sem, roskadozni kezdett a családját ért csapások súlya alatt. Periklest legkedvesebb fiának, Cromwellt legkedvesebb leányának, Erzsébetnek ravatalánál (augusztus 6-án) hagyta el lelki ereje. Augusztus 24-én maga is ágyban fekvő beteg lett és szeptember 3-án elhunyt.

Fiát, *Rikárdot* végső akaratához képest heves vita után 1659-ben a parlament is elismerte protektornak. A katonák politikai gyűléseket tartottak, hogy a fővezér s a tisztek kinevezését elvegyék a protektortól; a parlament ezeket a gyűléseket betiltotta, Rikárd pedig, hogy a katonaságot megnyugtassa, a parlamentet (1659 április 22) feloszlatta. Azonban a köztársasági érzelmű katonaság sürgetésére Lenthall mint elnök összehívatta a csonka parlamentet, melyet szétugrasztása (1653) után is törvényesnek tartottak s a megjelent 42 tag megesküdtött, hogy helyreállítja a köztársaságot protektor, király és felsőház nélkül. Rikárd közönyösen lemondott méltóságáról s anyagi javakkal bőségesen kárpótolva, még 53 esztendeig élt birtokain.

84. ábra. Monk György (1608—1670).

A csonka parlament közbátorsági bizottságot s új államtanácsot szervezett, a lázongó hadsereg vezetését pedig 1659 október 12. egy héttagú bizottságra ruházta. *Lambert* tábornok ezért másnap már szétkergette a parlamentet és az államtanácsot; *Monk* György azonban, a skót sereg parancsnoka, a köztársaság katonai jellege ellen nyilatkozott. Újra összehívta a csonka parlamentet, melynek 40 tagja dec. 26-án fákllyafény mellett, a nép örömrivalgásai közt vonult be a Westminsterbe s 1660 febr. 3. köszönetet szavazott a Londonba bevonuló Monknak. Monk febr. 21-én katonai erővel vezette vissza a hosszú parlamentnek 1648-ban kizárt tagjait, mire a presbiteriánusok és királyiak többségbe jutván, márc. 16-án a parlament önmagát feloszlatta. Az új »szabad« parlament, amely április 25-én a skótok és az írek meghívása nélkül, két kamarával alakult meg, visszatérésre szólította fel törvényes királyát, ki május 29-én már meg is érkezett Londonba.

III. Az alkotmányos királyság biztosítása.

London kicsapongó örömmel fogadta a visszatérő Stuartot. Népe farizeusoknak csúfolta a puritánusokat, kiket azelőtt szenteknek tisztelt. Jámborságukat, szemforgatásukat, kegyes mondásaikat, ruházatukat gúnyolta, templomok helyett az oly sokáig bezárt tánctermekekbe és színházakba tódult s a régen nélkülözött élvezetekből kamatostól kivette a részét. Százharmincöt év múlva hasonló jelenetet látott Páris a jakobinusok bukása után, midőn a »királygyilkosoknak« először sapkáját és kokárdáját tiporták sárba, hogy odatiporhassák politikai és társadalmi eszméiket is. Az általános bűnbocsánattal nem törődve, a győztes királypárt akasztófára juttatta Cromwell, Pym és Blake csontvázát, lefejeztetett tíz követet, ki I. Károly kivégzésére szavazott, a forradalom más 19 főbb emberét állami hivatalok viselésére képtelennek mondta. Vanet és Lambertet száműzte, az elidegenített államjavakat visszavétette,

A parlament a hadügyet felségjognak nyilvánította, az 50.000 főnyi sereget azonban néhány testőrezred kivételével feloszlatta; másfél századig Angliának nem is volt állandó katonasága. A király élethosszig 1,200.000 font sterlinget kapott, amiből azonban adósságainak kamatait is alig fizethette. A gavallérok új parlamentje 1661-ben az angol püspöki egyházat helyreállította a szer-tartásos könyvvel stb. együtt; 200 papot, ki a királyt nem ismerte el az egyház fejének, hivatalától megfosztott és a katolikus papokat száműzte. Tulajdonképen az I. Károly korabeli alkotmány alapjára állt, de az adózás stb. dolgában nem volt hajlandó eltérni annak csorbítását. A skót parlament teljesen a bűnbánót adta. A covenantot megsemmisítette s 1670-ben már halállal fenyegette a szabad ég alatt prédikáló prezbiteriánus papokat. Írországban a katolikus püspökök elidegenített birtokaiknak alig egyhatodát kapták vissza.

II. Károly (1660—85) nyíltan anglikánus volt, de titkos katolikusnak tartották. Szíve nem tudott egyikről sem s udvari népének megengedte minden vallás kicsúfolását. A puritánusok ájtatos énekeit dévaj dalok váltották fel, az erkölcs nevében bezárt színházak újra megnyílván, nyílt szemérmertlenségekkel vonzották a közönséget. A király fényes udvart tartott, tele marokkal szórta a pénzt a cimborái és kedvesei közé; pedig az állam adósságokkal küzködött és szégyenszemre Károly maga is évdíjat húzott egy idegen királytól, XIV. Lajostól. Ennek módjára önkényesen akart uralkodni s vannak, akik Macchiavelli lelke szerint való fejedelemnek, ügyes színlelőnek tartják, aki, hogy tervei kelleténél hamarabb ki ne pattanjanak, azzal bolondítja a világot, hogy semmivel sem törődik. Léha udvari népével akkor is pillangót kergetett, mikor *Ruyter* hollandi tengernagy London alatt a Themsén szemeláttára égetett el három angol hadihajót. A londoniak ugyan bevették ezért Clarendon miniszterelnök ablakait, de, úgy látszik, a holland gyerekeknek volt igazságuk, akik Cromwell halála óta nem hittek többé a mumusban. A mult esztendei roppant tűzvész és az idei nagy pestis miatt nekibúsult londoni nép visszahajtotta az annyiszor szídott nagy embert; de csak olyan apró emberekkel volt dolga, mint az új minisztérium tagjai. Az új kormányt a miniszterek (Clifford, Arlington, Buckingham, Ashley és Lauderdale) neveinek kezdőbetűivel Cabal- (Ármányos) minisztériumnak nevezte; de örömmel üdvözölte, midőn XIV. Lajos hódító politikájával szemben Anglia is csatlakozott Hollandia és Svédország hármasszövetségéhez. Ez a szövetség Lajost az aacheni béke megkötésére s az európai egyensúly kímélésére kényszerítette és ismét európai nagyhatalommá tette Angliát. Ezért II. Károly testőre, az erdélyi Adami János, lelkes latin és angol versekben dicsőíthette London nagyságát. XIV. Lajos azonban csakhamar elszigetelte egymástól a szövetségeseket. II. Károlynak a doveri szerződésben már 1670 máj. 22-én megígérte, hogy segíti a katolikus vallás helyreállításában, az anglikánusoknak a pápasággal való kibékítésében, az amerikai spanyol birtokok megszerzésében s évenként egy millió frankot ad neki, ha Flandria elfoglalásában támogatja s Hollandia ellen szövetkezik vele. Hollandiának a háborút is megizenték, a szerződés többi részét azonban titokban tartották; mindamellert a parlament, a katolikus irány felülkере-

kedésétől tartva 1673-ban meghozta a *Test-act*-ot (Próba-törvényt), mely szerint minden parlamenti tag és állami tisztviselő esküvel fogadta, hogy a királynak mint az egyház fejének is engedelmességek s nem hisz az átlényegülésben, vagyis hogy az áldozásnál a kenyér és bor Krisztus testévé és vérévé változik át. A katolikusok tehát, akik ebben, mint az oltári szentség titkában, hittek, ezentúl nem lehettek sem képviselők, sem tisztviselők; s ez így maradt másfél századig, 1829 április 13-ig. Jakab yorki herceg, a trónörökös, erre kijelentette, hogy katolikus lévén, lemond tengernagyi méltóságáról; lemondott Clifford és több száz hivatalnok és katona is. Ashley (Shaftesbury lord) az ellenzék vezére lett, a Cabal-minisztérium megbukott, helyébe Osborne anglikánus szellemű minisztériuma lépett. A király Hollandiával békét kötött, sőt Oraniai Vilmosnak adta feleségül leányát, Máriát. Abban a reményben, hogy Hollandiát önkényes uralma alá hajtja, utat nyitott neki az angol trónra. Titokban azonban (a magyar Absolon Dániel szerint) a »kétfelé kaszáló« király úgy egyezkedett XIV. Lajossal, hogy felkelés esetében kölcsönösen segítik egymást s az emiatt háborgó parlamentet, mely 1661 óta ült együtt, 1679-ben feloszlatta. Az új parlament azonban bátran szembeszállt az önkényuralom minden kísérletével. A király azzal akarta visszaszerezni népszerűségét, hogy 1679 május 26-án szentesítette a *Habeas Corpus* actot, melynek értelmében írott, törvényes idézés nélkül senkit sem szabad elfogni, három nap alatt minden vádlottat ki kell hallgatni s mindenkit a maga törvényes bírāja elé kell állítani. Személyes szabadságát ekként biztosítván,

85. ábra. II. Jakab angol király (1685—1688).

ezóta mondhatja el az angol, hogy *My house in my castle* (Az én házam az én váram), ami többet jelent mint ugyanakkor a XIV. Lajosnak tulajdonított mondás: *L'État c'est moi* (Az állam én vagyok). Ugyanakkor a sajtót is szabadabbá tették s így egyszerre két hatalmas gátat emeltek az önkényes uralom ellen. Az egész ország két nagy pártra szakadt. Azt, amelyik a katolikus Jakab herceget az uralkodásból ki akarta zárni, savópártnak, *whig*-nak csúfolták, ahogy a savóivó skót parasztokat és 1648 óta a skót felkelőket, a köztársaságiakat hívták. *Tory*-nak (rablónak) a forradalom idejében sarcolgató s a királlyal tartó katolikus ír katonát, mostantól fogva pedig Jakab és az udvarpártját nevezték. Oly élesen álltak egymással szemben, mint nálunk

ugyanakkor a kurucok és labancok. A király néhány whigot 1683-ban mint összeesküvőt fejeztetett le és zsoldos seregére, XIV. Lajos pénzsegítségére támasz-

ková, már az önkényes uralom és a katolikus egyház helyreállítására készült, midőn halálos ágyán nyíltan katolikusként vallván magát, 1685-ben meghalt.

Testvére, a katolikus II. *Jakab* (1685—8) ellenmondás nélkül lépett trónra, sőt a parlament azonnal két millió font évidíjat szavazott meg neki. A trónkövetelő Monmouth herceget (bátyja törvénytelen fiát) a véres sedgemoori csata után kivégeztette, 350 más lázadót felakasztatott, 800-at rabszolgának adott el, százakat börtönbe vetett, s a királyi hadsereg számát megkettőztette. A tisztségeket katolikusoknak osztogatta, négy katolikus titkos tanácsost nevezett ki, palotájában katolikus kápolnát rendezett be, a jezsuitákat behívta s az egyetemeket is katolikus szellemben akarta átalakítani. Nem hallgatott a pápára sem, ki több higgadtságra és mérsékletre intette.

86. ábra. III. Vilmos angol király (1688—1702).

A parlament semmiképpen sem akarta megsemmisíteni a Test-actot, az anglikánus papok pedig nem akarták kihirdetni a katolikusok érdekében kiadott türelmi rendeletét; s mikor ezért a Towerbe vitette őket, a katonák letérdepeltek előttük, a bírák pedig felmentő ítéletet hoztak. S mindjárt kitűnt, hogy »ha nincs püspök, nincs király!« A pápáság a whig-ellenzékkel szövetségbe, s midőn (1688 június 20) katolikus trónörökös született, a papok és a whigok *Oraniai Vilmost*, Mária urát hívták be a veszélyben lévő alkotmány és a protestáns vallás védelmére. Vilmos 1688 november 5-én partra szállt. A nép, sőt a katonaság is lelkesülten csatlakozott hozzá, a király pedig spanyol barátaival s a pápai nunciussal együtt, első sikertelen kísérlete után Franciaországba menekült (1689 januárius 2).

Az angol konvent a század végén úgy tett, mint a magyar országgyűlés a század elején Rudolf király letétele után II. Mátyással: előbb kinyilatkoztatta, mik a nemzet sarkalatos jogai és csak akkor ismerte el királynak III. Vilmost és feleségét, Máriát, mikor ezekre megesküdtek. 1627-ben kérelem (*Petition*), 1689 januárius 22-én határozat (*Declaration of rights*) alakjában foglalta össze az angol polgár és nemzet sarkalatos jogait. Felemlítvén az imént lezajlott forradalomnak és Jakab letételének okait, a Declaration felsorolta a Magna Chartában, *Petitionban* és a *Habeas Corpusban* foglalt jogokat, melyeknek megtartását kövtenie kell. Kijelentette, hogy az uralkodók — II. Jakab módjára — senkit sem menthetnek fel a törvények alól. Az anglikánus egyház marad az állam vallása, de a katolikusnak kivételével a többi vallást is szabadon lehet gyakorolni. Adót a király csak a parlament határozata alapján szedhet; állandó hadsereget nem tarthat, zsoldost sem többet, mint amennyit a parla-

ment megszavaz ; külföldre a király csak a parlament engedelmével távozhatik. A minisztereket a ház felelősségre vonhatja ; a parlamentben és a sajtóban mindenki szabadon elmondhatja véleményét. Az alattvalók fegyvert hordhatnak, panaszt és kérelmet adhatnak be s rendkívüli törvényszék elé nem állíthatók. — A skótok is az angol alkotmánynak ezen negyedik alaptörvényéhez hasonlóan biztosították alkotmányukat május 11-én. (Claim of rights, — a jogok követelése.) Vilmos és Mária mind a két országban megkoronáztatta magát, s a királyok ezentúl nem Isten kegyelméből, hanem a nép akaratóból uralkodtak.

Kétszáz esztendővel a Declaration kiadása és III. Vilmos megkoronázása után a parlament 1900-ban szobrot állíttatott Cromwellnek, kinek csontjait egykor a sírból kidobatta. Ő kezdte azt a felekezeties, de mégis demokrata forradalmat, melyet szabó, talyigás, bognár és más plebejus vezérek, államférfiak segítségével juttatott diadalra. Hívei jól ismerték a népet s annak az érdekében újítottak. Az ő érdemük, hogy nemcsak Angliában, hanem világszerte is figyelmeztették a népeket a korlátlan királyság képtelenségeire. Kitűnt, mekkora ereje van a nemzetnek a népképviselőten alakuló parlamentben. Ekkor kísérelték meg először, hogy a rendiségről a népképviselőre, a modern alkotmányra térjenek át. A társadalmi egyenlőség, a különben hézagos vallásszabadság és az alkotmányosság eszméje nem bukott el az independensekkel együtt. A »restauráció« korában a Stuartok a korlátlan királyság helyreállítására tett kísérletükkel újra megbuktak, s a Declarationnal »a dicsőséges forradalom« véget ért, — a *népfelség* elve diadalt aratott. A Declaration korát Macaulay azzal magasztalta legjobban, hogy *ez volt az angolok utolsó forradalma*. Most született újra az az Anglia, melynek intézményeiért Montesquieu óta az egész világ, Széchenyi óta pedig a mi hazánk is annyira lelkesedett.

VII. FEJEZET.

XIV. LAJOS KORA.

I. A nagy miniszterek és a Fronde.

Fenn XIII. Lajos, Richelieu, Mazarini; a két nő felül Medici Mária, alul Ausztriai Anna; lenn a XIV. Lajos felé a békét nyújtó Klio.

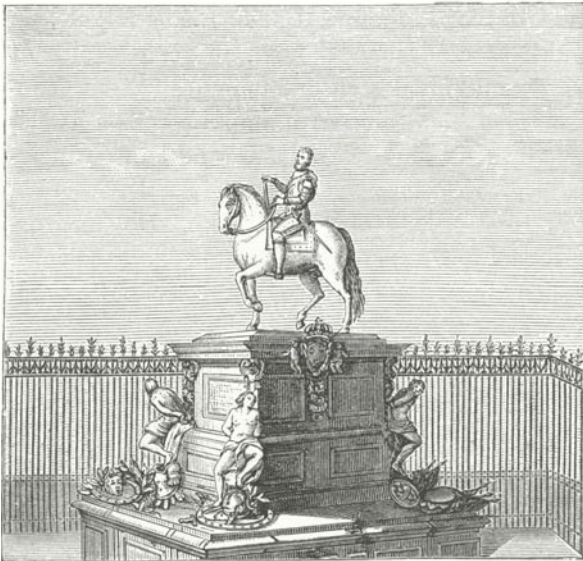
FRANCIAORSZÁG Angliával egyidőben szintén fegyverben állt királya ellen, de nagy célja, erős akarata, igazi közszelleme nem volt s így az angol forradalomnak csak paródiáját játszhatta el. A század elején a férfias erények mintaképe, IV. Henrikre az asszonyi gyöngeségek mintaképe, *Medici Mária* következett, mint a kis *XIII. Lajos* gyámja; a nagyeszű és becsületes Sullyre a tehetségtelen és becsstelen *Concini*; a nantesi vallástürelem korára a francia-spanyol szövetség (1612), mely kölcsönös támogatást ígért egymásnak az alattvalók minden felkelése ellen. Róma és Madrid növekvő befolyásától megdöbbenve, *Condé* mégis felkelt, de a saint-menhouldi szerződésben *Concini* megengesztelte őt Sully megtakarított millióival s az országgyűlés (*États généraux*) összehívásával. A nemesség és a papság ezen a gyűlésen (1614) megvető módon bánt a polgári renddel. »Francia-

ország a három rend anyja; — szólt erre *Savaron* — az egyház a legöregebb, a nemesség a fiatalabb, a harmadik rend a legifjabb gyermeke. De megtörténik néha, hogy a legifjabbak építik fel azt a házat, amit őseik leromboltak.« Amire a nagyurak tiltakoztak az ellen, hogy őket a vargák és csizmadiák fiai testvéreiknek nevezzék; mert olyanformán különböznek a harmadik rendtől, mint a mesterek az inasoktól. A harmadik rend erre csak 1789-ben adhatta meg a választ, mert a királyok 175 esztendőig nem tartottak országgyűlést.

A főnemesség újra felkelt, mert a király anyja ragaszkodott a spanyol szövetséghez; a polgárháborúnak csak *Concini* meggyilkoltatása (1617) s az vetett véget, hogy XIII. Lajos maga vette át az uralkodást. A tizenhatéves király mindenben *De Luynesre* hallgatott, ki ellen anyja nemcsak a spanyolokkal, hanem a hugenottákkal is szövetkezett. Európa már a harmincéves háború tüzeiben izzott s Franciaországot egyrészt a Habsburgoknak egyre hatalmasabb

szomszédsága, másrészt a belső pártoskodások nagy veszedelemmel fenyegették, midőn megjelent *Richelieu* bíbornok (Jean Armand du Plessis). A kormány élére 1624 augusztusában állt s Franciaországot megmentette, sőt nagyhatalommá tette. »Sokáig gondolkozom, mielőtt állást foglalok ; — szólt egyszer Richelieu — de ha egyszer határoztam, egyenesen haladok célom felé, letaposok mindent és — betakarom vörös palástommal.« Eleintén szabadelvű, türelmes, tisztán nemzeti politikát folytatott ; csak később, a harmincéves háború zivatariba megedzve és a kapucinus Pater Josephus (François Leclerc du Tremblai) tanácsain indulva, követelte azt az önkényes uralmat, mely (a Stuartok módjára) az államegyházra támaszkodjék s az országban, a királyén kívül más hatalmat ne tűrjön. A fokozat különben természetes, mert csak a belső ügyek rendezése után szilárdíthatta meg hazája európai helyzetét.

A nemesek magával XIII. Lajossal könnyen elbánhattak volna ; hiszen a király a pénzhamisítást, fametszést, kötélverést jobban szerette mint az uralkodást. Amikor cukrot, tortát csinált, pecsenyét sütött, vagy valamelyik kedves emberét borotválta, miniszterei órahosszat várakozhattak, hogy az ország dolgairól beszéljenek vele. A vaskezű miniszter porig alázott mindenkit, aki szembeszállt a királlyal és vele. Lefejeztette *Chalais* grófját (1626), ki Condé s a hugenották segítségével Gaston orléansi herceget akarta trónra ültetni ; kivégeztette *Bouteville* és *Chapelle* grófokat, kik csak azért is ablaka alatt párbajoztak, mert — eltiltotta a párbajt (1627) ; lefejeztette *Montmorency* herceget, Franciaország leghatalmasabb főurát, ki tartománya, Languedoc élén indított lázadást (1632) ; vérpadra küldötte a király kegyeltjét, saját barátját, *Cinq-Mars*-t és *De Thou*-t, kik az ő megbuktatására Franciaország ellenségeivel, a spanyolokkal szövetekeztek (1642) ; száműzette a király anyját, *Medici Mária*t, ki nem csupán a magyarországi Szent Erzsébet tiszteletére emelt

87. ábra. IV. Henrik szobra a párisi Pont-Neufön.

párisi templom építésével, hanem a politikával is törődött. Megalázta a királynét, *Ausztriai Annát*. A király testvérét, *Gaston* orléansi herceget is távozásra kényszerítette, mivel szintén pártolta a lázongó főurakat. Ellenségei az állam ellenségei voltak.

»Két nagy baja van Franciaországnak : — írta politikai végrendeletében — a (protestáns) eretnokség és a (hűbéri) szabadság.« Egységet akart a közigazgatás, nyelv, faj, vallás, terület tekintetében mindenütt. *Célja* az állam egysége, *eszköze* a király teljes hatalma, *példaképe* a pápaság,

RICHIELIEU HERCEG ÉS BIBORNOK. (1621—1642.)
(Ph. de Champaigne festménye a Louvrebán.)

Az Athenaeum r.-l. nyomása.

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

melynek intézményeit követte a politikai életben. A *hugenottákat* sem vallásuk, hanem amiatt támadta, hogy előbb a spanyolokkal, utóbb az angolokkal s így külföldiekkel szövetkeztek kiváltságaik védelmére. Öthónapi ostrom után 1628 okt. 28-án megadásra bírta legerősebb várakat, La Rochellet s elvette a nantesi békében biztosított erősségeiket. Nem engedte meg, hogy államot alkossanak az államban, de az udvari párt minden fondorkodása mellett is tiszteletben tartotta lelkiismeretük szabadságát. — A külföldi protestáns hatalmakkal, Angol-, Dán-, majd Svédországgal több ízben tárgyalt a spanyol és az osztrák Habsburgok hatalmának megtörésére. 1629-ben a mantovai örökség kérdésében mind a kettővel meg hasonlott. A világ abban a ritka jelenetben gyönyörködött, hogy két katolikus hatalom ellen egy bíbornok vezeti a sereget: Metz,

88. ábra. Mazarini bíbornok (1602—1661).

Toul és Verdun vidékét, melyet a Habsburgok a német birodalom részére visszaköveteltek, a protestáns császárság tervezőjével, *Gusztáv Adolf* svéd királlyal és a német protestánsokkal szövetkezve védi; és Spanyolországot (1635) 132.000 emberrel egyszerre támadja Németalföldön, a Rajnánál és Olaszországban. Hogy Spanyolországgal a tengeren is szembe szállhasson, új és hatalmas *hajóhadat* szervezett. Kalózaival elárasztotta az Atlanti-óceánt. Barcelona alatt kétszer megverte és elvágta a spanyol hajókat Olaszországtól és Németalföldtől. Az Indiai-óceánban elfoglalta Martinique és Guadeloupe szigeteit. Az angoloknál is előbb tiltotta el hazai árucikkek szállításánál az idegen hajók használatát s bíbornok létére magát a hajózás nagymesterének és főfelügyelőjének nevezte ki. Spanyolország gyöngítése végett 1641-ben elismerte a kataloniai köztársaság, majd — a Braganza-ház uralkodása alatt — Portugália függetlenségét. Mikor *I. Károly* angol király a flandriai partok elfoglalásának terve ellen tiltakozott, minden habozás nélkül szövetkezett a skót presbiteriánusokkal. A franciák azonban külpolitikájának minden sikere közül *Elszász* megszerzését (1642) becsülik legtöbbször. Innen számítják a Habsburgok hegemoniájának bukását, *Franciaország európai elsőségét*; s az akadémia alapításától a *francia nyelvnek divatát*, mely a középkori firenzei, vagy a reformációkorabeli spanyol helyett a diplomáciában a franciát tette meg vezetőnek. Richelieunek, mint utóbb XIV. Lajosnak vagy I. Napoléonnak még azt is megbocsátották, hogy, nemzete dicsőségét és nagyságát keresve, nem válogatott eszközeiben. Eltűrték,

hogy az emberi jogokat s magát a népet valósággal megvetette. Elnézték, hogy az írók barátja, ki maga is író volt, a közműveltséget veszedelmesnek tartotta ; s már nem is a korlátlan uralmat, hanem egyenesen a zsarnokságot sürgette. Politikai végrendelete valóságos reneszánsza a macchiavellizmusnak s másfél századra megszabta Franciaország fejlődésének irányát.

Richelieu 1642 dec. 4-én, bábja és királya, XIII. Lajos 1643 május 14-én hűnyt el. Az ötéves *XIV. Lajos* helyett az özvegy *Ausztriai Anna* vette át a korlátlan uralmat. Helytartója s az államtanács elnöke az orleansi herceg, első minisztere 1643 május 14-én *Mazarini* Gyula bíbornok lett. *Mazarini* harmadéve még a pápa szolgálatában állt mint párisi nuncius ; olasz létére franciául rosszul beszélt s eleget nevettek, midőn pl. union (egyesülés) helyett ognont mondott. Csípős megjegyzésekkel kísérték azt a jó egyetértést, melyben a bíbornok (tíz esztendővel azelőtt még katona) az özvegy királynéval élt. De nem tagadhatták, hogy ilyen gyöngédség nélkül a legeszegebb miniszter sem nyerhette volna meg a Habsburg-leányt, hogy Franciaország határait a Habsburgok német és spanyol birodalmainak rovására növelje. A harmincéves háborúnak Turenne, Condé és Enghien herceg hadi sikerei után a *westfáleni békével* tulajdonképen *Mazarini* vetett véget. Ebben a franciáké lett néhány német terület, pl. *Elszász*, melyet még *Richelieu* szállatott meg. Azonban a spanyol *Elszász*, *Luxemburg*, a *Frache-Comté* és *Belgium*, szóval a *Rajna* vonala miatt még tizenegy esztendeig kellett *Mazarin*nek küzdenie *Spanyolországgal*, melynek erejét kelleténél kevesebbre becsülte. Nem számított arra sem, hogy, a *Richelieu* idejében adott lecke után francia hazafiak erre a hatalomra támaszkodjanak.

Ebben a küzdelemben a zsarnokság és az alkotmányosság egészen másképp mérköztek egymással mint ugyanakkor Angliában. A kitörést itt is a nagy adó és az adóbehajtás módja okozta. *IV. Henrik* halála óta az állam kiadásai $11\frac{1}{2}$ millió *livrer*ről a sok háború stb. következtében 123 millióra növekedtek. Ennek az összegnek jóformán csak ötödrésze folyt be a kincstárba, mert a többi az adóbérlők és a hitelezők zsebében maradt. Ilyen módon *Mazarini* és rokonsága szintén milliókat szerzett magának. A párisi parlament (főtörvényszék) az országgyűlések szünetelése óta azt a jogot (*droit d'enregistrement*) követelte magának, hogy csak az iktatókönyvébe bejegyzett királyi rendeleteknek legyen törvényes erejük ; ennél fogva most 19 újabb pénzügyi rendelet beiktatását megtagadta. A gyermekkirály ekkor 1648 január 15-én *lit de justice*-t tartott, vagyis az ülésterem trónján heverészve parancsolt reá s így engedelmeskednie kellett volna. A parlament azonban *Molé* elnöklete alatt három főkormánysszékkal (a legfőbb számvevőszékkal, a kincstári törvényszékkal és a nagy tanáccsal) 1648 május 13-án közös eljárásra egyesült. Július 12-én 27 reformpontban állapodván meg, fenntartotta magának a beiktatás jogát, megtiltotta a be nem iktatott (vagyis törvényesnek el nem ismert) adó behajtását s követelte, hogy az elfogottakat 24 óra alatt törvényes bírának elé állítsák stb. A kormány eltiltotta az ilyen közös gyűléseket, határozataikat megsemmisítette, a kincstári törvényszék néhány tagját elfogatta s rendeletei végrehajtását követelte. »A zsarnokság — *Talon* főügyész szerint — jó lehet a szkitáknak vagy az északi barbároknak, kiknek csak a formájuk emberi, de nem való a franciáknak, kik szabadon születtek, szabadon élnek. A legnagyobb

diadalmas csaták híre sem elégíti ki azokat, kiknek nincs kenyerük és akik a babérokat, pálmákat nem számíthatják az élelmiszerek közé.« A párisiak egyelőre beérték vele, hogy gúnyos dalokat énekeltek a bíbornokra. »Hadd daloljanak, csak fizessenek«, szolt mosolyogva Mazarini. De midőn Condé a spanyolokon a németalföldi Lensnél 1648 augusztus 20-án fényes győzelmet aratott, az ennek örömére 26-án tartott Te Deum után elfogatta a parlament néhány tagját. A végképen elkeseredett párisi nép másnap már 120 torlaszt emelt az utcákon, a királynét és Mazarinit a Palais-Royalba szorította s másnap a foglyok elbocsátására kényszerítette.

Ennek a mozgalomnak titkos vezére *Gondi* Pál, vagy — ahogy csak 1651 óta nevezték — *Retz* bíbornok, az önkényes uralom korlátozását sürgette. Saját szavai szerint, »felemelte a fátyolt, amelynek mindig földnie kell mindazt, amit hinni lehet a népek és a királyok jogairól, melyek egymással legjobban a hallgatásban férnek meg«. A történelemre, tapasztalatra és az előrelátásra hivatkozva, csirájában akarta elfojtani a zsarnokságot, melynek Franciaországban gyökere nincs. Nagy bűnösnek tartotta Richelieut, aki idegenből ültette át. Fegyvereken kívül törvényekre akarta alapítani a királyságot; visszakövetelte az ősi szabadságot és szeme előtt az alkotmányos királyságnak az az eszménye lebegett, mely utóbb Fénelont és Montesquieut lelkesítette. Csodákat művelhetett volna a néppel, ha az nem egyszerűen a Mazarini helyére tolakodót látja benne és nem tart önzőnek minden nagyurat, aki a parlament és legfőbb hivatalok szövetsége (Arrêt d'union) alapján most a nemzet jogait emlegette. Mazarini maga is ilyenformán ítelt róluk. Felkelésüket gúnyosan *Fronde*-nak, gyermekes parittyajátéknak nevezte. Annyiban igazságosan, hogy a frondeurök (»parittyások«) még abban is jogaik tiprását látták, hogy a királyné jelenlétében, a hercegasszonyokon kívül más nők is leülhettek. A Fronde valóban többnyire efféle személyes sérelmek miatt duzzogott s ez az oka, hogy a nemzet keveset törődött vele. De Mazarini mégsem akart valami véletlen következtében Strafford sorsára jutni. Szeptember 13-án a királyi családdal együtt Rueilbe menekült, honnan utóbb az ifjabb »nagy« Condé Lajos herceg seregének fődözete alatt tért vissza. Ugyanaznap, október 24-én, amelyen Mazarini Európának diktálta a west-fáleni békét, itthon kénytelen volt elfogadni azt a *saint-germaini egyezséget*, mely a parlament győzelmét jelentette. Midőn a parlament Párisnak államköltségen való élelmezését, a királyi csapatok eltávolítását s a polgárőrség felállítását is követelte, az udvar 1649 január 6-án ismét St.-Germainbe menekült. A parlament ekkor, január 8-án Mazarinit a haza ellenségének nyilvánította és száműzte. *Conti* herceget (Condé öccsét) Páris és a király szolgálatára főparancsnoknak nevezte ki s január 18-án mindenkit felszólított a közszabadság megmentésére.

A királyság megmentésére a »nagy« Condé vállalkozott, mivel a népet még jobban gyűlölte mint Mazarinit, különösen mikor a parlament érdekében a vidék is mozogni kezdett. Volt néhány hadisikere; de olyan időben, midőn Angliából a király kivégzésének híre érkezett s midőn a nép Páris utcáin már a *köztársaságot* éltette, az udvar sem erőltette a dolgot; azért 1649 március 11-én Rueilben kibékült a parlamenttel, de csak augusztusban tért vissza

Párisba. Hogy a fordulattal elégedetlen *Condé* Cromwell szerepét ne játszassa, a kormány Conti és Longueville hercegekkel együtt 1650 január 18-án elfogatta és Vincennesbe csukatta. Erre *Condé* huga (Longueville hercegné) s *Turenne* április 20-án egyenesen a spanyol királlyal szövetkeztek a hercegek kiszabadítására s a két ország békéjének helyreállítására. A Champagneban Mazarini december 15-én megverte *Turennet*, de újabb száműzetése (1651 február 8) után maga is Kölnbe menekült a szövetséges rajnai fejedelmekhez. *Condé* kiszabadult ugyan, de a király nagykorúsítása (1651 szept. 5) s egy Frondepárti minisztérium alakítása következtében a kormányt magához nem ragadhatta, azért Guyenne fellázítására sietett s nemsokára spanyol hadak élén nyomult hazája és annak fővárosa ellen. A parlament ellene nyilatkozott, de díjat tűzött ki a most már szintén hazasiető Mazarini fejére is. Mazarini azonban sereggel jött s a királyság sorsa most ennek és vezérének, *Turenne*nek hűségétől függött. *Condé* elfoglalta Páris, szövetkezett a Fronde-dal, melyet annyira gyűlölt s a királypártiakkal szemben rémuralmat gyakorolt, sőt a Fronde fejét, Retz bíbornokot is magában a parlamentben akarta leszúrni. Október 8-án a király a felkelőket felségárulóknak nyilvánította ; Páris azonban 1652 április 11-én *Condét* mindamellet is ünnepiesen fogadta. A Bastille védelmére az orleansi herceg leánya, *Montpensier hercegnő* vállalkozott, de, mint *Condé*, ő sem a király, hanem Mazarini ellen akart harcolni. XIV. Lajos olyanforma helyzetbe jutott miniszterével, mint Nándorfehérvárott V. László Cilleivel : a királyokat hódolattal, idegen minisztereiket gyűlölettel fogadták. *Turenne* azonban a Saint-Antoine-külvárosban július 2-án megverte *Condét*, kit csak *Montpensier hercegnő* hősie fellépése és lélekjelenléte menthetett meg. A parlament szintén híve maradt ; ismét főparancsnokká s az orleansi herceget a király helytartójává tette. Midőn azonban (aug. 19) Mazarini önkéntes száműzetésbe ment, a párisiak egyszerre tüntetni kezdtek meggyerő modorú ifjú királyuk mellett s *Condé* kivonulása után (okt. 14) hódolattal fogadták úgy őt, mint a hazatérő udvart. A parlament is belenyugodott, hogy ezentúl államügyekkel s a pénzügyi rendeletek bírálatával foglalkoznia nem szabad. A frondőrök egy része Retz bíbornokkal együtt (dec. 19) börtönbe került, másokat száműztek, de véres megtorlás nem követte a Fronde forradalmát. Mazarini ennek és a Habsburgokkal szemben elért sikereinek köszönhette, hogy 1653 február 2-án Párisba a nép éljenzése közt térhetett vissza.

Igy ért véget a Fronde forradalma, melynek sikere, az alkotmányos királyság helyreállítása azon mult, hogy politikai céljait nem kötötte össze társadalmiakkal, sőt ezeket teljesen elhanyagolta. Páris utcáin szövetkezett ugyan a néppel, de elsősorban mégis csak az oligarchia érdekeit hajszolta, amiket pedig a szabadsággal és a nemzeti eszmékkal egyeztetni alig lehetett. A parlamentnek voltak nagy gondolatai, de megvalósításukra nem voltak megbízható eszközei ; sőt maga lett a coriolánkodó *Condé* eszköze. Retz hiába hurcolta meg bíborát az utca porában ; Molé, a parlament elnöke a legváltóságosabb körülmények közt hiába mutatta meg lelkének nagyságát ; *Montpensier hercegnő* hiába játszotta végig az orleansi szűz szerepét : a jelszavak és vágyak nem találkoztak. Az a mozgalom, mely lelkiismeretesen, határozott célokkal és hazafias érzéssel

vezetve forradalom lehetett volna, épúgy lázadássá törpült, mint hazánkban egy évtized múlva Wesselényi oligarchikus »összeesküvése«. Az országra itt is, ott is korlátlan, önkényes uralom következett. De míg nálunk a nemzet ismételve visszakövetelte jogait, Franciaországban a nép majdnem másfél századig szótlanul tűrte megaláztatását. A parlament ugyan még egyszer követelni mert az adóügyi rendeletek beiktatása jogát, de XIV. Lajos 1655 április 13-án, mikor épen vadászni indult, betért oda egy hevenyészett lit de justice-re s ostorát hanyagul suhogtatva ráparancsolt. Ekkor mondta, vagy legalább mondhatta volna : »L'État c'est moi.« Mert mostantól fogva csakugyan ő volt az állam.

II. XIV. Lajos korlátlan uralma.

Condé megmaradt a spanyolok táborában, de Spanyolországnak nagyon rosszul folytak a dolgai. Franciaország 1657 március 3-án az angol köztársasággal szövetségbe lépett ; 1658 augusztus 1-én a német fejedelmek csak akkor választották császárrá Habsburg I. Lipótot, mikor megígérte, hogy nem segíti a spanyolokat ; a rajnai papi fejedelmek, Bajorország, Hessen és Lüneburg pedig aug. 14-én egyenesen szerződtek Francia- és Svédországgal a westfálieni békében Franciaországnak biztosított területek védelmére. A huszonöt éves háborúnak a *bidassoi* (vagy pireneusi) béke 1659 nov. 7-én vetett véget. Ennek értelmében a két állam közt a Pireneus-hegylánc lett a határ ; Spanyolország visszanyerte Katalóniát, a lotharingeni herceg pedig a maga fejedelemségének nagyobb részét. Franciaország megkapta Roussillon grófságot, Artois nagy részét, Flandria legjobb kikötőit s most már a spanyolok is elismerték Elzászban. Franciaország felbontotta Portugáliával kötött szövetségét s Condét visszafogadta szolgálatába. A béke nagyobb biztosítása végett IV. Fülöp spanyol király leányát, *Mária Teréziát* XIV. Lajossal jegyezték el. A menyasszony ugyan lemondott a spanyol trónra való jogáról, de lemondása jogosságában maga a spanyol államtanács is kételkedett. A westfálieni és a bidassoi békét mindenki úgy fogta fel, hogy bennük a Habsburgok a Bourbonoknak engedték át Nyugat-Európa fölött másfél századon át gyakorolt hegemoniájukat.

Midőn Mazarini 1661 március 9-én elhunyt, XIV. Lajos tizennyolc esztendeje volt már király, de még nem uralkodott ; most egy huszonhárom éves ifjú tüzével kapott a hatalom után. »Kitől kérjük a parancsokat ?« kérdezték tőle. »Tőlem !« S mindenható államminisztert nem tűrt többé maga mellett. Az ifjú, akit olyan könnyelműnek ismertek, naponkint nyolc órát töltött íróasztala mellett s megkövetelte, hogy szakminiszterei semmit se intézzenek el az ő tudta nélkül. A középponti kormány (centralizáció) a rómaiak és bizánciak korától fogva sohasem volt ilyen tökéletes. Lajos az Isten földi helytartójának, sőt földi istennek hitte magát s úgy vélte, szabadon rendelkezhetik alattvalóinak életével, vagyonával. Az újkornak idáig is voltak nagy önkényes uralkodói ; pl. XI. Lajos francia, Ferdinánd és Izabella spanyol, VIII. Henrik angol királyok, V. Károly és II. Ferdinánd németrómai császárok. Ezek is mondták, hogy Isten kegyelméből uralkodnak, de akárhányszor meg kellett hajolniok a nemesek akarata előtt. Az *önkényes uralmat* először XIV. Lajos valósította meg olyan mértékben, amilyenre

Macchiavelli sem mert gondolni, sőt a francia irodalom sem gondolt. Retz bíbornok, a frondőr, Fénelon érsek, a regényíró s Montesquieu (már a XVIII. század elején) a törvények korlátai közt mozgó szabadelvű monarchiát magasztalták. XIV. Lajos uralma alatt azonban természetesebbnek látszott, hogy Bossuet püspök a korlátlan hatalmat, ha nem is magát a zsarnokságot, még a Szentírás erősségeivel is védelmezze; maga a király pedig fiához írt intelmeiben azt vallotta, hogyha a fejedelem aláveti magát az Istennek, csak példát ad vele a népnek, hogyan rendelje alá magát a fejedelemnek.

A királyi méltóságra minden elődjénél büszkébb volt s elhatározta, hogy annak fényét megőrzi: nemcsak a köztársaság felé hajló hugenották, hanem a maguk hatalmát visszakívánó kiskirályok, a hűbéres urak ellen is. Királyi hatalmát titokzatosnak, sőt isteninek, de mindenesetre olyannak akarta feltüntetni, hogy a nép csak bizonyos szent borzalommal tekintsen fel reá. Azonban szerette volna, hogy a nép atyjának nevezzék; ezt a címet többre becsülte annál, hogy atyja lehessen gyermekeinek, akik a természet ajándékai. Azt vallotta, hogy teljesen csak az a fejedelem lehet elégedett, akit alattvalói szeretnek. Tudta, hogy a szegények és gazdagok közt való különbséget nem szüntetheti meg; de rajta volt, hogy koldus ne legyen az országában s becsületes munkával mindenki megkereshesse kenyerét. Munkáról — szerinte — magának az államnak kellett gondoskodnia s inség idején annak kellett enyhítenie a köznyomorúságon. Nagyon vallásos volt, de mégis korlátolta az egyházi ünnepek számát, hogy a vagyonosak ne károsodjanak, a szegények pedig kereshessenek s egy nap alatt meg ne egyék, igyák több-napi keserves munkájuk díját. A kormánynak különben kötelességévé tette, hogy minden rend becsületes keresetét előmozdítsa és pártolja.

Az egykorú európai irodalom részint kedvezett, részint ellene mondott XIV. Lajos atyáskodó, de önkényes uralmának. Az alkotmányos Angliában *Hobbes* bűnnek mondta a forradalmat, dicsőítette az önkényes uralmat és az államfő akaratát az állam akaratának tekintette. Ilyesmit oly merészen *Macchiavelli* óta senki sem hirdetett. Valóban, másképp hangzott *Milton* tanítása, aki az angol forradalom izgalmai közt fejtegette, hogy korlátlan hatalma csak a népnek van, mely tehát bűnös fejedelmét ki is végezheti. Mert hiszen zsarnok az, aki, bár törvényes úton jutott a koronához, nem tiszteli sem a törvényt, sem a közjót, hanem csak önmaga és saját haszna kedvéért uralkodik. Akik a zsarnokkal szemben igazságot szolgáltattak, csakis a köztársaságot (Commonwealth) védelmezik. *Locke* viszont az 1688. évi forradalom védelmében fejtette ki a demokrácia, a szabadelvűség és az alkotmányos királyság elméletét. Egyúttal ő tette kapóssá a *deizmust* vagy szabadgondolkodást (freethinking), mely elismerte ugyan Istent, de támadta a kereszténységet annak minden felekezetével együtt, tehát a kereszténységre alapított államot és társadalmat is ostromolta. Hollandiában, mely nyílt háborúban élt XIV. Lajossal, *Spinoza* a szabadságot tartotta az állam céljának s védelmezte a gondolat és lelkiismeret szabadságát. Az egyenlőségen, népképviselőten, vagyonközösségen alapuló korlátolt monarchiát mondta a legjobb kormányformának. Így Hollandiában és Angliában máris a *demokrácia* volt az államtudósok eszményképe. Németországban *Pufendorf* (1660) szintén szabadelvű reformokat ajánlott, *Leibniz* azonban nem szerette a demokráciát. Nálunk

Zrínyi a felvilágosult, de korlátolt monarchiáért rajongott, midőn Mátyás királyban kereste eszményképét. Európa fejedelmei azonban hamar választottak az elméletek közül. 1661-től 1789-ig Franciaországot utánozták s mohó vágygal követték vagy majmolták abszolutizmusát.

89. ábra. XIV. Lajos (1643—1715).

A nemes urak, kik a Fronde idejében épen azért küzdtek, hogy kiskirályok maradjanak, a Fronde leveretése után a király szabadosai lettek. Folyonosan a király előszobáiban ácsorogtak, a királytól vártak minden kegyet, kitüntetést, méltóságot ; de a királynak csak arra voltak jók, hogy roppant költségeikkel udvara ünnepeinek, carrouseleinek stb. fényét emeljék. A férfiak is suhogó

selyem- és bársonyruhákban jártak ; fejük alig látszott ki az ezreket érő brüsszeli csipkékből ; vállaikról kackiás selyemszalagok röpködtek minden mozdulatuk után s öltözeteiknél a nők toalettjei sem lehettek színesebbek. Boldog volt, aki a gyertyát vihetette, ha a király aludni ment s a másik, aki ráadhatta a hálóinget. Mindez és minden a legszigorúbban előirt szertartások szerint történt. A legfeszesebb ember, a legjobb hazafi is elveszthette a király kegyét, ha nem tudott szabályosan bókolni, hajlongani. Komoly államférfiaknak, minisztereknek fáklyástáncot kellett járniok a király előtt, vagy egyéb léhaságokat elkövetniök, »car tel est son plaisir«, — »mert neki úgy tetszett«.

A törvényhozás ama bizonyos ostorsuhintás óta az országgyűlésből a szalonokba szorult ; midőn a férfiak a maguk helyén törvényeket nem hozhattak, a nők új szokásokat teremtettek, amiket ellenmondást nem tűrő illemszabályokba foglaltak. S kitűnt, hogy nem az eseményekben, hanem az intézményekben rejlik a történelem lényege. XIV. Lajos legfényesebb hadjáratai is csak a multak emlékei immár, míg az új francia illendőség (etiquette), mely a spanyolnak másfél százados uralmára következett, lassankint egész Európát meghódította s még napjainkban is igézete alatt tartja. Menüett-lépésekben, kimérten, feszesen, méltóságosan és mégis bájosan indult s a kánkán bakugrásaival érkezett hozzánk. Az erkölcsök szigorúságát könnyelműség, a vallásosságot szenteskedés, a lovagiasságot udvarlás váltotta fel. Még a külföldi udvarokban is franciául csevegték, hogy finom, művelt embereknek látszassanak s utánozták a francia király udvarának határtalan fényűzését. Abból, hogy a hajdani oligarchák a verseny kedvéért egész vagyonukat elverték, a királynak az a haszna lett, hogy a feudális urak felkelésétől, egy újabb Frondetól többé sohasem félhetett. A büszke főurak ivadékai annál alázatosabban keresték kegyeit, mennél inkább elszegényedtek. A papokat is a király nevezte ki, javaikat ő osztogatta ; szellemes, eszes, de kissé felületes abbék magas polcra emelkedhettek, ha megnyerték valamely kedvesének pártfogását. A jansenisták korában bizonyára más papok kellettek volna, s voltak is ilyenek a kolostorok vasrácsai mögött, vagy a csendes falusi plébániákon ; de az abbék az égi javak helyett inkább földieket akartak, amint hogy másfél század múlva, mikor az állam az egyházi javakat lefoglalta, jóformán ki is veszték a társadalomból. Lajos nagyon vallásosnak látszott, de igazán nem tisztelte sem a maga, sem a más hitét. Önkényes uralomra tört, tehát mindenben korlátozásra törekedett, pedig többször emlegette a lelkiismeret szabadságát. VII. Sándor és XI. Ince pápáktól is olyan engedelmességet követelt, mintha francia püspökök volnának. Mikor XI. Ince megtiltotta, hogy a római francia követ még közönséges bűnösöknek is menedéket adjon, a király Avignont elfoglalta tőle, nunciust becsukatta s 1681-ben elrendelte, hogy francia papok világi ügyekben a pápának ne engedelmeskedjenek. Ettől fogva magát tekintette a nemzeti egyház fejének, de csak azért, hogy, mint az angol VIII. Henrik, ezzel is növelje zsarnoki hatalmát. Ez annál fontosabb, mert a francia egyház épen akkor reformokra törekedett. A domonkosok gyűlöletesekké tették a jezsuitákat, akiket kapzsiknak, haszonlesőknek, az erkölcsök megrontóinak hirdettek, könyveik olvasásától pedig mindenkit óvtak. A jezsuitákat támadta a hollandi Jansen püspöknek Szent Ágostonról 1640-ben írt híres könyve is, melynek

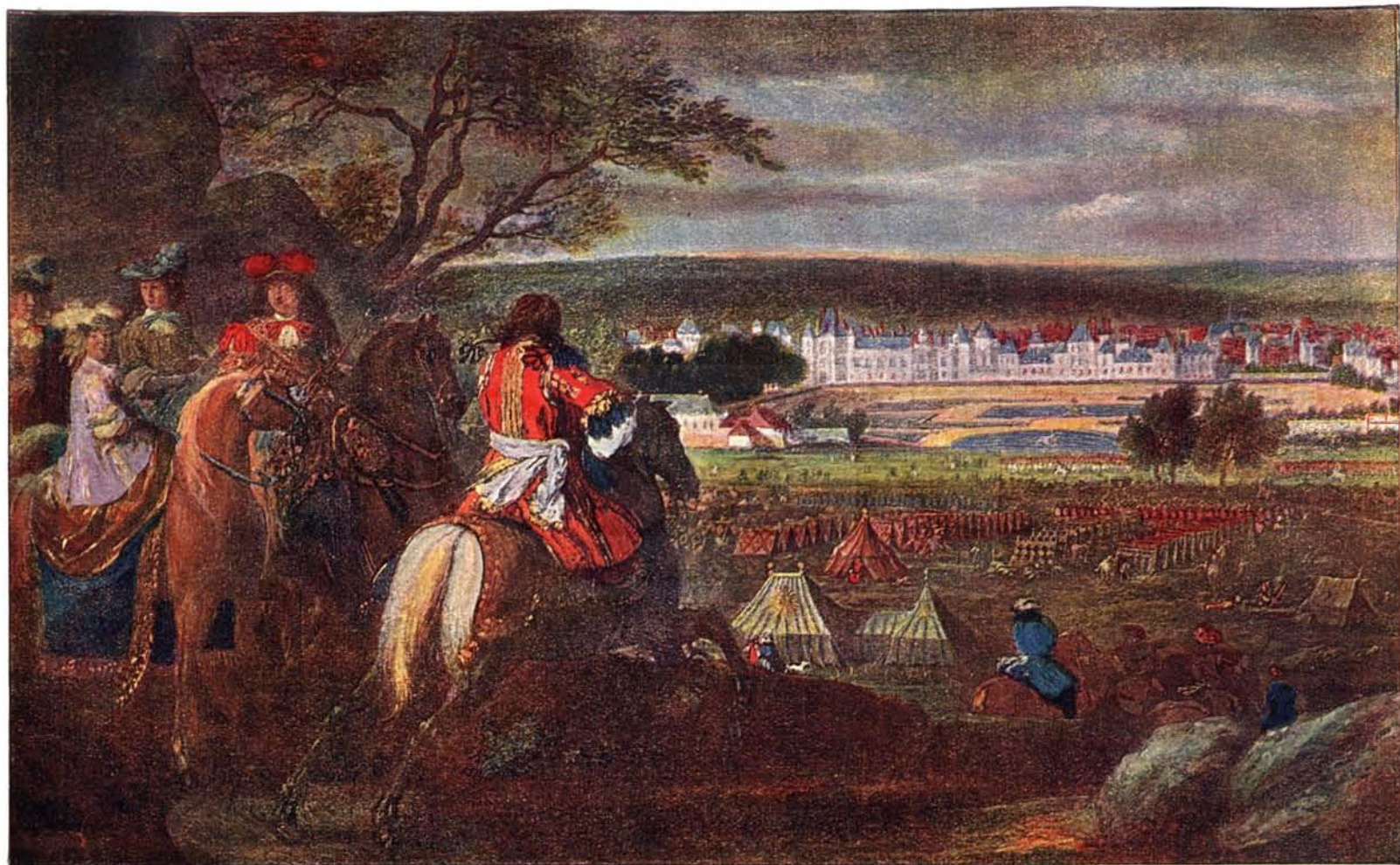
öt tételét, a párisi egyetem sürgetésére X. Ince pápa már 1653-ban kárhoztatta, de az ellene intézett támadásokat sem helyeselte. A jansenizmus, mint a kálvinizmus, a katolikus hitet és erkölcsöket a szentatyák tanításából kiindulva akarta megújítani, amellet azonban tisztelte a történelmi alapon fejlődött papságot és a szertartásokat; különbözött tehát a protestantizmustól, melyet az ördög művének tartott. Lajos a jansenistákat mint összeesküvőket üldözte, de sohasem törhette meg; még élete alkonyán sem, mikor kihirdette a pápa bulláját, mely (1713) a bibliának jansenista szellemű magyarázatai közül 101-et eretneknek nyilvánított. Még ridegebben bánt el a *hugenottákkal*. 1681 óta dragonyosokat szállásolt be hozzájuk és a nantesi ediktumot 1685 október 18-án megszüntetvén, dragonyosokkal hajtotta őket katolikus templomokba; istentiszteleteiket betiltotta, templomaik egy részét leromboltatta stb. 200.000 hugenotta Hollandiába, Svájcba, Brandenburgba stb. vándorolt ki s így Franciaország, a türelmetlenség következtében majdnem annyi derék munkást veszített el, mint száz esztendővel azelőtt Spanyolország a moriszkók kiűzetése miatt. De a zsarnokság mind a két helyen közel állott céljához, mert mind kevesebben voltak, kik más hitet mertek volna követni, mint a király. Főlősleges lett volna szabad egyházat emlegetni és keresni a szabad államban, midőn mind a kettő ugyanazon zsarnokság alatt nyögött s midőn többé nem az államnak, hanem a királynak javáról, érdekéről, becsületéről beszéltek. *Bossuet* püspök, ki a korlátlan hatalmat megkülönböztette az önkényestől, vallásos áhitattal szentnek nevezte a királyt, aki »maga az állam«, Isten nagyságának földi mása; *Saint-Simon* szerint pedig a kereszténységben istenítették.

Lajos valóban közel állt hozzá, hogy Augustus módjára istenítsék. Magát Napkirálynak ábrázoltatta s a nap szekerén Phaëtonnál ügyesebben hajtott végig az égbolton, melyen maga alatt látta a többi királyt. Templomai azok a fényes paloták voltak, melyeket Páris környékén az ezeregyjé kalifáival veteckedve építtetett. Tiberiust Capri, XIV. Lajost *Versailles* palotáiban lehet legjobban megérteni. *Voltaire* méltán nevezte Versailles a pénz örvényének, mert mesébe illő költségeket nyelt el; csak a park, utak, vízvezetékek rendezése körül 36.000 ember és 6000 ló dolgozott egyszerre. *Le Vau*, majd *Mansart* és *de Cotte* négy évtizeden át (1669—1710) tömérdek iparossal és művésszel dolgozott, míg elkészítette a csodás fényű palotát, melynek homlokzata is több fél kilométernél (580 m). 1682 május 6-ikától 1789 október 6-ikáig Versailles volt a királyok és kormányaik székhelye és gyakran Nyugat-Európa sorsának közép-pontja. Időközben egymásután épültek fel *Trianon* márvány- és porcellánkastélyai, a *marly*-i mulatópalota, körülöttelel 2 pavillonnal. A király örült, hogy ezek Versailleshez képest csekélységbe, mai érték szerint félmilliárd koronánál csak valamivel többbe kerültek. Ez a három palota s a régiek közül még *Fontainebleau* maga Franciaország volt az ő szemében. Párist a Louvre-ral, a Tuileriákkal s a Palais-Royallal sohasem szerette, mert az a Fronde városa; hogyan ismerte volna a vidéket, mikor Párist sem akarta ismerni? Nemzetével legfeljebb csak a táborban találkozott; vagy a munkásoknak abban a hadseregében, mely palotáihoz hordta a téglát, követ. Költséges építkezéseit utánozták a külföldi udvarok és a francia urak, akiket egy-egy ilyen építkezés néha tönkretett;

sőt két század mulva is halálba kergetett egy bajor királyt. Igaz, hogy XIV. Lajos idejében az építők, festők, képfaragók olyan jól érezték magukat, mintha Augustus és Mecaenas korában éltek volna. Az írók is megkapták jutalmukat (nemcsak otthon, de a külföldön is), ha versben, prózában dicsőítették XIV. Lajost. Valami hatvan idegent arra kért, engedjék meg, hogy jótévőjük legyen, ha már királyuk nem lehet; s »megengedték«, akár gyönyörűen kivarrtott, akár egyszerű bőrzacskokban kapták arányaikat, amiket azonban oly tudósok, mint Du Cange és Mabillon visszautasítottak. Hazája legnevezetesebb íróira különben összevéve sem költött annyit, mint arra a mellényére, amelyre 800.000 frank ára gombot varratott fel.

Tudományban, irodalomban, szépművészetekben is észre lehetett venni a Lajosok államának gyámkodását. »Mit ér az a sok olvasás?« — kérdezte XIV. Lajos *Vivonne* hercegtől. »Felség, — felelt a herceg — az olvasás épen olyan jólesik az elmének, mint a fogoly a gyomornak.« Attól a királytól, ki versfaragó és nagy könyvgyűjtő létére ilyet kérdezett, nem lehetett meglepő, ha az irodalom és tudomány pártolását egyszerűen az írók és a tudósok megkenésében látta s még ezeknek is adósa maradt. Századát bizonyára a nagy íróknak egész sorozata tette ragyogóbbá; de az ő kora mégsem az irodalom, hanem a katonai szellem kora. A francia szellemnek *Corneille* Cidje már XIII. Lajos korában utat tört a színpadon. Cidjét 1684-ig még 32 színdarabja követte (közte egy *Attiláról* is). A franciák akkor már sokkal lelkesebben tapsoltak *Racine*-nak, kit jobbára görög és római tárgyaival (*Andromaque*, *Phèdre* stb.) legnagyobb tragikus költőjüknek tartottak. *Corneille* és *Racine* fölségesnek, *Molière* rendkívül kedvesnek és finomnak bizonyította a francia nyelvet halhatatlan vígjátékaiban (*A fősvény*, *Tartuffe*, *Dandin György* stb.), melyek amazoknál már közelebb álltak a nemzeti szellemhez, mert koruk félszégeit ostromozták és cáfolták. Nyelvünkre valamennyi darabja le van fordítva s most is gyakran adják. Magyarban is ösmerjük *La Fontaine* meséit, amelyeknek már finoman elburkolt politikai és társadalmi vonatkozásai vannak. Még nagyobb ezeknek a száma *Boileau* satiráiban és tanító költeményeiben, *Bossuet* egyházi szónoklataiban és *Fénelon* politikai regényében, a *Télémaque*ban, mely egyenesen az önkényes uralom ellen fordul. *Saint-Simon* herceg, kora Sallustiusa megdöbbenő képet festett a francia udvar romlottságáról s Nádasdy Ferenc »Elmélkedéseiben« (1667) egyenesen tirannusnak, feslett életűnek, istentelennek mondja XIV. Lajost. Az a versaillesi ünnepség, amelyen kedvesének, Montespan asszonynak tisztelére *Molière* *Dandinját* előadatta, 117.000 livresbe került; pedig a királynak nem volt kedves embere *Molière*, ki minden ferdeséget kigúnyolt és nevetségessé tette azt az álszenteskedést, melyet a világ legerkölcstelenebb udvara tanusított.

XIV. Lajosnak sok kedvese volt, pedig önmagán kívül senkit sem szeretett igazán. Tizenhat-tizenhét éves korában Mazarini unokahugaiba (előbb Mancini *Olympiába*, utóbb Mancini *Máriába*) volt szerelmes; de a nagy bíbornok *Mária Terézia* spanyol infánsnőt vétette el vele, mert »egy királynak nem a szívére, hanem az eszére kell hallgatnia«. Azonban az uralkodónak is voltak uralkodói: 1662—74 közt a bájos *Louise de la Vallière*, 1667—80 közt »a hasonlíthatatlan, csodás« *Mme de Montespan* (*Scarron* költő özvegye), s 1669—1715 közt (a király

Az Athenaeum r.-t. nyomása.

A FONTAINEBLEAUI KASTÉLY XIV. LAJOS KORÁBAN.
(Van der Meulen 1669. évi festménye a versaillesi palotában.)

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

haláláig) a kellemes, okos Mme de Maintenon. A madame egyidőben negyedmagával osztozott a király szerelmében, s mint, Mária Terézia halála (1683) után, a király titkos felesége is, új meg új szépségeket vezetett vénségében is csapodár ura karjai közé. A királynak Vallièretől 4, Montespartól 7 és (amit talán szintén érdemes megemlíteni) saját feleségétől 6 gyermeke született. Amazokat is törvényeseknek ismerte el, sőt Maine hercegnek s Toulouse grófnak a trónra is utat nyitott, de egyiket sem szerette.

A dauphin vagy Monseigneur, apja előtt, ötvenéves korában (1711 április 14.) mint nagy gyermek halt meg, akinek egy-egy kis kocsizáson kívül alig volt egyéb öröme az életben. A királyi család szolgálatára különben körülbelül 5000 hivatalnok és inas állott; Mária Terézia udvartartása egymaga 572 személyből állott. De a bizantinizmus egyetlen inashaddá alázta le egész udvarát, mely nemcsak neki, hanem maîtresseinek is hódolt. Perikles módjára óvakodott attól, hogy enni, inni lássák; csak az lehetett közbámulat tárgya, testőrök fedezete alatt, egy csomó léhűtő miként viszi föl ételeit s miként kell ahhoz kilenc ember, hogy a király egyetlenegy pohár vizet megihassék. Még a legbizalmasabb ebéden sem volt szabad beszélgetni. De a király meg is fizette a hallgatást; főudvarnagya évenként 58.000, főkamarása 23.600, főruhatárosmestere 40.000, főlovászmestere 30.000 livret kapott. Egy ember több hivatalt is elláthatott; például *Beauvillier* herceg, aki »remetemódra« él, 48.000 livret kapott mint a pénzügyi tanács elnöke, 20.000-et mint miniszter, 48.000-et mint burgundi herceg, 14.000-et mint a kamara első nemese, 36.000-et mint Havre kormányzója stb. Annál beszédesebb számok, mert az állam 85.780 hivatalnoka (1664-ben) mindössze 8½ milliót kapott, amibe különben nincs beleszámítva az adózók külön illetéke.

Az önkényes uralom bölcsességének kezdete ily körülmények közt a *rendezett pénzügy*. XIV. Lajos uralkodásának valóban egyik legelső tette, hogy 1661 szeptember 15-én megalakította a pénzügyi tanácsot, mai értelemben a pénzügyi minisztériumot, melyben hetenkint kétszer ő maga elnökölt. *Colbert*, egy rheimsi posztókereskedő fia, 1669 óta a pénzügyek főellenőre (minisztere), Franciaország újjáalakításának munkáját azon a tételen kezdte, hogy az idő pénz. Ő maga 15 órát dolgozott naponként s másokkal sem napok, hanem percek

90. ábra. Fënelon érsek (1651—1715).

szerint számíttatta az időt. Talán ez okozta, hogy a vir marmoreus, a »kőszívű ember« sohasem szakadt el a polgári elemtől, melyből származott s melyre az önkényes királyság oly szívesen támaszkodott. Minisztersége kezdetén az államnak csak 84 milliója volt 239 millió évi kiadás fedezésére s a kiadásokból száz millió ment az udvarra, nyug- és kegydíjakra, 27 az államadósságok kamataira. Az ország 155 millió évi hiánnyal küzdött ugyanakkor, amikor Mazarini 236 milliónyi vagyont hagyott örökösire, Fouquet pénzügyminiszter pedig a híres vauxi ünnepre 9 milliót költött a magáéból, hogy királyát 6000 más meghívottal együtt saját uradalmában vendégelhesse meg. Ennek a gazdálkodásnak, a romlottságnak és a sok mindenféle sikkasztásnak Colbert vetett véget. Neki »egy 3000 livrebe kerülő ebéd hihetetlen kínokat okozott ; de ha Franciaország dicsőségére milliók kellettek, eladná minden vagyonát, vagy egész életében gyalogolna, hogy összeszerezze«. Ez a fagyos ember, akit Mme de Sévigné, a szellemes levelek írója, »Észak«-nak nevezett, Fouquet-t száműzette, egy csomó bűntársát lefejeztette vagy börtönbe vettette, az adóbérlőket 135 milliónyi birsággal sujtotta, a kincstártól igazságtalanul elidegenített uradalmakat visszaszerezte. Épen kormányának elején történt (1662), hogy a Boulonnais köznépe az adóbehajtók ellen föllázadt. A katonák a 6000 fölkelőből 594-et megöltek, 3000-et elfogtak, 400-at örökös gályarabságra ítélték, vezéreiket kerékbe törték vagy felakasztották. Az eszközökben nem válogatós udvar mindenestre örvendezett, midőn Colbert már ebben az (1662) évben némi többletet mutatott fel, t. i. 75½ millió bevétellel szemben csak 74·8 millió kiadása volt. S ez nem pillanatnyi siker. Colbert pénzügyminiszterségének számokban az az eredménye, hogy 18 év alatt az 1.680,595.239 livre bevétel mellett a 18 év összes hiánya csak 4 millió volt. Nem hiába tartotta a pénzügyeket az államélet legfontosabb és leglényegesebb részének ; de nem volt egyoldalú államférfiú, ki csak pénzügyi politikával törődött volna. Magyar életírója, Ballagi Aladár, szerint politikájának az a végső célja, hogy minden hasznos emberi tevékenység mozgásbahozatalával s klasszikus tökéletességre való fejlesztésével Franciaországot s vele a királyt örökkévaló vezérhatalommá és mintaállammá tegye a Föld kerekéségén, szárazon és vizen egyaránt.

Solon óta Colbertig bizonyára kevés más államférfiú gondolt arra, hogy a *polgári munkában* keresse az állam nagyságát és hatalmát. Hazáját minden más országnál vagyonosabbá, egyúttal azonban gazdaságilag függetlenné akarta tenni. Külföldről hozatott vagy szöktetett be mestereket, hogy meghonosítsa a hazájában nem művelt iparágakat és mesterségeket. Remélte, hogy a második, harmadik francia nemzedék viszont más nemzetek tanítója lesz. Tanult az egész világtól az egész világ számára. Hazaárulóknak tartotta azokat a francia mestereket, kik idegen állam szolgálatába álltak, mire azonban hugenotta alattvalóit maga a király kényszerítette. *Iparpolitikai reformjait* a gyárosok, iparosok, céhek meghallgatásával indította meg. Mivel a népet, szerinte, a keresetmód különfélesége gyarapítja leginkább, szakított Sullynek egyedül a *földművelést* dédelgető rendszerével ; azt gazdasági politikájának legelső fokán hagyta ; föléje helyezte a durvább *ipart* s legmagasabb fokra a *művészi ipart* és magát a *művészetet*. »Rendkívül szabaddá akarta tenni a kereskedelmet, mert

a szabadságot tekintette a kereskedelem lelkének.« A pénz kivitelét azért tiltotta el, mert a nemzetközi kereskedelemben a kölcsönös áruforgalmat, mondhatni a cserekereskedést, tartotta a leghasznosabbnak. A merkantilizmust, melyen a pénzgazdaságot értik, sokan colbertizmusnak nevezik, holott, különösen Velence és Firenze államéletében, már készen találta s ő azt, Ballagi szerint, csak az államszervezés és a művelődési politika egyik eszköze gyanánt használta. A hadi és kereskedelmi tengerészet, valamint a gyarmatügy fejlesztését legfőbb gondjai közé számította, mert a kereskedelem nagyságát a gyarmatokban és (Du Quesneben kitünő munkatársra akadva) a tengerészetben kereste. Nagy társaságokat azért alkotott, hogy a külső kereskedelmet megalapítsa s a versenyt Angliával és Hollandiával ezen a téren is fölvehesse. Canada, Louisiana, Dominique, Trinité, San Domingo, Séchelles stb. gyarmatok francia jellegét ő adta meg; de bennök ő sem annyira földműveseknek és iparosoknak, mint kalandoroknak teremtett hazát. A *köznéppel* (egyik intendánsa szerint »a százfejű barommal«) otthon sem törődött sokat; de a gabona-termő országban mégis elejét vette az annyiszor ismétlődő éhségnek, amennyiben országszerte *magtárakat* állított fel s javította az *élelmezés viszonyait*. A kincstári erdőket a pusztítások ellen védelmezte s jövedelmüket megötszörözte. Franciaországot a Föld legkitünőbb ló- és juhtenyésztő államává akarta tenni.

De *akadémiák, írók, tudósok, művészek, iskolák* segítésére is mindenkor bőven volt pénze. Festők, szobrászok, építészek számára Rómában francia akadémiát alapított s az új párisi építészeti akadémiában azonnal pályadíjat tűzött ki egy francia építőrendszer föltalálására. Az utakat, gátakat, csatornákat (pl. a két tengert összekötő languedoci csatornát) már hazai erőkkel építtette.

Királyi *bútorgyárat* rendezett be (1662) a művészeti ipar emelésére s 1673-ban ő nyitotta meg az első *műkiállítás*t. A hiányokat és szükségleteket minden téren *statisztikai adatok* alapján akarta megismerni. Kormányzatának egész ideje alatt gyűjtette és számontartotta az adatokat, amiknek tanulságaira, az udvar és a katonaság roppant követeléseivel szemben s a beruházások, alkotások tekintetében oly nagy szüksége volt. Az általános katonakötelezettségnél előbbrevalónak tartotta az *általános munkakötelezettséget*. Gyarmatokba, dolgozóházakba küldte a csavargókat, koldusokat, szegényeket. Franciaországot a kereskedők, katonák és parasztok, egyúttal azonban a *munka, rend és jólét* államává akarta tenni.

Ballagi szerint »politikája merőben művelődési s elérte vele a legnagyobbat: hazáját a civilizáció élére helyezte«.

91. ábra. Louvois marquis (1639—1691).

Az akkori Európát azonban Colbert művénél jobban érdekelte *Le Tellier* s fia *Louvois* korszakos alkotása : az *állandó hadsereg*. Odáig minden tisztt nemes volt ; az ezredes 15—20.000 livret adott ezredéért, a kapitány 8—12.000-et századáért s a többi tiszt is megfizette a maga rangját. Tízestendő ezredes, tizenötöstendő tábornok nem tartozott a ritkaságok közé. Louvois azonban nem akart szakálltalan tábornokokat és olyan tiszteket, akik mellé dajka kellene. A tisztségeket részben ezentúl is pénzért, de csak érdemeseknek osztogatta, amiben már volt valami demokratikus vonás. 1682-ben Metzben és Tournayban fölállította a hadapródok századait. Az első *tisztképző tanfolyamra* máris 4000 nemes és nem-nemes fiú jelentkezett, úgy hogy hét más században kellett őket szétszítani. Több századból alkotott egy zászlóaljzat (bataillon) vagy svadronyt, két ezredből egy dandárt (brigádöt), négyből egy divíziót ; ennek parancsnoka, a maréchal de camp, inkább méltóság volt, mint tisztség. A hadsereg ellátásáról a hadbiztosok gondoskodtak ; a hadgyakorlatokat és a kiképzést a felügyelők (inspecteurs) vezették. A gyalogság főfelügyelője, *Martinet*, »a király ezredét« egyúttal valóságos mintaezreddé tette. A lovasságot *De Fourilles* lovag, a tüzérséget *Dumetz*, a műszaki kart *Vauban* teremtette újjá. A király, mostantól fogva a hadsereg legfőbb ura, 1678-ban rendelte el az egyenruha használatát és menetközben a lépés-tartást. A gyalogosok egyrésze muskatéros (mousquetaires), a másik dsidás (piquiers) volt. Századonkint eleinte csak négy embert láttak el gránáttal (grenade) és kovás puskával, mely a kanócos puskát (muskatélyt) csak 1703-ban szorította ki. Louvois *nemzeti* színezetet adott a hadseregnek ; 1674 óta ugyanis a nemesektől megkívánta, hogy hadkötelezettségüknek személyesen tegyenek eleget, vagyis visszatért a népfölkelés középkori szokására, VII. Károly bűvös vadászainak (francs-archers) eszméjére.

A *népies hadsereg* az ekként 30 ezredbe sorozott 25.000 emberrel kezdődött. A lovasság 90 ezredből állott 47.000 lóval. Louvois szervezte a huszárokat, vagyis könnyű lovasokat, a lóháton és gyalog egyaránt használható dragonyosokat és a karabélyosokat. 1678-ban a helyőrségekben 100.000 s a táborban 122.000 embere volt s ebből csak 30.000 külföldi. Tíz esztendő mulva még 25.000 »tudós liba«, vagyis irlandi szegődött szolgálatába. De, ha kellett, 400.000 embert küldhetett a csatamezőre, 276 hadihajót a tengerre s így egyetlen európai hatalom sem mérkőzhetett vele. 400.000-nél több katonája békében ma is csak Orosz-, Német- és Franciaországnak van ; egyébként Európa közel négy millió embert tart fegyverben, de háborúba ötszörte többet küldhet. Európa népei Louvois óta viselik a katonatartás roppant költségeit ; minden nemzet seregének katonai nyelve azóta hemzseg francia szavaktól, műkifejezésektől, mert a fejedelmek, mint mindenben, előbb vagy utóbb, ebben is utánozták XIV. Lajost. Követték abban is, hogy Vauban s más francia várépítők módjára határaikat az eddigieknél sokkal nagyobb szerű várakkal erősítették meg, ami szintén milliókba került. XIV. Lajos hadserege akármikor meglephette a szomszédos országokat, melyeknek csak bajosan összegyűjthető zsoldos vagy fölkelőhadaik voltak ; a külföldről jövő támadásokat pedig a várak (elsősorban Dunquerque, Lille, Metz, Strassburg, Besançon) fogták fel. Negyven esztendei

kitartó munkásság után Vauban, az erődítések főigazgatója, mint a Strassburg megerősítésére vert érem mondja, Galliát elzárta Germaniától (Clausus Germanis Gallia). Előre bevettnek mondták azt a várat, amelyet ostromolt; s bevehetetlennek, amit ő védett. Vaubannak és Louvoisnak a nyomorék katonákra is volt gondja; Bruant és Mansart tervei szerint a *rokkantak* fényes palotáját (Hôtel des Invalides) építették számukra.

Maga a király nem volt hadvezér. Újmódi hintón indult egy-egy háborúba, fényes udvari bútorokat cipeltek utána, útközben gazdag ebédeket, álarcosbálokat rendeztek tiszteletére. Eleinte mégis győzött, mert olyan hadvezérei voltak, mint *Condé*, aki a spanyolok cimborájából vedlett át a királyság »nagy«,

92. ábra. XIV. Lajos muskatéros katonái.

talán legnagyobb vezérévé; *Turenne*, több hadjárat dicsőséges intézője, a nagy protestánsból lett nagy katolikus, akit XIV. Lajos a királyok sírboltjába temettetett; *Luxembourg*, Turenne halála (1675.) óta Franciaország maréchalja, akit hálás királya egyidőre a Bastilleba csukattott; *Vendôme*, az olasz- és spanyolországi győző, akinek nevét Páris egyik legszebb tere, a köztársaság idejében is, viseli; *Catinat*, aki a hugenották üldözésében rajta esett foltot a spanyol- és olaszországi győzelmekkel mosta le; *Villars*, aki már megmutatta a Bécsnek vezető utat, melyet azonban csak száz esztendő múlva követhetett minden idők legnagyobb francia katonája, Napoléon. Európa legvéresebb eseményei, több mint félszázadon át, e hadvezérek neveihez fűződnek.

III. A nyugati kérdés.

»Ok nélkül ne húzz ki, becsület nélkül ne dugj vissza.« (Ne me tire pas sans raison, ne me remets point sans honneur.) Ezt a tanácsot adta XIV. Lajos a II. Rákóczi Ferencnek ajándékozott kard feliratán; de ő maga nem

igen követte. Nem nagyon válogatott az eszközökben, amikor elhatározta, hogy a *Rajná*t teszi birodalma határává. Elsass az övé volt már, de teljesen még nem olvaszthatta be; Lotharingiát csak katonailag szállta meg. Mindaddig egyiket sem biztosíthatta, míg nem az övé a Rajna torkolata, melyhez az út Belgiumon át vezetett. Belgiumot felesége, a spanyol királyleány hozománya gyanánt követelte. Mária Terézia ugyan 500.000 arany hozomány fejében lemondott az atyja, IV. Fülöp után őt megillető minden örökségről; de XIV. Lajos a kikötött összeget a határidőre nem kapta meg s így a föltételeesen tett lemondást nem ismerhette el jogosnak. A kasztiliai alkotmány értelmében sem volt az, mert nem terjesztették a spanyol nagy tanács jóváhagyása elé. A vagyonátszállításról (devolutióról) szóló belga törvényt pedig Lajos úgy magyarázta, hogy Belgium IV. Fülöp első házasságából való leányt (az ő feleségét) s nem a második házasságból született fiút (II. Károly spanyol királyt) illeti. Azzal nem törődött, hogy a devolutio-törvényt Belgiumban nem fejedelmek számára hozták. Nem tetszett Lajosnak *De Witt* János, hollandi nagypensionarius terve sem, hogy Belgiumot három részre szakítsák: nyugati részeit Franciaország kapja, a keletit Hollandia, közepe pedig független köztársaság legyen. Ez a visszautasítás könnyen háborúra vezethetett Hollandiával, melynek hárommennyi (15.000) hajója volt, mint Európa többi államának. De Lajos is megmutatta erejét a Földközi tengeren, amelyet két év alatt megtisztított a berber kalózoztól, Algeriában Gigerit (Dsidsellit) elfoglalta, Algert és Tunist bombáztatta. Már kereszteshad élén akarta megszállítani a töröktől Görögországot, a Szentföldet, sőt talán »Kelet Hollandiáját« Egyiptomot is, midőn a devolutio kérdésében folytatott irodalmi vita ismét legközelebbi feladatára, a *rajnai kérdés* megoldására terelte figyelmét.

1667 május közepén *Turennet* hadüzenet nélkül küldte Belgium elfoglalására; kilenc napi ostrom után, melyet *Vauban* vezetett, Lille is hódolt. A »katonai séta« után Lajos és I. Lipót császár 1668 jan. 20-án titkon szövetkeztek a *spanyol birodalom felosztására*. II. Károly (1665—1700.) halála esetére a császáré lenne Spanyolország, Milano, Sardinia s minden spanyol gyarmat; s a francia királyé Belgium, a Franche-Comté, Navarra, Nápoly, Sicilia s a Philippi-szigetek csoportja. Erre Hollandia és Anglia Hágában 1668. április 25. szövetséget kötöttek; nyíltan Spanyol- és Franciaország kibékítésére, titokban arra, hogy Franciaországot, ha kell, fegyveresen szorítsák békére. Lajos azonban St-Germainben már előbb (ápr. 25.) megállapodott Spanyolországgal a béke föltételeiben s most, a protestáns hatalmak és a pápa közbenjárását mellőzve, Aachenben (1668. május 2.) olyképp egyezett ki vele, hogy a Franche-Comtét visszaadja neki, Lillet azonban tíz más belga várral együtt megtartja. A béke tehát már megvolt, amikor Svédország hozzájárulásával Hollandia és Anglia szövetsége *hármassá (Triple alliance)* növekedett; de a három hatalom együtt maradt, hogy Európa egyensúlyát hasonló hódító politika ne zavarhassa oly könnyen többé.

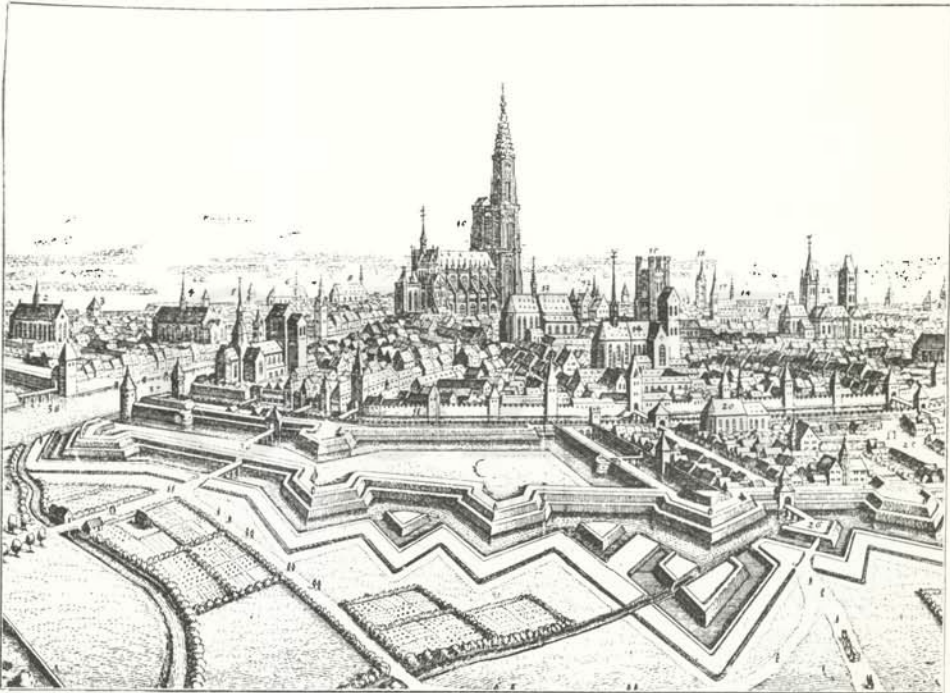
Lajos már is erre gondolt. *Hollandia* alkalmatlan szomszédság volt az önkényes uralkodóra mint köztársaság, a katolikusra mint protestáns állam, az elnyomóra mint a sajtó- és szólásszabadság klasszikus földje, az agrárizmusból

most kibontakozó országra nézve mint a világ leghatalmasabb tengerész- és kereskedő népe. Lajos, vagy inkább Lionne, a veszedelmes szomszédot teljesen elszigetelte s a hármasszövetséget nemcsak szétugrasztotta, hanem egyenesen ellene fordította. Angliát három millió livre-rel nyerte meg. Brandenburg tízezer embert ígért neki Belgium ellen. Bajorország, I. Lipót halála esetére, a császárválasztásnál Lajos javára kötötte le szavazatát, ha viszont a bajor választó lesz a római király. Svédország egyszersmindenkorra 400.000 s évenként 60.000 aranyat kapott, hogy Dániával egyetértve elzárja Hollandia elől a Balti tengert. A császár pedig szerződött Lajossal Spanyolország felosztására és csak azért is szabad kezet engedett neki Hollandiában, hogy a magyar fölkelőket hathatósan ne segítse.

Az európai egyensúly politikája tehát már az első nagy kísérletnél kudarcot vallott. 1672-ben Lajos 120.000 embert vitt Hollandia ellen; csapatait *Condé*, *Turenne*, *Luxembourg* és *Chamilly* vezették. Spanyolországot kímélve, Belgiumot elkerülték s a nagy szárazságban könnyedén keltek át a Rajnán. A solebayi döntetlen tengeri csata után *Ruyter* is alig akadályozhatta meg az ellenség partraszállását. A városok rendre hódoltak s a gazdagabb polgárok a gyarmatokra menekültek kincseikkel. De a szegényebbek helytállottak. *Witt* János békeajánlataira Lajos rendkívül súlyos föltételek szabásával felelt; egyebek közt azt kívánta, hogy évenként hálálkodó követséget küldjenek hozzá, amiért meghagyja Hollandia függetlenségét. Az elkeseredett polgárok a két de *Wittet* (Jánost és Kornéliuszt), az eddigi kormányzókat, agyonverték s a köztársaságot hamarosan monarchikus szellemben alakították át. Helytartónak az ifjú *III. Orániai Vilmost* kiáltották ki, a tenger zsilipjeit megnyitották s víz alá borították országukat. Odaveszett egész esztendei munkájok; falvaik, földjeik, barmaik elpusztultak; de az óceán elől a gögös király hadainak menekülniök kellett.

A szabadság országának, Hollandiának megmentésére Hágában újabb európai szövetség (Grande Alliance) alakult: a császár, a brandenburgi, hesseni és braunschweigi uralkodók, a dán és a spanyol királyok Hollandia mellé álltak. Anglia kibékült vele, és csak Svédország maradt XIV. Lajos mellett. A háború teljes erővel újult meg két csatatéren: Belgiumban és a Középső-Rajna vidékén. *Turenne* emitt (a Pfalzban és Elsassban) úgyszólván felülmulta önmagát. A nép irtózatosan kegyetlenkedett katonái ellen; 60.000 német támadta az ő 35.000 franciáját, s Páris attól tartott, hogy a németek ostromolni fogják. *Turenne* az 1675/6-i roppant hideg télen, az ellenség elámitására, csupán csekély őrséget hagyott a Vosges szorosáiban. Egész erejével a szétszórt németekre vetette magát s néhány hét alatt Elsassból kiverte őket. Az udvar és a nép mint Lotharingia, Champagne és Elsass szabadítóját ünnepelte. Midőn a *sassbachi* csatában (1675. júl. 25.) elesett, Montecuccoli császári vezér azt írta róla, hogy becsületére vált az emberiségnek; Lajos pedig felsóhajtott, hogy ha *Turenne* elveszett, minden elveszett. Visszavetvén Montecuccolit a Rajna tulsó partjára, *Condé* is a magánéletbe vonult. Nem sikerült az a hajósvállalat, melyet Lajos a spanyolok ellen föllázadt Sicília megszerzésére küldött. Egyetlen szövetségeseit, a svédekot, a brandenburgi nagy

választófejedelem *Fehrbellinnél* (a két Rhin-ág összefolyásánál) megverte s Pommerániát és Rügént visszavette tőlük. Orániai Vilmosnak Mária angol hercegnővel kötött házassága valószínűvé tette, hogy Anglia szövetkezni fog Hollandiával. Otthon a nép lázongott, Bretagneban fel is lázadt az óriási adók miatt. Lajos tehát, a svédek intéseire hallgatva, végre is alkudozni kezdett s a hollandiai *Nimwegenben* 1678 aug. 10-én és 1679. febr. 5-én kibékült minden ellenségével. Hollandia semmit sem veszített, a spanyol Franche-Comté azonban 16 belgiumi várossal együtt Franciaországé lett. Németország lemondott Lotharingiáról V. Károly herceg javára, ki azonban nem fogadta el azt a föltételt,

93. ábra. Strassburg.

hogy Nancyt több hellyel s egy hadiúttal együtt a franciáknak engedje át. Lajos tehát tovább is megszállva tartotta hercegségét. A *saint-germaini* békében utóbb (1679 jún. 29.) a brandenburgi választó is visszaadta a svédeknek Pommerániát és az Odera torkolatát. A hosszú háború legigazibb nyereségének a franciák a Franche-Comté megszerzését tekintették; ezért a poéták versekben dicsőítették, a párisi községtanácsosok pedig nagynak (Louis le Grand) nevezték Lajost; a politikusok ellenben a nimwegeni békét olyan csöndnek tartották, amilyen a nagy vihar kitörését szokta megelőzni.

Lajos nem értette meg a Nimwegenben kapott leckét; tovább erőszakoskodott, s gögjében, elbizottságában Xerxes óta senki sem múlta felül. A béke értelmében *Franche-Comté*t » hozzátartozókkal együtt« kapta vissza. Most tehát rossz szellemének, *Louvois* hadügyminiszternek tanácsára bizott-

FRIGYES VILMOS, A BRANDENBURGI NAGY VÁLASZTÓFEJEDELEM.
(1640—1688.)

Az Athenaeum r.-l. nyomása.

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

ságokat szervezett annak kikutatására, hogy valaha (bármely időben, pl. akár a Dagobert király korában) mely városok és helységek tartoztak Metz, Toul, Verdun püspökségekhez, a Franche-Comtéhoz és Elsasshoz. Négy visszacsatoló kamra (chambre de réunion) a kutatások alapján hatszáznál több várost ítelt oda Franciaországnak. Lajos ezeket a trieri érsektől, speieri püspöktől, pfalzi választótól, württembergi hercegtől és a svéd királytól a legtel-

94. ábra. Erzsébet Sarolta (Liselotte) orleansi hercegnő.

jesebb béke idején azonnal el is foglalta és bekebelezte ; pl. Strassburgot és az Olaszországba vezető út kulcsát, Casalt. A hollandok és svédek újra szövetkeztek ellene, a spanyolok pedig háborút izentek neki, de végre is megnyugodtak Luxembourg elvesztésében. Az *osztrák Habsburgokat* Lajos a törökökkel és a fölkelő magyarokkal kötötte le. A Bécszet ostromló törökök ellen 60.000 franciát ígért, ha a császár a francia trón örökösét (a dauphint) a német trón örökösévé (római királlyá) választatja. Genovába, mely a spanyolok részére négy hadihajót épített, 13.000 bombát röpített be. s végre is bocsánatkérésre kényszer-

ritette (1684.). »Min csodálkozik ön legjobban Versaillesban?« kérdezte Lajos a dogetól. »Azon, hogy itt vagyok« felelte a genovai. Több esztendei háború után az afrikai berber államok is megfogadták (1687.), hogy a franciákat a tengeren többé nem háborgatják s fogadásukhoz teljes száz esztendeig hívek maradtak.

Európa figyelme a keleti és a nyugati kérdés közt oszlott meg. Keleten, Magyarország felszabadításában, minden nemzet önkéntesei segítették I. Lipótot a török ellen; ellenben a császár, Spanyolország, Hollandia, Svédország, Bajorország, a sváb és frank vidék Augsburgban 1686. júl. 17-én harmadszor is szövetséghez utóbb a megsértett XI. Ince pápa is csatlakozott, az a szent öreg, ki Magyarország felszabadításáról nem akart lemondani Lajos hatalmi politikája miatt. Buda visszafoglalása (1686.) s a mohácsi győzelem (1687.) aggasztotta Lajost, mert a győztes I. Lipót a Rajnánál ellene fordíthatta volna fegyvereit. Ott tehát még a török háború befejezése előtt rendezni kívánta ügyeit. A Pfalzot az utolsó választófejedelem, Károly Lajos húga, *Erzsébet Sarolta*, az eszes Liselotte részére követelte, ki sógorasszonya (testvéreinek, az orléansi hercegnek felesége) volt. Kölni érsekké a császár és a pápa jelöltjével, József Kelemen bajor herceggel szemben, barátját és kész eszközét, Fürstenberg Egon herceget, Strassburg áruelőját, akarta tenni. Mind a kettő sikerült.

A dauphin 1687. szept. 25-én nagy sereg élén kezdte meg az ú. n. orléansi háborút s barbár módon pusztította el a Pfalzot. A remek heidelbergi várkastélyt föléggette, fölrobbantotta. A heidelbergiek a turistákat a csak részben eltüntetett romok kivilágításával időnkint most is figyelmeztetik a céltalan rombolás borzalmaira. A franciák Speier székesegyházának sírboltjából kihajigálták a császárok csontjait s a várost Wormsszal és Mannheimmal együtt föléggették. Még a gyümölcsfákat is kivágták s állítólag ezer helység elpusztítására volt parancsuk. Valóságos vallásháború volt ez a kálvinista németek ellen, s még jobban fokozta a gyűlöletet katolikusok és reformátusok, franciák és németek közt. *Orániai* Vilmos, Hollandia helytartója, ki 1688-ban Anglia protestáns királya lett, 1689. szeptemberében megkötötte Anglia, Hollandia, a császárság, Spanyolország és Savoya közt Augsburgban a *negyedik szövetséget*. 60.000 emberrel mint az alkotmány és a vallásszabadság vezére szállt szembe az önkényes uralom és a türelmetlenség megtestesülésével, Lajossal. A franciák hiába lázították fel az ir. katolikusokat a katolikus II. *Stuart* Károly visszahelyezésére; *Tourville* 69 hajója is hiába küzdött *Russell* 86 hajója ellen. Irországból a francia sereg egykori büszkesége, a hugenotta *Schomburg*, mint Vilmos vezére verte meg őket a *Boyne* vizénél. *Hogue-foknál* (Cherbourg közelében) az angolok és a hollandok kétszeres erővel teljesen tönkretették *Tourville*-t. Odaveszett a világ legszebb hajója, »a királyi nap«, melyen XIV. Lajos Napnak, más nemzetek bolygóknak voltak lefestve. Franciaország egy csapásra *elvesztette tengeri elsőségét*, melyet Colbert és Seignelay szereztek meg neki.

A szárazföldön a franciák nagy, de terméketlen győzelmeket vívtak ki. *Catinal*, »a gondolkodás atyja«, elfoglalta Nizzát és Savoyát. *Luxembourg* pedig *Fleurus* (1690.) és *Stenkerken* (1692.) mellett a hollandokat. *Neerwindennél*

(1693.) a hollandokat és az angolokat verte meg. A király *Maintenon* asszony kérelmére megengedte udvarhölgyeinek, hogy borzongva gyönyörködjenek benne, a nagy holland mérnöktől, *Cohorntól*, miként veszi el Namur várát *Vauban*, a még nagyobb francia mérnök. Ugyanakkor a Dauphinéban *Vittore Amadeo* savoyai herceg ellen egy ifjú leány, *Mlle de la Tour du Pin* vezette a nemzeti védelmet s francia földről kiverte az olaszokat. A király azzal tisztelte meg, hogy arcképét és fegyverzetét St-Denisben az orléansi szüzé mellé tétette.

95. ábra. Tengeri csata La Hogue mellett 1692 május 29-én.

A hősnőnek neve is alig maradt reánk, míg a feslett udvar hölgyeinek ledérségeivel a komoly történelmek is tele vannak.

Louvois (1691 július 16.) s *Luxembourg* (1694 januárius 4.) elhunytával Lajos már csak kényszerűségből folytatta a háborút, mely anyagi romlással fenyegette, mert tíz év alatt 700 millió livrejébe (közel négy milliárd koronájába) került. A király tehát békére gondolt. Először is (1693.) az új pápával, *XIII. Incével* egyezett ki; a *pigneroli békében* (1696.) Savoyát és Nizzát visszaadta *Vittore Amadeonak*; s végre a hollandi *Ryswickben* 1697 szeptember 20-án békét kötött Angliával, Hollandiával, Német- és Spanyolországgal. Elismerete III. Vilmost angol királynak, megtartotta a Franche-Comté és »Németország Thermopylaiát« Elsasst, visszakapta Indiában Pondichéryt. Ellenben 82 belga város kivételével, lemondott minden egyéb foglalásáról, s a visszacsatoló kamarák foglalásaiból csak Strassburgot tartotta meg. Egy pót szerződésben azon-

ban kikötötte, hogy ellenségei 1922 helyen visszaállítsák a kath. istentiszteletet.

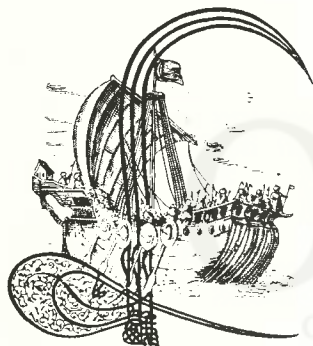
Ebben a második *harmincéves* (1667—97.) háborúban fényes győzelmek után sem érte el azt a célját, hogy a kath. hitet Nyugat-Európa uralkodó válásává, a korlátlan királyságot Európa államformájává, a Rajnát Franciaország határfolyójává tegye. Nagyzoló politikája olyanforma visszautasításra talált, mint egykor az V. Károlyé ; hanem azért még napjainkban is tanítják a francia iskolákban, hogy Franciaország természetes határa a Rajna egész vonala s a Rajna forrásától a Col de Cadiboneig az Alpok gerince. A XVII. század az egyetemes kath. birodalomról még kevesebbet akart tudni mint a XVI-ik. Európa most már nem a Habsburgok, hanem a *Bourbonok ellen* sorakozott. Anglia újabb százéves háborúba bonyolódott velük. Olaszországban a savoyai, Németországban a Hohenzollern-házat az ő folytonos ingerkedéseik állították a francia-ellenes nemzeti politika élére. Ir- és Magyarország közt a szabadságukért küzdő népek még Lajos halála előtt rájöttek, hogy csak egy szívtelen hatalom eszközei. S Franciaország Lajosnak tulajdoníthatta, hogy a karlócai békében 1699-ben bukni engedvén Törökországot, Oroszországban olyan hatalmasságot teremtett, amely 11—12 évtized mulva Keletről a Rajna mögé parancsolta vissza.

VIII. FEJEZET.

A KELETI KÉRDÉS.

I. A török világbirodalom hanyatlása.

XVII. századbeli hajó (Bethlen Gábor zászlajáról) Szulejman szultán tigrájával.

AJOS király gyermek volt, mint *IV. Mohammed* szultán, mikor 1643-ban trónralépett; önállóan körülbelül vele és *I. Lipót* császárral egyszerre kezdett uralkodni. Azóta a három uralkodó folytonosan egymás rontására törekedett. Ebben a félszázados küzdelemben hármajuk története szorosán egybeforrt. Lajos nemcsak a Rajnától, hanem a Dunától is visszaszorítani igyekezett a Habsburgokat. A Duna középső és alsó szakaszát szívesebben látta volna a törökök, mint a Habsburgok hatalmában; de a Földközi tenger partjain a törököket sem akarta túrni. A három uralkodó egymás rovására, de népeik szabadságának romlásával

keresték a legkorlátlanabb uralmat. Egyik a másik fölé akart kerekedni s Európa leghatalmasabb, legönkényesebb három fejedelme hamis címen, *Magyarország felszabadítása* címén mérközött meg egymással. Lipót császár a töröknek, a másik kettő a Habsburgoknak uralma alól akarta fölmenteni hazánkat; s Európa nem vette azonnal észre, hogy *akármelyik nyer, a szabadság veszt vele.*

Lipót a fölszabaduló Magyarországot mint osztrák örökös tartományt kívánta Németországba olvasztani. Lajos és Mohammed azon ürüggyel támadták Lipótot, hogy Magyarországból elnyomja az alkotmányt és a szabadságot, mellyel különben ők maguk sem törődtek s melyhez hasonlót saját birodalmukban világért sem túrtek volna. A magyarok, Zrínyi Miklós tanácsára, a maguk erejével, *nemzeti hadsereg* fölállításával akarták lerázni a török és az osztrák beavatkozást. A szabadság hőseinek szent lelkesedését idegen szövetségeseik saját önző terveik javára zsákmányolták ki. Európa *ezúttal* inkább a Habsburgokkal tartott, kiket a mohammedánok és keresztények utolsó nagy mérkőzésében vezéreinek ismert el. Mindenünnen özönlöttek az önkéntesek hazánkba, mint valami nagy hadiiskolába; mert itt kellett eldőlnie: Európa déli része

a *félhold* vagy a *kereszt* alatt éljen-e ; Kelet-Európában kié legyen a hegemónia ?

Ozmán családjának utolsó sarja, *I. Ibrahim* (1640—48.) milliókat költött háremje 1500 hölgyére. Kedvökért még az egyház uradalmait is megadóztatta, s a janicsárok zsoldját visszatartotta ; a papok és janicsárok tehát megölték. Helyébe hét esztendőös fiát, *IV. Mohammedet* (1648—92.) ültették. A gyermek nagyon odaillett századába, mert első hattiserifjébe beiratta, hogy »Engedelmeskedjete, vagy levágatom a fejeteke«. Egyébiránt anyja és nagyanyja — egymást halálra gyűlölve — kormányoztak helyette. A szép, becsületes, de éppen nem lángeszű *Melek Ahmed* nagyvezir hiában indítványozta, hogy egy esztendeig egy tisztviselő se fogadjon el fizetést. Csak az árvák, özvegyek, kiszolgált katonák nyugdíjának elvonásával, nagyobb adók kivetésével, a pénz megrontásával segíthetett ideig-óráig az állam pénzügyi bajain. A károsultak lázongtak, de *Mohammed* basa pénzügyminiszter az általános inség idején bőségben élt. Ellenben *Tarkhondsi*, az új nagyvezir, a pénzügyi egyensúlyt a nép nyomorgatása nélkül állította helyre, s minden visszaélésnek hadat izent, de a gyanakvó szultán megfojtatta. Utódának, *Dervis* basának rossz gazdálkodása nagy elégtelenséget keltett, amely nyílt lázadásban tört ki, mikor (1659.) a velenceiek a Dardanellák bejáratánál két fényes győzedelmet arattak s Lemnos és Tenedos szigeteket elfoglalták. A szultán kivégeztetett harminc nagyurat s nagyvezirré nevezte ki a hetvenötéves *Köprili Mohammedet*, mire a nép lecsillapodott.

Az új nagyvezir nem tudott sem írni, sem olvasni ; de diadalmasan szállt szembe hazája minden belső és külső ellenségével. A vasmarkú ember öt év alatt valami 30.000 lázadót végeztetett ki s a fölkelő janicsárok, szpáhik, topcsik vezérei közül egyszerre hatvanat fejeztetett le vagy dobatott tengerbe. Mostantól fogva jól fizette, de szigorú fegyelemben tartotta katonáit, akiket győzelemről győzelemre vezetett s még egyszer megújította a török vitézség hírnevét. A velenceieket kiverte az Égei-tengerről s a Dardanellákat a bejáratánál emelt erősségekkel biztosította idegen támadások ellen. Letétette *II. Rákóczy* György erdélyi fejedelmet, ki a szultán akarata ellen vezetett hadjáratot Lengyelországba. *Rhédey* Ferenc, *Barcsay* Ákos és *Apafi* Mihály személyében egymásután három fejedelmet adott Erdélynek, melyet irtózatosan elpusztított, elfoglalta Nagyváradot és hódoltatta környékét. Halálos ágyán (1661 október 11.) öt tanácsot adott a szultánnak : hogy sohase hallgasson az asszonyokra, a hatalmat sohase bízza gazdag emberre, az állam pénztárát minden módon megtöltse, hadseregét s önmagát folytonosan foglalkoztassa s nagyvezirré fiát, *Köprili Ahmedet* nevezze ki.

Az ifjabb *Köprili* hallatlanul fiatalon, 26 esztendőös korában lett és tizenöt éven át maradt nagyvezir. Művelt, emberséges ember volt, pártolta a tudományokat és művészeteket. Titkárának hazája egyik legkitünőbb történetíróját, *Haszánt* választotta, *Huszein Hezárjemet* egyetemes történelem írására lelkesítette, nagy állami könyvtárt állított fel stb. A szultán 25—30.000 főnyi kísérettel széles birodalmában mindenütt nyugodtan vadászhatott ; hatalmát, birodalmát ez a vasember védte és növelte. Erdélyből kiverte *Montecuccoli*

császári vezért, ki *Kemény* János fejedelemségét támogatta ; *Kemény* eleste után egyszerű hűbéres fejedelemnek tekintette *Apafi Mihályt*, akinek seregével tetszése szerint rendelkezett. Hogy bosszút álljon *Lipót* császár és király beavatkozásáért, 1663-ban hadüzenet nélkül indult ellene. Bevette *Párkányt*, *Esztergomot*, *Érsekújvárt*, *Nyitrát* stb. s 30.000 rabbal tért haza anélkül, hogy valami lett volna a keresztesháborúból, melyet *VII. Sándor* pápa tervezett. A következő esztendőben *XIV. Lajos* a nagy hangon ígért 60.000 ember helyett 6000-et küldött *Lipót* segítségére, de a császáriak ezeket époly bizalmatlanul fogadták, mint *Zrínyi* magyarjait.

Tette csak akkor fanyalodtak, mikor *Köprili* már az osztrák örökös tartományokat, elsősorban *Stájerország*ot fenyegette. *Szent-Gotthard*-nál (1664 aug. 1.) csatát veszített, de tíz nap mulva *Vasváron* olyan békét kötött, hogy jobbat győzelmei után sem kívánhatott. Ennek értelmében megtartja ugyanis *Nagyváradot* és *Érsekújvárt* ; mind a két császár kivonja seregét *Erdély*ből, mely azonban adót fizet a szultánnak s fejedelméül *Apafit* a császár is elismeri, *Székelyhidat* pedig lebontatja. A diplomáciai eredmény nagy volt, a katonai kicsiny ; mert a török 240.000 emberrel a tizedrésznyi keresztény hadat összemorzsolhatta volna. Magyarországból a francia önkéntesek *Kandia* (*Kréta*) szigetére mentek, amelyet azonban a velenceiek huszonegy esztendei

96. ábra. IV. Mohammed szultán (1648—1692).

(1648—69.) küzdelem után végre is a törököknek engedtek át. *XIV. Lajos* utóbb *Egyiptom* és a *Szentföld* elfoglalása tervével foglalkozott, de még kövétének, *La Hayenak* a *Héttoronyba* záratása (1660.) miatt is csak 13 esztendő mulva tudott elégtételt szerezni. A hollandi események különben is más politikai feladatra terelték figyelmét. Időközben *Köprili Lengyelország* ellen harcolt s azt *Podolia* átengedésére kényszerítette. Halála (1676 október 30.) után az új nagyvezir, *Kara Musztafa*, hadat izentetett *III. Fedor orosz cárnak*, ki a szultánnak hódolt kozákokat orosz alattvalókká akarta tenni. *A törökök és az oroszok első nagy mérkőzése* (1677—81.) a *bakcsiszeraíi békével*, vagyis azzal végződött, hogy a *Dnjeper balpartja* és *Kis-Oroszország* az orosz birodalomhoz került, de *Ukrajna* a törököké lett.

Törökország tehát még egyszer megmutatta erejét, melyben a magyar elégtületlenek annyira bíztak, hogy ismételve a szultántól kértek segítséget hazájuk szabadságának biztosítására. *Zrínyi Pétert* és társait vérpadra vezette

az a törekvésük, hogy a szultán és XIV. Lajos segítségével állítsák helyre a magyar nemzeti királyságot; »a bujdosók« azonban védelmet találtak a magyarországi török hódoltságban. »Összeesküvésök« ürügye alatt a pozsonyi vértörvényszék 800-nál több protestánst ítelt halálra, gályarabságra, vagy vagyona elkobzására. Az adót törvénytelenül szedték és *Széchenyi* Pál érseknek, a magyar Hampdennek, példája nem akadt követőkre. Spork, Spankau, Strassoldo, Kopp, Caraffa stb. császári tábornokok vérbe fojtották a szabadabb mozgást. A király a német lovagrend nagymesterét, *Ampringen* Gáspárt, diktátori hatalommal tette (1673.) kir. helytartóvá. Olyan volt a helyzet, mint a németalföldieké II. Fülöp

97. ábra. A szent liga emlékérmé 1684-ből.

idejében; de olyan a nemzet szabadságszeretete is. XIV. Lajos háborúba bonyolódván I. Lipóttal, a magyar elégtelenséket *Béthune* marquis útján hadi segítséggel biztatta. Ruyter holland tengernagy viszont a Nápolyban raboskodó magyar protestánsokat szabadította ki. Ekkor az ifjú *Thököly* Imre állott a bujdosók élére, *Ampringen* pedig, aki már magyar nemzeti sereg fölállítását is javasolta s a katonák és papok uralmával betelt, 1679-ben lemondott. *Thököly* a franciák s lengyelek némi segítségével elfoglalta a bányavárosokat, az egész felvidéket. XIV. Lajos a nimwegeni béke után nyíltan nem segítette, de a visszacsatolási kamarákkal eléggé megfenyegette Lipótot, a szultán pedig Erdélyt a bujdosók megsegítésére utasította s maga is háborúra készült. I. Lipót tehát a soproni országgyűlésen (1681.) kijelentette, hogy *helyreállítja a magyar alkotmányt és a vallás szabad gyakorlatát.*

Nem állott érdekében sem a töröknek, sem a franciának, hogy Magyarország csakugyan kibéküljön királyával; *Thökölyt* tehát újabb fölkelésre buzdították. *Kara Musztafa* Magyarország királyának ismerte el *Thökölyt*, de évenként 40.000 tallér adót kívánt tőle. Felső-Magyarországon *Thököly* uralkodott is, de csak fejedelemnek nevezte magát. Lipót helyzete nagyon nehéz lett, mikor *Kara Musztafa* 1683 július 14-én 200.000 emberrel ostrom alá fogta Bécset, melyet csak 10.000 ember védett. XIV. Lajos ezt az időt találta legalkalmasabbnak Luxembourg megszállására s mindenképp vissza akarta tartani Lengyelországot Ausztria megsegítésétől. Megjövendölte, ami 90 esztendő múlva be is teljesedett, hogy Lengyelországnak a töröknél sokkal igazibb ellensége Ausztria,

SOBIESKI JÁNOS LENGYEL KIRÁLY.
(1674—1696.)

Az Athenaeum r.-l. nyomása.

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

Brandenburg (a későbbi Poroszország) és Moszkva (Oroszország). *Szobieszkij János*, lengyel király, a pápa sürgetésére, a császárral szövetkezett s 1683 szeptember 12-én Kahlenberg alatt megverte Kara Musztafát, ki 10.000 emberét, 300 ágyúját, 5000 sátrát vesztette el. Október 9-én Párkánynál ismét levágta

98. ábra. Savoyai Jenő (1663—1736).

9200 emberét s visszavette Esztergomot és Szécsényt, mire a szultán a futó nagyvezírt Nándorfehérvárt karácsony napján megfojtatta.

XI. *Ince* pápa, a császár, a lengyel király, Velence és Málta most már (1684.) *szent szövetséget* kötöttek, hogy a tizennegyedik keresztes hadjáratban Magyarországot felszabadítsák. Hét esztendő mulva Oroszország is csatlakozott hozzájuk s Krimben támadta meg a törökök hűbéreseit, a tatárokat. Most már a

hevesebb kurucok is rendre elpártoltak a töröktől és Thökölytől ; mert hiszen ha valahára megszabadulnak a töröktől, majd elbánnak az osztrákkal is. A kurucok tehát, különösen azután, hogy Thökölyt a török elfogatta, a labancokkal vetekedve küzdtek Károly lotharingeni herceg alatt, ki több vár visszavétele után Buda tornyaira is feltűzette a keresztet. Az új nagyveziren, *Szulejmánon*, döntő győzelmet aratott Mohács mezején. A császáriak visszahódították Bosznia nagy részét, Szerbiát Nándorfehérvárral együtt, sőt Erdélyt is megszállták.

A győztes császári tábornokok azonnal Thököly és a nemzeti királyság hívei ellen fordultak ; Caraffa debreceni, majd eperjesi bírósága sok jó hazafit juttatott vérpadra. Részben a rémuralom hatása alatt, részben azonban a Habsburgok diadalaitól valóban jót remélve, az 1687. évi pozsonyi országgyűlés lemondott az ellenállás jogáról és a királyságot örökössé tette a Habsburgok fiúágában. A velenceiek, Spárta és Nauplia kivételével, ugyanakkor befejezték *Görögország elfoglalását*, ami, sajnos, az athéni Parthenon szétrombolásával járt. (1687 szeptember 25.) A szultán Bécsben már békét kért, amikor Franciaország a hollandi háborút megkezdte s ezzel Törökországot egyelőre megszabadította, mert Lipótot hadai megosztására kényszerítette. *A harmadik Köprili* (Musztafa) nagyvezir visszafoglalta Boszniát és Szerbiát Nándorfehérvárral együtt, Thökölyt pedig Apafi halála és a zernyesti csata után Erdély fejedelmévé választotta. Diadalmenetben tért vissza Konstantinápolyba ; de Lajos badeni örgróf Thökölyt csakhamar elűzte. Erdély — alkotmányának s a három nemzet és a négy vallás jogainak biztosítása fejében — kibékült Lipóttal s *végképpen elszakadt Törökországtól*. A törököket a csatatéren is súlyos vereségek érték ; pl. Lajos örgróf a *zalánkeméni* csatában (1691.) 28.000 és Jenő savoyai herceg a *zentai*-ban (1697.) 30.000 törököt vágott le. Amott *Köprili Musztafa*, emitt *Elmasz Mohammed* nagyvezírek is a halottak közt voltak. Huszein ugyan, a nagyveziri méltóságban immár a *negyedik Köprili*, gyorsan újabb sereget gyűjtött, de elfogadta Anglia és Hollandia közbenjárását, amit ezek a hatalmak, a Habsburgok sikereit megelégtelve, ajánltak föl. 1699 jan. 26. a *karlócai békében* a törökök a Temesköze (26.000 km²) kivételével lemondtak egész Magyar- és Erdélyországról, Lengyelország javára Kameniecről, Podoliáról, Nyugati Ukrajnáról. Velencének engedték át a Kerka és Narenta közt levő Dalmáciát, Korinthos kivételével az egész Peloponnesost s az Eginai szigeteket. Veszendőbe mentek tehát a nagy Szulejmán legszebb hódításai s *Magyar- és Görögország nagy részének fölszabadítása* alapján rendítette meg a szultánok birodalmát. Az 1687-ben kitört orosz-török háború csak az 1702-ben kötött békével ért véget ; az oroszok ennek értelmében Azovot s a Fekete tengeren való hajózás jogát kapták meg.

Magyarország sohasem állt olyan közel szabadsága elvesztéséhez, mint épen a karlócai béke idejében, úgynevezett »fölszabadítása« pillanatában. I. Lipót uralkodását Wesselényi, Zrínyi és Frangepán ligája vezette be, Thököly bujdosó kurucainak küzdelme kísérte, Rákóczi szabadságharca fejezte be. A magyarság némi megszakítással félszázadig állott fegyverben, hogy megakadályozza hazájának tartományra súlyosztását, az *egységes Ausztriának* Magyarország beolvasztásával tervezett föllállítását. A király 1672—81-ig bevallottan alkotmány nélkül uralkodott ; az örökös királyság behozatala és az

ellenállás jogának eltörlése után pedig törvénytelen állapotok következtek. Az alkotmányos kormány tovább működött, de országgyűlés nélkül s a király a Magyarország újjászervezésére készített osztrák javaslatokat is Bécsben terjesztette a magyar urak elé. Ezek a reformok körülbelül ugyanazon okokból nem

99. ábra. II. Rákóczi Ferenc (1676—1735).

kellettek a magyaroknak, mint amilyen okokból utasították vissza utóbb Mária Terézia és II. József újításait s az 1849 márc 4-iki és az 1860 okt. 20-iki alkotmányt. Charta helyett az ősi alkotmányt követelték vissza. Olyan viszonyban álltak (Bercsényi gróf szerint) Ausztriához, mint Skócia Angliához, mert saját külön alkotmányuk, kormányzatuk, hadseregük, kincstáruk stb. volt; de Ausztria mégis úgy akart velük bánni, mint Angolország Irlanddal, azaz mint hódított tartománnyal.

II. Rákóczi Ferenc alatt a magyarok 1703 óta teljes négy esztendeig abban a reményben harcoltak »cum deo pro patria et libertate«, hogy az uralkodóház végre is a törvényesség terére lép; reményök eltűntével 1707. június 13-án a trónt üresnek nyilvánították. A szövetkezett rendek olyan királyt tettek le, akinek törvényhozói munkásságát nem ösmeri a Corpus Juris, melyben 1687-től 1715-ig, tehát majdnem három évtizedre terjedő hézag van. Ha Curtiusok gyanánt beleugranak ebbe a hézagba, a mélység eltűnik, de fölötte az akkorinál kétszerte nagyobb (Magyarországot is magában foglaló) *Ausztria* alakul s Keleten a török zsarnokságot osztrák önkényes uralom váltja fel. A *keleti kérdésnek* illetén megoldása a réginel is nagyobb veszedelmet jelentett Európára nézve; ezért történt, hogy *XIV. Lajos*, amíg tehetette, pénzzel és tisztekkel segítette a fölkelést, Anglia és Hollandia közbenjárt érdekében, s az éppen akkor alakult porosz királyság Magyarországgal személyes unióra gondolt. *Péter* cár szövetkezett vele, *XII. Károly* svéd király és Péter orosz cár, különböző érdekek alapján, Lengyelország koronáját ajánlották föl Rákóczinak s végre Törökország is foglalkozni kezdett a beavatkozás gondolatával. Az osztrák imperializmusnak és abszolutizmusnak a magyar alkotmány elismerésével kellett elérnie, hogy Magyarország fentartsa vele a személyes uniót. Ezt a szatmári békében (1711.) tette, ahol két ország egyezkedett egymással. Így erősítette meg azt az éppen akkor meghalt *I. József* királynak öccse és utódja *III. Károly* is. Az 1715: 49. t.-c. száműzte a már négy esztendeje bújdosó Rákóczit hódolni nem akaró vezéreivel, Bercsényivel s másokkal együtt. Majdnem oly kegyetlenül gyalázta meg emléköket, mint az 1660. évi angol parlament a királyság helyreállításakor a Cromwellét; másrészt azonban nem várt 28 esztendeig, hanem 136 cikkben azonnal megalkotta a magyar Declaration of rights-ot. Kötelezte a királyt, hogy megesküdjék az alkotmányra, a koronát az országban őriztesse, háromévenként országgyűlést tartson és ismételte, hogy a Habsburgok fiúágának kihaltával a szabad választás joga visszazáll a nemzetre. Végképp megbukott tehát *I. Lipótnak* egész politikája, mely Magyarországot a töröktől fegyverrel visszahódított területnek, a fölkelések következtében pedig (mint Csehországot a fehérhegyi csata után) jogtalanak kívánta tekinteni. Az ország nemsokára területe épségét is visszanyerte.

A keleti kérdés ugyanis azonnal ismét foglalkoztatta Európát, amint *III. Ahmed* szultán (1703–30.) Péter cárnak, a török határszélek pusztítása címén, háborút izent. A cár »in hoc signo vinces« feliratú keresztes vörös zászlókkal 1711. tavaszán indult ellene. *Kantemir* Demeter moldvai vajda már orosz védelem alá helyezte fejedelemségét, de alattvalói nem mertek fölkelni a törökök ellen, a havasalföldi vajda pedig *Baltadsi Mehemed* nagyvezírhez csatlakozott. A nagyvezír 200.000 törökkel és tatárral *Hus* ingoványai közt teljesen bekerítette Péter 38.000 oroszát; *Katalin* cárnő 200.000 rubelje azonban kimentette a sereget és a birodalmat a képzelhető legváltásosabb helyzetből. Július 12-én a nagyvezír aláírta a *husi békét*, melynek értelmében az oroszok visszaadják Azovot, lerontják *Taganrogot* néhány más várral együtt, Lengyelország belső ügyeibe nem avatkoznak s nem gátolják a török földre menekült *XII. Károly* svéd király elvonulását. Az orosz diplomáciában mostantól fogva a rubel lett a bölcsesség kezdete. A szultán száműzte nagyvezírét s a föltételek teljesítésének halogatása

miatt újból háborút izent ; *Drinápolyban* azonban 1713. június 24-én maga is békét kötött a cárral. *XII. Károly* Törökországból visszatért Svédországba, hogy ott folytassa a harcot Péterrel. A szultán az oroszokkal tartó havasalföldi vajdát lefejeztette és nemzeti vajdát többé nem engedett választani sem ott, sem Moldvában, hanem 1821-ig görög fanariotákat tett hoszpodárokká. Elgörögösítette a kormányt, egyházat, társadalmat, hogy a népet jobban elszigetelje a vallás ürügye alatt beavatkozó oroszoktól. A montenegróiakat, kik Péter felhívására 1711-ben szintén fegyvert fogtak, két esztendei küzdelem után leigázta. A menekülőket Velence fogadta oltalmába.

A görögök jobban szerették a törököket, mint a velenceieket. Amazoknak uralma alatt irodalmuk virágzott, bankárai és nagykereskedőik világszerte ösmeretesek voltak. Kereskedelmüket Moreában emezek is biztosították, de kincstári rendszerökkel s védővámjaikkal lenyűgözték. Az igazságszolgáltatást javították, de görögül nem tudó olaszokat neveztek ki bírának. Mint katolikusok, sokat surlódtak a keleti vallásúakkal ; zsoldosaik pedig garázdálkodásaikkal, kapzsiságukkal keserítették a lakosokat. *Damad Ali* nagyvezír tehát joggal hi-

100. ábra. III. Ahmed szultán (1703—1736).

hette, hogy a moreaiak is szívesebben lennének török, mint velencei alattvalók ; s 1714. a montenegróiak pártolása, egy török hajó kifosztása stb. címén háborút izent a köztársaságnak. Thebai alatt csatlakoztak hozzá a görög hegylakók ; 1715-ben már Morea, sőt Kréta egy része is hódolt a törököknek, kik a következő évben Korfut készültek ostromolni. Ekkor azonban a bécsi udvar, 1716. április 13-án, szövetkezett Velencével s Konstantinápolyból visszahívta követét, mit a porta hadüzenetnek vett. *Damad Ali*t Korfu helyett a császár ellen küldte. A magyar országgyűlés csak imént (1715 : 8. t.-c.) hozta be az állandó katonaságot s az állandó adót, de *Jenő* savoyai herceg és *Pálffy János* csupán 64.000 katonával fogadhatta a 150.000 főnyi sereget. A keresztények 6000 törököt vágtek le Péterváradnál, bevették Temesvárt, Nándorfehérvár alatt

megölték *Khalil* basának, az új nagyvezírnek 10.000 emberét s bevették Nándorfehérvárat. A töröknek már nem maradt ideje, hogy II. Rákóczi Ferencet sereg élén küldje be Magyarország felkeltésére. Minthogy Korfuban és Havasalföldön is vereség érte, elfogadta az angolok közbenjárását. A *pozserováci békében* (1718 július 21.) lemondott Magyarországról teljesen, sőt ennek egykori hűbéres tartományai közül is visszaadta Szerbország északi részét Nándorfehérvárral és Szendrővel s a Duna és az Olt közt levő Kis-Oláhországot (a szörényi bánóság déli részét). Velence a törököknek engedte át Moreát. Mindamellet tehát, hogy Velence és — már korábban — Lengyelország tért veszített Törökországgal szemben, ez drágán fizette meg, hogy a spanyol örökösödési háborúban a Habsburgok ellen egyáltalában nem lépett föl s az északi háborúban is csak elkésve és elhatározottság nélkül mérkőzött meg Péter cárral. A Duna vonalán befejezték a keleti kérdésnek azt a majdnem *kétszáz esztendő*s szakaszát, melyben Nándorfehérvár bevételétől (1521.) annak visszafoglalásáig (1717.) Kelet hegemoniája Magyarország birtokától függött.

II. A legszélsőbb Kelet.

Kelet fogalma a XVII—XVIII. században már Ázsiára is vonatkozott s Oroszország szibériai hódításai kapcsolatot teremtettek Európa és a legszélsőbb Kelet : Kína és Japán között. *Jermák Timofajev* 1581-ben Szibériában, mint ismeretes, az Irtis mellett Szibirt is elfoglalta s hűbérül ajánlotta fel IV. Iván cárnak. 1618-ban a hódítás már Jeniszeiszkiig, 1640-ben Ochotszkiig, 1644-ben az Amur torkolatáig, 1649-ben a Keleti fokig terjedt s így csak idő kérdése volt, hogy Oroszország, Kína és Japán érdekei találkozzanak és találkozzván, összeütközzenek.

Kína az európai értelemben vett újkor kezdetén s a Ming-ház uralkodásának egész ideje alatt (1368—1644.) folytonos küzdelemben állt a mongolokkal, mandsukkal és a japánokkal. A mandsuk 1644-ben magát Pekinget, a fővárost is elfoglalták és ettől fogva egészen 1820-ig *Si-csu* mandsu dinasztíája uralkodott a mennyei birodalmon. Az erre következett küzdelmekből Európát legfeljebb az érdekelte, hogy *Kang-hsi* császár (1662—1722.) már a Szibériában hódító oroszokkal is összeütközött s velök csak a nercsinszki békében (1689.) egyezett ki. Jobban törődött Európa a kínai kereszténység sorsával.

1552-ben Xaveri Szent Ferenc meghalt, mielőtt Kína megtérítését elkezdhetette volna ; azonban 1581-ben *Ruggiero* és *Ricci* keletindiai jezsuiták valóban elkezdték a hit hirdetését. Ricci 1601-ben már magában Pekingben tanított, hol nagy tiszteletben részesült, mert minden lehető dologban kímélte a kínaiak felfogását. Halála (1610.) után utóda, *Longobardi*, nem követte ezt a bölcs mérsékletet, hanem a külsőségekben is föltétlen alkalmazkodást kívánt. Ezzel azt érte el, hogy a kormány már 1616-ban parancsot adott a hittérítők elfogatására ; de megint szabad kezet engedtek nekik két esztendő mulva, hogy a betörő mandsuk ellen tanácsaikkal éljenek és — ágyúkat öntessenek velök. Így azután 1637-ig 40,000-re növekedett a kínai keresztények száma. A hittérítőket a hódító mandsu császárok is megbecsülték s a tudománykedvelő

Kang-hsi császár, az 5020 kötetes enciklopédia kiadója, 1671-ben trónra lépven, azonnal visszavette azt a parancsot, melyet, kiskorúsága idején, gyámjai adtak ki a misszionáriusok ellen.

Időközben XIV. Lajos kieszközölte, hogy a pápa egy-egy püspökséget állítson fel Sziám, Tonking és Kína részére s püspökökké franciákat nevezzen ki. 1663-ban ezeknek a püspökségeknek céljaira Párisban misszionáriusképző-intézetet (missions étrangères) állított fel, de az innen kikerült első hittérítőket csak 1685-ben küldhette el Kínába. Megalapította az indiai kereskedelmi társaságot is, melynek fiókjai 1685. óta a kínai kereskedelmi társaságok (compagnies de la Chine). Érthető jelét adta tehát annak, hogy a hittérítést Franciaország gazdasági érdekeinek előmozdításával akarja összekötni. Azonban a kereszténység terjedéséről többé alig lehetett szó azután, hogy a jezsuitákkal szemben, kik a szertartásokban a kínai népszellemet figyelembe vették, XI. Kelemen pápa 1704-ben és 1718-ban a szertartásokhoz szigorúan ragaszkodó domonkosrendieknek és lazaristáknak adott igazságot. Kang-shi császár erre 1720-ban megüzente a pápának, hogy Rómában úgy parancsoljon, ahogy neki tetszik, de Kínában egyedül ő parancsol, ő pedig a kereszténység hirdetését csak a jezsuiták eddig követett módja szerint engedi meg s a pápa követét, Merzabarba alexandriai pátriárkát, kiutasította. Azonban XIII. Benedek, az új pápa, fenntartotta elődjének bulláját s így meghiusult a jezsuitáknak az a reménye, hogy egész Kína áttér a kereszténységre.

101. ábra. XI. Kelemen pápa (1700—1721).

Jung-cseng császár (1723—35.) már elkezdte a keresztények üldözését, melynek legfőbb oka ugyanaz, mint a római birodalomban volt; t. i. hogy a tisztán kínai polgári és a keresztény vallási szertartások összezavarásától, a polgári és a vallási kötelességek összeütközésétől félték. A kereszténység terjesztésére majdnem másfél század mulva csak *Tao-Kuang* császár (1821—50.) adott újabb engedelmet.

Japánban Európa szintén a kereszténység terjesztésének ürügye alatt keresett összeköttetéseket. Japán »fölfedezését« *Fernão Mendes Pintonak* tulajdonítják, a ki két társával, *Diego Zeimotoval* és *Christovao Borralhóval* együtt 1545-ben bukkant rá. Így mondja ő ezt maga 1614-ben megjelent emlékirataiban, s annyiban talán joggal, hogy *Antonio da Mota*, *Francisco Zeimoto* és *Antonio Pexoto* 1542-ben nem köthettek ki *Zipanguban*, ahogy *Galvano* mondja, hanem csak a hajóról látták ezt a szigetországot. Igazán ismeretessé *Xaveri Szent Ferenc* tette Japánt, aki annak partjain 1549 augusztus 15-én kötött ki. *Ferenc*, aki *Jézus* társaságának hat alapítója közé tartozott, a nyelv ösmerete nélkül

is vállalkozott a térítés nagy feladatára. Amikor 1551 november 20-án el-távozott, csupán annyi eredményre hivatkozhatott, hogy 700 japánt megtérít-vén, azoknak lelki üdvéről három (a kagoshimai, hiradói és yamaguchi) egy-házközségekben gondoskodott. Hívei nagyon szegények voltak, de számra nézve gyarapodtak. A hittérítők már a Ferenc által megmutatott utakon és módokon, a társadalmi és politikai viszonyok okos megítélésével, folytatták munkájukat s különösen a független fejedelmek, a daimyók, megnyerésére törekedtek.

Délen Yamaguchi, Bungo és Hizen lett a kath. hitélet középpontja. 1563-ban már egy daimyo is megkeresztelkedett, *Omura Sumitada*, aki igazán lelkesen karolta föl az új irányt. Hasonló buzgóságot tanúsítottak a gotó- és az amakusa-szigeti daimyók is. 1576-ban Arima hercegei, 1578-ban Otomo Yoshishige, a bungói Funai hatalmas uralkodója, hat tartomány ura is megkeresztelkedett s így az ifjú kereszténység most már a hatalomra is támaszkodhatott. A kyushui daimyo Pater Valignani ösztönzésére 1582-ben már négy japán keresztényt küldött követségbe a spanyol királyhoz és a pápához. Kyotóban Pater Vilela néhány boncot, samurait és daimyót is áttérített.

Az 1564—1568. évi politikai zavarok lecsillapítása után *Oda Nobunagga* a keresztényeket nyíltan pártolta a bonccokkal szemben. Pater Organtino tehát 1577-ben Kyotóban, Krisztus mennybemenetele emlékére, már fényes templomot építtethetett, Azuchiban pedig a templomon kívül iskolát is állíthatott nemes ifjak számára. *Ozunaga* halála és az azuchii tűzvész (1582.) után a jezsuiták Osakába telepedtek át, ahol Japán új uralkodója, *Toyotomi Hideyoshi*, kegyesen fogadta őket, tengernagya és lovassági tábornoka pedig át is tért a kereszténységre. A kyushui lázadás leverése után Kyushu legnagyobb része is a keresztény daimyók osztályrésze lett.

A kereszténység terjedésének idáig nem anyagi, hanem szellemi érdekek kedveztek. A japánok élénk érdeklődéssel fogadták az előttük új eszméket. Fogékonyak voltak a nagy gondolatok iránt s különben is unták már a boncnak más belföldi felekezetek ellen folytatott vitáit. Kapva kaptak az európai tudományokon és találmányokon, amiket velük a hittérítők ismertettek meg, akik beavatták őket a hajóépítés, várerődítés, lövészerszámok, órák, csillagászat, mennyiségtan, természettudományok, gyógyítás stb. titkaiba. A politikai viszonyok annyiban kedveztek, hogy a mikadó és a shogun erőtlenség lévén, a középponti hatalom nem támadhatott a kereszténység ellen. A daimyók egy része viszont szívesen lépett a hittérítők útján összeköttetésbe egyes külföldi fejedelmekkel. Csak akkor változott a helyzet, mikor a középponti hatalom erősebb lett, a nép pedig nemzeti veszedelmet kezdett látni a kereszténységben, ha a hittérítők még úgy fogadkoztak is, hogy egy európai állam sem gondol Japán meghódítására.

Hideyoshi 1587 július 24-én ily körülmények között parancsolta meg a portugáloknak, hogy 20 nap alatt hagyják el Japánt. Az üldözés azonban nem fajult el; mindössze annyi történt, hogy néhány templomot lerontottak, néhány keresztényt lefejeztek, másoknak javait elkobozták s elkergették a szerzetceket, kiket különben a keresztény daimyók védelmükbe fogadtak. Mikor különben Pater *Valignani* 1590-ben gazdag ajándékokkal tért vissza Európából, *Hideyoshi* is

szelidebben bánt az idegenekkel, Korea elfoglalásának terve pedig másfelé terelte figyelmét. Hiszen pl. Konishi Yukinaza alatt serege jobbra keresztény daimyók csapataiból állott. Mindamellet 1596-ban újabb szigorú parancs jelent meg, mert a Philippi-szigetéről jött spanyol szerzetesek hatalmaskodtak, egy spanyol kapitány pedig a spanyol király bosszújával fenyegette meg a jogait védő japánokat. Ekkor a japánok Nagasakiban 6 ferencrendit, 3 japán jezsuitát és 17 új keresztényt keresztre feszítettek.

Hideyoshit gyöngé fia, Hideyori követte, a kit Tokugáva Jeyasu a híres sekigaharai csatában tönkretett. Így a hozzá hű keresztény daimyókat nagy veszedelem fenyegette. Mindamellet Jeyasu nem sietett a keresztények kiirtásával, mert hiszen győzedelmét részben ő is a keresztény daimyóknak köszönhette. Ezek közül sokan, szándékát sejtve, hamarosan visszatértek őseik hitére. 1613 októberében Jeyasu minden daimyónak meghagyta, hogy a japán és az idegen keresztény papokat rendre üzzék ki Japánból, templomaikat rombolják le s a keresztényeket térítsék vissza ősi hitükre. Valami 40 pap menedéket kapott ugyan néhány daimyónál, aki még ezután sem tagadta meg kereszténységét, de a folytonos üldözés végre is lehetetlenséggé tette a kereszténységet. Jemitsu alatt (1623—1649.) körülbelül 1500—2000 keresztény halt meg mint vértanú. 1641-ben az idáig egyedül túrt hollandusokat is kikergették az országból, a japánoknak pedig már 1636-ben halálbüntetés terhe alatt tiltották meg hazájuk elhagyását.

Milyenek voltak a viszonyok Japánban az erre következett félszázad alatt, arra némi világosságot vetnek Uremann János dalmáciai magyar misszionáriusnak († Nankingban, 1620 április 22-én) Japánból és Kínából írt levelei s egy vándorbölcsésznek Kína, Japán, Kokhinkína földjéről Nagyszombatban száz év múlva (1722.) latinul megjelent útjegyzei. Ez a könyvecske (Itinerarium peregrini philosophi) tulajdonképpen a gazdag, tanult Annus és a szegény, de tapasztalt Nikanor beszélgetése alakjában írja le a legszélsőbb Keletet. Annus barátságosan fogadta s több napig mindennel bőségesen ellátta messzeföldről jött vendégét, Nikanort, majd arra kérte, hogy szorosabb barátságot kössenek egymással. Nikanor szabadkozott; az ifjú itthon csöndesen élt a tudományoknak, míg őt a balsors ide-oda, idegen emberek közé hányta, vetette; de végre is elszánta magát, hogy mielőtt lefeküdnének, elbeszélje neki ázsiai bolyongásait, amik közben nagyobb veszedelmek közé jutott, mint valaha Ulysses. Annus először is Kínáról kérdezősködött s Nikanor mosolyogva engedett kívánságának. Megismertette Kína fekvésével, a föld természetével, a lakosok külsejével, ruházatával, lakásával, házieszközeivel. Elmondta, a közéletben milyen fényesen jelennek meg, milyenek az ünnepeik, milyen nemeslelkű a császáruk. A gyakran kérdezősködőt tájékoztatta a kínaiak képességei, tudománya, irodalma, művészete felől s végre és legbővebben azt fejtegette, hogy politikai sikereiket főképpen a császár és a hatóságok tekintélyének, a nép összetartásának és nyugodt magaviseletének, a kérlelhetetlen törvényeknek s azok szigorú végrehajtásának köszönhetik. Beszédének végén meg találván említeni, hogy Kínát csak egy tengerszoros választja el *Japántól*, a tudnivágyó ifjú most ennek leírására kérte őt.

Nikanor nem kérette magát, hanem ebéd alatt a japánokról is beszélt. »Bárcsak ilyen pompás eledelben lett volna részem akkor is, mikor Japánban jártam! — sóhajtott fel. — Harcias emberek országa, az igaz, de fanyar és kevés gyümölcse terem.« Ázsiának a szélén több szigetből áll; *Nippon*, *Ximus* és *Xicocus* (Nippon, Kiusziu, Sikoko) a legnagyobb; némi hangváltoztatással az elsőről nevezik az egészet Japánnak. Xicocusban négy királyság van, Ximusban kilenc, Nipponban ötvenhét, ámbár nem mindegyik érdemli meg a királyság nevezetét. Hiszen az egész ország alig nagyobb Olaszországnál. Északon a tatárok földjével, nyugaton Kínával, keleten Új-Spanyolországgal határos; délen a siktenger és a Földnek idáig ösmeretlen területe kezdődik. A japán császárokat hajdan egy szóval dairóknak nevezték. Ezek közül az egyiket hetven és egynéhány év előtt egy Kubo nevű főember megfosztotta az uralkodástól. Kubo azután nagy és folytonos háborúkat viselt; az előkelőket csak később verhetette le, vagy bírta hódolatra; meghagyta ugyan királyi nevezetöket, de császári adófizetésre kényszerítette őket. Attól fogva örömet engedelmeskedtek s háborúban ingyen szolgáltak neki, úgyhogy a legnagyobb sereg sem került pénzébe.

Valamennyien ugyanazon nyelven beszélnek és szavakban oly gazdagok, hogy ugyanazon fogalom kifejezésére több szavuk is van, melyek közül némelyeket csak a főurak, másokat a közrendűek használnak s a férfiak és nők sem élnek ugyanazokkal a kifejezésekkel. Ilyes különbség van az írásban is; mert más-más jegyeket használnak a levelekben és a könyvekben. A nép felfogása élénk és könnyű, főképpen a parasztoké és a gyermekeké. Az európaiaktól mindent könnyen eltanulnak s a városias modort többre becsülik a parasztosnál. Majdnem mindnyájan tudnak olvasni és nagyon tudnivágyók; azért buzgón a dolgok eredetének és az isteni kinyilatkoztatásnak megismerésére törekcszenek s az ezekről szóló beszédeket mohón hallgatják. Valamint ész dolgában kitűnnek, a tisztességre is sokat adnak egész életökben s nem tűrnek semmiféle illetlen beszédet vagy cselekedetet. Azért lelküknek felindulását csodálatosan el tudják nyomni s a legnagyobb haragnál is többre becsülik a derült homlokot. Kerülik a kötekedést, veszekedést, pörlekedést; udvariasak, szerények, nyájasak. A felsőbbekkel szemben sohasem ejtenek ki tiszteletlen szót s még legkétségbeejtőbb esetekben sem panaszkodnak. A nép elég vad ugyan, de nem káromkodik és nem verekszik. Ha valami kellemetlenség támad, a versengés elkerülése végett közbenjárókhoz fordulnak s a vad indulatok és a bosszú enyhülését az időre bízzák; dicsérik őket igazságosságuk, állhatatosságuk és fenkölt gondolkodásmódjuk miatt.

Dicséretre, dicsőségre csodálatosan vágyakoznak s méltóságuk megörzésében hasonlatosak a régi rómaiakhoz. A főcsászár jogai közé tartozik, hogy meghatározza, ki milyen címet viseljen. Azért a csekélyebb című nagyurak nagy ajándékokkal kedveskednek neki, hogy kegyeit megnyerjék s mentül nagyobb címetek kapjanak tőle. A nemességet nagy becsben tartják s a gazdagságnál is többre becsülik; azért az elszegényedett nemesek is csak úgy megtartják tisztességüket, mint a vagyonosak és a gazdagok. Nem adnak annyit a gazdagságra, hogy a nemesek, ha szegények is, közönséges, bár igen gazdag

családbeli leányt vennének el. Nem is tart senkisémet egynél több feleséget. A szerencsejátékot, lopást a legocsmányabb dolgok közé sorozzák és utálják. Más nemzeteket megvetnek, mert azt hiszik, hogy fegyvereik dicsősége és hadi erényeik következtében valamennyinél különbek. A fegyvereket annyira kedvelik, hogy gyermekkoruktól fogva még saját házaik falai közt is folytonosan törrel járnak; éjjel, ha nyugalomra mennek, a párna fölé függesztik, arany, ezüst ruhába csavargatják. És minthogy örökösen háborút viselnek, sok lovat tenyésztenek; a gyalogokat majdnem megvetik. Hogy pedig már születésüktől fogva kemény, katonai élethez szokjanak, alig jönnek a világra, még a leghidegebb időben is folyóvízben fürösztik, és az emlőtől elszakítva, anyjuktól, dajkájuktól távol, zordon tájakon spártai módon nevelik őket; azért azután éhséget, szomjuságot, hőséget s minden képzelhető kényelmetlenséget hihetetlen türelemmel viselnek el egész életökben. Mind a két nembeliek hajdonfővel járnak télen-nyáron, hidegben, melegben. Gyékénnyel letakart földön alusznak, s egy darab fa a párnájuk. Hallal, gyümölcssel, főzeléssel, rizszel oly mértékletesen táplálkoznak, hogy többnyire jó egészségben késő vénségre jutnak. Néha erős és magas termetűek; szakállukat megeresztik, hajukat a parasztok félig, a polgárok, kivált a nemesek, egészen leborotválják; csak a búbjukon hagynak meg egy keveset, s azt azután hosszú üstök módjára úgy hordják, hogy a vállukat verje. Amennyire lehet, nyáron is a leghidegebb vizet isszák. Véres, átható, erősen sózott gyógyszerekkel élnek. Eret sohasem vágatnak magukon. Gazdag ezüstpányáik vannak; gyümölcsük kevés, legkiválóbb a bor és az olaj. Gyöngye növényes búzájukból nem kenyeret, hanem csak lepényt és gombócot készítenek; rendesen rizskenyeret esznek.

Annius érdeklődött, ilyen éleseszű nép nem ismerheti-e meg az igazi Istent? Nikanor megnyugtatta, hogy nyitott fülekkel hallgatják s könnyen elfogják a róla szóló tanításokat. A vallási romlottságot egy *Xaca* nevű, igen elvetemült és igen hazug ember hozta be Japánba. Amikor ez Sion országából Kínán át Japánba jött, úgy találta, hogy a japánok nem tisztelnek más isteneket, mint akiket ősi királyaik vagy nevezetes hőseik közül az istenek sorába emeltek, akiket majd kámoknak, majd fotokoknak neveztek. Voltak jósaik is. Csak jelen életük boldogságát kérték tőlük, mert más életet nem ismertek. Ott nemcsak szívesen fogadták *Xacát*, hanem Amidával együtt fő helyet is adtak neki a fotok-istenek közt. Gondoskodott róla, hogy új felekezetének alapelveit és szertartásait följegyezzék; de ez oly homályosan, kuszáltan és bizonytalanul történt, hogy abban sok megmagyaráznivaló akadt, aminek következtében mindenféle eretnekség támadt s ugyanazon föld alatt a férfi az egyik, a nő a másik, a gyermek a harmadik, a szolga a negyedik felekezethez tartozott. Legjobban szították a tüzet a boncok, ezek a fősvény, tisztátalan, bűnös, babona-terjesztő emberek. De mégis mindenütt nagy tiszteletben állottak, mert úgy hitték, hogy egyedül ők tudják megkérlelni az isteneket, holott rettenetes bűneiket jámborságuk külső színe alá rejtik. Sokan közülük híres családokból eredtek; valamennyi kegyes adományokból összehalmozott gazdagságban él. Némelyek plébánosok módjára falvakban és mezővárosokban laknak, mások a katonaságot kísérik, még pedig annyian, hogy egyszeri beharangozásra harmincezer

katonát lehetne összeírni belőlük. Nőtlenek maradnak, de napról napra tisztátalanul élnek; házasságukat főbenjáró bűnnek tekintenék. Éjfélkor csengetyűszóra fölkelnek, azután karban énekelnek Xaca könyvéből verseket; a tizennegyedik napon emelvényről szólnak a néphez és az előttük nyitva álló könyvből, melyet úgy tisztelnek, mint mi tiszteljük a bibliát, valami tételt választanak. Magasztalják Xacát és Amidát, akik néhány ezer esztendeje önként szigorú életet folytattak, hogy a következő nemzedékeknek jó példát mutassanak és azokat, akik bizalommal fordulnak hozzájuk, bűneiktől kiszabadítsák.

A különböző felekezetek hitelveit megfelelő főiskolákban tanítják. A legfőbb papnak annyi jövedelme van, hogy a világi uralkodókkal vetekedhetik gazdagságban. *Meaci* (Miakó), az egyik legnevezetesebb japán város, a főpapnak valóban nagyszerű székhelye, amelyben 366-nál több bálvány van s azok mellé éjjelenként fölvaltva őrseget rendelnek. A boncok az elhaltak mellé írást szoktak tenni, amely biztosítja őket a jövő élet boldogságáról, úgy hogy a halál után nem kell félniök a rossz szellemtől. Az ilyen levelet vagy eltemetik a halottal, vagy gondosan megőrzik, és azt hiszik, hogy vele elriaszthatják a rossz szellemeket. De olyan az emberek vaksága, hogy noha nagyon félnek a rossz szellemtől, mégis sokkal utálatosabbnak és szörnyűbbnek ábrázolják mint mi szoktuk; templomokat építenek neki s mindenféleképpen kedvében járnak. Némelyek szerint, mikor már néhány napig mindenféle kínzásokkal elsanyargatták magukat, öngyilkosságot követnek el; hajóra ülve, köveket kötnek karjaikra, lábaikra, csipőjükre és nyakukra s vagy a csolnak kilyukasztása, vagy ugrás következtében a víz alá merülnek. Ezt a meghívottak tapssal és csodálkozó kiáltásokkal üdvözlilik, a csolnakot pedig abban a meggyőződésben égetik el, hogy ilyen erős hiten a rossz szellemeknek nincs hatalmuk.

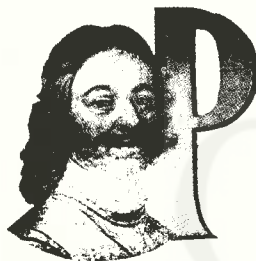
A nép erős hitéhez, mint Bertalanfi Pál magyar geográfus már 1757-ben észrevette, a tudományoknak és az újításoknak szeretete járult. Három ilyen nemzeti erénnyel fölfegyverkezve, Japán egész csendben, két századon át készült arra a nagy feladatra, hogy Európát visszaszorítsa a legszélsőbb Keletről, melynek hegemoniáját a maga részére követelte.

IX. FEJEZET.

AZ ÉSZAKI KÉRDÉS.

I. A három vetekedő állam.

Péter cár.

PÉTER cárral kezdődik a keleti kérdés új szakasza, melyben oroszok és törökök, görögkeletiek és mohammedánok küzdenek a Kelet hegemoniájáért s a harc színterét Magyarországból a Balkán-félszigetre és a török-orosz határokra teszik át. Észak hegemoniája is Péter cárral kerül az oroszokhoz, akik ekként, majdnem kétszázéztendős kitarással és következetes munkával, célhoz jutottak. Először *Vasziljevics* Iván (1534—84.) nevezte magát az oroszok cárijának. 1552. okt. 2. bevette Kazánt, 1554-ben elfoglalta Asztrakánt, 1569-ben pedig — teljes kétszázéztendővel később, mint a magyarok — első diadalát aratta a törökökön. Az oroszok népdalokban dicsőítették s nevét az európaiak is megösmerték. Úgy ünnepelték, mint a görögkeletiek vallásháborújában az iszlám legyőzőjét, az újkor Bouillon Gottfridját vagy Hunyadi Jánosát. A francia Margeret már 1607-ben kifakadt azok ellen, kik Magyar- és nem Oroszországot tartják a kereszténység védőbástyájának. Herbersteinnak, a hazánkban is nagyon járatos államférfiúnak, 1549-ben kiadott *Moscoviája* és 1553-ban az angol Chanceller hajónak a Fejér tengeren való megjelenése a művelődés előtt is megnyitotta Oroszországot. *Jermák Timofajev* kalandja (1581—4.) megszerezte a cárnak Szibériát, a Jeges tenger európai és ázsiai egész partvidékét. A megújult Oroszország legszívesebben mégis nyugat felé terjeszkedett volna, hol azonban a szlávok leghatalmasabb állama, *Lengyelország*, állta útját. Lengyelország koronáját a Jagello-ház kihaltával (1572.) a cár is kereste. A lengyelek előbb Henrik aujoui herceget, majd 1575. dec. 15. *Báthory* István erdélyi fejedelmet választották királlyá, ki megígérte, hogy mindent visszavesz, amit az oroszok elhódítottak tőlük. A cár és II. Miksa császár már most tervezgették Lengyelország felosztását. Litvánia a cáré, a tulajdonképpeni Lengyelország pedig Ernő főhercegnek, Miksa fiának, királysága lenne. Báthoryról azt híresztelték, hogy Lengyelországon át a törököknek hadi utat enged az

hegemoniájának birtokában lengyelek rendezték a *keleti kérdést*. Most már Fedor is oly címen kereste a lengyel koronát, hogy a két állam örökös szövetségben éljen, együtt izenjen háborút a töröknek, orosz hűbérest állítson a krimi tatárok élére. A császár, spanyol király és perzsa sah társaságában akarta felszabadítani Magyar-, Szerb- és Oláhországot, Moldvát és Boszniát, melyek azontúl Lengyelországhoz tartozzanak. — Hogy azonban katolikus és görögkeleti szlávok közt milyen áthidalhatatlan mélység tátongott, megmutatta a választás, mely *Wasa* Zsigmond svéd herceget juttatta trónra. Pár esztendő múlva (1598.) I. Fedorral Oroszországban kihalt a honalapító Rurik fiúága s Fedor meggyilkolt öccse helyett a nagyeszű *Boris Godunov*, Oroszország egyik legnagyobb embere, foglalta el a trónt. Tekintélye annál nagyobb volt,

103. ábra. Boris Godunov Fedorovics cár (1598—1605).

tartó korában (1589.) a hatalom eszközévé tette, mivel a konstantinápolyitól független *nemzeti patriarchaságot* szervezett. Rudolf magyar királynak hozzá és a perzsa sahhoz küldött követe, *Kakas István*, vagy inkább titkára, Tectander, szomorú képet rajzolt (1602.) az ekkori Oroszországról. A követség útja mocsaras, bozótos, sok helyen puszta vidéken vezetett keresztül. Inség uralkodott az országban. Egész falvak lakossága halt éhen, vagy undorító eledellel tengette életét. Mindenütt rablók garázdálkodtak. A magyar utazók szerint az orosz hazug, csaló; fitogtatott vallásossága mellett is fajtalan, parázna; egyáltalán a világ leggonoszabb népe. Még papjai is durvák, műveletlenek. A perzsa-orosz-német-magyar szövetségből különben semmi sem lett s a cár azt sem bánta, hogy a Rudolfra támadó Bocskay hadaiban muszkák szolgálnak. Boris cár halála (1605) után fia, *II. Fedor*, csak két hónapig uralkodott, mert megfojtotta *Dimitrij*, ki magát IV. Iván fiának hazudta; lengyelkedése miatt azonban lakodalma napján őt is megölték. A trónt V. *Vaszilij Sujszkij* foglalta el, de azt egy második *ál-Dimitrij* és Ulászló lengyel királyfi is követelte tőle. *Báthory* Gábor erdélyi fejedelem Zsigmond lengyel király ellen erdélyi, moldvai, havasalföldi, orosz és török szövetséget tervezett. A lengyelek kluzsinoi győzelme (1610.) után Vaszilij lemondott a trónról, melyre a bojárok Ulászlót hítták be. A nép azonban fölkelt, *Báthory* Gábor 1611 újesztendő napján Moldvára tört és sür-

getésére a porta is segítséget ígért az orosz fölkelőknek. Sok viszontagság után az oroszok végre elűzték az idegen uralkodót s 1613 febr. 21-én *Romanov Mihályt*, a *Romanov-dinasztia alapítóját* ültették a Rurikok trónjára.

Az oroszok as védekkel 1617 febr. 1-én örök békét, a lengyelekkel pedig 1618 dec. 1-én tizennégy évre fegyverszünetet kötöttek. Tíz esztendő múlva a svédekkel, törökökkel, brandenburiakkal, erdélyiekkel újból szövetségben akartak a lengyelek ellen; *Bethlen* dr. *Talleyrand* Károlyt és *Roussel* Jakabot küldte a szultánhoz, a cárhoz és a svéd királyhoz, hogy velök szövetséget kössön a spanyol és lengyel királyok s a császár ellen. A lengyelek és litvánok egy része *Bethlent* akarta királynak III. *Zsigmond* helyett, ki elvesztett svéd koronáját lengyel segítséggel akarta visszaszerezni s ezzel hatvankétesztendő (1598—1660) háborúba bonyolította a két nemzetet. Amikor a cár fogadta az erdélyi követeket, *Bethlen* már halott volt s így ő a lengyelekkel, *Gusztáv Adolf* pedig a császárral az erdélyiek nélkül kezdett háborút. 1632-ben *Gusztáv Adolf* elesett, III. *Zsigmond* meghalt. *Mihály* cár azonban *Zsigmond* utódával és fiával, *IV. Ulászlóval* (1632—48.), az egykori cárral, is folytatta a küzdelmet, melynek a polénovkai béke (1634.) vetett véget. A török ellen nem lehetett beugrasztani sem őt, sem fiát, *I. Alexej* cárt (1645—76.); pedig ebben az akkori magyarok közül többen reménykedtek. *Zrínyi Miklós* szerint azonban »az ő országuk messze, az ő népük goromba, az ő hadakozásuk semmirekellő, vitézségük neveltséges, politikájuk ostoba, birodalmuk tiránis; kinek kelljen hát az ő segítségük?« *Pedig* már az ő korában kellett II. *Rákóczy György* erdélyi fejedelemnek, midőn benne s a törökökben, sőt az oroszokban is bízva, a zaporogi kozákok *Chmelnyckij* *Bogdán* hetman alatt *Ulászló* lengyel király ellen (1647) fölkeltek. Kis-Oroszországot önálló kozák királysággá akarták alakítani s koronájukat *Rákóczynak* szánták. Vereségük után előbb az új lengyel királynak, *János Kázmérnak* (1648—68.), utóbb pedig a cárnak hódoltak. *Alexej* most már Nagy- és Kis-Oroszország urának nevezte magát s *Chmelnyckij* azzal kecsegtette, hogy fensőbbiségét a moldvai és az oláh hoszpodárok, a magyar király (t. i. az erdélyi fejedelem) s a görögök is elismerik. A cár valóságos vallásháborút folytatott a lengyelek ellen s elfoglalta tőlük *Szmolenszket*, *Mohilevet*, *Polockot*, *Vitebszket* stb. *Krakó* és vele Nagy-Lengyelország viszont a svédek kezébe került, *Podoliából* pedig az orosz-kozák hadak elől a lakosság kibujdosott Magyarországra. *Kázmér* király is menekült s fővezére, *Potockij*, *Rákóczyt* kínálta meg a lengyel koronával, hogy a muszka vagy svéd ne uralkodjék rajtuk. X. *Károly* svéd király kijelentette, hogy hajlandó vele szövetségben s őt a lengyel királyság megszerzésében segíteni. Azonban a lengyelek *Kázmér* gyermektelen halála esetére a cárnak ajánlták föl koronájukat, melynek kedvéért *Rákóczy* nem akart áttérni a katolikus hitre. Az oroszok a lengyelekkel, a cárral és a tatárokkal Lengyelország védelmére, a svédek pedig és az erdélyiek Lengyelország felosztására szövetségben. Teljesedni látszott tehát *Báthory István* jóslata, hogy a pártoskodó országon az idegenek végre is megosztóznak. *Rákóczy* már 1657 jan. 31-én átkelt a határon, bevonult *Krakóba*, egyesült a svéd királlyal, együtt foglalták el *Varsót*; azonban a svédek mindjárt ezután visszasiettek hazájukba, melyet a dánok fenyegettek. Viszont évszázadok óta először történt, hogy egy

orosz csapat Magyarországra tört; követeik fölizgatták Rákóczy ellen a szultánt, a császárt és a kozákokat, kik odahagyták, mire a fejedelem *Carnij-Osztrovban* júl. 22-én megalázva kötött békét a lengyelekkel s mikor seregét a tatárok el-

104. ábra. Alexei Mihajlovics cár (1645—1676).

fogták, csak néhányadmagával menekülhetett haza. X. Károly a *roeskildei* (1658.) s a *kjöbenhavni* (1660.) békében elvette Dániának Skandináviában levő minden birtokát, de kevés sikerrel harcolt azóta, hogy a császáriak és a brandenburgiak is szöveteztek a lengyelek támogatására. Halála (1660.) után kiskorú

fiának, *XI. Károly*-nak, gyámjai 1660. május 3-án megkötötték az *olivai* békét. János Kázmér lengyel király lemondott Svédország koronájának kereséséről, Livland északi részéről, Estlandról s mindakét hatalmasság elősmerte Brandenburgot Poroszország urának. De a következő esztendőben az oroszok újra megtámadták Lengyelországot, mert nem akarták tűrni, hogy Chmelnyczkij halála után az ukrajnai kozákok Lengyelországhoz csatlakozzanak. A hétéves háború az *andrussovi* békével (1667.) végződött, melynek értelmében Szmolensk, Csernigof, Severia, a Dnjeper jobbpartján levő Ukrajna, majd Kiev is Oroszországhoz került.

Egy század telt el ekként azon meddő kísérletek közt, hogy Orosz- és Lengyelország ugyanazon uralkodó személyében egyesüljön s így a germán és román nyugattal s a török-tatár déllel az egységes szláv keletet állítsák szembe. Külön Kozákország alakítása sem sikerült. Ilyen tanulságokra volt szüksége *Alexejenek*, hogy a nyugati szlávoknak békét hagyjon s mint a keleti vallás előharcosa inkább a törökökkel szemben keresse dicsőségét. Elfogatta (1661.) a horvát *Krizsanics* Györgyöt, ki Oroszországban a szlávok közös nyelvének és közös vallásának megteremtésén dolgozott, de nem irhatta ki többé alattvalóinak szívéből a panszlavizmus gondolatát, melyet *Krizsanics* oly megkapóan fejtett ki szibériai száműzetése idején írt műveiben: »Itt az idő, hogy munkához lássunk — szólt 1666-ban kiadott Politikájában. — Az irgalmas Isten Oroszországot olyan hatalmas, nagy és dicső szláv birodalomná tette, amilyenhez fogható nem volt fajunk multjában. Ismerd meg tenmagadat és ne higgy az idegennek : ez a jelszó. Csodákat művelhettek volna régi uralkodóink, ha ismerik népeik erejét.« Oroszország a Balti tengerért délen keressen kárpótlást. Nyomuljon az oszmánok ellen. Krim elfoglalása csak első lépés legyen Törökország felé ; Magyarországot s a Balkán délszláv államait az oroszoknak kell fölszabadítaniok. Másodrendű kérdés : ezek a népek oroszok legyenek-e, vagy szerbek, bolgárok maradjanak. Irányt adhat, hogy *most* csak egyetlenegy független szláv uralkodó van : az orosz. »Óh cár ! Mózes vesszejét tartod kezében : csodákat tehetsz, örökös hálára kötelezheted magad iránt a szláv népfajt.« Szláv író egészen a XIX. századig ilyen határozottan nem fejezte ki a panszlavizmus, sőt a panrusszizmus eszméjét. A magyar alattvalót jellemzi, hogy az alkotmányosnak óhajtott cárság világ-történelmi föladataiért Szibériában lángolt s igazán a hó alatt kereste a szabadságot. Két esztendő mulva *Brankovics* Száva, az erdélyi görögkeletiek metropolitája és öccse, György, egyenesen azért utaztak Moszkvába, hogy a cárt a délszlávok és görögkeletiek fölszabadítására buzdítsák. Oroszország azonban közelebb kereste célját ; először is a szultánnak hódolt kozákokat akarta visszatéríteni, ami, tudvalevőleg, az 1677—81. évi orosz-török hadjáratra, a két nép első nagyszabású összeütközésére vezetett.

1669-ben a lengyelek ismét nemzeti királyt választottak *Vienovieszkij Mihály* személyében. Levágták azt az egyetlenegy litvánt, aki tiltakozni készült ; de nem törölték el a lengyel nemesnek azt a nemzetgyilkoló veto-jogát, hogy ezzel a három szóval : »Nie poz valam« (»Nem engedem meg«), lehetlenné tegyen minden egyhangú határozatot.

III. Fedort, ki a törökök rovására gyarapította birodalmát, kiskorú fiai követték. Palotaforradalmak és belső viszálykodások emésztették az országot

erejét. Ezalatt a lengyelek királya, *Szobieszkij III. János* (1674—96.) volt a szlávok dicsősége. A törökökön Chocim, Bécs és Párkány alatt nyert győzelmeivel egész Európában megújította a lengyel vitézség hírnevét. Párisban minden tábornok bámulta ügyességét, hősiességét; saját hazája ellenben eleinte gyűlölte, zsarnoknak tekintette a nagy, kövér, durva katonát, aki még udvari embereit is verette, botoztatta. Oly hatalma és tekintélye volt, hogy, a gyanakvó bécsi politikusok szerint, a franciák és a kurucok segítségével, a magyar szent koronát is megszerezhetné volna; de a lengyelek az ő kedvéért sem tették meg, amit megtettek a magyarok I. Lipótnak, hogy hozzák az örökös királyságot. Halála után az idegen *II. Ágost* (1697—1733.) szász választót emelték a trónra; s ezzel úgyszólván lemondtak a szlávság vezetéséről.

Az elejtett fonalat *I. Péter* cár (1682—1725.) ragadta föl. Péter négy esztendő volt, mikor meghalt az apja, Alexej cár; tíz, midőn elhunyt a bátyja, *III. Fedor* cár. Nagyravágyó mostohanénje, *Zsófia*, gyöngeszű, félvak öccsével: *Iván*nal egyszerre (1682 június 23-án) koronáztatta meg s mind a két gyermek helyett uralkodott. Pétert *Timmermann Ferenc* strassburgi tüézertiszt és a genèvei *Lefort Ferenc* teljesen nyugati szellemben nevelték. Tizenkétesztendő korában, ha a tanulást vagy katonásdit megúnta, könyvnyomtató- és könyvkötőműhelyébe vonult vagy vakolókanalat vett a kezébe, hogy új házat építsen magának s ne csak a régit javítgassa. Patak, tó partján sétálva, többször észrevette, hogy szédül, fél a víztől; kastélya erkélyéről egyszer csak azért is beleugrott a tajtékozók patakba. A gyermeknek ez az elszántsága patak helyett a Névát, tó helyett a Balti tengert juttatta a férfiú hatalmába. Péter a *Mátyás* király féle gyermekek közé tartozott, akik régen nem gyermekek már, midőn még mindig játékszerekkel kívánják mulattatni őket. »Nagy Péter! — kiáltott fel tizenkét évtized múlva *Napoléon* a *Kreml*ben. — Tehetséges költő milyen drámát írhatna ennek a cárnak életéről! Milyen szép volna színpadon az ifjú fejedelem, ki — miközben azt hitték róla, hogy frivol társaságokban mulatozik — megcsinálta saját 18. *Brumaire*jét a maga módja és ízlése szerint: a regens *Zsófiát* kolostorba küldte s egy csapásra hadsereget, tengerészetet, fővárost alkotott.« Valóban, ez volt annak a következése, hogy 1689 szept. 12-én magához ragadta az uralmat; *Iván*nak csak a cári címet hagyta meg és *Zsófiát* kolostorba záratta. Nem tudta megbocsátani neki és kegyeltjének, *Galicyn* hercegnek, hogy *Törökországot* a *Krim-félszigeten* nagy, de elégtelen erővel támadván meg, az 1687—9. évi hadjáratot elvesztették, az *Amur* vidékéről pedig *Kína* javára lemondtak.

»Földem elég, vizem kevés«: mondogatta Péter nem egyszer. Már 1690-ben örömmel szemlélte első 12.000 rendes katonáját, akiket *Lefort* mint az állandó sereg alapvetőit mutatott be; de fontosabb feladatnak tartotta a hajók építését s a *hadi tengerészet* szervezését. Mintha trieráival *Themistokles* szelleme sugalta volna a barbárnak, a tanácsban kimondatta, hogy a papok 8000, a világi urak 10.000 jobbágy után egy-egy hadihajót, a polgárok és kereskedők együtt 12 ágyúnaszádöt kötelesek fölépíteni s mindennel fölszerelni. *Voronézsban* azonnal berendezték a hajóépítő műhelyeket. A cár hajóácsokat hozatott *Velencéből*, *Dán-* és *Svédországból*, különösen *Hollandiából* s maga is versenyt dolgozott

velük. Archangelszkben 1695-ben bocsátotta vízre az első nagyobb kereskedőhajót s ő maga lett az 1696. április 2-án vízrebocsátott Principium (kezdet) hadihajó kapitánya. A török háborúban (1695.) Azov alatt maga is töltötte, irányozta, sütögette az ágyúkat. Első kudarcra után 30 új hadihajóval a víz felől is elzárta a törököket s Azovot bevette. A cár, akit az imént az idegenek pártolása miatt ócsároltak, mint *nemzeti hős*, diadallal vonult be Moszkvába. Azonban elemi erővel tört ki az idegenek gyűlölete, mikor a cár 1697-ben európai körútra indult. A sztrjelicek, vagy inkább Zsófia lázadásának hírére hazatérve, három héten át naponként százával végeztette ki a lázadókat. Összesen 2000-et akasztatott fel, 5000-et fejeztetett le (84-nek állítólag önmaga vette a fejét) s nénjét, Zsófiát, mindhalálig (1704.) szigorúan őriztette. A sztrjelicek intézményét eltörölte. A század alkonyán (mintha matematikai pontossággal kellett volna bekövetkeznie) Oroszország már elősmert európai hatalom volt. Péter egy emberöltő alatt akart keresztülhajszolni olyan újításokat, miknek megértésére s feldolgozására az államéletnél nehézkesebb társadalom néha századokat követel. Ez valóban teljes zűrzavarban élt még akkor, amikor az állam már egész ijesztő nagyságában fölvetette az *északi kérdést*.

Észak-Európa leghatalmasabb állama 1648 óta *Svédország* volt. Gusztáv Adolf halva maradt a lützeni csatatéren, de politikája győzött; leánya, *Krisztina* (1642—54.) a westfaleni béke óta a Balti tenger mellékén is uralkodott s a svéd hajók vám nélkül jártak a Sundon. Krisztina férfiass neveltetésben részesült, de nem sokat törődött a politikai és katonai sikerekkel; amazok *Oxenstierna*, emezek *Torstenson* nevéhez fűződnek. Az angol Erzsébet példájára hajadon maradt, hogy férjének idegen tanácsaira ne kelljen hallgatnia. Csak akkor koronáztatta meg magát, mikor a rendek belenyugodtak, hogy unokabátyja, Károly Gusztáv pfalz-zweibrückeni herceg legyen az utódja. 1654-ben már lemondott az uralkodásról. Áttért a római kath. hitre s Rómába ment, hogy klasszikus tanulmányainak s a művészeteknek élhessen. Akadémiát, képtárt alapított, kódexeket, érmekeket gyűjtött; de ha tett is kísérletet hazája és Lengyelország koronájának visszaszerzésére, kincseivel Rómát gyarapította, hol — kevés megszakítással — mindhalálig (1689.) tartózkodott. *X. Károlyt* (1654—60.) Kázmér János lengyel király nem akarta elősmerni Svédország királyának s a Wasák jogán magának követelte Krisztina örökségét. Ebből keletkezett az *északkeleti háború*, melyben Károly egyetlen szövetségese II. György erdélyi fejedelem volt. Varsó megszállása és Kjöbenhavn ostroma kiváló katonának, a roeskildei béke (1658.), melyben Dániát minden svéd birtokától megfosztotta, szerencsés államférfiúnak bizonyította. Minden ellenségével már csak kis fiának, XI. Károlynak (1660-tól 1697-ig), gyámjai egyezhettek ki az *olivai békében*, mely Svédországot Livlanddal gyarapította. *XI. Károly* személyes uralkodása 1672-ben a francia befolyásnak nyitott tért. A svédek ekkor mint a franciák szövetségesei harcoltak a hollandok s még inkább a brandenburgiak ellen, akik azonban *Fehrbellin* mellett (1675 jún. 28.) megverték. A Balti tenger mellett levő minden német birtokát elvették és csak a francia nyomás alatt 1679-ben kötött békében adták vissza. Erejét mostantól fogva országa belső ügyeinek rendezésére fordította. Sok család ment tönkre annak következtében, hogy a jogtalanul használt nemesi jószágok nagy

*Serenissimus & Potentissimus Princeps ac Dominus Dux
Carolus Gustavus D. G. Succ. Got. Cand. Rex Mag. Pr.
Fial. Dux Est. Car. Bre. Ser. Stet. Pm. Cas. et Vind. Prin.
Rug. Do. Ing. et Wisn. Com. Pal. R. le. Bav. Jul. Cliv. et Non. Dux*

W. B. del. pin.

J. H. Sch. sculp. et excu. Cur. prin. R. S.

Stockholm 1649.

105. ábra. X. Károly svéd király (1654—1660).

részét visszaszedte ; de megtelt a kincstár, melynek jövedelmeivel a király ezen-túl szabadon rendelkezett. 1680-ban az országgyűlés már korlátlanul ismerte el hatalmát, 1692-ben pedig biztosította családjának női ágának örökösödését. Módos földművelő nép, kitűnően begyakorolt hadsereg, mintaszerűen fölszerelt hajóhad és tele kincstár mutatta politikájának sikerét. A svédek belső tengerének, a Balti tengernek délkeleti német partjain jeles *zsoldosok*, a nyugatin pedig, magában Svédországban, igazi *honvédek* állottak a királyság oltalmára. Svájcot kivéve, egy államnak sem volt ilyen igazán *nemzeti serege*. A svédek tisztképző-, tüzér- és utászintézeteire egész Európa irigykedett. A nemességet harcias szellem töltötte el. XI. Károly azonban már egy esztendő múlva (1697.) követte a halál-ban Szobieszkij János lengyel királyt. A lengyelek *Ágost* szász választónak hódol-tak, akit erősnak neveztek, mivel pusztá kézzel törte szét a patkót, a tallért. A svédek trónjára *XII. Károly* ült, akit népe és a külföld egyaránt gyöngének tar-tott, mert csak tizenöt esztendő volt. A másik két állam, Orosz- és Lengyelország tehát elérkezettnek látta az időt, hogy Északnak más urat adjanak. Dánország szintén készülődött Svédországban imént elvesztett területei visszahódítására, vagy talán épen a kalmari unió megújítására.

II. Az északi háború.

Északi fény gyanánt, *XII. Károly* 1697-ben kezdett ragyogni Svédország poli-tikai ege fölött, mely az ő elmúltával hasonló tüneményt nem látott többé soha-sem. Károly Mátyás királynál is fiatalabban, de hasonló érettséggel ült a trónra ; s hozzá hasonlóan ő is csakhamar felszabadította magát az országtanács gyám-kodása alól. Mátyás a magyar hegedűsök csacsogásait, Károly a skaldok szágáit szerette ; Mátyás az utolsó igazi magyar, Károly az utolsó igazi varég a trónon. Nemzeti helyett mégis hatalmi és személyes politikát csinált mindakettő. Az a fény, mely személyes dicsvágyukból áradt, rövid időre elkápráztatta egész Európát, de éppen azt az utat nem világította meg, amelyet nemzetöknek kell vala követnie. Mátyást a cseh, Károlyt a lengyel háború teljesen eltérítette életök nagy feladatától : amazt a keleti, emezt az északi vezérszerep megtartá-sától. Mind a ketten Közép-Európában keresték politikájuk súlypontját. Mátyás törökök helyett csehekkkel, Károly oroszok helyett lengyelekkel bíbelődött. Így játszották el mind a ketten azt a nagyhatalmi állást, melyet inkább komoly politikai előkészületek, mint a véletlen kedvezései szereztek meg államaiknak. Hős, becsületes, eszes, jószándékú mind a kettő, de az alkotmányosság színének megőrzése mellett is önkényre hajlottak. Makacs természetüknél fogva inkább vér és indulat vezette őket, mint politikai higgadtság. Ha fölgerjedésük politikai hibába sodorta őket a bajt fölismerve is készebbek voltak hibát halmozni hibára, mint arra, hogy bevallják tévedésüket. A maguk csillagára néztek s annak ragyogá-sában látták dolgaik jó végét. Mátyás mindvégig látta csillagának ezt a ragyogását. A Károlyé hamar, ifjúságának már legszebb korában elhalványult ; vagy talán csak szem elől tévesztette, mert az északi sarkcsillag helyett nem is a »Nagy Medve«, hanem a tőle sokkal messzebb fekvő lengyel-szász »Ikrek« csillagzatára függeszté tekintetét. S ami a két király közt első pillanatra szembeötlő hasonló-

ságok közt a legels : a trónralép fiúk tehetségeir l s a lelkükben izzó dicsvágyról ellenségeiknek sejtelmük sem volt.

• *Patkul* liviandi német nemes, akit XI. Károly halálra keresett, bosszújában azt tanácsolta II. Ágost lengyel királynak, hogy szövetkezzék az oroszokkal és a dánokkal Svédország baltitengermelléki német tartományainak felosztására. Legyen Holstein a dánoké, Livland és Estland a lengyeleké, Ingermanland és Karelia az oroszoké, Stockholmból pedig, az eddigi Jairodaloni

106. ábra. XII. Károly svéd király (1697—1718).

természetes középpontjából, legyen egyszer határváros. Különösen Oroszországra nézve volt életbevágó kérdés, hogy Svédországot a skandináv félszigetre szorítsák vissza. Alig ismerték el 1699 jan. 26-án a karlócai békében európai hatalomnak, november 11-én már csatlakozott Dán- és Lengyelországnak szeptemberben kötött szövetségéhez. Péter cár tudta, hogy európai hatalommá Oroszországot nem a Fekete, hanem a Balti tenger vizével kell megkeresztelnie s hogy a »m velt« nyugattal csak a Balti tengeren át léphet egyenes összeköttetésbe.

XII. Károly azonban nem várta be támadásukat. Hadainak egy részével már 1700 tavaszán Finnországban termett, a másikkal pedig IV. Frigyes dán királyra rontott. Hatalmába kerítette Kjöbenhavent s 12 napos hadjárata

után a *travendali* bekében **1700.** aug. **18-án** a hármasszövetség l való kilépésre, schleswigi hódításainak visszaadására kényszerítette. Péter éppsn a béke napján izent háborút Károlynak, kit l történeti jogon követelte vissza a Balti tenger partjának Oroszországot illet részeit. A svéd király a karlshaveni kiköt b l hat nap alatt okt. **6-án** Pernauba (a Rigai öböl északkeleti részébe) ért. Tisztjei ellenzésével nem tör dve, elhatározta, hogy **8500** emberével s **37** ágyújával

107. ábra. II. Ágost lengyel király (1697—1733).

azonnal megtámadja az oroszok derékhadát. — Lefort utódja, Croy Jen hg., a magyarországi török háborúk egyik h se, Narva alatt november **21-én 45.000** emberrel fogadta támadását. Az új orosz rendes hadsereg már az els próbatételnél megfutott és saját tisztjeit vágta, kik azután a svéddeknél kerestek menedéket. Croyt, ki egy esztend múlva meghalt, a cár nem engedte eltemettetni és a szerencsétlen hadvezért valóban csak **197** esztend múlva földelték el. Narva mezején **12.000** orosz holtteste hevert, **18.000** orosz esett fogásba ; köztük Gordon ezredes, az új katonai rendszer f apostola az egész tábornokkal. Azonban XII. Károly fáradt, megfogyott, maroknyi serege nem üldözhetette a Moszkva felé szaladó oroszokat. Téli szállásra, pihenre tért Livlandba, amelyet azután kiélt, elpusztított, földégetett. **1701** június **17-én**

újabb hadakkal er sődve, Lengyelország ellen nyomult, hogy harmadik, legjobban gy lölt ellenségét, *II. Ágostot* földönfutóvá tegye. Néhány kisebb diadal után Varsót csakugyan elfoglalta s Ágost helyett, mivel Szobieszkij fia nem fogadta el a koronát, *Leszcinszkij* Szaniszlót választatta nemzeti királlyá (**1704** febr. **14.**), aki vakon teljesítette akaratát. így Károly leghatalmasabb ellensége, a cár ellen indulhatott volna, hogy helyrehozza a narvai csata után elkövetett mulasztását; de Szászországban is tönkre akarta tenni Er s Ágostot s ezzel rendkívüli meglepetésben részesítette Európát. **1706** aug. **21-én** akadálytalanul tört

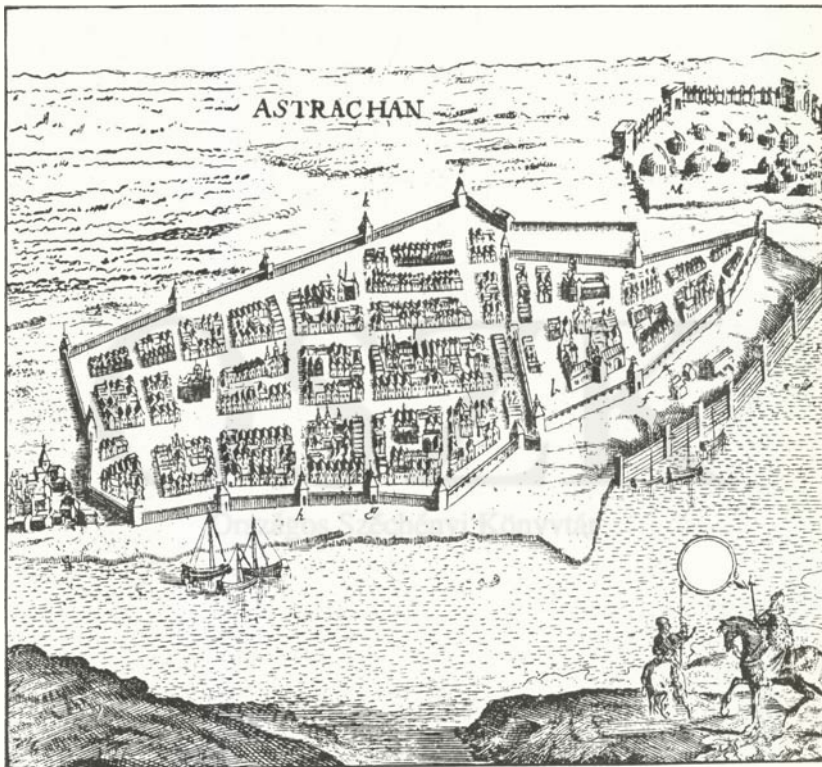
be Sziléziába, hol az evangélikusok mint szabadítójukat fogadták. Schulenburg tábornok 10.000 szász katonájával nyakraf re menekült Thüningiába és szeptem-

108. ábra. Leszcinszkij Szaniszló (1704–1709) és felesége.

ber második hetében XII. Károly ellenállás nélkül szállta meg Szászországot. Mi történik, ha XII. Károly csakugyan egyetért XIV. Lajossal és Csehországra veti magát? Olyan kérdés, mely megrémítette a spanyol háborúban elfoglalt

bécsi udvart, de annál szívesebben foglalkoztak vele a magyar szövetséges rendek, különösen a protestánsok. A porosz király Károlyt figyelmeztette is rájuk, a királynak azonban egyéb tervei voltak. Agostot az *altranstädti* békében (1706 szept. 24.) arra kényszerítette, hogy, a lengyel királyi cím megtartása mellett, mondjon le Lengyelországról és Litvániáról, 22.000 svédnek téli szállást adjon, az evangélikusok szabad vallásgyakorlatát biztosítsa s a hazaáruló Patkult kiszolgáltassa. »Ha rabja lett volna Ágost Péternek — jegyezte meg II. Rákóczi Ferenc, — nem csodálnám, hogy ilyen békeségre lépett; de így nem

109. ábra. Asztrakán.

fér az eszemhez gyalázatos cselekedete; különben csoda-e, hogy Isten elhagyja azokat, kik t elhagyják ?«

A 24 esztend s Károly hat év alatt szétrobbantotta a hármass szövetséget, gy zött minden ellenségén s így tetteinek csodálói (pl. életírói közül Voltaire s nálunk Gvadányi) méltán nevezhették t Észak Nagy Sándorának. De a szászországi téli szálláson nevezhették volna Hannibálnak is, mert katonái ott épen úgy elpusztultak, mint a punok a capuai szállásokon.

Mialatt Károly, f képp szeszélyes bosszújának kielégítése végett, éveket fecsérelt el Lengyel- és Szászországban, Péter, ki a narvai vereség után békére gondolt, helyzetét fölismerve, ismét megemberelte magát. Újra szervezte hadseregét ; a templomok harangjaiból százával öntetett ágyúkat s új adókat vetett

ki a háború költségeinek fedezésére. 1701—4 közt meghódította Ingermandot, Kurlandot és Livland nagyobb részét; elfoglalta a Néva kifolyásánál épült Noteburgot, melyet Schlüsselburgnak (kulcsvárnak) nevezett, mivel ez nyitotta meg a Balti tengerhez vivő útját. 1703 május 16-án a Ladoga és a tenger közt Niencsáne vár helyén, de a Néva torkolatához közelebb, az ellenség földjén alapította meg Oroszország új fővárosát, Szentpétervárat: a régi fővárostól Moszkvától 727 kilométernyi távolságban. Amilyen hallatlanul merész az a gondolata, hogy egy világbirodalom fővárosát a külföldön teremtsék meg, épp oly eredeti az az eljárása, amellyel egy elátkozottnak tartott vidéken egyszerre csak az ezeregyjé regéibe való ifjú város tündérméltóságát varázsolta elő. Széles birodalmának minden részéből rendelt oda munkásokat, hogy szabályozzák a fejedelmi Névat, lecsapolják mocsarait, feltöltsék ártereit, cölöpözzenek s egyöntetű, kitűnő terv szerint építsék föl a házakat, utcákat, tereket. Országa különböző részeiből valóssággal odavezényelte a bojárok, tőkepezesek, iparosok, kereskedők stb. egy részét. Odacsődített egy óriási hivatalnok-sereget, több kaszárnyára való katonaságot, a fényes templomokba egy csapat papot, a tudományok ragyogó csarnokaiba sok tanárt stb. Néhány hónap múlva semmi sem hiányzott ott többé egy igazi nagyváros zajából és élénkségéből. A Néva be- és kifolyásánál épített Schlüsselburg és Kronstadt ágyú gondoskodtak róla, hogy az oroszoké maradjon az a külföldön épült város, melyet Péter az orosz állam, társadalom, szellemi és anyagi élet középpontjává tett. S tehette, mert a Balti tenger mellett idáig elégtelen svéd erővel állt szemben. Azonban Lengyel- és Szászország megalázása után XII. Károly valahára vele is számolni akart. Oly bizonyosra vette győzelmét, hogy Sparre tábornokot már előre kinevezte Moszkva kormányzójának s kijelentette, hogy a cárral csak Moszkvában egyezkedik.

Tudta, hogy Pétert az oroszok nem igen szeretik, sőt a végeken lakók egyenesen a szlávok árulójának tartják, aki a németeknek kedvez, az oroszot pedig talán vallásából is kiforgatja. A muzsikok (parasztok) gyűlöltek a cárt németjeivel, uraival, katonatisztjeivel együtt. Asztrakánban 1705 július 29-én egyetlenegy napon száz orosz leány ment férjhez oroszokhoz, mert híre futott, hogy a cár minden leányt németekhez ad férjhez; másnap kitört a lázadás. Az asztrakáni vérmenyegző hőseit Seremetev tábornagy csak Asztrakán bevétele után verhetette le. Harmadfél esztendő múlva *Buláven* vezetése alatt a *doni kozákok* lázadtak föl, mert kényszeríteni akarták őket az adó elől oda menekült szegény emberek kiadására. Levágták *Dalgarukéj* (Dolgoruckij)

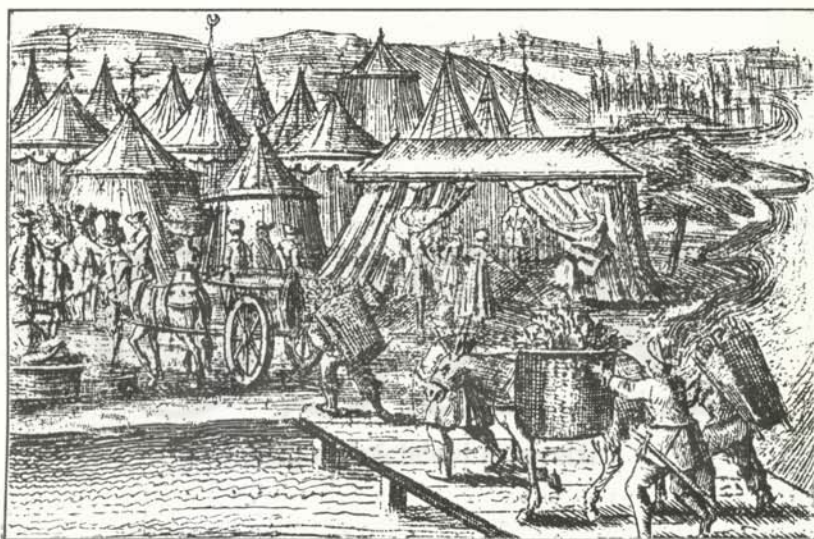
110. ábra. Mazeppa Iván (1644— 709).

herceget 3000 emberével s kijelentették, hogy nem bántják a szegényeket, de kiirtják a németeket, az urakat és az igaz hit ellenségeit. Csak hosszas, kegyetlen küzdelem után lehetett elnyomni a lázadást, mely lángba borította a Fekete tenger északi partvidékének nagy részét. Az ukrajnai kozákok hetmánja, *Mazeppa* Iván, egyenesen behívta XII. Károlyt, hogy segítségével elszakadjon Oroszországtól és a svédek védelme alatt álló Lengyelországhoz csatlakozzék.

Kis-Oroszországba az út óriási kerülővel, de legbiztosabban Moszkván át vezetett. XII. Károly 1708-ban nem követte ezt. Nem végzett a Balti tenger mellékén szorongva álló orosz hadakkal sem, sőt onnan is magához rendelte *Löwenhauptot*, ki Livlandban két éven át annyiszor mentette meg a svéd fegyverek becsületét. Mohilevnél azonban nem várta meg, hanem nekiindult a Dnjeper sárrétjeinek, feneketlen lápjainak, úttalan útjainak. Nagyon lassan haladt; a legszebb három hónap nagy részét pihenésre fecsérelte; északról *Löwenhauptot*, délről *Mazepát* várta. *Löwenhauptot* *Ljisznánál* maga a cár verte meg s 10,000 emberét levágta. A hős tábornok rossz híreken és saját csorba kardján kívül egyebet sem vihetett urához. *Mazeppa* sem 30,000 kozák élén jött, ahogy ígérte, hanem csak ötvened magával: futva saját katonái elől, kik bilincsekben akarták a cár elé vinni. A nyári hőség után pedig átmenet nélkül köszöntött be a legszigorúbb tél. Sehol ép falu, város; Péter mind elpusztította, ami a közeledő ellenség útjába esett. Az elkényszeredett igáslovak a dágványba vesztek; megfagyott, éhségtől kimerült emberek és lovak holttestei jelölték a menet irányát. Nem volt a seregnek sem éjjeli, sem nappali nyugalma: az oroszok minduntalan rátámadtak, zaklatták s mire a fölriasztott svédek sorakozhattak volna, már túl voltak árkon-bokron. *Fabius Cunctator* így kínozta halálra *Hannibal* seregét; de *Hannibal* sem lehetett volna nagyobb a szármát síkságon *Károlynál*, kihez katonái a megpróbáltatás iszonyú napjaiban is hívek, hűségesek maradtak. *Krmann Dániel*, a magyarországi protestánsok küldöttje, azt írta a poltavai táborról, hogy a svédnél edzettebb, fegyelmezettebb, királya iránt odaadóbb sereg nincs az egész világon. Csak 22,000 emberből áll, de a trójai háború hőseire emlékeztető vezérek alatt. *Rjenskjöld* *Ulyssesnek*, *Löwenhaupt* *Ajaxnak*, *Kreutz* (*Kruse*) *Nestornak*, *Mayerfeld* *Agamemnonnak*, *Sparre* *Diomedesnek*, *Hamilton* *Palamedesnek*, maga a király *Achillesnek* felelt meg. A királyt azonban *Poltava* alatt újabb csalódás érte; hiában várakozott *Leszcinszkij* lengyeleire s *III. Ahmed* törökjeire. Csak becsületéért akart már küzdeni s tisztjeire nem hallgatva, *Poltava* ostromával töltötte az időt.

Rettenetes télre rettenetes nyár jött. A fagytól menekült svédek egy része napszúrásban pusztult el. 1709 július 1-én végre megérkezett a cár hatvan ezer emberrel s egy hét múlva megütközött a svédekkel. XII. Károly helyett *Rjenskjöld* tábornok vezényelt, azonban, gyaloghintójában ülve, a király is résztvett az ütközetben. A köszvényes *Torstenson* óta egy hadvezér sem adta ilyen példáját, mint győzheti le önmagát; ellenségét azonban nem győzhette le. XII. Károly gyaloghintóban, Péter tüzes paripán, — olyan kép, ami eléggé kifejezte a harcoló felek közt levő arányt. Délig a királynak kedvezett a sze-

rencse ; délután azonban a sokkal nagyobb számú oroszok körülvették táborát. Száz ágyúból nem is golyókat, hanem vasdarabokat (egy-egy ágyú torkából egyszerre ötven darabot is) röpítettek reá s a vaseső végre is elsöpörte a svédeket. Kilencezren estek, háromezren fogságba jutottak s a király és Mazeppa csak 2000 emberrel vágta magát keresztül. Török földre menekült, minek hírére július 12-én Löwenhaupt 15.000 embere lerakta fegyverét. Péter cár »a diadalmas dicső orosz feltámadás« alkalmával nagy tisztelettel fogadta a fogoly svéd vezéreket ; áldomást ivott katonamestereinek egészségére. Az altiszteket és az alsóbb rangú tiszteket besorozta, a közlegények nagyobb részét azonban Szibériába küldte számkivetésbe. Messze földön így biztosította magának a

111. ábra. XII. Károly svéd király benderi táborá.

varégek tengerét s annak partján épített új fővárosát. A réginek harangjai egy álló hétig zúgtak a győzelem hírére. A poltavai csatában nagy robajjal döntött össze Svédország hatalma s Oroszország ellenmondás nélkül vette át Észak hegemoniáját.

A lengyel kérdést maga II. Ágost (1710 nyarán) olyképp akarta megoldani, hogy Leszcinszkijt a cár is elismerje lengyel királynak, őt pedig haddal segítse Magyarország, sőt esetleg a római birodalom koronájának megszerzésében. Ezzel ő megelégednék, a cár becsületének elég volna téve, az osztrákokat gyűlölő magyarok nem okoznának nehézséget, a Habsburgokat közös erővel megaláznák s Magyarország függetlenségével az egyensúly is helyreállna. A cár azonban Leszcinszkijt elűzvén, Ágostot segítette vissza Lengyelország trónjára, melyen mégis szívesebben látta volna II. Rákóczi Ferencet. Dánia sietett ismét elfoglalni helyét a hármass (orosz-lengyel-dán) szövetségben, melynek legközelebbi célja az volt, hogy a svédeket végképp elűzze a Balti tenger déli és keleti partjairól. 1710 végén Livland, Estland, Ingermannland, sőt

Dél-Finnország is a cárnak hódolt s a finnek költője, Vhael Bartholdus († 1723.) »vassal építődött versében« hiában kérte XII. Károlyt :

»Károly, hírneves királyunk,
Térj hazádba vissza, édes:
Hozd meg jöttöddel a békét!«

XII. Károly Benderből, hol III. Ahmed szultán vendége volt, tömérdek pénzzel küldte Ponyatovszkijt Konstantinápolyba s a megvesztegetett diván tanácsára a szultán 1710 november 21-én háborút is üzent. Péter tavasszal bátran állt eléje. Negyvenezzerrel ment a török ellen, de még 90,000 lengyelnek, oláhnak, délszlávnak csatlakozására számított; azonban Kantemir moldvai vajdában éppúgy csalódott, mint Károly Mazeppában; sőt jobban, mert Kantemir — kényszerűségből — követte is Baltadsi Mohammed nagyvezir seregét. Péter 38,000 emberét *Husnál* a törökök egészen körülfojták, de a Katalin cárné kincseivel megvesztegetett nagyvezir futni engedte őket, sőt a békekötésben is (1711 július 12.) kedvezett az oroszoknak. A szultán számúzta, mert elszalasztotta az Oroszország megalázására kínálkozó egyetlen pillanatot. A svéd király ösztönzésére újból háborút izent, de a *drinápolyi békében* (1713 június 24.) másodsor is kibékült. Nagyon örült, hogy kelletlen vendége, XII. Károly 1714. novemberében végre megszökött. Károly Magyar- és Németországon keresztül két hétig tartó remek lovaglás után Stralsund alá érkezett. Mikor

a poroszok ezt szemeláttára bevették, 14 évi bolyongás után magára a félszigetre ment át. Pommeránia ekkor már porosz, Finnország pedig orosz kézbe került.

Az oroszok, lengyelek, dánok hármas szövetsége 1715-ben a hannoveriak, hollandok, poroszok és angolok csatlakozása következtében *hetes szövetséggé* bővült; Péter azonban épen most lépett ki belőle, hogy Európától függetlenül, tisztán orosz érdekek szerint oldja meg a svéd kérdést. Európa lélekzetét visszafojtva nézte eljárása módját.

Mint Rómát a nyugati gótok ellenében valaha Stilicho, Svédországot most az oroszok ellenében *Görz* svéd miniszter, hazája eddigi legfőbb ellenségének fölhasználásával akarta megmenteni. XII. Károlyt és Pétert, a világ nagy csodálkozására, szövetségeseikké

112. ábra. III. Ahmed.

tette (1718.). Svédország Oroszország javára lemondott a Balti tenger déli és keleti partjáról; Oroszország viszont megígérte, hogy segíti Norvégország elfoglalásában, Dánia és Hannover ellen haddal támogatja, Lengyelországban pedig

II. Ágost helyett Leszcinszkijt emeli trónra. A 18 esztendeje tartó háborúban az ország 400,000 embert vesztett, de Károly 60,000 katonával mégis újabb háborút kezdett, hogy Norvégiát elfoglalja. Frederikshall alatt 1718 december 11-én egy golyó oltotta ki »az utolsó varég« életét.

Svédországban most már a megalkuvást nem ismerő *nemzeti politika* kerekedett felül, mely nem tűrte, hogy normán vért ontson a normán, mikor hazája ellensége, az orosz, svéd földet bitangol. Görzöt mint hazaárulót kivégezték, forgalomba hozott papiros-pénzét — a szegények nagy kárára — azonnal eltörölték, a hadsereg létszámát leszállították, a nemesség kiváltságait megerősítették s növelték. Hazájukat választókirálysággá alakították, a trónra — XII. Károly hűgának, Ulrika Eleonóranak személyében — asszonyt ültettek, melléje huszonnégy tagú államtanácsot rendeltek. A stockholmi békében (1720.) II. Ágostot elismerték lengyel királynak, Hannoverának visszaadták a westfaleni békében nyert Bremen

113. ábra Katalin cárné.

és Verdent, Poroszországnak Előpommerániát Stettinnel, Dániának pedig Schleswiget. Lemondottak mindenről, hogy annál nagyobb erővel forduljanak Péter ellen s visszaküzdjék tőle a Balti tenger mellékének minden talpalatnyi földjét. De Alarich Stilicho engesztelő politikájának bukása miatt nem sujthatta jobban Itáliát, mint ahogy most Péter cár támadt Svédországra, mely Görz báró életével kioltotta a svéd-orosz béke reményét. Már magának a félszigetnek partvidékét pusztította. Eleonora lemondott férje, *Frigyes* hessenkasseli herceg (1720—51.) javára, ki a segítségére küldött angol hajórajt Kronstadt alól Stockholm védelmére hívta haza. Péter mindamellet dülta Svédországot s körülbelül 24 millió korona kárt okozott, mire a kormány a Görz-féle alapon is hajlandó lett tárgyalni. *Nystadt*-ban 1721 szeptember 10-én kötötték meg a békét, mely *hivatalosan* is véget vetett Gusztáv Adolf alkotásának, Svédország nagyhatalmi állásának. Orosz tartomány lett Karelia, Ingermannland, Estland, Livland, a Balti tengernek a Finn öbölben levő szigeteivel együtt; Svédország beérte két millió tallér kárpótlással s még szerencsésnek mondhatta magát, hogy Finnországot megmenthette.

Péter cár a nystadti békét, az északi hegemonia megszerzését, Szentpétervárott egy hétig tartó álarcos mulatságokkal ünnepelte. Azután végképp levette álarcát, hogy Európa egész valóságban megösmérhesse az új Oroszország uralkodóját. 1721 november 2-án (ó-naptár szerint október 22-én), a traECKI templomban hallgatott mise után a szenátus és zsinat jelenlétében

felolvasták a szentesített békeszerződést. *Prokopovics* pskovi érsek szentbeszédben fejtegette, hogy annyi dicső tett elkövetőjét a haza atyjának, nagynak és császárnak kell nevezni. Utána *Golovkin (Halavkén)* kancellár magasztalta a cárt, ki népét a tudatlanság sötétségéből az egész világ dicsőségének magaslatára emelte, a semmiségből életre keltette s fölvétette a nemzetek sorába. A tömegben egyesek, majd az összes jelenlevők lelkesen éljeneztek Pétert, a nagyot, a haza atyját, az egész Oroszország császárárt. Olyanforma jelenet, amelyet a világ a 800. év karácsony napján Szent Péter római templomában látott utoljára. Az oroszok most adták meg a cár szó *mai* értelmét; cáron ezentúl császárt értettek; s amióta áll a világ, császár nem uralkodott nagyobb területen.

Péter a legkitörőbb öröm zajában most is arra intette népét, hogy következetesen munkálkodjék tovább Oroszország nagyságán. »Necsak veszélyben legyen serény«, ha Bizánc sorsára nem akar jutni. »A tanulók — szolt — rendszeren hét év alatt végzik tanulmányaikat; a mi iskolánk háromszor hét esztendeig tartott, de jobb sikerrel már nem is végződhetett volna.« A korhadt Moszkovia helyett egy modern Oroszország állt Európa előtt, mely meglepetésében észre sem vette, hogy két esztendővel a nystadti béke után Ázsiában is történt valami, ami nagyon megérdemelné az európai államférfiak figyelmét. A cár ugyanis időközben a Kaspi tóig nyomult, Perzsia belső ügyeibe avatkozott s az 1723 szeptember 12-én kötött békében Derbendet, Bakut, Ghilant, Mazendaránt és Asztrabadot elszakította Perzsiától. Péter ezzel be is fejezte csillogó *katonai* pályáját; de a világ, mely külső politikájának sikerei miatt csodálta, nem tagadhatta meg tiszteletét a belső viszonyok rendezőjétől, a *reformátortól* sem.

Egységes műveltséget Péter nem adhatott, nem is akart adni 14 millió alattvalójának. A tízmillió parasztot csak a szolgaságban tette igazán egyenlővé. Valamennyit fejadó alá vetette s a muzsik csak annyiban nem volt »glebae adstrictus«: a röghöz kötve, hogy a földesúr megtarthatta földjét, de eladhatta a vele járó jobbágyokat; a gyárak rendszeren így vásároltak munkásokat. Ezeknek a rettenetes állapotoknak jellemzésére olyan toll kellene, amilyennel Gogoly írta a »Meghalt Lelkek«-et. A parasztnak tehát nagyon kevés közük volt az új Oroszországhoz. Uraik, a régimódi *bojárok*, lassankint helyet adtak a német mintára átalakított *nemességnek*, mely azonban nem születésen, hanem személyes érdemeiken alapult. Körülbelül a mostani magyar fizetési rangosztályok módjára, Péter tizennégy *rangfokozatba* (csin) osztotta az összes hivatalnokokat és katonatisztekét. A legelőkelőbb régi nemeseknek sem volt rangjuk, ha közszolgálatot nem teljesítettek. A Szent-András- és Szent-Katalin-rendeket a születési és hivatalnoki nemességnek különbség nélkül osztogatta. Lykurgos óta ő ügyelt legjobban, hogy az államban minden nemesnek kijelölje a maga helyét s hogy mindenkit tehetségéhez mért szolgálatra kötelezzen. Másrészt a nemes családok vagyonának biztosítása végett megtiltotta uradalmaik eladását vagy zálogbavetését; de intézkedése az ő életénél csak kevéssel tartott tovább. A muzsik és földesura közt tátongó mélységet *új középosztály* alakításával akarta áthidalni. Az orosz *polgári rend* megalakulása és első virágzása az ő érdeme. A merkantilizmus híve volt, de sokat tett a földművelésért is abban

NAGY PÉTER CÁR.
(1682–1725.)

Az Athenaeum r.-i. nyomása.

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

a reményben, hogy a nyerstermelést az ipar szolgálatába szegődteti. Sarlózás helyett ő rendelte el a kaszálást. Divatba hozta a dohánytermelést, emelte a szőlő- és eperfaültetést; új szarvasmarhafajokat honosított meg s előmozdította a ló- és juhtenyésztést. Korbáccsal, sőt halállal fenyegette, akik meggátolják a nemestelken talált érc bányászatát s munkájukban háborgatják az idegeneket. Mindent elkövetett, hogy alattvalói a nyersterményeket otthon dolgozzák fel s iparcikkéért ne vigyék a pénzt külföldre, különösen Angliába. 1702 április 16-án mindenféle kedvezések ígéretével csalogatta birodalmába az idegen mesterembereket, hogy orosz iparosokat neveljenek. Posztógyárat állíttatott s azonnal rábízta a katonai egyenruhák szövetének szállítását. 1705-ben már dicsekedett, hogy orosz posztókabátban járhat s tudott vigasztalódni, hogy a honi posztó egyelőre még drágább, rosszabb a külföldinél. Vásznat 1720 óta a külföldi piacokra is küldhetett. Az ő idejében keletkeztek Oroszország első papiros-, cukor-, selyem-, vitriol- és vasgyárai. Nem érthette meg, hogy *egész* hadserege hazai posztóban járjon s hazai vasgyárakban készült fegyvereket használjon; de kimondta, hogy ennek így kell lennie. Akaratának és meggyőződésének ezzel az erejével teremtette meg az orosz ipart. Sokat tett a *kereskedelem* fölvirágzására. Vám- és szállítási kedvezésekkel tette Szentpétervárat az orosz kereskedelem középpontjává. Nagyobb városokban börzét állított, kisebbekben a vásárok számát emelte. Könnyített a monopóliumok terhein s nagyon kedvezett azoknak a kereskedelmi hajóknak, amelyek a fehér-kék-vörös orosz lobogó alatt közlekedtek. Az árucikkek hamisítóit szigorúan büntette.

Az ipar és kereskedelem érdekében sürgősen javította a *közlekedést*. A legfőbb vonalakon pompás országútakat építtetett s a távolságokat versztrólversztre oszlopokkal jelölte meg. (Egy verszt 67 méterrel hosszabb egy kilométernél.) Tíz-husz versztre vendéglővel összekötött postahivatalt állíttatott, hol lovakat lehetett váltani. Rendszeres levélposta azonban csupán a régi és az új főváros közt közlekedett s az is csak hetenkint kétszer. Határtalan áldozatkészséggel jobbára kiépíttette azt a nagyszerű csatornarendszert, melyet az angol Peary tervezett. Asztrakánt tehát Szentpétervárral s a Káspi és a Balti tengert víziúton összeköttetésbe hozta.

A *szellemi* érdekeket sem hanyagolta el. Közértelmességet akart. Mindenkinél alkalmat adott a tanulásra, határozottan azonban csak a pópák és a nemesek fiaitól követelt meg műveltséget. Az elemi iskolák szaporítása ügyében 1714 február 28-án és 1721 január 21-én adta ki híres ukázaait. A pópáknak meghagyta, hogy vásár- és ünnepnapokon a nép oktatására egész fejezeteket olvasanak föl a hozzájuk küldött tankönyvekből. Katonai, mérnöki, tengerészeti, térképező, sebészeti és rajzoló szakiskolákat állított fel. Kizárta az apai örökségből, sőt házasodni sem engedte az olyan nemes úrfiakat, akik írni-olvasni s legalább egy idegen nyelvet beszélni nem tudtak. A klasszikus nyelvekkel azonban nem törődván, gimnáziumokat nem állított fel s így szakiskolái sem vergődhetek magasabb színvonalra, egyetemről pedig szó sem lehetett. 1724 február 8-án mégis tudományos akadémia alapításával lepte meg birodalmát; igaz, hogy a 12 rendes tag főköteletségévé szakukba vágó tankönyvek írását s ösmeretterjesztő jeles idegen munkák lefordítását tette. Gyűjteményeket,

múzeumokat alapított s az első orosz múcsarnok látogatására még ingyenes italok kimérésével is csalogatta a közönséget. Szívesen látta s jól fizette a külföldi tudósokat, különösen az oroszul értő görögöket, hogy orosz nyelvtant készítsenek, a bibliát s a pravillát (szertartásos könyvet) javított kiadásokban adják a szlávok kezébe, műveljék az orosz irodalmat, betöltsék az orosz tanítószékeket s könyvekben ösmertessék meg a külföldet Oroszország multjával és jelenével, a reformoktól huzódozó orosz népet pedig Európa fejlettebb műveltségével. Ezer példányban 1703 január 15-én indította meg az első orosz hírlapot, a Moszkovszkija Vjedomosztit (Moszkvai Ujságot), amely azonban főnállása kétszázados évfordulóját anélkül érte meg, hogy a többi 867 orosz lappal együtt sajtószabadságot élvezhetett volna.

Péter a moszkvai nyomda mellé még nyolcat állíttatott, de valamennyit csak szigorú cenzura mellett engedte működni. Hazánk görögkeleti egyházait szintén Moszkvában nyomtatott szertartásos könyvekkel ajándékozta meg. *Sz. Dimítrij* (1711—6.) a szentek élete és a biblia, *Javorszkij* metropolita (az oroszok Pázmánya) hitvitató művei és egyházi szónoklatai, *Prokopovics* érsek 60 teológiai és történeti könyve, *Polikarpov* szláv-latin-görög szótára (1706.), *Magnizkij* aritmetikája, *Paszaskav* a gazdaságról és szegénységről írt tanulmánya, *Tatiscsev* orosz nemzeti története és *Kirilov* Oroszország első nagy térképe (1721.) kiadásával halhatatlan érdemeket szereztek maguknak az orosz nyelv és irodalom újjáteremtésében s az oroszot az állam, egyház és irodalom nyelvének tették meg. Megcsendült ez a nyelv a színpadon is. Míg Alexej egy emberöltővel azelőtt külföldi színészek játékaiban gyönyörködött s tíz órahosszat is élvezte Ahasver és Eszter drámáját, gyermekei közül Natália már orosz színdarabokat írt, Péter pedig tapsolt, mikor orosz költők orosz színpadon ostromolták az ó-oroszok (raszkolnikok) maradiságát, az újításoktól való borzongását.

Kísérletet tett a cár finomabb *társasösszejövetelek* rendezésével is. Nyilvános társaságokban a nők az ő koráig nem jelenhettek meg. Ezentúl meg kellett jelenniök, még pedig az eddigi dominószertartásos idomtalan öltözet és fátyol mellőzésével elég merészen kivágott öltözetekben, befűzve, a legújabb divat szerint. Bagaria csizmákból a férfiaknak is lakcipőkbe, bundákból könnyű szalonruhákba kellett bújniok. Német, svéd, francia tiszték tanították őket illemszabályokra, német és lengyel táncokra. A cár udvartartása azonban szerény volt, évenként 60,000 rubelnél többbe nem kerülhetett. Nagyon különös részleteket beszéltek az udvari ebédeknél, vacsoráknál folyó duhajkodásokról, dorbévolásokról. Egyik-másik lakoma után a cár kivitte vendégeit, a külföldi követeket is, a parkba s fát vágatott velük, hogy kijózanodjanak vagy más eféle tréfát engedett meg magának. Álarcos menetekben önmaga is résztvett. 1721-ben, mikor híre járt, hogy egyezkedni akar a pápával s római katolikus lesz, a mendemondákat azzal cáfolta meg, hogy bemutattatta a részegek pápájának trónfoglalását, amelynél körmenetek, beszédek, áldozatok helyett bakhanáliák, ordítózasok, nagy ivások alakjában csúfolta ki a pápát és bíbornokait. Ilyen többé-kevésbé hiteles adomák nagy számmal keringenek a cárról, ki maga is fejszével, szekerével dolgozván, nem egyszer úgy viselkedett, hogy inkább emlékeztetett

tavágóra vagy matrózra, mint uralkodóra. Fiát, *Alexejt*, már finomabban neveltette, de annak tanítójára, Neugebauerre, az ó-oroszok már azért is haragudtak, mert nem engedte meg a cárevicsnek, hogy a csontokat visszadobja a tálba. Parasztasszony volt a cár felesége, Katalin, minisztere és jóbarátja, Mencsikov (Mansikav) pedig állítólag pékinas volt s helyesen írni, olvasni sem tudott. Akkor sem csapta el, mikor sikkasztáson érte, hanem mindannyiszor sajátkezűleg eldöngette. Ilyen elemek közt csakugyan más szellemnek kellett uralkodnia a Néva, mint a Szajna partján.

Mansékavot, a győztes tábornagyot és tengernagyot, Péter a porból, talán éppen a lisztporból emelte fel. Jellemének durva tévedései mellett is elsősorban áll azon tősgyökeres oroszok közt, kik mint hadvezérek és államférfiak a cárt annyi odaadással szolgálták. Korán símult a nyugati műveltséghez, mégis népdalok hőse lett *Seremetev Boris* tábornagy. Dicsőségében osztozott a két *Gálécön*, különösen Mihály, akihez ura Schlüsselburg bevétele után azokat az emlékezetes szavakat intézte: »Kérj akármit, Moszkvát és Katalinomat kivéve.« S a herceg — vetélytársának, a tábornagyból közkatonává

114. ábra. Mencsikov Sándor herceg (1672—1729).

alázott *Repnén* hercegnek megkegyelmezését s rangja visszaadását kérte. A svédverő *Apraxén* tengernagy, a három *Dalgoruckéj*, azután *Tolstoj*, *Taguzszenszkij*, *Halavén* (Golovin), *Halavkén* (Goluvkin), *Saférov* stb. valóban megérdemelték, hogy Puskin, a nagy költő, *Péter sasfiainak* nevezze őket. Ezek szabályozták Péter újító szenvedelmét, melyet idegen katonák és államférfiak szinte mértéktelenül kifejtettek: a svájci *Lefort* tengernagy, a skót *Gordon* tábornok és *Bruce*, a tüzérség szervezője, a német *Ostermann* (Péter legügyesebb diplomatája) s *Münich*, a nagy csatornaépítő. Velük együtt teremtette meg Péter az új hivatalos Oroszországot, melynek korlátlan uralkodója a cár vagyis a császár lett. A cár mellett egy nyolctagú szenátus mint legfőbb koronatanács, legfőbb pénz- és hadügyi hatóság s legfőbb törvényszék bámulatos munkásságot fejtett ki.

Hogy ezt jobban végezhesse, Péter már 1718-ban reformálta, személyzetét szaporította és tíz szakcsoportra, kollégiumra osztotta. Ez az intézmény annyira bevált, hogy III. Károly magyar király előtt is részben az orosz szenátus kollégiális beosztása lebegett, midőn az 1722/3. évi pozsonyi országgyűlésen újraszervezte a magyar helytartótanácsot, mely szintén csak fölfelé volt felelős. A birodalmat Péter 12 kormányzóságra s ezeket összesen 43 tartományra (vajdaságra) osztotta. Önkormányzattal látta el és a székesfőváros tanácsa (tehát nem valami tárnokmester) alá rendelte a városokat. Teljes polgári és büntető *törvénykönyvet* még nem adhatott népe kezébe, a svéd törvénykönyv lefordítását sem tartotta kielégítőnek s így ukázokkal esetről esetre intézkedett. Az *igazságszolgáltatás* a vajdák, városok és a tulajdonképpeni törvényszékek közt oszlott meg, számai pedig a szenátus kebelében alakult legfőbb törvényszékben futottak össze. A törvénykezés minden fokán behozta az írásbeliséget s vele a bélyeges papirost. A rendőrséget országszerte szervezte, sőt a titkos rendőrséget is, mely azután annyi politikai áldozatot követelt.

Közigazgatási és rendőri reformjainak szigorú végrehajtása következtében az *állami adók* pontosabban befolytak mint valaha. 1710-ben még csak 3, 1725-ben már 10 (napjainkban 5421) millió rubel az állam bevétele. Vége-hossza nem volt a sok közvetett adónak ; pl. a városba menő paraszt szakálát lenyírták, ha két kopeken meg nem váltotta. Különösen sok pénzbe került a katonaság, mely 103 gyalog- és 37 lovasezredben 180,000 (napjainkban békelábon 1.250,000, hadilábon 3½ millió), a haditengerészet pedig 48 (ma 413) sor- és 800 kisebb hajón 28,000 (ma is csak 43,000) emberből állt. Péter 1705 óta ujoncokat szedett s a hadsereget teljesen 1716-ban szervezte. A görögkeleti egyházat szintén hatalma eszközévé, valóságos *államegyházzá* tette. 1721-ben eltörölte a pátriarka méltóságát s helyébe az orosz egyház legfőbb hatóságává, saját elnöklete alatt, a *szent zsina'ot* tette. Nem tartotta ugyanis célszerűnek, hogy a nép az egyházi fejedelmet a világi uralkodóval egyenrangúnak tekintse s így meghasonlások esetében találgassa, melyiknek tartozik engedelmességgel. Az egyház anyagi ügyeit a főgondnokra bízta, ki katona is lehetett s teljes hatalommal képviselte a cárt. A teokrácia egy nemét alapította meg. Külön ukázokkal szabályozta a papság helyzetét, melyet össze akart egyeztetni az állam érdekeivel, a haladó korról s Oroszország új társadalmával. Kijelentette, hogy a *lelkiismeret* fölött csak Krisztusnak van hatalma, de azért mégis üldözte a raszkolnikokat (azokat az ó-oroszokat, kik egyházi főségét el nem ösmerték), tiltotta az ágostai vallás terjesztését és kiűzte a jezsuitákat. Saját fia, *Alexej*, ellensége volt minden reformjának s a trón lépcsőjén állva is raszkolnik lett. Ezért, mint hazaárulót, halálra ítélte. A haldoklónak megkegyelmezett, de kijelentette, hogy minden cár szabadon jelölheti ki utódját ; ehhez képest 1723-ban feleségét, Katalin cárnét tette örökösévé. Katalin valóban ellenmondás nélkül követte az uralkodásban, midőn a folytonos munka és a sok dorbézolás Pétert 53 éves korában 1725 február 8-án megölte.

A Péter cárnak tulajdonított politikai végrendelet későbbi idők ügyes koholmánya. Péter nem írta meg, de megcselekedte végrendeletét : viselt dolgaival figyelmeztette utódjait, mit tegyenek az egységes nagy Oroszország világra-

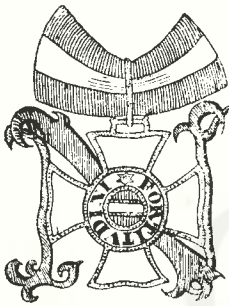
szóló hatalma érdekében. Egy kinevetett régi kornak s egy egészen meg nem értett újnak határán állva, a tüzzel-vassal újítók sorába lépett. Minden régít módosítani, javítani akart, de alapjában orosz jellemét meg nem tagadta, mi sok látszatos ellenmondásba keverte. Péter tizenegy esztendeig uralkodott a XVII. században, huszonötig a XVIII-ban. Lelkével egészen ehhez a századhoz tartozik. A sic volo sic jubeo, — a l'État c'est moi embere. Az első orosz uralkodó, kinek birodalmát négy tenger mosta. A Balti és Kamcsatkai tenger közt mindenütt tiszteletet szerzett akarátának, parancsának. Első nagy alakja a XVIII. század felvilágosultságának; csakhogy ő ezt a felvilágosultságot durván, nyersen alkalmazta birodalma viszonyaihoz. Barátja, II. Rákóczi Ferenc szerint »különlködő természetét kielégíteni törekedvén, megveti a trón fényét, ragyogását; ruházatával alig különbözik alattvalóitól, akiknek példát akar adni a polgári életre; tudni óhajt mindent, meghallgat mindenkit, megvizsgálja a legaprólékosabb ügyeket. Érzéki vágyait botrány nélkül ügyekszik kielégíteni; úgy dolgozik, mint egy kézműves; bebarangol idegen országokat, a magáét rendbe hozza; eltanul idegen szokásokat, katonaságot szervez, mestersegeket honosít meg, kereskedelmet teremt, igazságot gyakorol«. Kelet-Európa s Észak-Ázsia már két százada követi az ő politikáját. Tolsztoj szerint az orosz szellem nem ismer nagy embereket; de aki hisz a személyes nagyságban (mire az önkényes uralom korában a kísértés oly erős), teljesen megnyugodhatik az orosz szenátus 1721. évi kijelentésében: Péter nagy volt és a haza atyja.

115. ábra. Orosz császári jelvények.

X. FEJEZET.

A HABSBERGOK ÖRÖKSÉGE.

A Mária Terézia vitézi
rend jelvénye.

I. A spanyol örökösödési háború.

ÉHÁNY hónappal az északi háború kitörése után Nyugat-Európa is lángba borult ama kérdés miatt, ki uralkodjék Spanyolországon. Ez a hatalmas birodalom a három utolsó Habsburg alatt nagyon hanyatlott. Ez a hanyatlás az újkori történelem legmegrendítőbb szomorújátéka. *III. Fülöp* (1598—1621.) egész életében miniszterére, Lerma hercegre hallgatott. Abban a sebben halt meg, amelyet a kandallóból lábára pattant parázs ejtett, mivel nem tartotta illőnek, hogy ő maga rúgja le a parazsat, a sok szájtató pedig nem tudta hamarosan előkeríteni azt az udvari embert, akin kívül más nem vehette azt le az illemszabályok értelmében. Utódja, a 16 éves *IV. Fülöp* (1621—65.) néha heteken át hallgatott; színműveket írt s a művészetekben gyönyörködött, a politikát pedig egészen miniszterére, Olivarezre, majd pedig Harora hagyta. A XVII. század első kétharmadában voltaképpen három miniszter uralkodott. Húsz esztendeig *III. Fülöp* Svengalija, *Lerma herceg*, a moriszkók kiűzője, a közerkölcsök megrontója, a nép elszegényedésének előmozdítója, saját kincstárának megtöltője, egyébként a legkedvesebb modorú udvari ember. Pár évvel utána 22 esztendeig *Olivarez gróf* (Don Guzman) azzal a dicsvággal lépett a kormány élére, hogy Európa legnagyobb miniszterének mondják. Élete főfeladatának egy katolikus egyetemes monarchia megteremtését tartotta. Ezzel együttjárt a legkönnyörtelenebb *önkényes uralom*, mi ellen először is a szabadságára büszke Katalónia kelt föl, majd Portugália is elszakadt Spanyolországtól és 1641 január 28-án Bragança Jánost kiáltotta ki királynak. Ez és a Németalfölddel, Franciaországgal szerencsétlenül folyó háborúk mindamellet is elfeledtették, hogy Olaszországban és a harmincéves háborúban némi sikerekre hivatkozhatott. Olivarez bukása (1643.) rendszerváltozást jelentett: befelé az önkormányzati jog elismerését, kifelé a terjeszkedésről való lemondást. *Haro* húsz esztendeig már csak arra szorítkozhatott, hogy az örökségül átvett

háborúkban Spanyolországot megóvja a szétbomlástól. III. Ferdinánd császár a westfálieni békét Spanyolországra való tekintet nélkül kötötte meg. Az európai hatalmak Németalföldet Spanyolországtól független államnak ismerték el, amiben különben Haro javaslatára IV. Fülöp megelőzte őket, sőt India felé kereskedelmök szabadságát is biztosította. Tizenegy esztendő múlva az angolokkal és portugálokkal szövetséget kötött franciák a pireneusi békében (1659.) a Pireneusokat ismertették el Spanyol- és Franciaország határainak, de spanyol területtel alig gyarapodtak s Katalóniát is visszaadták a spanyoloknak. 1665. szeptember 17-én IV. Fülöp abban a tudatban halt meg, hogy a spanyolok hiában harcolnak Portugália visszaszerzéséért.

Spanyolországon vált be leginkább, hogy aki sokat markol, keveset fog. A pireneusi béke, Németalföld és Portugália elszakadása óta katonái többé nem rohanhattak a csatába azzal a kiáltással, hogy »Cierra España !« (Támadj, Spanyolország !) Örülniök kellett, ha megvédhetik a meglevőt : kivált Franciaországgal szemben. XIV. Lajos, mint IV. Fülöp nagyobb leányának, Mária Teréziának ura, követelte az uralmat, ha sógorának, az új spanyol királynak nem lennének gyermekei. Már pedig *II. Károly* (1655—1700.) mindössze négy esztendő volt, valóságos csecsemő, mert még szopott s annyira gyöngye, hogy járni sem tudott. I. Lipót császár, IV. Fülöp kisebb leányának ura, csak másodsorban jöhetett szóba. Maga is Habsburg volt, felesége nem mondott le a koronához való jogáról, ezt tehát Lipót mint az oldalág legidősebb fia követelhetette magának. Ezen a két házasságon fordult meg, helyreálljon-e *V. Károly egyetemes birodalma* vagy pedig — francia vezetés alatt — latin népek alakítsanak *nyugati császárságot* ? Ezzel a gondolattal XIV. Lajos foglalkozott először, I. Napoléon utoljára ; mindakettő a Habsburgok rovására és mindakettő tisztán dinasztikus szempontból. Míg *II. Károly* udvara a birodalom oszthatatlanságának elvéhez ragaszkodott, titokban XIV. Lajos és I. Lipót 1668 január 19-én a vézna, beteges gyermek országán megegyeztek. Amaz kapta volna Spanyolországot, Milanót, Toscanát, Sardiniát, a Kanári, Baleári és Nyugat-indiai szigeteket ; emez Németalföldet, Navarrát, Nápolyt, Siciliát. *II. Károly* azonban még 32 esztendeig élt s az első elűzött szerződés után az államférfiak még nagyon sokféle más megoldáson törhették a fejüket. Ebben a kérdésben Európa is azon volt, amire XIV. Lajos törekedett a pireneusi békében, hogy valami világhatalmat ne engedjen a nyakára nőni. Nem két katolikus birodalomnak, hanem egyáltalán két birodalomnak egyesülésétől félt ; a világ legnagyobb örökösödési pörében irányt nem vallási szempontok adtak. Ez bizonyára nem a vallástürelem elve még, de valami ahhoz hasonló ; sőt nem is új, különben — már másfélszázada — Metz, Toul és Verdun nem lehettek volna francia birtokok. Az egész világon Spanyolországban volt (150,000 lévén, most is ott van) a legtöbb pap s ott legnépesebbek a templomok. A nép valóban hitt, sőt lelkesedett a hitért ; félték tehát, hogy a türelmetlenség elvét viszi hozományul abba a birodalomba, melyhez a felosztás következtében tartoznia kell vala. De nem vallásfelekezetek, nem is nemzetek, hanem csupán az uralkodóházak érdekei forogtak szóban. A haagai spanyol követ 1688-ban misét mondatott, mikor a protestáns Orániai Vilmos megdöntötte Angliában a katolikus Stuar-

toknak a katolikus franciákra támaszkodó uralmát. Anglia nem törődött az Iberiai félszigettel, melynek tengerészete, ipara, kereskedelme, földművelése, bányászata és közéletének minden ága szinte páratlan hanyatlásról tanuskodott; őt ebben a kérdésben csak Franciaország erősödésének gátlása érdekelte. Angliának akarta megszerezni Spanyolország gyarmatait, mert tudta, hogy azoknak tengeri és tengerentúli hatalmával kerekedhetik Franciaország fölé. Bizott a Pireneusok gránitszikláiban, hogy épen úgy nem símulnak el XIV. Lajos hadseregének súlyos léptei alatt, mint ahogy a Hohenstaufok sem taposhatták símára az Alpok gránitgerincét. Orániai Vilmos Hollandia élén állva sem engedte, meg, hogy a franciák Richelieunek a természetes határokat követelő elmélete (doctrine des frontières naturelles) értelmében a Rajna alsó folyásához jussanak. Anglia élén állva, éppen az elmélet alapján nem akarta keresztülbocsátani őket a Pireneusokon, hacsak a Bourbonok oldalágának birodalmául (secundogenitura alakjában) akarnák is megszerezni Spanyolországot. XIV. Lajos a pireneusi békében s a házassági szerződésben könnyű szívvvel esküdött meg, hogy »a két nagy és hatalmas állam a jövőben nem egyesülhet«. Nem csupán a terjeszkedés vágya vitte Spanyolország felé, hanem a Habsburgok világbirodalmának megújulásától tartó aggodalom is.

A Bourbonok még mindig a Habsburgokban látták legerősebb ellenfelüket. 1698 szept. 28-án és október 11-én Francia-, Angol- és Németország titokban abban egyeztek meg, hogy a császár és Mária Antónia spanyol hercegnő unokája, József Ferdinánd bajor herceg (a törökverő Miksa Emánuel fia) örökölje Spanyolországot, Belgiumot, Sardiniát, a két Indiát és a gyarmatokat; Károly főherceg (Lipót fia) Milanót s a birodalmi hűbéreket; Franciaország pedig Nápolyt, Siciliát, Toscana egy részét s a pireneusi végvidék némely helyét. II. Károly spanyol király viszont *osztatlanul* akarta hagyni birodalmát a bajor hercegre, ki azonban hetedfél esztendőskorában (1699 febr. 8.) hirtelen meghalt. Megrontotta az európai egyensúly politikusainak minden számítását. A szerződő felek most (1700 márc. 13. és 25.) Károly főhercegnek juttatták a bajor herceg részét is, de úgy, hogy Milanót átengedje a lotharingeni hercegnek, aki viszont lemondana franciaországi birtokairól. A Habsburgok mesés szerencsésén megdöbbsent francia párt oda vitte a dolgot, hogy halálos ágyán II. Károly 1700 okt. 3-án valóban, de titokban, Fülöp anjoui hercegre, XIV. Lajos unokájára hagyta egész birodalmát s Károly javára tett végrendeletét elégettette. 39 éves korában, mondhatni 39 évi haldoklás után, 1700 nov. 1-én meghalt és sírba vitte a Habsburgok spanyol ágát.

Csak most tették közzé végrendeletét, mely a spanyoloknál nagy lelkesedést, a császári udvarban s a két tengeri hatalomnál pedig kellemetlen meglepetést okozott. November 12-én XIV. Lajos Fontainebleauban azonnal elfogadta unokája részére a spanyol koronát, szervezte Madridban az ideiglenes kormányt, s tavasszal erős francia sereg élén küldte be unokáját. A kölni és bajor választók vele tartottak, III. Frigyes brandenburgi választó azonban a porosz királyi cím reményében segítséget ígért Lipótnak. A császár csak fiai és Jenő savoyai herceg ösztönzésére határozta el, hogy fegyverrel követeli Károly örökségét. 1701 szeptember 7-én Angliával és Hollandiával megalakította a nagy szövetség-

séget, melynek értelmében ő Belgiumot, Milanót, Nápolyt és Siciliát, valamint a Földközi tenger spanyol szigeteit, a két tengeri hatalmasság pedig spanyol Amerikát kapná. XIV. Lajos azonnal kitiltotta a francia piacokról az angol árucikkeket, az épen most elhunyt II. Stuart Jakab angol király fiát, mint *III. Jakabot*, Angolország törvényes királyának ismerte el. Mindez bonyodalmakra vezethetett, mert III. Vilmost halála (1702 márc. 19.) után sógorasszonya *Anna* követte a trónon. *II. Rákóczi* Ferenc éppen II. Károly spanyol király halála napján szólította segítségre XIV. Lajost, aki egy nép lelkesedésével, szabadságharcával sietett lekötni az útjában álló császár erejének egy részét. Bajorország, Köln, Braunschweig-Wolfenbüttel, Mantova és Savoya a franciákkal szövöttek. Poroszország csak akkor csatlakozott a császárhoz, amikor

116. ábra. Bécs (egykorú metszet után).

I. Frigyes 1701 január 18-án ennek ellenmondása nélkül koronáztathatta magát az ország első királyává. Ridegebb önzés a világnak egyetlen háborújában sem vezette a küzdő feleket.

Jenő savoyai herceg még a nagy szövetség megalakítása előtt, 1701 március 20-án, Roveredonál átvette a császári hadak vezetését. A Garda-tó felől tört *Catinat* tábornagy franciáira, s *Vittorio Amadeo* savoyai fejedelem olaszaira. *Pálffy* a magyar huszárokkal *Legnagonál*, ő pedig *Carpinál* *Catinat* s *Chiarinál* és *Cremonánál* *Villeroi* fölött nemcsak győzelmet aratott, hanem *Villeroit* el is fogta. Azonban a franciák új vezérével, *Vendôme*-mal szemben csak alig tartotta együtt fizetetlen, rongyos, beteg katonáit. Személyesen sietett Bécsbe, hogy a haditanácsot bővebb áldozatokra bírja s ez idő alatt *Starhemberg* *Guidóra* bízta a vezérletet. Áldozatokra szükség lett volna a német csatatéren is, hol *Lajos badeni* hercegnek, szintén a magyarországi török háborúk egyik hőségének, lett volna a feladata, hogy megakadályozza a német fejedelmeknek, különösen a bajor választónak, a franciákhoz való csatlakozását. A birodalmi hadak lassú

gyülekezése következtében terve annyira nem sikerült, hogy Miksa Emánuel bajor választó Ulm elfoglalása után nyíltan háborút izenhetett császáranak. Innsbruckban fogadta a tartományi kormány hódolatát s otthonosan rendezkedett be. Úgy látszott, semmi sem gátolhatja meg, hogy Villars és Vendôme egyesült seregével Bécs ellen nyomuljon s azt a fölkelő magyarokkal együtt ostromolja. A tiroli nép azonban a Brenner-hágót hősiesen megvédte és Solari császári tábornok erejével gyarapodva, a bajorokat nemcsak kiűzte a tartományból, hanem Bajorországot is háborgatta. A bécsi haditanács mozgékonyabb lett, mióta vezetését *Jenő* herceg vette át, aki különben kénytelen volt bevalani, hogy ha elég volna ötvenezer forint az állam megmentésére, ezt az összeget sem tudná előteremteni. 1704-ben a császári és az angol-hollandi seregek végre egyesülvén, augusztus 13-án Marlborough és Jenő vezetése alatt *Höchstädt* (az angolok szerint Blenheim) mellett megverték az egyesült franciákat és bajorokat; 20.000-et levágtak, 15.000-et pedig Tallard vezérrel együtt elfogtak. A bajor választót földönfutóvá tették s alattvalói hiában fogadkoztak, hogy inkább

117. ábra. Miksa Emánuel bajor választófejedelem (1679—1726).

bajorok gyanánt halnak meg, mintsem hogy osztrákok gyanánt pusztuljanak el, fölkelésüket minden ponton leverték. A franciák kiszorultak Dél-Németországból s *Rákóczi* nagyszombati veresége (1704 december 26.) egyelőre a magyar fölkelésbe vetett reményeiket is meghiusította. — A 18 éves Károly főherceget, kit Lipót még 1703-ban beküldött Spanyolországba, az ország északkeleti része (Aragonia és Katalonia) már jobbára elismerte. Az angolok a portugálokkal szövetkezve nyugat felől siettek segítségére, midőn Lipót császár 1705 május 5-én elhunyt.

I. József császár (1705—11.) nem hagyta cserben öccsét. Tovább folytatta a háborút s mostantól fogva, az akadékoskodó bécsi haditanáccsal szemben, teljes önállóságot engedett vezéreinek. Savoyai Jenő, Badeni Lajos, Starhemberg Guidó katonai lángesze az angol Marlborough vagy a porosz Dessau Lipót haditudományával versenyzett. Marlborough nem hajthatta végre azt a merész tervét, hogy egyenesen Franciaország ellen vonuljon, de az angol és a császári hadak Spanyolországban szerencsésen harcoltak a franciák ellen. V. Fülöp királyt, Spanyolország trónján (1700—46.) az első Bourbon, újításai és idegen tanácsosai miatt a spanyol nép különben sem szerette. Gibraltárt az angolok már 1704 augusztus 4-én elfoglalták s többé nem is bocsátották ki hatalmukból, mert

118. ábra. Marlborough (John Churchill) herceg (1650—1722).

onnan uralkodhattak a Földközi tenger bejáratán. Német- és spanyolországi lanyhább hadjáratuknak az a magyarázata, hogy Franciaországgal s minden más hatalommal szemben elsőségüket nem Európa, hanem Ázsia és Amerika tengerpartjain kellett kivívniok. Száz esztendő mulva ki is vívták, de amit Spanyolország legdélibb félszigetének keleti oldalán, Gibraltárnál, kezdtek, ugyanazon félsziget nyugati oldalán, Trafalgarnál, tehát szintén európai, sőt éppen spanyol vizeken fejeztek be. 1706-ban Madridba vezették be III. Károlyt, mire XIV. Lajos (a magyarok ügyében 1706 november 24-én írt levele szerint) úgy találta, hogy hétesztendei hadviselés után ideje volna a befejezésre gondolni, mert ő különben is békeszeretetből viselte a háborút. Károly különben az almanzai vereség (1707 április 25.) után ismét odahagyta a fővárost. Marlborough Belgiumban *Ramillies*nél (1706 május 23.), Savoyai Jenő pedig és Dessau Lipót Olaszországban *Torinon*ál (1707 szeptember 7.) oly fényes győzelmeket arattak, hogy XIV. Lajos már Spanyolország átengedésének fejében is kész volt a békére s unokája részére a spanyolok olasz tartományaival is beérte volna. Bécsben és Londonban erős békepárt sürgette ajánlata elfogadását,

a katonák azonban Franciaország teljes megalázását követelték. Marlborough és Jenő Belgiumban fényes győzelmet arattak Vendôme-on *Oudenarden*nál (1708 július 11.) s ugyanaznap a megvíthatatlannak híresztelt Lillet is bevették. A magyarokat, kik a tróntól megfosztott I. József helyett Frigyes Vilmos porosz királyfit akarták behozni királynak, Heister és Pálffy *Trencsén*nél verte meg (1708 augusztus 3.). Midőn ezek után a szövetségesek XIV. Lajos újabb békeajánlatait is visszautasították, Villars utolsó, kétségbeesett erőlködéseit Belgiumban *Malplaquet*nál (1709 szeptember 11.) teljesen meghiúsították. Összesen 42.000 francia, angol, német halott borította a csatát s 90 esztendeig a világ nem is látott ennél véresebb csatát. Károly főherceg visszatért Madridba s a hatalmak nemsokára egyenesen azt követelték XIV. Lajostól, hogy ha békét akar, unokáját, V. Fülöpöt, ő maga kergesse ki Spanyolországból s mondjon le Elzászról, a lotharingeni (Metz, Toul és Verdun) püspökségekről és a Franche-Comté-ről.

119. ábra. Anna angol királyné (1702—1714).

Nem került sor reá. A háború tüzet nem az óceán, hanem egy pohár víz oltotta el. XIV. Lajost az Anna angol királyné s két udvarhölgye közt kitört gyűlölség szabadította meg kínos helyzetéből. A bajor választómár 1706-ban figyelemztette Rákóczit, hogy »Anglia egyedül Marlborough által gubernálódik«. Anna királyné valóban mindent megtett, amit mint a whig miniszterium tagja kívánt tőle, kivált ha azt udvarhölgye, *Marlboroughné* terjesztette elő. A királyné azonban végre is megsokalta a lady rideg, rátartó modorát. Kegyeiben inkább *Lady Masham*ot részesítette, aki a toryk vezérférfiaival ismertette meg. Marlboroughnét úgy alázta meg, hogy egy fényes udvari ünnepségen magával a gőgös asszonnyal hozatott egy pohár vizet, s ügyetlennek nevezte, mikor, dühében reszketve, a vizet ruhájára öntötte (1710.). A lemondott hercegnét a Marlboroughért rajongó nép megnyugtató végett még egyszer visszafogadta udvarába s a parlament is pénzt szavazott meg a háború folytatására; de a whig miniszterium s a harcias irány mégis megbukott. *Bolingbroke* és *Harley* tory-miniszteriuma meghagyta a fővezérségben Marlborought, de korlátolta

hatáskörét ; XIV. Lajossal azonban azonnal alkudozni kezdett. Midőn I. József császár 1711 április 17-én meghalt, utódai a császári trónon Habsburg Károly és Bourbon Fülöp spanyol királyok akartak lenni. Az egykorú latin vers szerint :

»Hadakozol, Károly s harcolva, erővel akarnád
Elvennem Nyugatot, amire tör Fülöp is.
»Semmi se vagy: császár leszek!« — így szól mindegyik. És te,
Károly, császár léssz, — semmi se léssz te, Fülöp.«

Károlyt 1711 szeptember 30-án csakugyan megválasztották császárnak, mire október 8-án Angolország Franciaországgal előleges békét kötött. Nem tűrhette, hogy III. Károly, mint immár VI. Károly császár, V. Károly világbirodalmát helyreállítsa. Elismerte spanyol királynak V. Fülöpöt, ha lemond a francia trónhoz való jogáról, a spanyol és francia birodalom személyes uniójának tervéről s beleegyezik Spanyolország megcsónkításába. Május elsején a majtényi mezőn a kurucok is hűséget esküdtek Józsefnek, kinek haláláról még nem értesültek. Marlborough most már hiába sürgette a háború folytatását. 1712 január elsején a királyné letette őt a fővezér ségről, de a sikasztás címén ellene indított pört megszüntette. Ezt részben diadalai osztályosának, Savoyai Jenőnek, köszönhette, ki 1712 januárjában VI. Károly császár (1711—40.) megbízásából Londonba utazott. Míg saját vezéröket az angolok úgyszólván száműzték, az idegent nagy lelkesedéssel fogadták ; de a háborúról többé az ő kedvéért sem akartak tudni. Tárgyalni keztek XIV. Lajossal s 1713 április 11-én megkötötték az *utrechti békét*, melyhez 1715-ig Hollandia, Poroszország, Spanyolország és Savoya is csatlakoztak. Ennek értelmében V. Fülöp Spanyolország és a gyarmatok királya maradt, de ugyanazon Bourbon sohasem lehet Spanyol- és Franciaország királya. Belgiomot, Milano keleti részét, Nápolyt és Sardiniát VI. Károly császár, Milano nyugati részét pedig, a királyi címmel együtt, Vittorio Amadeo savoyai herceg kapja. Angolország nyeri a spanyoloktól elfoglalt Gibraltárt és Menorca szigetét s a franciáktól Amerikában elvett Akadiát, New-Foundlandot és a Hudson-

120. ábra. Harley Róbert (1661—1724).

szüntette. Ezt részben diadalai osztályosának, Savoyai Jenőnek, köszönhette, ki 1712 januárjában VI. Károly császár (1711—40.) megbízásából Londonba utazott. Míg saját vezéröket az angolok úgyszólván száműzték, az idegent nagy lelkesedéssel fogadták ; de a háborúról többé az ő kedvéért sem akartak tudni. Tárgyalni keztek XIV. Lajossal s 1713 április 11-én megkötötték az *utrechti békét*, melyhez 1715-ig Hollandia, Poroszország, Spanyolország és Savoya is csatlakoztak. Ennek értelmében V. Fülöp Spanyolország és a gyarmatok királya maradt, de ugyanazon Bourbon sohasem lehet Spanyol- és Franciaország királya. Belgiomot, Milano keleti részét, Nápolyt és Sardiniát VI. Károly császár, Milano nyugati részét pedig, a királyi címmel együtt, Vittorio Amadeo savoyai herceg kapja. Angolország nyeri a spanyoloktól elfoglalt Gibraltárt és Menorca szigetét s a franciáktól Amerikában elvett Akadiát, New-Foundlandot és a Hudson-

öböl mellékét az *assientóval*, vagyis azzal a joggal együtt, hogy az amerikai spanyol gyarmatokba évenként 5000 afrikai néger rabszolgát szállíthasson. *Hollandia* ideiglenesen megszállja Belgiumot, melynek határain a Franciaországból jöhető támadások ellen várakat építhet; a *porosz királyságot* a szerződő hatalmak elismerik stb.

A császár azonban a *szatmári béke* (1711.) után nagyobb haderővel rendelkezvén, egymaga is folytatta a küzdelmet. Spanyolországban büszkén hivatkozhatott Starhemberg-re, ki a *villaviciosai* csatában csak pyrrhusi győzelemhez juttatta Vendôme-ot (1710 december 10.). A ruháját suroló 17 golyóval a spanyolok nemzeti hőse, nagy kapitánya lett s 7000 emberrel, ágyúk nélkül, ellenséges földön, egy Xenophon körültekintésével vonult Kataloniába. Itt Barcelona, az alkotmányhoz és Károlyhoz híven, még három esztendeig (1714.) védelmezte magát. Európa csodálkozását ép úgy megérdemelte, mint valaha Numantia. Elestével a Habsburgok ügye tökéletesen megbukott Spanyolországban. A rajnai csatatéren Jenő herceget is apróbb vereségek érték, mire a császár megbízásából *Rastadlban* (Badenben) 1714 március 7-én békét kötött XIV. Lajossal. Eszerint a spanyol Habsburgok örökségeképpen a császáré lesz Nápoly, Belgium, Milano és Sardinia; Lajos lerontatja a Rajna jobbpartján emelt várakat, de megkapja a pfalzi Landaut. A *svájc-badeni békében* (1714 szeptember 7.) mindezekben végre a német birodalom is megnyugodott.

Egy esztendő múlva (1715 szeptember 1.) történt halálakor XIV. Lajos kimerült, eladósodott országot hagyott maga után, ami nagyon nagy ára volt annak, hogy Spanyolországban Habsburgok helyett most már Bourbonok uralkodtak.

A Habsburgok nem tekintették kárpótlásnak, hogy pár év múlva, 1718-ban, a *pozserováci békében* hazánk visszanyerte területe egységét. A török birodalommal szemben fekvő részeit katonai uralom alá juttatták. Törökország még mindig oly nagy volt, hogy — a cserkeszek és abkházok földjének kivételével — a Fekete tenger környéke mindenütt hozzá tartozott. A tatár kánsággal rekesztette el onnan Oroszországot, mely a Rigai öblöt jog szerint csak az 1721. évi nystädti béke óta mondhatta magáénak, midőn Európa a greenwichi 30 h. foktól keletre csekély kivétellel már is az övé volt. Lengyel- és Svédország inkább nagy terjedelmökkel mint hatalmukkal szerepeltek. Dán- és Norvégország egy uralom alatt állott. Anglia, 1707 május 6-án törvénybe iktatván a skót uniót, mostan jelent meg először teljesen egységes állam gyanánt. Egységes Hollandia, Svájc, Portugália és Spanyolország is és attól fogva mindegyik megmaradt mai határai közt. Franciaország egységét még mindig zavarta Avignon, mint pápai birtok és Elzász-Lotharingiának rendezetlen helyzete Németországgal szemben. Olasz- és Németország részekre szakadozott; ez utóbbinak leghatalmasabb államai Ausztria és a porosz királyság; de nyugati birtokaik nem függtek össze keleten levő fő területükkel. 1713—21 közt tehát az utrechti, pozserováci és nystädti béke következtében körülbelül minden nagyobb államnak egyenlő súlya volt Európa mérőserpenyőjében; de némelyik úgy találta, hogy neki hús helyett inkább csont jutott s már is vágyott valami jobb falatra, pl. a Habsburgok osztrák birtokaira.

Az utrechti béke azért fontosabb a többinél, mert az uralkodóházak, — melyek, XIV. Lajos példájára, félszázad óta csak saját érdekeikkel törődtek, — ebben már a nép és társadalom érdekei elöl sem zárkóztak el egészen. Az *assiento* ugyan, az emberkereskedés szabadalma, elég csodálatos kezdete ennek az érdeklődésnek; de mutatja, hogy az európai nemzetek igen messzefekvő célokat tűztek maguk elé. Világkereskedelemről, nemzetközi feladatokról, gazdasági kölcsönös hatásról most kezdtek csak igazán beszélni. Politikájuk eddigi szűk körét kiterjesztik az új földrészekben levő gyarmatokra is. Nem azért, mint

Spanyolország tette a XVII. században, hogy a hugenották ellen küldjenek expedíciókat Amerikába, hanem hogy gazdasági ellenszolgáltatásokra képesítsék s az óceán túlsó partjával minél élénkebb kereskedelmi összeköttetésbelépjenek. Az európai műveltséget enélkül nem teheték volna világműveltséggé, s Európa maga sem terelhetette volna fejlődését a ma követett irányba. Az imént lezajlott küzdelemben a latin Európa halálosan meggyűlölte a fejedelmi tekintélyt, mely, a nép érdekeivel ellenkező szívtelen küzdelemben, vérben és anyagiakban ellen-

121. ábra. Starhemberg Guidó (1657—1737).

mondásáé tőrésé nélkül követelt tőle oly óriási áldozatokat. A királyuk iránt a század elején támadt gyűlölet nélkül a franciák nem csinálhattak volna oly világra szóló forradalmat a század végén. De bizonyos, hogy a spanyol örökösödési háborúban a *latin elem* politikai és gazdasági tekintetben egyaránt hátrább szorult s Anglia vezetése alatt a *germán elem* kerekedett felül. Ennek egyik jelensége, hogy a Habsburgok ausztriai örökségét éppen ezek a germán elemek akarták a faji és nemzeti jellegnek megfelelő módon felosztani.

II. Az osztrák örökösödési háború.

József, ifjabb magyar király, a spanyol trón elfoglalására induló *Károly* főherceggel 1703 szeptember 12-én kölcsönös örökösödési szerződést (pactum mutuae successionis) kötött. Károly javára lemondott az egész spanyol birodalomról olyképp, hogy ez az elsőszülöttség rendje szerint illesse Károlyt és fiúágát, ellenben a német és más örökös tartományok Józsefet és fiúágát. Az

122. ábra. I. Lipót császár és király (1657—1705).

előbb kihaló ág örökölje a másikkak országait ; s ha a fiúág is kihal, előbb Józsefnek, utóbb Károlynak leányága szintén az elsőszülöttség rendje szerint következék. — Ezen, az osztrák *pragmatika szankció* alapját tevő szerződésen Lipót császár végrendelete (1705 április 26.) csak annyit módosított, hogy ha Károly Spanyolországból kiszorulna, Tirolt és az osztrák tartományok egy részét kapja örökösödési joggal. — Károly Spanyolországot csakugyan elvesztette, de megnyerte 1711-ben elhunyt bátyjának egész örökségét. 1712 márciusában a horvát rendek önként törvényt hoztak, hogy a fiúág kihaltával

előismerik a *leányág* örökösödését. Ezzel most már a bécsi udvar is bővebben foglalkozott, de a titkos tanácsban Károly császár csak 1713 április 19-én hirdette ki a *pragmatika szankciót*, melynek értelmében a fiúág kihaltával elsősorban és az elsőszülöttség rendje szerint saját, azután József s végre Lipót császárok leányai és ivadékai következnek az uralkodásban. Józsefnek született ugyan fia, de félesztendő korában meghalt s így Károly császár és király idejénvalónak látta, hogy leányai sorsát, a pragmatika szankció elfogadásával, országainak és tartományainak rendjei is biztosítsák. Az osztrák tartományok 1720-ban külön-külön elfogadták a pragmatikát, mit 1722 március 30-án az erdélyi rendek is megtettek. Magyarországon a dolgot nem lehetett a házi törvény elismerésével rendezni. Ott a dúsgazdag új nemesség tudta ugyan,

előbb kihaló ág örökölje a másikkak országait ; s ha a fiúág is kihal, előbb Józsefnek, utóbb Károlynak leányága szintén az elsőszülöttség rendje szerint következék. — Ezen, az osztrák *pragmatika szankció* alapját tevő szerződésen Lipót császár végrendelete (1705 április 26.) csak annyit módosított, hogy ha Károly Spanyolországból kiszorulna, Tirolt és az osztrák tartományok egy részét kapja örökösödési joggal. — Károly Spanyolországot csakugyan elvesztette, de megnyerte 1711-ben elhunyt bátyjának egész örökségét. 1712 márciusában a horvát rendek önként törvényt hoztak, hogy a fiúág kihaltával

hogy a fiúág örökösödését kimondó 1687. évi II—III. törvénycikkre huszonöt-évi abszolutizmus következett, mégis törvényben (1715 : XL.) ítélte el az ez ellen tiltakozó szabadságharc emlékét. Most sem kereste eléggé Magyarország állami függetlenségének biztosítékait abban az új helyzetben, melyet az örökösödés új rendje a perszonális unió kiterjesztése és az Ausztriával megerősített dinasztikus kapcsolat következtében teremtett. *Szluha* Ferenc, az egykori kuruc, 1722 június 30-án a magyar országgyűlésen az európai egyensúly érdekében is kívánta a leányág örökösödése elvének kimondását, ami, az osztrák pragmatikánál korlátoltabb alakban, azonnal meg is történt. Július 16-án oly kijelentéssel iktatták törvénybe, hogy az unióban foglalt »többi« tartománnyal, vagyis Ausztriával (olyanformán mint 1608-ban) külön kell szerződni. Az 1723. évi I. és II. törvénycikket mégis csak az 1867. évi XII. törvénycikkben, tehát majdnem másfélszázad múlva, követte Magyarország és Ausztria kiegyezése. A törvény államnak, szerződő félnek tekintette Magyarországot s egy szóval sem említette a házi törvényt, a pragmatika szankciót. Az 1900. évi XXIV. törvénycikk is kijelentette, hogy a trónöröklésnek az 1723. évi I. és II. törvénycikkben foglalt szabályozása: keletkezésére, föltételeire s tartalmára egyaránt önálló s a trónöröklés körébe tartozó minden kérdést annak rendeletei szerint kell megítélni. Ezen (a közéletben minden szabatság nélkül pragmatika szankciónak nevezett) törvény értelmében Magyarország és az osztrák örökös tartományok közt nincs egyéb kapcsolat mint az uralkodóház azonossága és az egyedül erre alapított feloszthatatlan s elválaszthatatlan birtoklás. Ausztria önkényes uralkodóját Magyarország az új törvény szerint is csak akkor ismerte el királynak, ha megesküdött az ország alkotmányára, szabadságára és

123. ábra. V. Fülöp király (1700—1740).

124. ábra. Alberoni bíbornok (1664—1752).

multhatatlanul megkoronáztatta magát. Más dolog, hogy ugyanazon országgyűlés sokban növelte a király hatalmát. Így pl. a most felállított helytartó-

tanács, mint az erdélyi főkörmányszék (gubernium) is, csak a királynak tartozott felelni. A hűtlenség büntetését szigorúbbá tették, az ítéletet a most különválasztott hétszemélyes táblán, a királyi kúrián, a két királyi és az — osztrák mintára szervezett — négy kerületi táblán a király nevében hozták. Őt tekintették a legfőbb hadúrnak; kegyúri jogait növelték; a fiskus (királyi kincstár) jövedelmeit számonkérés nélkül bocsátották rendelkezésére, azért a magyar udvari kamara (a legfőbb pénzügyi hatóság) csakis a királlyal szemben volt felelős. A magyar s erdélyi udvari kancelláriát is csak mint tanácsadó testületet állították a király mellé. Osztrák államférfiak csupán visszaélésképpen avatkoztak Magyarország dolgaiba, hogy a két ország védelmét, adó- és vámügyét közösnek tüntessék fel. Magát az örökösödésről szóló magyar törvényt is kétfejűsasos leveleken nyomatták ki s úgy tüntették föl Ausztriát, mintha Magyarország hozzá tartoznék. Ausztriához számították az olasz tartományokat és Belgiumot is, amelyek számára azonban Bécsben külön tanács-testületet szerveztek, mert belátták, hogy ezeket mégsem igazgathatják az osztrák örökös tartományok módjára. Arra törekedtek, hogy Ausztriát, Magyarországot, Olaszországot és Belgiumot Bécsből, mint valami birodalmi fővárosból, ugyanazon elvek szerint kormányozzák mint *Közép-Európa leghatalmasabb monarchiáját*. Ennek a monarchiának nem volt közjogilag megállapított neve, uralkodójának Európaszerte elfogadott címe. Császárnak mint német, királynak mint magyar uralkodót ismerték el; örökös tartományait egyszerű *uradalmaknak* tekintették, amiket a rájuk jogot tartó fejedelmek a Habsburgok fiúágának kihaltával a maguk országaihoz akartak kapcsolni.

Ausztria megbontására először is V. Fülöp spanyol király tett kísérletet; aki az utrechti béke után is hadilábon állt VI. Károly császárral. Második felesége, Farnese Erzsébet pármái hercegnő, Alberoni bibornok s más olaszok segítségével megszüntette a franciák befolyását. Egyenesen a hármasszövetség szétrobbantására törekedett s titokban erősen fegyverkezett. Mikor a pápa a spanyol követet elfogatta, Sardiniát 1717 októberében meghódította, s magának követelte Siciliát is, Spanyolország elvesztett olasz tartományaival együtt. A császár azonban az angolokkal, hollandokkal és franciákkal együtt az utrechti béke fenntartására 1718 április 4-én megkötötte a négyesszövetséget. Alberoni hiában fenyegetőzött a magyarok fölkelésével s egy spanyol-török-svéd-országi szövetséggel. V. Fülöpöt kikiáltották ugyan Sicilia királyának, de hajóhadát az angolok teljesen szétverték. A franciák Spanyolország északi részében foglaltak s a háború a gyarmatokban is oly szerencsétlen fordulatot vett, hogy Alberoni 1719 decemberében megbukott. A játékot még nem veszítette el egészen, mert arra a hírré, hogy VI. Károly 1722-ben megalakította az ostendei kelet- és nyugatindiai kereskedőtársaságot, Angol-, Spanyol-, Franciaország s Hollandia *négyesszövetséget* (quadruple alliance-t) kötöttek. A császár ezt azzal bontotta szét, hogy Spanyolországgal (1725 május 1.) kibékült és róla egészen lemondott. A pragmatika elismerése fejében védő- és dacszövetségre is lépett vele az »eretnekek és hitetlenek« ellen s Menorca és Gibraltar visszavételére. Szeptemberben Angol-, Porosz- és Franciaország s Hollandia újabb négyesszövetséget alkottak, de Ausztria ezt is szétrobbantotta. Poroszország

már egy esztendő múlva kilépett, sőt 1728 december 23-án »örökös« szövetséget is kötött vele s kezeskedett a pragmatika szankcióért. Ugyanezt tette Anglia és Hollandia 1731 március 16-án, Orosz- és Dánország 1732-ben.

Károly a pragmatika érdekében egyéb áldozatokat is hozott. Oroszországgal szövetkezve ezért segítette III. Ágost szász választót, hogy atyja, Erős Ágost halála után a lengyel trónt megszerezze. XV. Lajos francia király ekkor apósának, a törvényesen megválasztott Leszcinszkij Szaniszló lengyel királynak, érdekében Spanyolországgal és Sardiniával szövetkezett; emiatt a Rajna, Garigliano és Visztula közt valóságos európai háború támadt. Leszcinszkijnek futnia kellett, de Olaszországban Milano, Nápoly és Sicilia a császárra s a Rajna mellett Lotharingia vejére, Ferenc István lotharingiai hercegre nézve elveszett. Ezt az 1735 október 3-án kötött *bécsi béke* is elismerte. Szaniszló király lemondott a lengyel koronáról s kárpótlásul Lotharingiát kapta olyképp, hogy azt halála után veje, a francia király örökölje. (Igy is történt 1766-ban.) Ferenc István Lotharingia helyett Toscanát kapta. Nápoly és Sicilia don Carlos infans királysága s így spanyol secundogenitura lett; Milano néhány kerülete Savoyához került. Franciaország azonban, mely már a rastadti (1714.) békében elismerte a Habsburg-leányok örökösödését, még 1738 november 18-án is csak úgy kezeskedett érte, ha ezzel »egy harmadiknak« érdekét nem sérti. Spanyolország, Sardinia és a német birodalmi rendek (a bajor és a szász választók kivételével) szintén biztosították a pragmatikát.

Károly nemcsak a lengyel, hanem a *török háborút* is (1737—9.) ezen dinasztikus érdek miatt siette el. Orosz szövetségesei lanyhán támogatták, imént (1736 április 21.) elhunyt nagy hadvezérének, Jenő hercegnek, méltatlan utódai pedig (Seckendorf, Schmettau, Königsegg, Wallis) nyomoruságosan harcoltak. Igy történt, hogy VI. Károly — az oroszok mellőzésével 1739 szeptember 1-én kötött — *belgrádi békében* (Magyarország belső területének érintése nélkül) lemondott a pozserováci békében biztosított minden területről. Magyarország tehát első ízben balkáni tartományainak elvesztésével fizette meg a pragmatika szankciót. Károly amiatt aggódva kötötte meg a szégyenletes békét, hogy halála esetén hadserege készen álljon leánya, Mária Terézia örökségének védelmére. Különben is szállóige lett az a Jenő hercegnek tulajdonított nyilatkozat, hogy százezer szurony többet ér Európa fejedelmeinek millió esküjénél. VI. Károly tudta, hogy a világalom eszméje (V. Károly óta a Habsburgok vezérgondolata) szétfoszlik abban a pillanatban, amelyben ő sírba viszi családjá fiúágát; de abban a hitben halt meg (1740 október 20.), hogy biztosította leányának Ausztriát (ahová Magyarországot is számított) s vejét a németek római császárnak választják meg.

Mária Teréziának (1740—80.), a szent római birodalom császára, az Indiák, Spanyol-, Német- és Magyarország királya leányának, tizenöt római császár ivadékának valóban azzal kellett beérnie, hogy a belső és külső háborúkban elsigázott, lenézett, néptelen, szegény Magyarország királyának nevezék. Franciaország azzal mentegetőzött, hogy azért késik az elismeréssel, mert hamarjában nem találja a magyar királyok üdvözlése módját. Okleveleiben Mária Terézia Magyar-, Cseh-, Dalmát-, Horvát- és Szlavonországek királyá-

nak, Ausztria főhercegasszonyának, s a lotharingiai és bari herceg s toscanai (etruriai) nagyherceg feleségének írta magát.

Károly Albert bajor választó mint I. Ferdinánd leányának, Annának ura, az 1546. évi örökösödési szerződés alapján Csehországot s I. Ferdinánd végrendelete értelmében ezenkívül Tirolt és Ausztriát követelte. *III. Ágost* szász választó és lengyel király mint József egyik leányának, Mária Jozefának, ura Ausztriát és Stájerországot, *V. Fülöp* spanyol király Olaszország némely részét, *III. Carlo Emanuele* sardiniai király pedig Milanót akarta meghódítani a Habsburgok örökségéből.

II. Frigyes porosz király ellenben az angol udvar előtt már 1740 december 4-én kijelentette, hogy nemcsak nem akarja megbuktatni Ausztriát, hanem ennek s Európa egyensúlyának fenntartására kész a legszorosabban szövetkezni Ausztriával, Angliával, Hollandiával és Oroszországgal. Kész Ausztriának német tartományait minden támadó ellen oltalmazni s Mária Terézia urát és kormányzótársát, a lotharingiai herceget, a császári trónra segíteni, ha Mária Terézia átengedi Sziléziát. Követelését az 1537 október 18-án kötött örökösödési szerződésre alapította; pedig azt I. Ferdinánd 1546 május 18-án már semmisnek nyilvánította s részben a nagyválasztó is lemondott róla 1686 március 22-én. Mária Terézia tehát 1741 január 5-én visszautasította Frigyes követelését; de akkor már — hadüzenet nélkül — a poroszok három hete benn voltak Sziléziában.

Frigyes *Mollwitz*nál (1741 április 10.) Neipperg lovasain gyalogságával győzelmet aratott. Kilenc nap múlva II. György az angol parlamentben kijelentette, hogy 24.000 emberrel megy Mária Terézia segítségére. Frigyes azzal felelt, hogy június 5-én Franciaországgal szövetkezett s így most már csakugyan a pragmatika ellenségeinek, Károly Albert császársága barátainak sorába lépett. Ebben és Szászország, Sardinia csatlakozásában bízva, a bajor választó július 31-én Passau megszállásával megkezdte a háborút. Augusztus 4-én a svédek izentek háborút a Mária Teréziával szövetséges oroszoknak, 15-én pedig 60.000 francia átkelt a Rajnán és szeptemberben, a bajorokkal egyesülve, Linz felé vonult. Károly Albert az ellen is tiltakozott, hogy Mária Terézia június 25-én magyar királynak koronáztatta magát. De most senki sem látta benne a magyarok jövődő királyát, mint 38 esztendővel azelőtt szintén Linz alatt álló apjában. II. Frigyes porosz királytól sem várták, mint apjától, hogy fejére tegye Szent István koronáját. Pedig Magyarországnak kétszáz esztendő óta sohasem volt kedvezőbb alkalma függetlensége biztosítására; Nyugat-Európa kezessége mellett alakulhatott volna ismét önálló és szabad állammá, sőt hálás is lett volna ezért Európa, melyet ekként nagy és hosszas háborúktól szabadít meg. A nemzet valóban azt remélte, hogy a császárságtól való elválás és a mostani nagy rázkódtatás következtében a Habsburgok teljesen Magyarországhoz kötik sorsukat, nemzeti dinasztiát és — nyugat felé a Mátyásénak megfelelő — magyar birodalmat alapítanak. A pozsonyi rendek, az előttük megjelenő szép királyné megmentésére, szeptember 11-én ezért ajánlották föl életököt, vérüket. Megragadó drámai jelenet volt. Később Fontainebleauban, a kétségbeesés napjaiban, Napoléon is ilyen glóriában szeretne volna látni fele-

J. P. P. Pinx.

J. B. de S. J. Pinx.

*Carolo Alberto
Electoralis*

*Serenissimo principi
Bavarice*

*Quantus in hac specie Bavaropertenditur orbis
Principis! Teutonico gloria quanta Solo!*

*Marte Satum Uranique putat. Quod plura parentem
In Sobole, ingentes in patre cernis avos*

125. ábra. Károly Albert bajor választófejedelem, majd császár (1727—1745).

ségét, Mária Terézia unokáját. A júliusi (1830.) forradalomban Berry hercegnő szintén gondolt rá, hogy Párisban azt tegye, amit Mária Terézia tett Pozsonyban s az országgyűlés előtt úgy jelenjék meg, ahogy, a legenda szerint, ő jelent meg : karján kis fiával.

Magyarország százezernél több embert küldött a táborba. Kétharmad-részből magyar sereg küzdött a szövetségesek ellen. Ez annál tanulságosabb, mert az osztrákok Linzben már október 2-án, s a csehek december 19-én meghódították Károly Albertnek, két hét óta Csehország koronás királyának. November 7-én a sziléziaiak hódítottak a porosz királynak. A németek a bajort 1742 januárius 24-én VII. Károly név alatt császárnak választották meg. Azonban a koronáztatása előtt való nap (február 13.) Nádasdy megszállta Bajorországot, minek hírére Frigyes a nemrég kötött fegyverszünetet megtörte s újra támadt. Győzött is (1742 május 17.) a csehországi Chotusitznál, de a berlini békében (1742 július 28.) kibékült Mária Teréziával. Országja területét egy harmaddal növelte, mert megkapta Sziléziát (42.300 km²-en 1,200.000 lakossal).

Mária Terézia hadai védelemből most már támadásra mentek át. Csodákat beszéltek a huszárok támadásairól, melyekkel a magyar vitézség régi hírért felújították. Az ellenségtől megtisztított Csehország 1743 május 11-én megkoronázta Mária Teréziát. Aznap (június 27-én), amelyen Bajorország másodízben hódolt neki, az angolok és hollandok úgynevezett pragmatikai serege (melyben 3 magyar ezred is részt vett), *Dettingennél* döntő győzelmet aratott Noailles franciáin, akiket a Rajnáig üldöztek. Fleury bibornok halálával a szép *Chateauroux* hercegnő XV. Lajost a himzóróma mellől egyenesen a sereg élére küldte és protestáns vezérének, Móric szász hercegnek, közreműködésével oly kalandosan merész politikába sodorta, amilyenre még Franciaország történetében sincs sok példa. Az Ausztria, Anglia, Hollandia és Sardinia közt 1743 szeptember 13-án Wormsban megújított szövetségre Lajos október 25-én Fontainebleauban a francia-spanyol szövetséggel felelt. Hazáját úgyszólván kiszolgáltatta Spanyolországnak és a viszonyok hatalmának, mert többé nem állt rajta, mikor bontakozzék ki azokból a zavarokból, amikbe egy szép őszi napon önmagát sodorta. 1744 március 15-én hadat izent Angliának s májusban maga állt a flandriai francia hadak élére. Csúfolódó katonái szerint inkább a szép Chateauroux hercegnőt ostromolta, mint a várakat.

Június 5-én a császár védelmére szövetkezett vele II. Frigyes porosz király is, ki nagyon helyesen gyanította, hogy Franciaország megalázása után Ausztria Szilézia visszavételére fog törekedni. Midőn tehát néhány hét múlva a magyar huszárok már francia földön portyáztak, hadat izent a »magyar királynénak«. Augusztus 23-án 80.000 emberrel »a császár és német szabadság védelmére« Csehországra tört, hol Batthyány Károly csak 12.000 magyarral állt. Október 2-án a rajnai hadak s a magyar fölkelők egyesültek Batthyányval, akinek hadai december 12-én Sziléziába nyomultak, hogy azt Frigyesről »Magyarország biztosítására« elvegyék. A porosz király tehát ennek védelmére sietett vissza; csehországi hadjárata, saját vallomása szerint, oly szomorú véget ért, mint valaha II. Fülöp legyőzhetetlen ármádiája. Ez volt az egyetlen had-

járat, amelyben tökéletesen megverték. Batthyány 12,000 emberrel, Fabius Cunctator módjára, teljesen kifárasztotta a porosz Hannibalt, kinek pusztító, barbár hadviselete megbotránkoztatta a magyarokat. Időközben a franciák VII. Károlyt 1744 december 8-án visszavezették Münchenbe, ahol azonban 1745 januárius 20-án meghalt. Fia, Károly Tivadar, a *füsseni* békében, (1745 április 22.) lemondott az osztrák örökös tartományok követeléséről, elismerte a pragmatika szankciót s megígérte, hogy a császárválasztásnál Lotharingiai Ferencre szavaz.

Szász Móric franciái Fontenoy mellett (1745. május 11.) megvervén a pragmatika-sereget, II. György angol király kibékült (aug. 26.) II. Frigyesel, kitől Hannoverát féltette. Szászország Mária Teréziával éppen a fontenoyi csata napján szövetekezett Poroszország megcsonkítására s így Károly lotharingiai herceg vezetése alatt csakhamar 90.000 osztrák és szász nyomulhatott Szilézia ellen. Frigyes *Hohenfriedberg* (1745. június 4.), *Soor* (szept. 30.), *Gross-Hennersdorf* (nov. 23.) és *Kesseldorf* (dec. 15.) mezein oly győzelmeket aratott, hogy Drezdában, ahová dec. 18-án bevonult, karácsony napján a szászok és az osztrákok békét kötöttek vele. Eszerint Poroszország megtartja Sziléziát s német-római császárnak ösméri el a szept. 13-án már meg is koronázott I. Ferencet (Mária Terézia urát), Szászország pedig egy millió tallér hadikárpótlást fizet Poroszországnak. Berlin *nagynak* nevezte hazatérő királyát. Nagy Frigyes Németországban nem törhette meg Ausztria s a Habsburg-Lotharingiak hegemóniáját, de a berlini és drezdai békék következtében a nagyhatalmak sorába emelte országát.

Szász Móric (1746 ápr. 6.) Raucouxnál (okt.) még győzelemre vezette a franciákat az angolok ellen, azonban ezeknek tengeri diadalai után nagy európai szövetségtől tartva, XV. Lajos tárgyalásokba bocsátkozott. Az *aacheni béke* (1748 okt. 18.) Fülöp spanyol infansnak ítélte oda Parma, Piacenza és Guastalla hercegségeket, Sardiniának Lombardia egyes részeit. Franciaország visszaadta Belgiumot és Madrast, Angolország pedig az északamerikai Louisbourgot és Breton fokot. Anglia tengeri és Poroszország szárazföldi nagyhatalmának hallgatag előismerésénél fontosabb volt, hogy ez a béke fenntartotta, sőt tulajdonképpen most teremtette meg Ausztria nagyhatalmi állását. Szilézia kivételével biztosította területét, valamint a pragmatika szankciót s elismerte német-római császárnak I. Ferencet, a Habsburg-Lotharingiai ház alapítóját. Mária Terézia *mint magyar király* írta alá a békét, mely családja és Ausztria nagyságát — mint 1276-ban — újból a magyarok lovagiasságával alapította meg. Az az oklevél azonban, mely Anglia, Poroszország és Ausztria nagyhatalmi rangját kétségtelenné tette, alárendelt helyzetbe juttatta magát Magyarországot. Dícsérték, magasztalták fiainak hűsége, lelkesedése, vitézsége miatt; huszárságának mintájára európaszerte újjáalakították a lovasságot; de csak az államjogilag még mindig névtelen Ausztria kiegészítő részének tekintették s politikailag nem számoltak vele. A kurucok labanckodása nem az önálló Magyarországot teremtette meg, hanem az erős Ausztriát, mely továbbra is a római császárság fényének visszaverődésében sütkérezett.

XI. FEJEZET.

POROSZORSZÁG EMELKEDÉSE.

I. A királyság alapítása.

Porosz
biro-
dalmi
jelvé-
nyek.

OROSZORSZÁG története hadseregében testesül meg. A hadseregben sok német törzsek és országrészeknek a hagyományai egyesülnek. Ott a hadsereg és a nép egy. Az ország gyors emelkedése szorosan összefügg a Habsburgok spanyol és osztrák öröksége miatt félszázadon át folytatott háborúkkal. Hohenzollern *Frigyes Vilmos*, a »nagy« választófejedelem, majdnem félszázados (1640—1688.) uralkodása alatt, a *fehribellini* csatával (1675 június 18-án) megvetette a brandenburgi tartományok szilárd egyesülésének, sőt — II. Vilmos császár szerint — a királyi koronán át a császári koronáig való fejlődésének s a mai porosz hadseregnek alapját. Alatta az ország területe 79.500 km²-ről 112.600 km²-re, a lakosság száma pedig másfélmillióra emelkedett. Berlinben az ő idejében, 1650-ben, telepedett le az első könyvkereskedő, akkor nyílt meg a rendes postai közlekedés, 1661-ben jelent meg az első hirlap, 1662-ben adták át a forgalomnak az első (Frigyes-Vilmos-) csatornát. 1683-ban a nagy választó már az afrikai parton is emeltetett egy Friedrichsburg nevű erődöt, hogy gyarmatkereskedése legyen ifjú államának. A mai büszke hajórajban a nagy választófejedelem szelleme él.

Midőn 1688 ápr. 29-én elhunyt, tele kincstárt, 28.000 főnyi igen jól felszerelt hadsereget hagyott fiára, *III. Frigyesre*, aki 20.000 emberrel azonnal részt vett a XIV. Lajos ellen megindított harmadik hollandi, vagy orléansi háborúban. Hadai Barfuss tábornok vezetése alatt dicsőségesen harcoltak Magyarországon is a török ellen, különösen a szalánkeméni ütközetben (1691.). Amikor 1692 okt. 17-én a császár és a birodalom Hannoverát fölvették a választófejedelem-ségek sorába, Frigyes, már csak azért is, hogy a német protestánsok vezére maradhasson, királysággá akarta tenni Brandenburgot. A titkos tanácsosok bécsi értekezlete 1700 július 27-én olyan feltétellel határozta el a királyi cím megadását, hogy az új király a spanyol örökösödési háborúban 8000 emberrel

segíti a császárt. A választófejedelem Königsbergben 1701 január 18-án az Űrasztaláról a koronát maga tette föl s ettől fogva — országa legnagyobb

126. ábra. I. Frigyes, a porosz királyság alapítója (1688—1713).

tartományáról — *Poroszország királyának*, I. Frigyesnek nevezte magát. Csak két millió alattvalója volt, de ugyanakkor Angliának is csak 5 ½ millió lakosa volt, az akkori politikusok és közigazdák pedig (ha nem vettek is tudomást a

3 milliónyi Magyarországról) általában a népesség száma szerint mérték az állam erejét. Anglia és Hollandia azonnal elismerte az új alkotást, a többi csak késlekedve; pl. Franciaország 1713-

127. ábra. Leibniz Gottfried Vilmos (1646—1716).

kormányt. A mai német államnak s az állam pártfogásában oly erősen részesülő német tudománynak alapját ekként egy gyöngé és hiú ember keztyűs keze rakta le. I. Frigyes alkotása, — saját unokájának nyilatkozata szerint — eredetileg valóban a hiúság műve volt, de következeiseiben politikai remekműnek bizonyult. A spanyol örökösödési és az északi háborúban Brandenburg szerényen félrevonulhatott volna, a porosz királyságnak azonban a csatatéren és a diplomáciában most kellett kiállnia a tűzpróbát.

Frigyes Cleve miatt, melyet anyja örökségeképpen követelt, hadat üzent XIV. Lajosnak ; s Marlborough csakhamar az egész német birodalom legjobban szervezett seregének, leghasználhatóbb elemének tartotta a porost. Bécsben Frigyeset tették felelőssé, hogy XII. Károly 1706-ban váratlanul megszállta Szászországot s joggal, mert Erős Ágost országainak felosztásából Frigyes is hasznot akart húzni. Elkésve, 1707 aug. 16-án, szövetkezett XII. Károllyal kölcsönös védelemre, a protestáns érdekek, a birodalmi alkotmány s a westfaleni béke oltalmára. Ugyanakkor XIV. Lajos és Rákóczi Ferenc arra ösztönöztek, hogy fiát magyar királynak küldje be. Rákóczi még egy esztendő mulva, 1708 okt. 18-án is fejtegette előtte, hogy nincs hasznosabb, mint megváltoztatni az egész európai rendszert s azt oly alapra kell fektetni, hogy megállhasson rajta

ban, Lengyelország 1764-ben, a pápa 1787-ben. Európa eleinte mulatott a kis ország királyán, aki 3000 aranyat adott bíborpalástjának egyetlenegy gombjáért, udvarában 24 trombitást és tömérdek léhűtőt tartott s első dolga volt a fekete sasrend megalapítása. Mégis elismeréssel hajolt meg az új király előtt, aki Berlinben már 1690-ben palotát emelt a tudományoknak, Halleban 1694-ben egyetemet (s ott erdélyi protestáns ifjak számára is ösztöndíjakat) alapított, 1698-ban pedig ugyanott 4500 gyermek számára a világ legnagyobb árva házat építtette. Berlinben 1694-ben tudományos és 1711-ben szépművészeti akadémiát állított, melyeknek elnökévé Leibnizot tette, aki Bécsben és Drezdában hasonló tervvel hiába ostromolta az osztrák és a szász

A fölösleges ezüstneműekből pénzt veretett, a nyugdíjakat egyötöd részre szálítottatta le. Egy újabbkori Rogerius mester a maga modern Siralmas Énekében épp úgy megírhatta volna Frigyes Vilmosról, mint a régi megírta volt a magyar IV. Béláról, micsoda öt okból gyűlölték őt az urak ; de ép úgy meg is felelhetett volna ez okokra. Mindketten hiú, de mégis történelmi nevezetességű apák fiai. Az egyik apának nevéhez az aranybulla, a másikéhoz a királyság megalapítása fűződött. Mind a két fiú már apja életében tenni vágyott. Regens lett mind a kettő s azon volt, hogy irtsa a gyalázatosat. Az egyik a jótalanul elidegenített államjavak visszaszedésével, a másik a közpénztárak sikkasztóinak megbüntetésével üldözte az állam megrablóit. Trónra jutva, mind a kettő azon kezdte, hogy elcsapott és megbüntetett egy csomó udvari embert, rossz tanácsost. Mind a kettő rendet teremtett a hivatalokban s a leghatalmasabbat is alkalmazkodásra kényszerítette. Béla a kancelláriától az ügyek gyors lebonyolítását követelte, Frigyes azonban örökösen citót-citót (gyorsan, gyorsan !) írt az eléje terjesztett okiratokra. »Hanem a rosszlelkűek — mondhatta volna róla is az ő Rogeriusa — ami az elnyomottak könnyítésére volt feltalálva, rossz lélekkel félrecsavarván, a kákán csomót, a tojáson szórt találni hazugul mesterkednek vala.«

A legnagyobb gyűlölséget azonban itt is, ott is a *honvédelem új rendszere* keltette. Az egyik a kun, a másik a sorkatonaságot pártolta *mindenekfölött*. S ha a kun megtehetett mindent, ami tilos a nem-kunnak, országát Frigyes is egyetlenegy kaszárnnyá alakította. Még a közigazgatást is jobbadán katonákra bízta ; »miért is — írta Rogerius amott mint historikus, emitt mint jövőmondó — oly nehezteléssel valának, hogy alig állhatták, s bár nen nyilatkoztatták ki, mindazáltal hozzá jó szívvel s lélekkel, iránta békés gondolatokkal nem valának«. Munkában félelmet és fáradságot nem ösmerve, mindenütt a két király járt elől jó példával. A hazugságnak hadat üzent mind a kettő s nagyhatalommá akarta tenni hazáját. Augias istállójának kisépréséhez egyforma elszántsággal kezdtek. »Ha pedig azt határozták, hogy az országot a gonosz emberektől megtisztítsák, mi igazságtalanság van ezen határozatban?« Az első benyomás, amit alattvalóikra tettek, a képzelhető legkedvezőtlenebb volt. De a közvélemény itt is, ott is csalódott, ha komolyan hitte, hogy ezek a szokatlan dolgok csak a fiatal erők túlcsapongásai s ráunva, majd visszatérnek a régire. Frigyes Vilmosnál találgathatjuk, mi történik vele, ha mindjárt uralkodásának első éveiben éri valami külföldről jövő nagy támadás. Béláról tudjuk, hogy érte ilyen ; de azt is, hogy Sajó után sem változott. S mind a két király politikájának bírálata utódaik történetében rejlik. A honvédelemnek azt a rendszerét, melyet a kunokra bosszús magyarok Béla idejében annyira gáncsoltak, fényesen igazolta a morvamezei győzelem. A rendszer föllállítása után félszázad kellett hozzá ; mint ahhoz is, hogy Burkersdorfnál, a hétéves háború utolsó nagy csatájánál, Poroszország belássa Frigyes Vilmos katonai politikájának helyességét. Béla trónraléptétől az Anjouk kihaltáig, a magyar impérium fénykoráig, pár év híján annyi idő telt el, mint Frigyes Vilmos trónraléptétől a porosz jellegű német nemzeti császárság megalkotásáig. Más idők más emberei mellett is kételkedhetünk-e, hogy a maguk korában gyűlölt atyák vetették meg unokáik, késő iva-

dékaik sikereinek alapját? A trónról *lefelé* ható forradalom az erkölcsök elposványosodását nem engedte meg s az engedetlenséget, az államhatalom megvetését amott az urak székeinek elégetésével, emitt esetleg a király bambuszpálcájával kívánta lehetetlenné tenni — s az államot megrázó iszonyú küzdelmek alapján mindakét helyütt győzött. Az igazság szempontjából csupán annyit kell megkívánnunk, hogy Nagy Lajos sikereit ne tisztán Nagy Lajos — és Nagy Frigyes sikereit ne tisztán Nagy Frigyes vagy éppen Nagy Vilmos egyéniségében keressük, hanem juttassunk belőlük valamit egykoron gyűlöletes elődeiknek is, akik inkább népszerűségüket kockáztatták, mint a hazát. Azonban tegyünk úgy, ahogy e ponttal végezve, mesterünk, Rogerius tette, hogy: »ezen közbevetések végeztével az író az elkezdett tárgy folytatására irányozza dolgát. Ha némelyek őt mérges nyelvvel akarnák mardosni, azt mondva, hogy az ilyes közbevetések semmit sem tartoznak a dologra«, Rogerius nyersségével nem mondhatom, hogy »nem igaz«; de amellet, hogy a felhozott körülmények mindakét állam viszonyainak alakulására hatottak, még arra is emlékeztetek, hogy Frigyes Vilmosvalaha a magyar trónra volt kiszemelve.

Azt a nyugalmat, melyet Poroszországnak az utrechti béke (1713 ápr. 11.) teremtett, Frigyes Vilmos semmiképpen sem akarta megzavarni. A szászokkal és lengyelekkel szövetkezett a svédek ellen (1715 febr. 3.), de Klement Jakab, ki Rákóczi nevében egykor a magyar koronát ajánlta föl neki, majdnem összevesztette szövetségeseivel s Ausztriával (1718.). Ekkor a diplomáciát gyűlölő király 1720 febr. 1. Stockholmban kibékült a svédekkel, kik 3 millió tallérért neki adták Pommerania egy részét, melyet a császár investitúrája nélkül vett birtokba. Emiatt a bécsi udvarral olyan feszült viszonyba jutott, hogy eshetőségek ellen 1725 szept. 3. az angol-francia-holland-szövetséggel akarta magát biztosítani. Ausztria azonban elhidegítette Angliától s a jülich-i és bergi örökség odaigérésével 1726 okt. 12. szövetségre s a pragmatika elismerésére bírta. A másik meglepetés a porosz-lengyel szövetség volt (1728 jan. 10.) s a harmadik, hogy az 1728 dec. 23-iki újabb szerződéssel Ausztria őt minden eddigi szövetségeseitől elszigetelte, amennyiben, legalább papiroson, a német birodalomban egyenlőrangú félnek ösmerte el.

A Habsburgok császári koronája kétségkívül a Hohenzollernek fejét ékesíti, ha *Frigyes* trónörökös meg nem szökik (1729.) apjának szigorúsága és azon terve elől, hogy az angol királyleány helyett Mária Teréziát vegye el. Ebből európai botrány kerekedett. Az elfogott herceget apja hónapokon át halálos

129. ábra. I. Frigyes Vilmos (1713—1740).

rettegésben tartotta, Katte hadnagyot, ki vele szökött, szemeláttára végeztette ki; őt magát katonai rangjától megfosztotta, fogságában irodai munkára szorította s a tudományokért rajongó ifjú kezébe a biblián és a zsoltáron kívül más könyvet nem adott. Csak egy esztendő múlva bocsátott meg neki, amikor Erzsébet braunschweigi hercegnőt vétette el vele s megengedte, hogy rheinsbergi várában ismét az irodalomnak, tudománynak, művészetnek éljen. Mostan már, amidőn hihette, hogy az athéni Alkibiades Spártában is otthon érzi magát, a Tabakskollegium pipafüstjében nyugodtabban igazíthatta tovább országa dolgait.

A király megelőzte Rousseaut abban a föltevésben, hogy a műveltség elrontja az embereket. Azért adatta el fia könyveit, mint a legrosszabb tanácsadókat; azért gúnyolta ki a tudósokat és tudóstársaságokat; és azért haragudott a tanult tisztekre, úgy hogy ma is Friedrich-Wilhelms-Offiziernek nevezik a tanulatlan tisztet. Neki Spárta kellett, nem Athén. Hanem azért *hadapródnevelő intézetet* állított, Angliát több mint száz esztendővel megelőzte az *általános iskolakötelezettség* behozatalával, orvossebészeti kollégiumot, szeretet-, árva- és lelenházakat s más *emberbaráti intézeteket* alapított; eltiltotta a boszorkányégetéseket, megkövetelte a templombajárást, emelte a hazai ipart, (különösen a posztógyártást), szépítette és szabályoztatta a városokat stb. A fősvénynek mondott király sokat költött telepépítésekre és vendégszeretettel fogadta a Salzburgból, Berchtesgadenből kiűzött protestánsokat. Csupán Litvániában is 11 új város, 332 új falu és sok új templom, iskola, gyár, mindenkülönösen pedig vagyonság és megelégedés hirdette a »zsarnok« király bölcsességét. Ahelyett hogy csatában 150.000 emberrel fogyasztotta volna, 150.000 telepesel növelte alattvalóinak számát. Nemcsak akarta, mint IV. Henrik, hanem lehetővé is tette, hogy parasztjai, kézművesei minden vasárnap tyúkot egyenek. A legtöbbet mégis harminc vár építésére és új ezredek alakítására költötte; így magyar szökevényekből ő szervezte az első porosz huszárezredet. Élete végéig majdnem megkészserezte (86.000 főre emelte) hadserege létszámát. Tösgyökeres *nemzeti hadsereget* teremtett, de gyalogságához ölesnél szálasabb legényeket is szívesen toborzott; pl. Magyarországbán, különösen Komárom vidékén, olyanformán édesgette beállásra a legényeket, ahogy egyes ügynökök most az Amerikába való kivándorlásra csalogatják őket. Óriási gránátosezrede valódi mintakatonaság volt, s annak szolgálati és gyakorlati szabályzatát kiterjesztette a többi ezredekre is. A tüzelésben való fegyelemre Európát ez az ezred, vagy inkább az öreg Dessau Lipót tanította meg. Európa még alig sejtette, mi van az óriási porosz kaszárnyák kapui mögött. Ő teljes huszonöt éven át nem nyitotta ki ezeket a kapukat; kulcsaikat nyugodtan bízta fiára. Mindent előre elrendezett, még saját temetése rendjét is megállapította; de kevesebb »teketóriával«, mint valaha V. Károly. Arról a tölgyről, amelyből koporsóját faragtatta, a friss leveleket örökölte fia, hogy győzedelmi koszorúban viselje homlokán.

II. Nagy Frigyes.

Huszonyolcz esztendő s volt *II. Frigyes* (1740—86.), mikor atyja halála (1740 május 31.) után odahagyta rheinsbergi boldog magányát, hogy a költőből király legyen s népének szentelje egész szeretetét, mint az egyetlen istenségnek, amelynek ezentúl szolgál. Lemondott verseiről, hangversenyeiről, eddigi örömeiről. Hódoló tábornokait azonnal figyelmeztette, hogy a hadsereg ne csak szép, hanem jó és használható is legyen; és hogy az államban ezentúl önmagát tartja *egyetlen* tekintélynek. Haladéktalanul 16 zászlóalj gyalogsággal, 5 század huszársággal s egy század testőrséggel növelte seregét. Azonban óvakodott zord atyja katonai egyoldalúságától. Mindjárt uralkodása kezdetén letette az újabb akadémia alapját, megnyerte a tudósok közül Wolfot, Maupertuist, Algarottit, tárgyalásokat kezdett Gravesandeval, Eulerrel stb. A kereskedelem és az ipar számára új kollégiumokat állított; festőket és szobrászokat gyűjtött maga köré. Uralkodása harmadik napján eltörölte a kínpadot, néhány nap mulva megengedett minden házasságot, amit Isten parancsa világosan nem tilt s kihirdette a vallástürelmet, mert az ő országában mindenki a maga módja szerint keresheti üdvösségét.

A hatalmakat trónralépéséről annak a királynak önerzetével értesítette, aki százezer szuronyra támaszkodhatik. *Fleury* bíbornok, Franciaország külügyminisztere, szép finoman értésére is adta, hogy az ifjú király csak úgy jogosít a legszebb reményekre, ha megszerzi a *szereénység* polgári koronáját s beéri azzal, amit már atyja elért. Arról azonban, hogy beérje, szó sem lehetett *VI. Károly* halála után, melynek híre 1740 október 20-án váratlanul érkezett Berlinbe. Frigyes még aznap megírta Voltairenek, hogy a jövő júniusban már több köze lesz a puskaporhoz, katonákhoz és futóárkok ásatásához, mint a színésznőkhöz, balletthez, színházakhoz. Úgy hitte, teljes joga van Sziléziában Liegnitz, Brieg, Wohlau és Jägerndorf hercegségekhez, mely utóbbit Brandenburg őgrófja csak a fehérhegyi csata után, mint a téli király szövetségese, vesztette el. A többi három hercegséget a Hohenzollernek az 1567-ben kötött szerződés értelmében követelték s Frigyes már 1740 december 8-án elhatározta Szilézia megtámadását. A háború s a berlini és a drezdai béke története ismeretes. Frigyes kevés kivétellel *megkapta Sziléziát*, hol — a régi önkormányzat kimélése mellett — azonnal porosz közigazgatást és önkormányzatot, vallásszabadságot, új, célszerűbb adórendszert hozott be.

Európa inkább szerencsésnek mint nagynak találta Frigyeset, aki utóbb maga is bevallotta, hogy nagyravágyás, érdek és az a vágy vitte erre a háborúra, hogy az emberek beszéljenek róla. Minden sikert magának tulajdonított s mindenkit lenézett, magánál alsóbbrendű teremtménynek tartott; még minisztereit is csak holmi jobban minősített íródeákoknak tekintette. Minden aprólékos hivatalos ügyet maga akart elintézni. Szeretett jól élni, udvartartása évenként még sem került többre 4000 koronánál. Halálakor egész ruhatára nem ért többet száz tallérnál. Volt egy díszruhája, amit háromszorral többet egész életében nem viselt; a másik kettőt kopottságáról ismerték. Egy külföldi utazó a király ruhatárát szerette volna látni. »Az a király hátán van.«

világosította fel a berlini királyi palota öre. De varázsa volt a porosz egyenruhának; Péter cár azt, amit Frigyesről kapott, csak győzelem esetén akarta fölvenni, mert »különben nem érdemelte meg«. A király könnyebb lélekkel határozta el a sziléziai hadjárat megkezdését, mint azt, hogy házánál egy palack pezsgőt bontsanak fel.

Szilézia miatt pedig újból meg kellett mérkőznie Ausztriával, mely az aacheni béke után porosz módra alakította át lovas és gyalog hadait. Tüzérsége amúgy is kitűnő volt. Mária Terézia, ebben bízva, folytonosan készült Szilézia visszafoglalására s mindent elkövetett, hogy Németország vezetése Poroszország kezébe ne kerüljön. Érdekében állt ez Francia-, Svéd- és Oroszországnak is, mert nem akarhatták, hogy a Hohenzollernek a Habsburgoknál is hatalmasabb szomszédai legyenek. Elhatározták, hogy ismét jelentéktelenné teszik Poroszországot s egymást közt *felosztják* területe nagyobb részét. Ausztria később volt lemondani Franciaország — régi, halálos ellensége — javára a gazdag és művelt Belgiumról, csak hogy visszavehesse Sziléziát, amely kezeügyébe esett. Az 1756 május elsején kötött osztrák-francia szerződés — Kaunitz államférfiúi remeke — megszüntette a két uralkodóház közt a másfél százados ellentétet. A szövetség éle Angol- és Poroszország ellen irányult. Erzsébet cárné szintén szövetkezett Mária Teréziával, hogy együtt tegyék jelentéktelenné Poroszországot s Európa térképét módosítsák. A szövetségesek odaigérték Mária Teréziának Sziléziát, a glatzi grófságot és Parmát; Szászország Magdeburgot és Halberstadtot, Svédország Pommerániát, Franciaország Belgium egy részét, Oroszország Keleti Poroszországot kapná; épen azt a tartományt, melyről Frigyes királyságát nevezték. Vesznie kellett Frigyesnek, aki a cárnéről, Brühl szász miniszterről, XV. Lajosról — erről a »vén betyárról« és kedveséről, Pompadour asszonyról — olyan gonosz, csípős megjegyzéseket tett; magát Mária Teréziát sem kímélte; s neki tulajdonítottak minden szellemes gúnyverset, amelyet Európa akkori fejedelmei ellen írtak.

Frigyest a francia fordulat híre meglepte, de a szászok, osztrákok, oroszok terveiről idején értesült megvesztegetett osztrák és szász kémei útján. Az így szerzett iratok felmutatásával győzte meg Angliát, hogy Hannovert nem tőle, hanem XV. Lajostól kell féltetnie; s föltételelesen már 1756 januárius 16-án védő- és dacsövetséget kötött vele. Ez volt az egész, ami Poroszországot a maga ötmillió emberével a szövetségeseknek mintegy százmillió embere ellen fődözhetette.

Minden eshetőség ellene szólt, országának földrajzi helyzete is; mégis ő támadt. 1756 augusztus 29-én 67.000 emberrel Szászországra rontott, minek hírére a meglepett Mária Terézia a nyitramegyei Holicról sietve visszatért Bécsbe. Szeptember 9-én Frigyes már elfoglalta Drezdát s a titkos levéltárban és a lengyel királyné hálószobájában lefoglalt legfontosabb iratokat eljárása igazolására azonnal kinyomatta. A pírmai táborban levő 17.000 szász katonát bekerítette; a fölmentésükre Brown tábornok alatt siető osztrák sereget *Lobositz*nál (az Elbe mellett) megverte s a szászokat október 16-án megadásra kényszerítette. Szászországot tehát másfél hónap alatt lefegyverezte s hét éven át ezentúl ép úgy meghódított tartománynak tekintette, mint XII. Károly

NAGY FRIGYES. (1710—1786.)

Az Athenaeum r.-t. nyomása.

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

a század elején. Mária Terézia most szorosabban szövetkezett Orosz-, Svéd- és Franciaországgal. Százezer francia nyomult Németországba, mely szintén állást foglalt Poroszország ellen.

Frigyes 1757 tavaszán jóformán magára hagyatva rontott Csehországra. Prága alatt május 6-án megverte az osztrákokat, ellenben Kolinnál június 18-án vissza kellett vonulnia. Azt a hősiséget, melyet az osztrákok és a magyarok ebben a harcban tanúsítottak, ma is bizonyítja a csata emlékére alapított *Mária Terézia rend*, a katonai érdemek legnagyobb kitüntetése; s az a szobor, melyet a csatatér halottjainak 1899 május 27-én állítottak. A kolini csata következtében Frigyes kivonult Csehországból. A győztes osztrákok nem arra a csatatérre siettek, a hol szövetségeseik hadai hülámoztak, hanem Sziléziába, hogy ne »sirjon ismét Mária Terézia, ha sziléziai embert lát, vagy beszélni hall is Sziléziáról«. Egy portyázó huszárcsapattal *Hadik* András tábornok október 16-án 375.000 tallér erejéig már magát Berlint is megsarcolta. A franciák a Rajna mentén csak olcsó sikereket arattak. Tisztjeik nem vették komolyan a hadjáratot. A táborban is Páris örömeit akarták élvezni, vagy engedély nélkül szökdöstek haza Párisba, hogy kimulassák magukat, míg katonáik éheztek, nyomorogtak s többen haltak meg a tábori kórházakban mint a harcmezőn. Midőn a valahára nekicihelődött német birodalmi hadakkal végre Szászországba nyomultak, *Roszbach* mellett 1757 november 5-én Frigyes két óra alatt szétverte a kétszerte számosabb ellenséget, pedig seregének csak egy szárnya vett részt az ütközetben. Villámgyorsan vetette

130. ábra. Kaunitz Vencel herceg (1711—1794).

18

magát Sziléziára, hol háromannyi osztrákkal kellett mérkőznie ; s *Leuthen* mellett 30.000 poroszával 1757 december 5-én megverte Lotharingeni Károly főherceg 80.000 emberét.

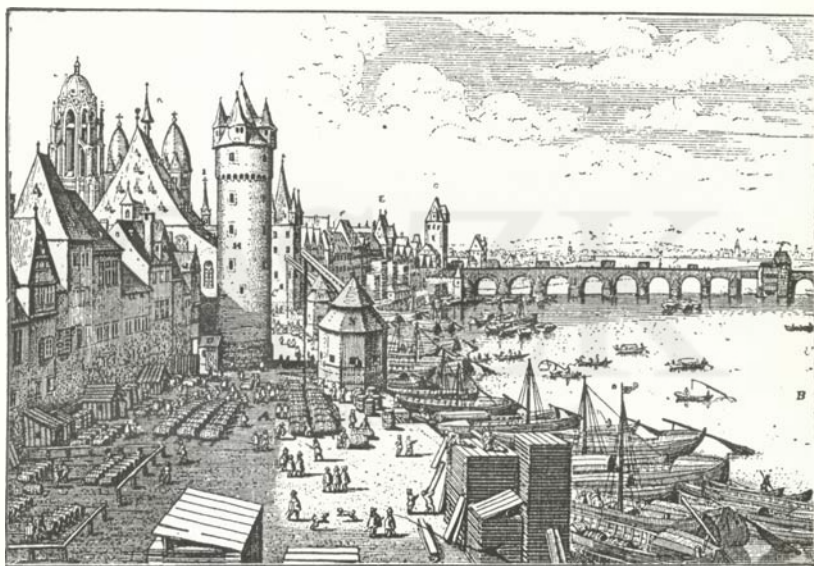
A taktika történetében nem hiába idézgetik ezt a csatát példaképpen, mit tehet az erkölcsi erő a tömeggel szemben, milyen hatással lehet a vezér buzdító beszéde katonáira, milyen sikerrel járhat egy-egy meglepetés, pl. ez esetben a ferde csatarend alkalmazása. I. Napoléon félszázad mulva meszeszerűnek nevezte Frigyes győzedelmét ; olyannak, mely őt egymaga a világtörténelemben emlegetett legkitünőbb vezérek közé emeli. A lotharingeni herceg csak *Nádasdy* fedezete alatt menekülhetett Bécsbe, hol a nép gúnyjal, csúfságokkal fogadta s lemondásra kényszerítette. Az utolsó nagy lovasvezérnek, Nádasdynak szintén oda kellett hagynia a sereget, melynek egykor egyik legnagyobb dicsősége volt. A hír ezentúl *Ziethent*, a poroszt emlegette a legnagyobb huszár gyanánt. Frigyes szerencsáját növelte, hogy az oroszok, akik pedig *Gross-Jägerdorfnál* augusztus 20-án Lehwald porosz tábornagyot megverték, Erzsébet cárné halálos betegségének hírére futáshoz hasonló sietséggel siettek az orosz határok felé. A felgyógyult cárné parancsára 1758 januáriusában visszatértek ; de akkorra már a király jól felhasználta a váratlanul nyert időhaladékat.

Ekkor állt dicsőségének tetőpontján. Pitt az angol parlamentben a protestánsok legnagyobb hőse és egész Európa legjelesebb hadvezére gyanánt magasztalta. Azonban Olmütz váratlan ostromával Frigyes nem növelte babérait (1758.) ; mert Daunnak időt engedett vele, hogy zilált seregét rendbeszedje, kiegészítse s az oroszoknak alkalmat szolgáltatott, hogy ezalatt megsarcolják Berlint, Laudonnak pedig, hogy elfogja minden élelmi- és hadiszerszállító seregét. Magasztalják Frigyesnek Szilézia felé való visszavonulását, ami azonban mégis csak visszavonulás és nem sikerülhetett volna, ha az osztrákok egy kicsikét fürgébbek. Az oroszok éppen Küstrint ostromolták, mikor a svédek újból egyesültek. Daun osztrákjai szintén egyesülni akartak velük, de addig kászolódtak, míg Frigyes megelőzte őket és *Zorndorfnál* (1758 augusztus 25.) *Fermov* bepálinkázott orosz hadait Seydlitz huszárjainak hősie segítségével harmadnap nagynehezen a csatátér elhagyására kényszerítette. Egyes taktikusok a zorndorfit a döntetlen csaták közé sorolják, holott eredményeit első sorban Frigyes élvezte. Nem üldözte az oroszokat, de ezek úgyszólván kivonultak Pommériániából és Brandenburgból, hogy Lengyelországban és a porosz tartományban aludják ki a zorndorfi mámort.

Frigyes tehát ismét az osztrákokra vethette magát ; Szászországba sietett öccséhez, Henrik herceghez. *Hochkirchnél* október 10-én megtámadta Daunt, aki azonban megverte, 9000 emberét levágta, 101 ágyúját, 28 zászlaját, minden sátrát s tömérdek poggyászát zsákmányul ejtette. Daun nemcsak nem tudott élni győzelmével, hanem — Frigyesnek Görlitz alá kanyarodása után — Sziléziát is sorsára hagyta. Ott és Szászországban az év vége felé már ismét Frigyes volt a helyzet ura. Nyugaton a franciáknak szintén csak múltó sikereik voltak. 1759 január 2-án elfoglalták Frankfurtot, a császárok koronázó városát, hol a gyermek Goethe nemsokára francia színelőadásokban gyönyörködött. Broglie

herceg, az új fővezér, Frankfurttól északkeletre a bergeni magaslatokon április 13-án megverte Ferdinánd braunschweigi herceget. *Choiseul* külügyminiszter már arról álmodozott, hogy százezer franciát küld Hannover, 70.000-et Anglia ellen s azt a II. Frigyesel kötött szerződés felbontására, a Franciaországtól Afrikában, Amerikában, Ázsiában elfoglalt gyarmatok visszaadására kényszeríti. Ferdinánd azonban *Mindennél* augusztus 1-én megverte szárazföldi, Hawke pedig *Quiberonnál* (Bretagne déli félszigeténél) novemberben tengeri hadaikat. Amerikában is annyi foglalatást tettek, hogy a franciák visszatértek királyuknak a nagy tervek előterjesztésekor tett bölcs kérdéséhez : »jól vannak-e vikszolva a pénzügyi palota padlói?«

Frigyes mégis nagyon kétségbeesett helyzetbe jutott. »Nem kicsiny dolog, amire szükségünk van — írta már 1758 május 2-án ; — nagy csoda segít raj-

131. ábra. Majnai Frankfurt.

tunk : a halál angyala, mely egész seregeket megfojt ; mennyei tüzeső s a vulkánok tüze, mely a barbárok hordáit megemészti.« Legnagyobb bajnak azt tartotta, hogy ellenségei nem egyenként, hanem közösen támadják s azt tervezik, hogy az oroszok egy osztrák hadtesttel Laudon vezetése alatt Sziléziát, a birodalmi hadak pedig Szászországot vegyék el tőle. Ennek megakadályozására *Kunersdorfnál* (oderai Frankfurt átellenében) 48.000 porossal megtámadta *Soltikoff* és *Laudon* 80.000 emberét, de seregének felét 165 ágyúval és a csatával együtt elvesztette. »Még egy ilyen diadal — mondta *Soltikoff* — s én a hírt bottal a kezemben egymagam viszem meg Szentpétervárra.« 16.000 orosz holtteste hevert a csatatercen. »Ne sokalja felséged — békítgette a cárnét *Soltikoff* — a porosz király nagyon drágán adja vereségeit.« Frigyes maga a vitészség csodáit művelte ; két lovat lőttek ki alóla s a golyók össze-vissza lyukasztották köpenyegét. *Prittwitz* kapitány huszárjai erőszakosan ragadták magukkal, hogy az ellenség kezébe ne essék. Az oetscheri révész kunyhójában töltötte

élete legszomorúbb éjszakáját. »48.000 emberből — írta — ebben a pillanatban alig van 3000. Fut valamennyi, — legényeim többé nekem sem engedelmessékednek s a csata következei rosszabbak lesznek magánál a csatánál is. Segélyforrásaim kimerültek s hogy ne hazudjam, mindent elveszettnek tartok. Hazám bukását nem élem túl.«

Az öngyilkosság gondolatától megmentette az a váratlan körülmény, hogy az ellenség abba hagyta az üldözést s át engedte kelni az Oderán. 14-én már kijelentette, hogy mindent megtesz az ingadozó állam megmentésére. Fölért egy győzelemmel, hogy Frigyes legyőzte saját kishitűségét s újra megemberelte magát; de nagy baj az államra nézve, ha sorsa egy emberen fordul meg. Hiába mondta a bécsi francia követ, *Choiseul*, hogy »a fát gyökerében kell megtámadni, Sziléziát Berlinben kell elfoglalni«: Daun és Soltikoff nem látták idejénvalónak a főváros megszállását. Midőn az Oderán túl egyetlenegy új diadallal befejezhetők volna a hadjáratot, arra szorítottak, hogy Frigvest elvágják Szászországtól s Drezda bevétele után Sziléziába vonuljanak. Ezt Frigyes mint a Brandenburg-házát megmentő *csodát* közölte öccsével. Drezdát ugyan poroszai szeptember 14-én átadták az osztrákoknak és a birodalmiaknak. de ő maga szeptember 15-én *Glogaunál* 24.000 emberrel győzött 72.000 oroszon és osztrákon. Egyideig még farkasszemet nézett az oroszokkal s miközben bal-karját s mindakét lábát köszvény gyötörte, tanulmányt írt XII. Károly svéd király katonai képességeiről és jelleméről. Mire elkészült vele, ellenségei kivonultak Sziléziából: Soltikoff Lengyelországba, Laudon nagy kanyarodással Morvaországba. Mikor pedig november 14-én megjelent szászországi serege közt, Daun is odahagyta wilsdorfi táborát. Pár hónap múlva Frigyes ódát írhatott a szerencse forgandóságáról, mely őt, a beteges, köszvényes embert, akinek ellenségei holthírét költötték, a szerencsétlenség árvizéből a győzelem partjára emelte. Azonban »a győzelmet nem kell addig megénekelni, míg ki nem vívtuk«, jegyezte meg, midőn Finck porosz tábornok maxeni nagy vereségéről (november 20—21.) értesült. Ez a csata 9 porosz tábornok, 540 tiszt, 12.000 ember, 71 ágyú és 120 zászló elvesztését jelentette. Ezért csak az vigasztalhatta volna, hogy egyik tábornoka, Imhof, Westfaliából kiszorította a franciákat, kiket az angolok is megverték. Szívesen kötöttek volna békét, hogy az évi 217 millió livre deficittel dolgozó államot egyszerre 200 millió livre hadiköltségtől szabadítsák meg. A békét azonban meggátolta Ausztria, amely pedig Oroszországot is csak azzal tudta továbbra megnyerni, hogy 1760 április elsején hadiköltségei fejében előre elismerte Keleti-Poroszország jogos tulajdonosának. Nagy Frigyes 90.000 elcsigázott emberével vigasztalást csupán a 120.000 osztrák és 60.000 orosz folytonos torzalkodásában kereshetett. Egyelőre kevés reménnyel, mert Laudon Landeshutnál győzött, Glatzot elfoglalta és csak *Liegnitznél* (augusztus 15-én) vesztett csatát. Frigyesnek még nagyobb győzelemre volt szüksége, hogy »Herkules munkáit bevégezze«. A mitológiai hasonlatot két hónap múlva a kolbergiek folytatták, midőn Goltz porosz tábornok elkergette a kikötőjüket ostromló oroszokat és svédek, minék emlékeztére vert érmükön azt ábrázolták, hogy Perseus miként szabadítja meg Andromedát a tengeri szörnyetegtől. Megtorlásul az oroszok október 9-én

15 tonna arany erejéig sarcolták meg Berlint, az osztrákok pedig Potsdamban és Charlottenburgban zsákmányoltak. Frigyes, »inkább akarván hazája romjai alá temetkezni, mint becstelen békét elfogadni«, a visszavonuló osztrákokat november 3-án *Torgaunál* megtámadta. *Daun* és *Lacy* 360 és Frigyes 132 ágyúja közt olyan csata fejlődött ki, amelynél nagyobbat — saját vallomása szerint — Frigyes maga sem ismert. A küzdelem hevében *Daun* is, Frigyes is megsebesültek; amaz O'Donnellnek, emez Hülsennek adta át a vezérletet; s a 44.000 porosz a 63.000 osztrákot megszalasztotta.

A győzelem mostantól fogva kerülte Frigyest, de szövetségesei, az angolok, nyugat felől biztosították *Broglie* herceg támadásai ellen, Amerikában pedig elfoglalták Canadát s a francia gyarmatok nagy részét. XV. Lajos tehát olyanforma helyzetbe jutott, mint XIV. Lajos Malplaquet idején. Ez annál fontosabb, mert Anglia új királya, *III. György*, is folytatta apjának Frigyes iránti barátságos politikáját. Minisztere, *Pitt*, a torgaui győzelem hírére Frigyest Nagy Sándorhoz hasonlította és segedelmére bőséges pénzüsszeget szavaztatott meg. Nem sokat jelentett, hogy 1761 augusztus 15-én a francia, spanyol, nápolyi és parmai Bourbonok egymással védő- és dacszövetségre léptek. *Pitt* ennek következtében a titkos tanácsban már szeptember 18-án sürgette, hogy háborút üzenjenek Spanyolországnak. Leszavaztatván, október 5-én lemondott; a Bute-kormány 1762 január 4-én mégis kénytelen volt megüzenni a háborút, kevéssel azelőtt azonban (1761 december 12.) megvonta a szokott évi segélyösszeget Frigyestől. Anglia elhidegülése miatt egy esztendő mulva Oroszország barátsága kárpótolta. *Laudon* bevette Schweidnitzet, *Rumjencev* orosz tábornok pedig Koberget s ezzel Szilézia körülbelül ismét kisiklott Frigyes kezéből; az oroszok azonban Erzsébet cárné haldoklásának hírére gyorsan visszavonultak. Aznap (1762 január 5.), amelyen a cárné meghalt, fia, *III. Péter*, Frigyes rajongó bámulója, futárokat küldött az orosz hadtestekhez. Megparancsolta az ellenségeskedések abbahagyását, pár nap mulva pedig külön követséggel biztosította Frigyest tiszteletéről. Május 5-én a két uralkodó békét kötött, amit május 22-én a *hamburgi* svéd-porosz béke követett. *III. Péter* június 19-én már az orosz-porosz szövetség érdekében kezdett tárgyalni, július 9-én azonban saját felesége fosztotta meg trónjától, s egy hét mulva életétől. *II. Katalin* (1762—1794.) az oroszok halálos ellenségének tekintette a poroszokat, azonban megtartotta a békét és csapatait hazarendelte. *Csernicsev* orosz hadteste július 21-én már csak mint néző szerepelt a *burkersdorfi* csatában, melyet Frigyes éppen azzal nyert meg, hogy *Daun* az oroszok miatt nem mert egész erejével föllépni. Csalódásáról hamarosan meggyőződhetett, mert az oroszok még aznap odahagyták Frigyes táborát és kivonultak Sziléziából. Október 9-én Schweidnitz bevételével Frigyes véget vetett a sziléziai, október 29-én pedig a freiburgi diadallal a szászországi hadjáratnak. *Ferdinánd braunschweigi* herceg szintén kiszorította a franciákat Hessenből s november 1-én utolsó erősségüket, Kassel is bevette.

Harmadnap (november 3.) *Fontainebleauban* Francia-, Spanyol- és Angolország megkötötték az előleges és 1763 február 10-én *Párisban* a végleges békét. Mindez nagyon meglepte a világot, mely Anglia fényes tengeri diadalai

után Francia- és Spanyolország megalázását várta. A béke értelmében Spanyolország visszakapta a Philippi szigeteket és Havannát, Franciaország pedig a nyugatindiai szigetek nagyobb részét, még Guadeloupe-ot is. Spanyolország elvesztette, Franciaország megkapta a newfoundlandi halászat jogát, halászállomásait azonban nem volt szabad megerősítenie. Anglia megígérte, hogy lebontatja a Honduras-öböl mellékén és Spanyol-Amerika más részeiben emelt erősségeit, mire Spanyolország megengedte, hogy erdeiben festőfákat vágasson, sőt tárházakat és munkáslakásokat is építhessen. Franciaország lemondott Canadáról, Acadiáról (Új-Skótországról), a Breton-fokról s a Szent Lőrinc folyamnál levő minden birtokáról, a Mississippi mellékén pedig Louisianáról, melynek keleti részét az angolok, a nyugatit a spanyolok kapták. Ennek fejében a spanyolok Floridát átengedték Angliának, mely a franciáktól Menorca spanyol szigetet is megkapta. Afrikában a Senegal-menti francia gyarmatok szintén Angliához kerültek; Kelet-Indiában mindakét fél visszaadta hódításait.

A párisi békét öt nap mulva (1763 február 15.) a poroszok, osztrákok és németek *hubertsburgi* békéje követte. A szász választó visszakapta országát, Poroszország pedig megtartotta Sziléziát Glatz grófsággal együtt. Frigyes szavát adta, hogy, mint brandenburgi örgróf, a császárválasztásnál Mária Terézia fiára, József főhercegre szavaz. A béke tehát a statusquo alapján vetett véget a *hétéves háborúnak*, melynek célja a Hohenzollern-ház és a porosz királyság megsemmisítése volt, következése pedig Poroszország nagyhatalmi állásának megszilárdulása lett. »Én, szegény öreg, — írta Frigyes február 25-én d'Argenshoz — olyan városba térek vissza, ahol már csak a falakat ismerem, ahol azonban egyetlen barátomat sem találom többé; ahol mérhetetlenül sok munka várakozik reám; s ahol öreg csontjaimat oly menedékhelyre rejthetem, ahol nem háborítja többé sem háború, sem balszerencse, sem az emberek rosszindulata.« Alattvalóinak száma hét év alatt 10%-kal fogyott; 15.000 ház hevert romokban s a háború pusztítása mindenütt meglátszott. A porosz államnak azonban nem volt adóssága, míg Mária Terézia országait 200 millió forintnyi új adósság terhelte. Bülow német kancellár 1902 január 8-án nem hiába idézte Nagy Frigyes szavait, hogy »gránitba harap, aki a porosz hadsereget bántja«.

XII. FEJEZET.

ORSZÁGOK FELDARABOLÁSA.

I. Lengyelország első felosztása.

Nagy Frigyes, II. József, II. Katalin
Lengyelország térképe előtt.

YOLC hónappal a hubertsburgi béke után *III. Ágost* lengyel király meghalt. (1763 október 5.) *II. Katalin* cárné (1762—96.) mindent elkövetett, hogy elszigetelje Lengyelországot a nyugati hatalmaktól s a délnyugati (francia-osztrák) szövetség helyett az északkeleti államok (Angol-, Svéd-, Dán-, Porosz- és Oroszország) csoportjának nyerve meg. Nem akart olyan lengyel királyt, aki, mint száz választó, az osztrák vezetés alatt álló német birodalom tagja legyen és Ausztria politikáját szolgálja, mert törzsbirtoka ennek a kezeügyébe esik. Rajta volt, hogy *Ágostot* ne fia, *Károly*, kövesse a lengyel trónon, hanem, hogy Lengyelországnak *szláv, nemzeti* fejedelme legyen; pl. *Csartoriszkij Ádám* unokaöccse, *Ponyatovszkij* Szaniszló gróf. E végből 1764 április 11-én nyíltan szövetkezett *II. Frigyessel*. Megfogadták, hogy kölcsönösen »biztosítják« a lengyelek választási szabadságát, nem engedik meg ősi alkotmányuk módosítását s megvédik a disszidensek (protestánsok és görögkeletiek) kiváltságait. Ugyanazon szerződés egyik titkos (és hűsz esztendeig valóban is titokban maradt) pontjában arra utasították stockholmi követeiket, hogy *Svédország* 1720. évi alkotmányán változtatni szintén ne engedjenek, mert különben közösen kelnek a svéd alkotmány védelmére. Ezt 1769 október 12-én *Frigyes* még határozottabban megígérte Oroszországnak.

Egy és ugyanazon napon két államot ítélték politikai sinylődésre, vagy épen halálra. Lengyel- és Svédországot egyaránt olyanforma gyámság alá akarták juttatni, mint 1541 után a törökök és németek Magyarországot, mely az idegenek atyáskodó beavatkozásai nélkül épügy orvosolhatta volna bajait, mint mostan Lengyelország. A népiérték hálójából Magyar- és Svédország kiszabadult, Lengyelország azonban áldozatul esett.

Az 1764 május 7-iki lengyel királyválasztáson Varsóban tízezer orosz »szövetséges« tartotta fenn a rendet, 40.000 pedig a határon állt. »Oly nagy és szabad nemzet — gúnyolódott *Repnén* Miklós orosz tábornok az aggódó hazafiakkal szemben — csak nem fél egy maroknyi oroszról?« *Malachovszkij* Ádám kijelentette, hogy nem nyitja meg az országgyűlést, míg az idegen hadak ki nem vonulnak; a választást előre is törvénytelennek jelentette ki s emelt fővel távozott elnöki székéből. Utódja azonban, Csartoriszkij Ádám herceg, győzelemre juttatta családjá vörös-fehér-zöld színét. Szeptember 7-én unokaöccsét, *Ponyatovszkijt*, *IV. Szaniszló Ágost* néven, királynak választatta, de eltörölte a *liberum veto* jogát, mely szavazatvásárlással legkönnyebben nyitott tért valamely idegen állam beavatkozásának. Francia-, Spanyol- és Szászország s Ausztria visszahítták követeiket Varsóból; *Repnén* orosz követ azonban ott maradt, s kezébe ragadta a politikai celszövésék szálait. Legerősebb fegyvere az a gyűlölet volt, mellyel a disszidensek tekintettek a többségben levő katolikusokra, kik erőszakosan térítettek köztük.

Midőn az 1766. évi országgyűlés a disszidensektől vallásuk szabad gyakorlatát és sérelmeik orvoslását megtagadta, a disszidensek, sőt azok a katolikusok is, akik az ősi alkotmányt a *liberum veto*-val akarták fenntartani, az orosz és a porosz követek titkos bujtogatására rövid idő alatt sok szövetkezetet alkottak; pl. a görögkeletiek *Sluzkban*, a protestánsok *Thornban*, a királyellenes katolikusok *Radomban*. Ily körülmények közt jött össze (1767 augusztus 24.) az országgyűlés, mely azután 1768-ban 24 pontba foglalta Lengyelország alkotmányát. E szerint a három rend (király, szenátus, nemesség) közösen hozza a törvényeket. A katolikus hit államvallás és számúznak mindenkiket, aki tőle elszakad. A király csak katolikus lehet; trónját szabad és általános választás alapján nyeri el. Az 1422. évi törvény értelmében minden állampolgár (t. i. minden nemes) megtartja személye szabadságát. A tisztviselők elmozdíthatatlanok; a területek megtartják különleges jogaikat. A nemesek egymás közt egyenlők; a disszidensek a katolikusokkal egyenlő polgári jogokat élveznek. Minden nemes embernek, különösen követnek, megvan az a joga (*liberum veto*), hogy szavazatát szabadon kijelentse, nyilvános tanácskozásokat megakadályozzon, vagy a határozatokat tiltakozásával megsemmisítse. A polgárok a törvénytelenül uralkodó királynak az engedelmességet fölmondhatják. A tulajdon szent és sérthetetlen. Rendes országgyűlést csak 6, rendkívülit 2 heti tanácskozás után lehet elnapolni.

Ez a csodálatos alkotmány, mely némi módosítással mindvégig (negyedszázadig) fennmaradt, első rendszeres ismertetője, *Hüppe* szerint (magyarul 1894.) nem állt a politikai fejlődés magaslatán; de olyan Eldorádó, ahol az aranyszemek a látók számára a napon hevernek. Ami jó volt benne, csak azért volt jó, mert megfelelt a lengyel nemesség őseredeti szellemének. Alig szavazta meg a csonka országgyűlés, biztosítására Lengyel-, Orosz- és Poroszország azonnal (1768 február 24.) szövetkeztek, mire a király az országgyűlést és a konfederációkat március 5-én feloszlatta.

Mindez a katolikusok radomi pártját is kiábrándította az oroszokból. Valahára észrevette, hogy ezek a görögkeleti disszidenseket egyenesen az

orosz uralom előkészítésére akarják használni. *Kraszénszkij*, egy katolikus püspök testvére, továbbá *Pulávszkij* ügyvéd és három fia már 1768 február 29-én fölkelésre szólították a katolikusokat s a podoliai *Barban* kitűzték zászlajukat, egyik oldalon Szűz Mária, a másikon a megtépett lengyel sas képével. Keresztet varrattak a mellökre és »győzelem vagy halál« lett a jelszavuk. Voltaire századában nem tetszhetett, hogy a bari konföderációba csak katolikusokat vettek föl, holott a hitért és a szabadságért készültek harcolni. A XVII. század magyar szabadságharcai protestáns jellegűek voltak, de a másvallásúakat is szívesen fogadták, mert tulajdonképpen minden magyarnak vallási és politikai szabadságáért küzdöttek. A XVIII. század elején pedig az éppen lengyel mintára alakult magyar konföderáció százezer főnyi hadseregének 90.000 protestáns katonája híven követte 30 vezérét, akik közül 24 katolikus volt. Valóban Istenért és szabadságért harcoltak, nem valamely felekezetért, vagy hataloméért. A hazafiságot nem kötötték egyetlenegy valláshoz, sőt egy osztályhoz sem; mert ott a sereg magva éppen a jobbágyság volt, míg itt a galíciai parasztság nemcsak az oroszok, hanem maguk a lengyel nemesek ellen is fegyverkezett. Ugyanakkor különben az ukrajnai hajdamákok (zaporogi kozákok) »az ó-hit és az Isten egyháza« érdekében lázadtak föl. Pár nap alatt 50 falut, 3 várost dúltak fel, s egymás mellé akasztották a lengyel katolikus urat, a zsidót és a kutyát. Mintegy 16.000 embert öltek meg. Ez Cserni Jován magyarországi parasztlázadására, a Mohács utáni zord időkre emlékeztet, azzal együtt, hogy a nemzeti királyság pártja, a bari konföderáció, itten is a török segítségét kereste. A másik, a hamvaiból föléledt radomi konföderáció, melyhez, *Repnén* ijesztgetéseire, most Szaniszló király is csatlakozott, a szomszédos keresztény hatalom támogatásában bízott, s így az idegenek ellen megindított küzdelem mégis idegenektől várt sikert.

Mikorra azonban — a katolikusok kérése és Franciaország izgatása következtében — Törökország 1768 október 30-án hadat izent Oroszországnak, az oroszok már szétrobbantották a bari konföderációt, leverték a podoliai és az ukrajnai parasztlázadást, de nem bírtak a katolikusok fölkelésével. Pedig nemcsak ők harcoltak ellene szörnyű kegyetlenséggel, hanem a disszidensek is, akikből a hazafias és testvéries érzést kiölték. Az oroszok hogyan bántak lengyel foglyaikkal, a bari konföderáció magyar tisztjének, *Benyovszky* Mórnak emlékirataiból ismeretes. Ausztria és Franciaország attól tartottak, hogy nekik maguknak is be kell avatkozniok. *II. József*, 1765 óta német-római császár, az oroszok szövetségesével, *Nagy Frigyes*sal találkozni óhajtott, hogy Németország békéjének fenntartására, a török-orosz háborúval szemben való magatartásukra nézve közös eljárásban állapodjanak meg. Az öreg király 1769 február 3-án már jókedvűen emlegette *Lynar* grófnak azt a tervet, hogy Oroszország Ausztriának a segítség fejében felajánlja Lemberg városát és környékét a szepesi városokkal együtt, Poroszországnak Lengyel-Poroszországot Ermlanddal és Danzig védelme jogával; Oroszország pedig megtartja Lengyelország szomszédos részeit. Frigyes utasította szentpétervári követét, gróf *Salmsot*, hogy tapogatózzék ebben az ügyben *Panin* orosz miniszternél. A század legnagyobb áruulására tehát »Nagy« Frigyes tette az első komoly lépést;

mert nem is a Lynar gróf tervéről volt szó, hanem az övéről. Panin gróf azonnal foglalkozott vele. Elismerte, hogy a szepesi városok nagyon kívánatosak lehetnek Ausztriára (?) nézve ; de úgy vélte, hogy Ausztriának inkább az orosz-török háborúban kellene résztvennie és *Sziléziáért Törökországban keresnie kárpótlást*. Törökországot Lengyelország háromfelé osztása nélkül is meg lehet alázni. Frigyes nem erőszakoskodott tovább ; úgy hitte, Oroszország magától is rájön, hogy világháborútól óvakodnia kell.

A tervet másodszer *II. József* vetette föl. Neisseban 1769 augusztus 29-én találkozott Frigyessel, akit anyja rossz, ő pedig nagy embernek tartott. A két uralkodó becsületére fogadta, hogy törhetetlenül megtartják a hubertsburgi békét s hogy egymást semmi körülmény közt sem támadják meg ; de József még csak burkoltan beszélhetett az orosz-porosz szövetség felbontásáról. Látogatásaival annyit mindenestre elért, hogy a szövetségesek Lengyelország esetleges felosztásánál Ausztriát többé nem mellőzhették. *Mária Terézia* már különben is figyelő hadtestet állított fel a lengyel határon s különösen a jog szerint Magyarországhoz tartozó 13 szepesi város körül. Ezeket utóbb meg is szállotta ; mint mondta, Lengyelország zálogjogának sértése nélkül, de a határok biztosítása végett ; sőt, mintha csak XIV. Lajos visszacsatoló kamaráinak példáját követné, nyomozásokat rendelt el, melyik három sztarosztia illeti meg Magyarországot. Azután, Szaniszló király tiltakozásával (1770 augusztus 28.) nem törődve, *Török József* udv. tanácsost a szepesi városok helytartójának nevezte ki s a lakosoktól hódolatot követelt. Fia, *II. József*, meg volt győződve, hogy az adott viszonyok közt Ausztriának akár Lengyel-, akár Törökország rovására, de gyarapodnia kell. Ebben az ügyben *II. József* és Kaunitz miniszter tárgyalt is Frigyessel Morva-Neustadtban (1770 szeptember 3.) s Frigyes Szentpétervárra küldte öccsét, Henrik herceget (október 12.). Oroszországot ismételve figyelmeztette, hogy Ausztriával csak Török-, vagy Lengyelország egy részének átengedésével kerülheti el a háborút. Ez kétségtelen lett az *osztrák-török szövetség* (1771 július 7.) megkötésekor. Oroszország megértette, hogy a felosztásra kiszemelt két országgal szemben csak úgy járhat el szabadon, ha ő viszont Poroszországgal szövetkezik s ennek Lengyelországból nemcsak Ermelandot, hanem Porosz-Lengyelországot is átengedi. Midőn tehát november hó 3-án a lengyel fölkelők már saját királyukat is halálra keresték, *II. Katalin* a lengyel »anarchia« megszüntetése végett közös eljárásra és *Lengyelország felosztására* szólította föl Frigyest és *Mária Teréziát*. *Mária Terézia* — mint mondják, könnyezve — végre is »engedett annyi bölcs férfiú tanácsának« : 1772 február 19-én kijelentette, hogy hozzájárul Lengyelország felosztásához. Most már körülbelül annyit követelt, mint Orosz- és Poroszország együttvéve ; sőt ezen területek megszállására 30—40.000 emberrel Esterházy, Hadik és D'Alton be is nyomult. A március 4-iki szerződés értelmében a másik két hatalom szintén beküldte hadait.

Ily óriási erővel szemben a lengyel fölkelők némi küzdelem után végre is lerakták fegyvereiket. Vezérek (Kosciusko, Pulavszkij stb.) jobb idők reményében külföldre menekültek. A pálosok zárdájának magyar emlékeiről híres Censtochova esett el utoljára (1772 augusztus 15.). Az ötéves szabadságharc

ennek átadásával végződött. A három hatalom a Szentpétervárott 1772 augusztus 5-én kötött szerződés szerint Lengyelországból 235.082 km² területet vett el. *Oroszországgé* lett Fejér-Oroszország, vagyis a Duna-Dnjeper köze (114.452 km² 1,800.000 lakossal); *Ausztriáé*, Magyarország jogánál fogva, a tizenhat szepesi város, Galícia és Lodóméria (73.600 km² mintegy 3 millió lakossal); *Porosz-*

Ich finde dass
 man itzo nichts andres mehr zu thun,
 kan aber mich noch nicht beruhigen über
 die Vergrösserung dieser beeder
 puissances und noch weniger,
 dass wir auch mit selben theillen
 sollen.

132. ábra. Mária Terézia Lengyelország felosztásáról. *(Olvasd : »Ich finde dass man itzo nichts andres mehr zu thun, kan aber mich noch nicht beruhigen über die Vergrösserung dieser beeder puissances und noch weniger, dass wir auch mit selben theillen sollen mp.« Magyarul : »Ugy látom, most nem lehet másképpen tenni; de nem tudok belenyugodni ennek a két hatalomnak nagyobodásába s még kevésbé abba, hogy velük nekünk is osztozkodni kell. S. k.«)*

országé Lengyel-Poroszország, a pomerelli nádorság (Danzig nélkül), Kulm (Thorn kivételével) és Marienburg (összesen 37.030 km² 600.000 lakossal). Lengyelország még ezek után is akkora birodalom maradt, mint a mai Francia- vagy Németország; de mit ért ez a nagy terület, ha az osztozó hatalmak szuronyos katonái közt tanácskozó országgyűlésnek (1772 szeptember 18.) nemcsak azt a jogtalan, nemzetirtó, vérlázító felosztást kellett helybenhagynia, hanem abba is bele kellett egyeznie, hogy rossznak bizonyult alkotmányát változtatlanul fenntartsa s annak oltalmát — Oroszországra bízta?!

II. Törökország felosztásának terve.

Lengyelország megcsönkítéséhez II. Katalin abban a meggyőződésben fogott, hogy »a műtét sikerül, de a beteg belehal«. Ugyanakkor azonban a Balkán-félszigeten egy háromszázados halottnak, a *keletrómai birodalomnak föltámasztására* gondolt. Bízott a sikerben, mert hajdan Nagy Károly is háromszázados álomból ébresztette föl a nyugatrómai birodalmat. El akarta foglalni Konstantinápolyt, hogy »visszaadja« a görög nemzetnek s megint fővárosává tegye a görög császárságnak, melyet orosz védelem alá akart helyezni. Konstantinosnak nevezte második unokáját, görög dajkák ölébe adta s görög szóra fogta, hogy majdan görög császár lehessen belőle. 1766 óta fölkelésre bujtogatta a görögöket, oláhokat és montenegrókat, miért a porta a franciák biztatására és a lengyel fölkelők sürgetésére végre is háborút üzent neki. A nyomorúságos török vezérlettel szemben *Galécön* hg., majd *Rumjénce*v gróf is fényes diadalokat arattak, pedig — Nagy Frigyes szerint — a taktikának elemeihez sem konyítottak. A Balti tengerből — a törökök legnagyobb bámulatára — Orlov az Atlanti oceánon és a Földközi-tengeren át evezett (1770.) az Archipelagosba s a görögöket csatlakozásra, eltiport vallásuk és szabadságuk megbosszulására szólította fel. Rumjénce 17.000 oroszral 150.000 törökön és 80.000 tatáron győzedelmeskedett s hősiessége miatt nemcsak a hivatalos körök, hanem a költők is dicsőítették. Viszont *Cseszménél* (Chios átellenében, a kisázsiai parton) az orosz hajók 1770. július 5. teljesen megverték a török hajóhadat. A mohammedánokkal szemben Lepanto óta ez volt a keresztények legnagyobb tengeri diadala. Búvárok ma is keresik az elsülyedt török hajók kincseit. Konstantinápoly nem tudott volna ellenállani az orosz hadihajók támadásának; azonban *Orlov* habozása következtében a portának ideje maradt, hogy, a magyar báró *Tóth* Ferenc hadimérnök tervei szerint, hamarosan megerősítse a Dardanellák bejáratát. Moldva- és Oláhország, valamint a török hadaktól elvágott Krim, sőt a Kaukázus több népe így is hódolt az oroszoknak. Egyiptom pedig föllázadt a szultán ellen.

Ausztria ugyan 1771 július 6—7. éjjelén (először ebben az életben) szövetkezett Törökországgal, de csak azért, hogy nyomást gyakoroljon Oroszországra s az Lengyel- vagy Törökország egy darabjával vásárolja vissza barátságát. 1772 febr. 4-én követe (az ifjabb Van Swieten). Nagy Frigyesnek a Lengyelországból Ausztriára eső részt visszakínálta cserében Sziléziáért s Glatzért. Frigyes azt felelte, hogy egyáltalán nem szereti a köszvényt, de mégis inkább tűri a lábában mint a fejében. A követ kérte, egyezzek bele, hogy kárpótlásul Ausztria vagy Bosznia egy részét kapja Belgráddal, vagy Oláhországot. Frigyes nem hitte, hogy Ausztria ekkora árulást kövessen el török szövetségeseivel szemben s inkább csak diplomáciai játéknak tekintette az egész tervezetést, hogy Lengyelország felosztása miatt Porosz- és Oroszországra hárítsa a népek gyűlöletét. Különben is micsoda erkölcsi értéke lehetett annak az egész osztrák javaslatnak, mely aggódni látszott egy ország felosztása miatt és — mindjárt kettőnek a felosztását tervezte? Olyan példát adott, a mi ellen 25—30 esztendő mulva kétségbeesetten kellett harcolnia, midőn az országok felosztásának ezt

az eszméjét a francia forradalom és Napoléon a mostani osztozókkal szemben akarta megvalósítani.

Lengyelország felosztásából Törökországnak annyi haszna volt, hogy a jóllakott hatalmak nem törtek oly mohón vesztére. Az 1771. évi irtózatos dögvész, mely Moszkvában magában 130,000 embert ölt meg, Franciaország fondorkodó diplomáciája, Svédország fenyegető magatartása s az ingadozó hadiszerencse II. Katalint végre is hajlandóvá tette a békére, melyet biztosai a Sumlában bekerített nagyvezírral a bulgáriai *Kücsük-Kajnardsiban* 1774 július 21-én hét óra alatt meg is kötöttek. Ennek értelmében a krimi, buzsáki (bessarabiai) és kubánmelléki tatárok függetlenek. A törökök Azovot, Kercset és Jenikálét az oroszoknak engedik át. Orosz kereskedők szabadon hajózhatnak a Fekete tengerből a Földközibe s vissza. Moldva- és Oláhország adóját a porta két esztendőre elengedi, keresztény vallását s egyházi javait nem bántja. Fejedelmeiknek megengedi, hogy Konstantinápolyban politikai ügyvivőket tartsanak s belenyugszik, hogy az orosz kormány — szükség esetén — szót emelhessen a fejedelemségek érdekében. A török birodalomban élő görögök, szlávok, oláhok a fölkelésben való részvételök miatt általános kegyelmet nyernek. Hadikárpótlás fejében a szultán 4½ millió rubel kárpótlást fizet. II. Katalin tehát nem érte el legvérmesebb reményeit, de elérte, hogy Oroszország déli határvonala a Fekete tengerig ért, mert Oroszország egykori leigázói s örökös pusztítói, a tatárok, török felsőség alól orosz uralom alá kerültek s Oroszország a Balkán-félsziget görögkeleti lakosainak védője lett. Amit a Nyugat meg nem tehetett, Kelet megtette: *Törökország nagyhatalmi állását Oroszország megsemmisítette*, támadás helyett védelemre kényszerítette. Ausztria azokért a szolgálatokért, amiket az 1771. évi szövetség értelmében tehetett volna Törökországnak, mostan, a magyarok régi jogán, *Bukovinát* követelte. Meg is kapta az 1775 május 7-i békében s az oláh fejedelemség tiltakozásával nem törődve, Mária Terézia azt *Hadik* András kormányára bízta. Viszont XVI. Lajos francia király a törökök egyik hűbéres államát, *Egyiptomot* szerette volna elfoglalni. Nyitrai báró Tóth Ferenc francia ezredes 1771-ben már bejárta ezt a klasszikus országot s a fontosabb városokról, sőt a Földközi és a Vörös tenger összekötésére szánt Suez-csatorna kiépítésére terveket készített; Saint-Priest gróf konstantinápolyi francia követ pedig XVI. Lajost 1781-ben egyenesen Egyiptom elfoglalására ösztönözte.

II. Katalin, ily előzmények után, nem tartotta lehetetlennek *Törökország felosztását*, amitől Mária Terézia utódja, *II. József* (1780—90.) épen nem idegenkedett. Azon év (1780.) tavaszán, amelynek telén trónra jutott, személyesen találkozott a cárnéval. A tiszteletére Mohilevben és Szentpétervárott rendezett fényes ünnepek közt Törökország feldarabolásáról értekezett vele. Míg az 1782 szept. 21 én Bécsben bemutatott osztozási tervben Katalin — majdnem szerényen — beérte volna az Archipelagos némely szigetével, *II. József* az Al-Duna vidékét kapná Nikápolyig (vagyis Oláhországot az Oltig, a régi szörényi bánóság déli részét), továbbá Ó-Szerbia egy részét, egész Hercegovinát, Boszniát, Montenegrót, Albánia egy darabját s Velence istriai és dalmát birtokait. A cárné távolabbi célja volt a *független Dácia*, mely orosz görög-keleti fejedelem alatt, az Olt bal-

partján levő Oláhországból, Moldvából és Besszarábiából, szóval körülbelül a mostani Romániából alakult volna ; végre pedig Konstantinos nagyherceg javára a görög császárság helyreállítása s így Törökország összes európai részének elfoglalása. Legközelebbi szomszédságában kezdte a dolgot. Az 1774 óta állítólag független krími tatár kánságban az egyik párt a törököket, a másik az oroszokat hitta be. 1783-ban az elkergetett Szahib Ghirej kánt orosz csapatok ültették vissza trónjára ; de pár hónap múlva Potemkén hg. hatalmas orosz sereg élén lemondatta. Krím a Tamán-félszigettel s a Kubán mellékével orosz tartomány lett s a függetlenségüket védő tatárok közül 30.000-et levágtak. A porta kénytelen volt megnyugodni a történetekben. Potemkén 1787-ben szemképrázató ünnepségekkel fogadta a cárnét s vendégeit : József császárt és Szaniszló lengyel királyt. Az uralkodók csak későn tudták meg, hogy a virágzó városok, módos községek, legelésző gulyák, ménesek stb. csupán színpadi leleményességgel bemutatott káprázatok. A Potemkén-falvaknak azóta jelentőségök van a politikai erkölcsstanban ; de minden színpadias rendezésnél jobban hathatott az idegen fejedelmekre az a rideg való, hogy most már Oroszország uralkodik a Fekete tengeren s a Konstantinápolyba vezető úton.

József, Törökország bomlását sejtve, újból s most már határozottan részét követelte. A georgiaiak különben is elűzték az oroszoknak hódoló fejedelmüket, Herakleioszt, és török védelem alá helyezkedtek. Oroszország oly nyersen lépett föl, hogy a porta 1787 nyarán háborút izent neki ; viszont 1788 febr. 9-én Ausztria a portának, 1789 nyarán pedig Svédország az oroszoknak. Európa háromnegyede már is lángban állt. Svédország a maga északi hegemoniáját, II. József Nagy Lajos birodalmát kívánta helyreállítani, Törökország Lengyelország végzetét akarta elkerülni, Oroszország pedig egy csapással szeretne volna megoldani a keleti kérdést. A szövetségesek Focsani (Foksány), majd Martinesti mellett (1789.) fényes győzelmeket arattak a törökökön. III. Gusztáv svéd király 1790 aug. 14-én a verelszki völgyben (a Kjúmen partján) a status quo alapján kibékült II. Katalinnal és nem avatkozott többé a török ügyekbe. Ausztriát a francia, belga és magyar forradalmi szellem intette óvatosságra s másfél évvel II. József halála után II. Lipót Svištovban (Sistovában, 1791 aug. 4.) külön békét kötött a törökökkel. Mindamellettt hogy a magyar követ, gróf Esterházy Ferenc, az országgyűlés utasítása értelmében Magyarország egykori tartományait történelmi jogon visszakövetelte, Lipót Belgráddal együtt visszaadta foglalásait, csak Orsova és az Una vidékén tartott meg valamit. Oroszország, mely a négyesztendő háborúban 400.000 embert veszített, öt hónap múlva (1792 január 9.) szintén kibékült Jasiban. Beérte azzal, hogy megkapta a Bug és Dnyeszter között és megtarthatta Krimet. A Fekete tenger északi partja tehát most már hozzátartozott s Törökország felé a Dnyeszter lett a birodalom határa ; de Törökország felosztásából semmi sem lett.

III. Finis Poloniae.

Katalin a *felosztásra kiszemelt három állam*, Török-, Lengyel- és Svédország ügyeibe ezentúl is beavatkozott, még pedig azon a címen, hogy saját népei nyugalmának érdekében nem tűrheti bennük a francia forradalmi szellem terjedését. Könnyen ráfoghatta, hogy ez a szellem fölforgatja Lengyelország alkotmányát, amelyért ő kezeskedett. Lengyelországot 1772 óta valóságos orosz hűbérnek tekintette; mint nálunk Mária Terézia Bécsbe, ő viszont Szentpétervárra csalogatta az urakat, hogy kegyeivel, szeretetreméltóságával, udvara fényével nemzetüktől elidegenítse őket. Ha volt még némi élet a varsói udvarban, az *Stackelberg* orosz követ (1773—91.) s nem maga Szaniszló király körül mutatkozott. A lengyel nép maga végtelenül gyűlölte az oroszot és Stackelberg a szicíliai vecsernye borzalmaitól féltette az ott letelepedett oroszokat. Oroszország 1772 óta olyan gyámságot gyakorolt Lengyelországban, mint Róma a zamai béke után Karthagóban. A hazafiak ettől a gyámságtól szabadulni törekedtek, midőn a törökök és a svédek az oroszok ellen fordultak. A francia forradalom különben is figyelmeztette őket, miként lehet a teljes korhadásnak indult államtot férfias, merész elhatározással gyorsan újjáalakítani. Poroszország, mely 1790. március 29-én szövetséghez velök, sőt Ausztria is ösztönözte őket alkotmányuk módosítására.

Az országgyűlés 1791 május 3-án már elfogadta az *új alkotmányt*, mely a gyökeres politikai reformok remekművei közé tartozik. Benne igazán hőiesen szakítottak a multtal. Koronájukat Szaniszló halála esetére a szász választónak biztosították, a konföderációk kötését eltiltották, a vetőt örökre eltörölték. Megszüntették azt a szokásjogot, melyet a nemzet a híres 24 cikkben, mint valami Declaration of rights-ban, először csak 1768-ban foglalt össze. De ha a történelmi alapon álló 1768. évi alkotmány sem ment át az életbe, most, a történelmi alapról lelépve, még nagyobb politikai érettségre lett volna szükség, hogy a nemzet megszabaduljon multja minden hibájától. A lengyelek jobbjai őszintén lelkesedtek és úgy hitték, május 3-ika egyszerre jobbakká tette őket, méltókká régi nagy hírokhöz. Egy pillanatra maga Szaniszló is újra lengyelnek és királynak érezte magát; bízni kezdett nemzete jövőjében.

»Védője« azonban, II. Katalin, úgy találta, hogy a lengyel országgyűlés vakmerőbb a francia konventnél, midőn eldobja a lengyelek szabadságának »biztosítékát«, a liberum vetót. Már 1791 július 29-én elhatározta, hogy tiltakozik az »államcsíny« ellen és — elveszi Lengyelországtól a kijevei, braclavi és podoliai vajdaságokat. A *tárhavéscsi (targovici) konföderáció*, mely a tilalommal dacolva jött össze, 1792 május 14-én különben is arra kérte, hogy *védje meg Lengyelország ősi alkotmányát* a forradalmiak ellen; s unokájának, Konstantinosnak ajánlotta föl az örökös királyságot. Katalin valóban beküldötte hadait, mire Poroszország szintén sereg élén követelte osztlakát. *Kosciuszko* Taddé azonban, aki Amerikában már harcolt a szabadságért, fegyverre szólította elárult nemzetét. *Dubienka* mellett szembeszállt az oroszokkal. De midőn Ausztria is mozgósított, a megijedt Szaniszló csatlakozott a tárhavéscsi szövetséghez, eltörölte a május 3-iki alkotmányt és orosz őrséget fogadott be Varsóba. Lengyel-

ország utolsó (s mellé törvénytelen) országgyűlése 1793. július 22-én némán hallgatta végig hazája *második felosztásának* okiratát, mely szerint Litvániát és Kis-Lengyelországot (172.600 km² területen 3 millió lakossal) *Orosz-,* Nagylengyelországból pedig Posent, Gnénzát, Kálist és Censtochovát, valamint Danzig és Thorn városokat (57.500 km²) *Poroszország* kapta. Kimondták, hogy háborúban orosz tisztek vezetik a lengyel sereget, mely 15.000 főnél nagyobb nem lehet; Varsót oroszok szállják meg s Lengyelország az oroszok védelme alatt marad. Ágyúkat szegeztek az országgyűlés épületére, orosz katonák álltak benn a teremben s *Igelström* orosz tábornok ott ült a követek közt, hogy elfogassa, ki az osztozás ellen szavazna. Így aztán törvény lett a politikai gyilkosságból. »Ha a szövetségesek XVI. Lajos francia király számára visszafoglalhatták volna Franciaországot — írta egy akkori lap —, ez osztozás ellen Lajos kabinetje kifogást

tett volna. De nem foglalták vissza s így kifogás sem lehet ellene. Majdnem azt kellett hinnünk, hogy Lengyelország felosztásában (a földre való) éhségnek is van része. Mindennek van oka széles e világon; még a kabinet tücskeinek is.«

133. ábra. Kosciuszko Taddé
(1746—1817).

Kosciuszko, a francia konventtel folytatott tárgyalásai után, visszajött az országba. *Igelström* tábornok, orosz követ, Lengyelország koronázatlan királya, fogadkozott, hogy néhány száz kozákkal keményen megveri »a lázadókat«. A mozgalmak első hírére a lengyel sereg nagyobb részének feloszlását követelte a gyámoltalan királytól. Ennek megakadályozása végett *Kosciuszko* Krakó ellen nyomult, az oroszokat onnan 1794 márc. 24-én kiszorította, a lengyel őrséget csatlakozásra bírta s fegyverre szólította nemzetét. Április

17-én Varsóban is kiütött a forradalom. *Igelström* elmenekült, a király egyszerre nagy hazafi lett s *Kosciuszko* megkezdte a harcot az oroszok és a poroszok ellen; *Maciejovice* mezején azonban okt. 10-én *Kosciuszko* hatszázadmagával fogságba került, 6000 embere pedig elesett. Nem mondta, mikor a kard kihullt kezéből, de valóban mondhatta volna, hogy »Finis Poloniae! Vége Lengyelországnak!« Nov. 6-án *Szuworov* 15.000 lengyel hős holttestén keresztül vonult be Varsóba.

A hatalmak Lengyelországot 1795. okt. 24-én *harmadszor is és pedig most már végképpen felosztották*. Oroszország kapta Litvánia- és Volhynia maradványát Kurlanddal, Samogitiával; Poroszország Kelet-Lengyelországot, Ausztria Krakó, Szandomir, Lublin és Chelm vidékét. Így a három országban Oroszország majdnem félmillió, Poroszország másfélszázezer és Ausztria 120.000 km² területet ragadt el Lengyelországtól, melyet ezzel *kitöröltek az államok sorából*. Királyát lemondattván, nyugdíjat adtak neki, mint Odovakar adott Romulus Augustulusnak. II. *Katalin* külön történelmi műben bizonyítgatta, hogy ő

tulajdonképpen egy talpalatnyi lengyel földet sem vett el; azok a területek valaha mind Oroszországhoz tartoztak. Midőn Herzberg porosz miniszter ezt Polockra nézve kétségbevonta, a cárnő egyik levelében egyenesen lemarháza, leszamarazta, mert semmit sem tud a történelemből. Pedig fölösleges volt ekként fölhevülnie és kitörnie: hiszen a hatalomtól nem kéri számon az indítóokokat; s így azt sem kérdezik, hogy Lengyelország oly nagy része kerülvén uralma alá, miért nem nevezte magát egyúttal Lengyelország királyának? Lelkiismeretét, ha ilyesmiről beszélni illik a politikában, azzal csitíthatta el, hogy csak visszaadta Oroszországnak a magáét, amúgy is hosszú címei közt tehát fölösleges a lengyel király nevével kérkednie.

Lengyelországra szüksége volt, hogy Nyugat-Európának tőszomszédja legyen s a Balkánra jobban ügyelhesen. A szomszédok, Oroszország túlsúlyának némi mérséklése céljából, részt követeltek és kaptak a zsákmányból. Az ezerféleképen elfoglalt Európa nem mert tiltakozni s így teljesedett Báthory István király 1584. évi jóslata, hogy »Regnum Poloniae, perpetuo divisum, tandem dividetur«. Ez volt a XVIII. század politikusainak legnagyobb árulása, legsötétebb bűne. II. Katalin azonban egy esztendő múlva (1796 november 17.) abban a tudatban halt meg, hogy Nagy Péter művét kiegészítette, mert Észak hegemoniáján kívül Kelet vezetését is magához ragadta. Uralkodása — a Magyar Hirmondó 1796 dec. 16-iki száma szerint — »nemcsak az orosz történetében, hanem a világ-történelemben is új időszámításnak vetette meg alapját«. Európa fele Oroszországhoz tartozott.

XIII. FEJEZET.

A MINTA-ÁLLAMOK.

I. Az önkényes uralom Franciaországban.

Walsi bárd. (A bécsi Gudrun-kódexből.)

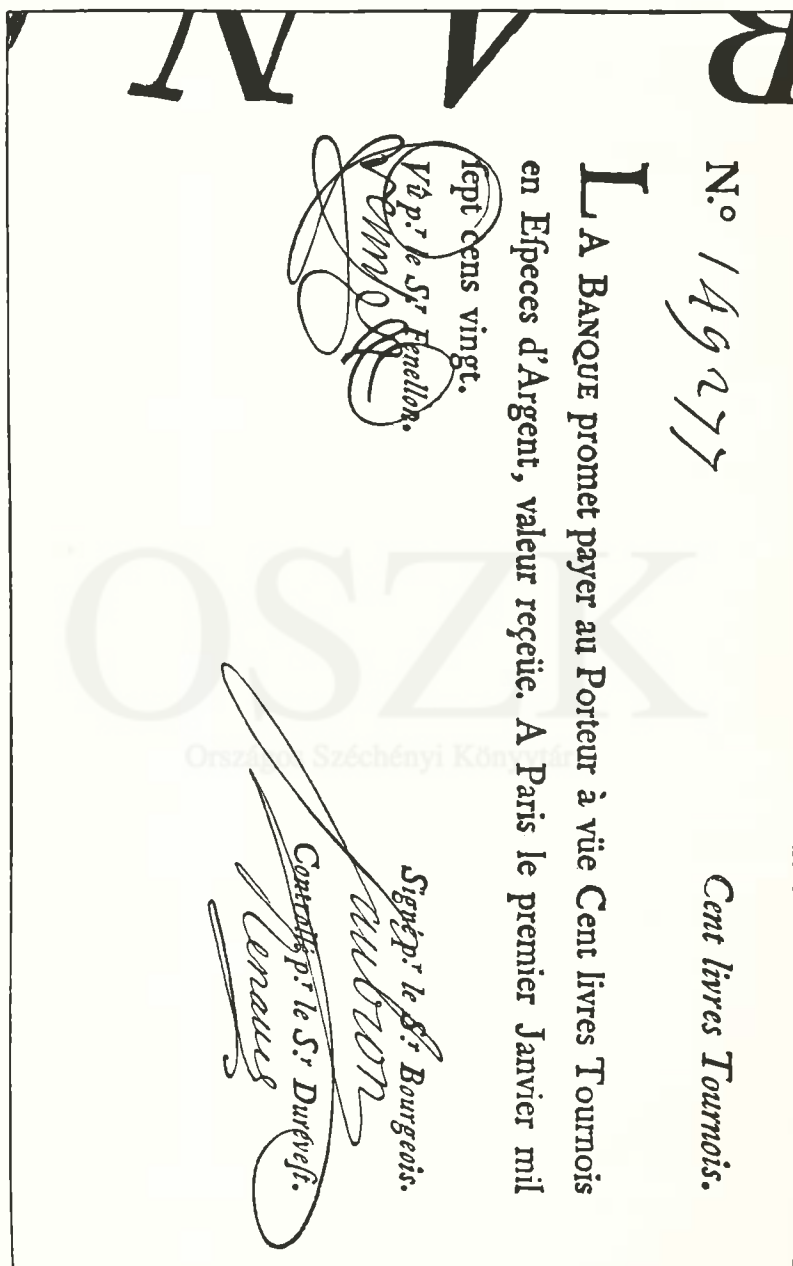
FRANCIÁKNAK 1789-ig terjedő történelmét lapozgatva, Quinet azt kérdezi, »mit érdeklődjék a nép olyan történelem iránt, melyben az övé sohasem jelenik meg«? A XIV. Lajos iskolájához tartozó fejedelmek, ahogy a spanyol és az osztrák örökösödési háború, főképp pedig Lengyelország felosztása bizonyítja, népeik akaratával egyáltalán nem törődtek. »Kegy a franciák nagy istensége — írja Montesquieu Üzbekje, a Perzsa Levelekben. — Főpapja, a miniszter, sok szép áldozatot mutat be neki. Környezői nincsenek fehérbe öltözve; az áldozók és a föláldozottak egyaránt az egész néppel együtt önmagukat ajánlják föl bálványuknak«: 1715 szeptember elseje, vagy — ahogy a derék Üzbek írná — Redseb hava 4-ike óta XIV. Lajos dédunokájának, XV. Lajosnak, Franciaország új királyának. Ott, hol az alattvalók mindenben uralkodójukat követik, a fejedelem, ha akarná, komollyá tehetné nemzetét. Most nem komoly. A hódító franciák egy századon át idegen törvényeknek engedelmeskedtek: a római s mellékesen a kánonjog uralkodott náluk. Montesquieu szerint inkább elhitték, hogy más népek okosabbak náluk, csak azok ne tagadják, hogy ők jobban öltözködnek, a hajviseletben az ő fodrászaik adnak irányt, szakácsaik ízlése uralkodik északról délre s divatárusnőik szabályrendeleteit követik Európa minden öltözőjében. Pedig mindig alkotmányról beszéltek ugyanakkor, mikor parlamentjeik már csak igazságszolgáltatással vesződtek. Ezek a parlamentek régi szentélyeknek romjai, de most mindenki lábbal tiporta. Erkölcsi romlottság lazította meg, nagyobb hatalom döntötte le köveit. S a romok felett akkora lett a király tekintélye, amilyenné ő maga akarta tenni. Tanulhatna tőle — a perzsa sah. Ugyanakkor, 1715-ben, amikor az akarni tudó Anglia felzúdult a trónjára lépő hannoveri I. György feslett, kegyenc- és asszonyos uralma ellen, Franciaország szóltanul hajtotta nyakát egy ötesztendő gyermek igájába.

A rouék (a »keréketörni valók«) kormánya élén *Fülöp* orléansi herceg s volt nevelője, *Dubois* bibornok állott. II. Rákóczi Ferenc grosboisi remeteségéből csak ritkán és csupán az udvariasság parancsának engedelmeskedve látogatta meg ezt az udvart, mely három milliárd livre adósságot örökölt, hanem azért szórta a pénzt s pirulás nélkül dobzódott. A nép mégis dicsőítette a regensherceg kormányát, mert a skót *Law*nak 1716-ban alapított bankja mindenkit gyors meggazdagodással kecsegtetett. A kormány a bankjegyek értékét az állami adók jövedelmeinek lekötésével biztosította, sőt Amerikában *Louisianát* is átengedte a társaságnak, mely a *Mississippi* mentén lévő arany- és ezüstbányák kiaknázására részvényeket bocsátott ki. A párisi parlament tiltakozott az állami jelleg megadása és a szédelgés ellen, de a nép lázasan kapdosta a részvényeket, csengő aranyat adott a bankjegyekért és őszintén helyeselte, hogy a kormány *Pontoiseba* száműzte a parlamentet, sőt 3%-ra maga is 1200 millió livret vett kölcsön a banktól. Hiszen aki 1716-ban 10.000 livret tett *Law* bankjába aranyban, 1719-ben már egy millió ura volt (*papirosban*). Az árverések, foglalások, fizetési halasztások ritkábbak lettek; olcsó hitel fokozta a vállalkozók kedvét. Hamarjában 350 új gyárat alapítottak s a kórházak lábadozó betegeit is munkásoknak szegődtették. Idegenek özönlöttek Párisba, hogy pénzüket elverjék. A clermonti ember is odament, hogy egyék az ő auvergnei jegéből, melyet az élelmes kereskedők, hűsítő gyanánt, drága pénzen adtak. A bank részvényei húszszoros áron keltek s a nép úgy találta, hogy az Isten nem haragjában, hanem jókedvében adta neki ezt a gyermekkirályt. Midőn azonban a kormány 1720-ban váratlanul elrendelte a bankjegyek névértékének helyreállítását, az állami pénztáraknak pedig megtiltotta a bankjegyek elfogadását, 1720 július 16--17 éjjelén a nép megrohanta a bankot s visszakövetelte pénzét. Lefegyverezték, de a parlament felszólalt érdekében s elvetette *Law* kiegyenlítő javaslatait. Erre megint *Pontoiseba* szám-

134. ábra. John Law (1671—1729).

űzték a parlamentet, mely, hogy hatalmának mégis jelét adja, felakasztatott — egy macskát. A kormány okt. 10-én feloszlatta Law bankját, melynek két

135. ábra. Law bankjegye 1719-ből.

milliárd tartozása volt; december 14-én azonban futni engedte Lawt. A nép hiában dolgozta most már:

«Franciák, nincs kurázsitok, Lawt s a régenst fára húzni
Egészen elvakultatok: És a bankban tűzni, zúzni
Könnyen menne tinálatok!»

Húszezer család elszegényedett vagy koldusbotra jutott. Keveset ért vele, hogy 1729-ben Law is nagy szegénységben halt meg s a nagyurak (köztük II. Rákóczi Ferenc is) roppantul károsodtak. Azonban az ipar és kereskedelem gyorsan kiheverte ezt a válságot; egész erejével áttért a *pénzgazdaságra*, mely 180 esztendő múlva olyan arányokat öltött, hogy a világ összes tőzsdéin jegyzett *értékpapírosok* névértéke 550 milliárd koronára rug. Law tehát végre is győzött.

A lángeszű, de romlott erkölcsű orléansi herceg és Dubois halála után (1722.) a király nagykorúnak nyilvánította magát. Népe nagyon szerette, bienaimé-nek nevezte, mert hallgatott miniszterére, *Fleury* bibornokra, ki takarékossgot és erkölcsösséget követelt tőle. Mikor *Fleury* halála (1744 január 29.) után a király Metzben nagybeteg lett, az alattvalók hűsége, vagy inkább szolgálalkúsége, *Caligula* óta sohasem mutatkozott rajongóbbnak, mint őiránta. A nép szeretetével azonban *Caligula* óta senki sem mókázott annyira, mint XV. Lajos. *Caligula* ígéretük beváltására kényszerítette azokat, kik meggyógyulását saját életük árán óhajtották; Lajos eret vágatott a gyermekeken, hogy ártatlan vérükben üdítse föl lankadt idegeit. (Csók István a Báthory Erzsébet vérfürdője mellé, műveltségtörténelmi párhuzamul, a párisi Szalon számára ezt a jelenetet is megfesthette volna.) Ecetbe főleresztett

136. ábra. *Fleury* André bibornok (1653—1743).

gyöngyöt Lajos nem ivott, mint római mintaképe; de nála is belekerült egy-egy lakoma két millió sesterciusba. Több pénzt vert el, mint *Caligula*, aki 270 millió *vagyont*, míg ő tízannyi *adósságot* örökölt. *Germania* és *Britannia* ellen ő sem viselt dicsőségesebb hadjáratokat, mint *Caligula*. Győzelme jeléül nem szedetett ugyan katonáival kagylókat a tenger partján, de nem kevésbé volt neveltség, mikor hadjárataiban sátrai díszítésének a módját találta a legfontosabbnak. S *Caligula* óta senki sem mulatott orcátlanabbul kedveseivel, mint ő. Eleinte magasztalták, milyen példás házasságban él *Leszcynszka Mária*val, az elűzött lengyel király leányával; de hallgattak, mikor elhagyta és egymásután tette maitresseivé a négy *Maiilly*-leányt, majd pedig fölváltva *Chateauroux*, *Pompadour* és *Du Barry* asszonyokat. Lábuk elé rakta Franciaország félmilliárdnyi jövedelmét; teljesítette szeszélyeiket, gondosan ápolt kacsoikra bízta olykor a kormány gyeplőit, és serege szemeláttára levett kalappal udvarolt egyiknek-

másiknak akkor is, mikor vénsége és korhelysége miatt már alig állt a lábán. Mint Caliguláról, róla is elmondhatták, hogy nevetségessé tett mindent, mit azelőtt szentnek tartottak. De nevetségés lett ő maga is, kit azelőtt szent gyanánt tiszteltek. A király Voltaire és Rousseau műveinek megjelenésekor saját felséges keze munkájával nyomtatott ki holmi irodalmi hiábavalóságokat; s az inség idején nem abban kereste dicsőségét, hogy az éhezőknek kenyeret adjon, hanem hogy, király létére, Franciaország legjobb szakácsának tartsák!

Úgy hitték, Mária Teréziának csak undorát kellett legyőznie, hogy (amit újabban kétségbe vonnak) levelet írjon Pompadour asszonynak; s háromezázados háborúskodás után Franciaország nemcsak kibékült Ausztriával, hanem szövetségese is lett. Ez az asszony buktatta meg *D'Estrées* tábornagyot, ki győzelemre vezette a már vereségekhez szokott francia sereget, de nem hizelkedett a maitresse hiúságának. *Choiseul* külügyminisztert Du Barryné hasonló okból kergettette el. A vénülő Pompadour asszony már nem bilincselhette le a királyt, de ő fogta a másoktól reá rakott bilincs végét. Karjai közé dobta a király saját természetes leányát, épúgy, mint az ország legszebb hölgyeit, a parasztleányokat is. Amidőn 1764 április 15-én elhunyt, a király a palota erkélyéről nézte végig, száz pap hogyan viszi utolsó útjára kiszolgált kedvesét; de csak 30 sous-t adatott annak a kapucinusnak, aki az egykori udvarhölgy sírjánál mint az erények mintaképét dicsőítette az elhagyatott Leszcynszka Mária királynét.

Nem túloz Michelet, hogy itt Suetoniusra volna szükség, mert ilyet, a tizenkét Caesar óta, nem látott a világ. Suetonius helyett ott volt *Casanova*, kinek 22 kötetes emlékiratai, túlzásaik leszámításával is, egész utálatosságában mutatják azt az erkölcsi posványt, melybe Páris előkelő világa nyakig merült. Pompadour asszony már ezért sem hiába nevezte Lajost *La France*-nak; ő volt Franciaország, mint valaha Caligula volt Róma. A 16 parlament közül csak a párisi juttatta eszébe, hogy a felsőbb körök Franciarországa nem a nép hazája, nem szent Lajos öröksége. De a párisi parlament mégis csak arisztokratikus ellenzék élén állott, amikor 1754-ben tiltakozott az ellen, hogy a köztelhervisést a nemességre és a papságra is kiterjesszék. A nép hidegen nézte a király és az oligarchia pörlekedését. Vállat vont, mikor a király 1766-ban kijelentette, hogy hatalma egyenesen Istentől származik s az államban minden jognak ő az egyetlen forrása.

Európának ebben a minta-államában 1773-ban 400 nagyobb s mintegy 43.000 kisebb helységben 3,770.000 család, azaz (abbé Expilly hozzávetése szerint) 22,014.357 ember élt. A tömeg (mert népnek alig nevezhetni) 84%-ban jogtalan jobbágyokból állt; 51 millió hektárból 35 milliót ők műveltek. Az adó és az állítólag 1359 címen követelt földesúri tartozások lerovása után alig marad egyebük, mint a — kétségbeesés; hiszen az adó néha a jövedelem 82%-át is elnyelte! Nyomorultabb, szegényebb parasztságot a világ alig látott. Kész zsákmánya az államnak, nemességnek, papságnak, mely csupán a Vendéében és Bretagneban kímélte. A 25.000 nemes család négyféle *nemességhez* tartozott. Az első osztályban voltak a királyi családdal rokon hercegek (az Orléansok, kiknek egymaguknak 11 millió livre évi jövedelmük volt; a Bourbon-Condék s

a Bourbon-Contik). A *második* osztályban a főnemesek, vagyis a párisi parlamentben ülő hercegek és grófok (az ú. n. pairek), továbbá más hercegek és grófok, márkik. bárók, udvari főméltóságok, gárdakapitányok, a Szentlélek-rend lovagjai, Franciaország tábornagjai, a tartományok királyi helytartói s

137. ábra. XV. Lajos (1715—1774).

egyedül az ősnemes családok, Alsó-Poitou derék urait kivéve, többnyire a királyi udvarban lebzseltek, s hogy ezt tehessék, jószágukat potom áron bérbeadták. A *harmadik* osztálybeliek, az ősi vagy újabb köznemesek, lenézték a polgári rendből hozzájuk »fölemelkedő« birtokosokat. A *negyedik* osztálybeliek a címeres és a hivatalnok-nemesek; pl. a harangosak (nobles de la cloche), vagyis a törvényszéki bírúk, akik harangszóra kezdték meg mindennapi munká-

jukat. Személyes adót egy nemes sem fizetett, csak taillet (pótadót), és egyik sem teljesített hűbéres szolgálatot; ellenben ezerféleképpen zaklathatta saját jobbágját. A *papság* hatalmas osztályába 19 érsekség, 114 püspökség, 40.000 plébánia, 800 apátság, 320 apácázárda, 670 káptalan, a nemes hölgyeknek 24 káptalana, 16 lovagrendi és 15.000 egyéb szerzetesház tartozott. A papság számát félmillióra s évi jövedelmét, habár akárhány plébánosnak nem volt több fizetése 300 livrenél, 130 millió livrere becsülték.

Az állam *rendes jövedelme* (mely XV. Lajos korában 300—400 millióra is felszökött), rendszeren nem rugott többre 230 milliónál. A 70—80 milliónyi évi hiánynak s a három milliárdnyi államadósságnak főoka a *militarizmus* volt (nemsokára egész Európa gazdasági fejlődésének egyik legnagyobb akadály). Békében már is 150.000 *rendes katona* állt fegyverben; háborúban kétannyi. Nincs ide értve 50.000 népfölkelő, 30 század lovasrendőrség, a királyi ház 10.000 főnyi magán hadteste s 50.000 (német, svájci, irlandi és skót) zsoldos. A várak és erődítések, valamint a hadihajók szintén óriási pénzbe kerültek. A lakosságot a katonaságon kívül főképpen a *közigazgatás* szorította föltétlen engedelmességre. 16 parlament (főtörvényszék), 33 pénzügyigazgatóság és 37 tartományi kormányzóság a középponti kormány rendelete szerint dolgozott. A kormány-

zók részben tábornokok voltak, kik a polgárokon próbálták meg, hogyan lehetne ráncbaszedni a fegyelmetlen katonákat. Az egész országot — mint mondták: »földrajzilag« — 51 közigazgatási területre, vagyis tartományra osztották fel.

Colbert óta az állam sokat tett a kereskedelem érdekében; a külföldnek évenként 15 millió livre ára bort, 5 millió livre ára pálinkát adtak el. A legfontosabb kereskedelmi cikkek: a sáfrány, faolaj, déli és egyéb gyümölcs, len, kender, gyapju és (évenként már 25 millió font) selyem, szarvasmarha, öszvér és ló.

138. ábra. Piperkóc francia nemes.

A vadászat és a halászat földesúri jog, a kereskedelemben tehát alig számított. Akkor még helyenként valóságos rengetegek borították az országot, de már egész erővel kezdték irtani az erdőket; Elsass, Lotharingia, Bourgogne és Champagne erdeit talán egészen letarolják, ha a kormány el nem tiltja a fa kivitelét. Ásványokkal is kereskedtek; a legtöbb aranyat a Dauphiné hegységeiben s a Cévenneken, a legjobb kőszén Hainaultban fejtették. Az ipar nemcsak belföldi termények feldolgozására szorított. A kézműipar már csak 60 millió livre-rel szerepelt a gyárak 931 millió livre készítménye mellett. A vállalkozó szellemet mindenestre bénította a határ-széleken, sőt a tartományokban is szedett vám, a pénz ingadozó értéke, a drága hitel. Amellett örökösen pörlekedni kellett az adósságcsináló nagyurakkal. Egy szabócéh már 240 esztendeje pörölt s ügyében 20.000 végzést hoztak. Legjobban keltek a divatcikkek. Az országban évenként máris 18 millió livre ára szappant és 24 millió livre ára rizsport (poudre) készítettek. A közlekedés, a kereskedők s iparosok öröme, fejlődött ugyan, de XV. Lajos korában rendszeren csak két postakocsi közlekedett a pompás országutakon.

139. ábra. Francia polgárok XV. Lajos korában.

Ilyenforma volt az az állam, melyről *Montesquieu* 1748-ban megjelent (magyarra 1833-ban lefordított) főmunkájában, az *Esprit des lois*-ban (A törvények szellemében) azt a nevezetes vallomást teszi, hogy hálát ad Istennek, mivel azon kormány alatt született, amely alatt él s azoknak tartozik engedelmeskedni, akiket szeret. Az abszolutizmus attól kapta ezt a bókot, akinek könyve alkotmányos érzést keltett a népben. A francia írók, filozófusok alkotmányra törekedve sem védték az arisztokratikus jellegű párisi parlamentet. Nem bánták, hogy a király szétugrasztotta (1771.) és hogy önkényesen reformálta az igazságügyet. Ezek a rendeletek mégis csak gyorsították az ügyek menetét, korlátolták a vesztegetést, egyszerűsítették az eljárást, olcsóbbá tették az igazságszolgáltatást. A frondeur pairek pedig, kik azelőtt nagy hangon tiltakoztak, meghunyászkodva vállalták vissza bírói tisztségüket.

A nép, amelytől megkövetelték, hogy az államot saját királyában lássa, királyának rendkívüli gyarlóságai miatt keserőséggel, sőt bizonyos megvetéssel nézett az államra, melynek változását csak új királytól remélhette. Azért örült olyan nagyon, midőn a vén király, aki halálos ágyán sóhajtozva kérdezte, mit tett, hogy annyira gyűlölik, 1774 május 10-én elpusztult abban a himlőben, amelyet egy szép fiatal leány karjai közt kapott. »A király meghalt, — jelenté az udvarmester; — éljen a király!« Az új francia király eggyel nagyobb számot kapott; XV. Lajosra XVI. Lajos következett, amannak unokája. De valamivel talán több is történt.

140. ábra.

Ch. L. Montesquieu (1689—1755).

meleg levegőjét. Ez a szellő a *demokrácia* volt. Mindenki tudta, hogy találkozásuk vihart okoz; de a vihar a politikában sem jelent kevesebbet mint a természetben: ozonos levegőt, mely kitördelt százados tölgyek, földre nyomott búzakalászkok, kitépett virágok fölött új életet fakaszt.

II. Az alkotmányos uralom Angolországban.

Angolország a XVIII. században a monarchikus elv diadalát egészen más irányban kereste mint Európa többi állama. Egyszerre három úton akarta elérni. Először azzal, hogy belső ügyeiben lankadatlanul dolgozott a *parlamentari kormányzat* erősítésén, a politikai intézmények tökéletesítésén s vele a közszabadság és a nemzeti jólét emelésén. Másodszor azzal, hogy a *legerősebb tengeri hajóhad* tulajdonosa lévén, Európa szárazföldjének minden nemzetközi kérdéséhez mint a béke és a szerződések barátja szólhatott s ekként mint békés nagyhatalom folyt be Európa ügyeinek fejlődésére. Harmadszor pedig azzal, hogy Európán kívül olyan *gyarmatpolitikát* kezdett, amelyben mestere lett az egész világnak.

Az alkotmányt *III. Vilmos* (1688—1702.), a nagyhatalmi állást sógorasszonya, *Anna* (1702—14.), vagy inkább az ő parlamenti kormányuk, megerős-

141. ábra. Francia paraszt XV. Lajos korában.

sődve szállította át a négy Györgyre, a hannoveri házból származó Welf-királyokra. »A négy György« (akit a világ Thackeray regényes korrajza nyomán főképp gyarlóságaikról ösmer) majdnem tizenkét évtizeden át (1714—1830.) ült Anglia trónján, anélkül, hogy az európai személyes uralmak korszakában személyesen uralkodhattak, sőt egyéniségüket egyáltalán érvényesíthették volna. Anglia már 1701-ben megállapította a trónöröklés rendjét (Act of Settlement), melynek értelmében, negyvenöt más Stuart érdekeinek mellőzésével, Vilmos és Anna halála után a trón *Ernő Ágost* protestáns hannoveri választófejedelem feleségét, Zsófiát (Stuart Jakab király unokáját) és gyermekeit illeti. Az első Welf, *I. György* (1714—27.) iszákos, kicsapongó, durva ember hírében állt, akiről tudták, hogy hannoveri alattvalóit barmok gyanánt adta el idegen országok számára katonáknak. 13 éven át volt az angol korona várományosa, de annyi fáradtságot sem vett magának, hogy tisztességesen megtanuljon angolul s megismerkedjék az angol alkotmánnyal és szokásokkal. Az idegen nyelven szóló király nem volt már olyan veszedelmes, mint Hódító Vilmos utódai alatt, mert az alkotmány megkötötte kezét s az ötvenéves emberben volt annyi okosság, hogy megkötözött kézzel harcolni ne akarjon ellene. Hannoverben, mely ezóta személyes unióban élt Angliával, úgyis a régi maradt. Németország belső ügyeiben hathatósabban, mint választófejedelem, ezentúl is alig szerepelhetett, mert Anglia egyáltalán nem törődött az ő hannoveri ügyeivel. A whig arisztokraták, akik heves küzdelem után juttatták őt trónra, kiverték a katolikus trónkövetelőt, *III. (Stuart) Jakabot*, akit pedig Marlborough herceg is támogatott. A kormány két peert és 34 képviselőt vérpadra küldött; de épen ezért nem is mert a választók elé lépni. Stanhope, az új miniszterelnök, 1716-ban elfogadtatta a Septennial actot, melynek értelmében ezentúl hét évre választják a képviselőket; sőt kimondatta, hogy a már három esztendő óta együttülő parlament tagjainak megbízatása is csak négy év múlva jár le. Ekként időt nyervén, a kormány mindent elkövetett, hogy a képviselőket lekötelezze, megvesztegesse s akaratának készsége eszközeivé tegye. 550 képviselő közül 257-nek adott valami busásan jövedelmező állami megbízatást vagy hivatalt. A kormány a képviselőválasztásoknál milliókat költött szavazatok vásárlására, az erkölcsök megrontására. A kisebbség többször akart szabadulni a hét évi mandátummal járó

142. ábra. I. György (1714—1727).

142. ábra. I. György (1714—1727).

párturalomtól, de megbukott azzal az indítványával, hogy évenként tartsanak országgyűlést. A többség életre-halálra védelmezte »húsos fazekait« s lassankint valódi szavazógép lett belőle. A kisebbség néha, pl. a század vége felé, az ifjabb *Pitt* korában, valóban eltörpült mellette s az alkotmány barátai a zsarnokság egy nemét láthatták az ennyire fölpuffadt többség uralmában. A választókat különben nemcsak a kormány, hanem a születési és pénzarisztokrácia is megvette; *Fox* megválasztása pl. 18.000 font sterlingbe (450.000 koronába) került. Néhol csupán 4—5 szavazatot kellett megvásárolni, mert a kerületnek csak ennyi választója volt; sőt ennyi sem, mert a község elpusztult s beolvadt valami uradalomba, melynek földesura valósággal kinevezhette a képviselőt; Old Sarumból a Pittek így jutottak a parlamentbe. Az eféle »rothadt városok« (rotten boroughs) követküldő joga a multban gyökerezett, de a közvéleményt valósággal meghamisította; pl. Cornwallis megye 165.000 lakos után 44 képviselőt küldhetett, a félmilliónyi London csak 4-et, Edinburgh és Manchester egyet sem. — A felsőház 208 tagja történelmi jogon ült a törvényhozásban.

143. ábra. III. Stuart Jakab (1688—1766).

II. György kiváló iparosokat és kereskedőket is kinevezett peerekké s támogatásukra föltétlenül számított. A két házban elfogadott törvényt azzal a francia mondással szentesítette, hogy »le roy le veult: a király akarja«. Az ellen, amit a gyapjúzsákon ülő speaker (elnök) határozatnak jelentett ki, még ilyen romlott viszonyok közt sem tiltakozott; mint ahogy büntetlenül a római sem szállhatott szembe a centuriák vagy a tribusok gyűléseinek határozataival. Voltaképp a *minisztérium* is a ház bizottsága volt, mert annak többségéből és akarata végrehajtására alakult. A király csupán kinevezte a többségből, mely a választók szavazata szerint whig vagy tory lehetett.

1713—61 közt a whig-párt kormányzott. Ha mégoly odaadónak mutatkozott is a király iránt, semmit sem vehetett el az alkotmány lényegéből. A Györgyök szívesen öntöttek volna egy kis hannoveri reakciós vért az önkormányzatához szívósan ragaszkodó angolba, de semmit sem változtattak azon a tényen, hogy állandó sereget nem tarthattak, fölkelést a parlament határozata nélkül nem hirdethettek, titkos rendőrséget nem szervezhettek, önkényesen senkit sem fogathattak el, a törvényes eljárást senkivel szemben sem akaszthatták meg. Alattvalóik személyökben, vagyonukban, házukban szabadok voltak, a parlamenthez kérelmet intézhettek, társaságokat alakíthattak, szabadon szólhattak, írhattak.

144. ábra. De Foë Dániel (1661—1731).

Azonban elég megtekintelnünk II. György kortársának, *Hogarth*nak torzképeit, hogy a társadalom erkölcsi érzékét azokhoz a politikai szentségekhez méltatlannak találjuk. A félvilági hölgy vagy a dandy életéről, a puncsozó társaságról, a költő nyomorúságáról, a komédiásnőkről, a divatos házasságokról, a southwarki vásárról, a kegyetlenség fokairól, a képviselőválasztásokról stb. készített karrikaturái a romlásnak indult társadalmat kíméletlenül gúnyolják. Láthatóan s így érthetőbben állítják pelengérré mint De Foë vagy Fielding szatirái. A főurak kinevettek minden vallást. Tobzódásaik, kicsapongásaik mérhetetlenek voltak s a nép csalók és tolvajok gyanánt bélyegzett meg oly államférfiakat is, mint Marlborough, Bolingbroke, Newcastle. A népiskolák üresen álltak, de a korcsmák zsúfolásig megteltek és az erkölcstelen iratoknak óriási olvasóközönsége volt.

Az irodalom szennyes óceánjából mint világitótornyok emelkednek ki olyan könyvek, mint az angolok Horatiusának, *Pope*-nak tanulmánya az emberről (melyet utóbb *Az Embernek Próbája* címmel Bessenyei is lefordított), *Swift* bájos politikai szatirája : *Gulliver* utazásai ismeretlen országokban (melyet irodalmunk csak másfélszázad múlva adott az ifjúság kezébe), legfőképpen azonban *De Foë* *Robinson Crusoe*ja (1719.), amely azóta világszerte milliókat, nálunk is (1787-től fogva) százezreket, figyelmeztetett, hogy a természet mindenható ereje a romlott embert is visszaadhatja önmagának. Erre a tanulságra az angolnak annyival nagyobb szüksége volt, mert az utrechti béke (1713.) minden eddiginél erősebben utasította tengerre, gyarmatosításra. Az 1695-ben alakult

angol bank nyugodtan, megfontolva egyengette az útját, hogy a földművelő Anglia pénzügyi rázkódtatások nélkül teljes erővel térjen a nemzeti gazdagodás

145. ábra.

Az idős Pitt (Lord Chatham 1708—1778)

Maga is bevallotta, hogy ő bizony se nem szent, se nem spártai. Anglia első pénzügyminisztere és első nagy pénzügyi politikusa volt. Mindjárt kezdetben eltörölt 100 kiviteli és 40 behozatali vámat. Megengedte, hogy az *amerikai gyarmatok* ne Anglián keresztül, hanem közvetlenül küldjék Európába a *rizst*, aminek következtében majdnem mindenünnen kiszorította az egyiptomit és olaszországit. A földadót, a gentry érdekében, az előbbinek egynegyedére szállította le s a legszükségesebb élelmicikkeket és a gyártmányokhoz való nyersanyagot minden adótól föl akarta menteni; ebben azonban a tőkepénzesek önzése megakadályozta (1733.). Saját új királya, *II. György*, is (1727—60.) gyűlölte, de nem tudott meglenni nélküle. Az epés király dühében nem egyszer vágta földhöz kalapját, parókáját és ilyenkor mindenkit tolvajnak, hazugnak, gazembernek szidott. Hannoverben távollétében is minden héten tartatott egy udvari ünnepet s ilyenkor a nemességnek hajlongania kellett a király trónra tett arcképe előtt. Jobban érezte magát Hannoverben, mint Angliában, ahol »a romlottság apja« is ragaszkodott az alkotmányhoz. Örömmel látta, mikor Pitt, Carteret és Pulteney a parlamentben megbuktatta Walpolet, ki semleges akart maradni az osztrák örökösödési háborúban (1742.).

A király győzelemre vezette hannoveri politikáját, de seregét is *Dettingen*-nél (1743 június 27.). Lova majdnem a francia táborba ragadta; leugrott róla és gyalog állt katonái élére. »No, most tudom, nem futok el!« szólt kedélyesen s tört angolsággal buzdította seregét, mely csakugyan Németország elhagyására kényszerítette Noailles franciáit. Két esztendő múlva a *culloden-moori* csata

bővebb forrásaihoz, az iparhoz és kereskedelemhez, amelyből idáig nem merített eléggé. Most hallatlan könnyelműséggel alakultak a vállalatok. Teljes botrányal végződött pl. a *délitengeri kereskedőtársulat*, mely — körülbelül Law franciaországi szédelgéseinek idejében — 7½ millió sterling (180 millió korona) alapítókéval 1721-ben bukott meg a tisztakezű miniszterelnökkel, *Stanhope*pal együtt.

Utóda, *Walpole* Róbert, huszonegy esztendeig (1721—42.) állott a kormány élén. Mindvégig hű maradt elvéhez: »quieta non movere: a nyugvót nem kell bolygatni«. Az újításoktól a képviselők kitüntetései, méltóságokra emelésével s mindenféleképpen való lekenyerezésével tartotta vissza a parlamentet, hová megvesztegetett választók küldték a többséget. Méltán nevezték tehát Walpolet a romlottság (*corruptio*) apjának.

után kikergette Angliából Stuart Károly Edwárdot, ki franciák és skótok élén követelte vissza ősei trónját. A kicsinyes hannoveri érdekből kezdett küzdelem annyiban elérte célját, hogy a franciák az aacheni békében (1748.) elismerték a hannoveri ház angliai uralmát. A két nemzet most már ismét úgy gyűlölte egymást, mint valaha a százéves háború idejében, és csak alkalomra várt, hogy leszámoljon egymással. Anglia, ha csak valamennyire ragaszkodott is Erzsébet királyné politikájához, nem tűrhette, hogy *Montcalm* Kanadát, *Dupleix* Kelet-Indiát teljesen francia gyarmatokká tegye, Európa szárazföldjén pedig az uralkodóház hannoveri politikáját kövesse. Olyan időben, amidőn Chesterfield megírta, hogy »Anglia már nem is nemzet«, II. György a nép kívánatára 1756-ban *Pitt* Vilmost (1708—78.) állította a kormány élére. S 1757-ben Anglia három győzelme mutatta meg, hogy mégis nemzet, politikájában ismét nemzeti szempontok vezetnek: *Rosbach*-nál az angolok szövetségese, Poroszország, Németországot; *Clive* Róbert *Plassey*-nél Kelet-Indiát, *Wolfe* tábornok pedig *Quebec*-nél Kanadát biztosította a franciákkal szemben.

Pittet rajongónak, sőt eszelősnek tartották, mikor azon dolgozott, hogy Kelet-India kormányát a kereskedőtársaság helyett maga Anglia vegye át. Gondolata csak száz esztendő múlva valósult meg; de Anglia politikáját így is ő terelte vissza a *világuralom* útjára. Utolsó szónoklatát is az ellen intézte (1778 ápr. 7.), hogy Anglia lemondjon északamerikai gyarmatairól, a mai Egyesült-Államokról. Annak, hogy sokáig élt, csak azért örült, mert felszólalhatott »a régi és nemes angol monarchia illetően földarabolása ellen«. Míg ekként az imperializmus törhetetlen híve volt, szónoklatának tüneményes erejével, jellemének szilárdságával, a választások tisztaságának föltétlen követelésével a parlamenti kormányzást és vele a közszabadságot arra a fokra emelte, amelyre Európa bámulattal tekintett föl.

A nagy szónokok, az idősebb, majd ifjabb *Pitt*, *Fox*, *Murray*, *Sheridan*, *Burke*, *Bolingbroke*, sőt maga *Walpole* is az ago-

146. ábra. A fiatalabb Pitt (1759—1806).

rára vagy a fórumra illettek volna. Az antik világ eltűnése óta, a politikai szónoklat valóban most aratta legnagyobb diadalait, kivált hogy 1772 óta a parlament ülései nyilvánosak voltak. *A sajtó*, melynek szabadságát az 1688. és 1763. évi törvények biztosították, ezeket a beszédeket s általán a szabadság eszméjét szerteszét terjesztette. *A parlament és a sajtó* nevezetességei — egy Wyndham, Pulteney, Bolingbroke, Horne-Took, Swift és Wilkes — gyakran ugyanazok voltak.

III. György (1760—1820.), aki az idősebb Pittet elbocsátotta és az abszolútizmusra hajló *Butere* hallgatott, szívesen korlátoolta volna a szólás és a sajtó szabadságát. Midőn Anglia 1763-ban valahára kibékült Franciaországgal, John *Wilkes* ezt a békét erősen bírálta. A kormány elfogatta, a törvényszék azonban szabadon bocsátotta az ujságíró, aki egyúttal parlamenti tag volt s így politikai kérdésben tetszése szerint nyilatkozhatott. Maga a parlament mégis lázítónak jelentette ki s lapját a hóhérral máglyán akarta elégettetni. Tizenhét peer tiltakozott az alsóház és a kormány eljárása ellen, a nép lázongott s a rendőrséget elzavarta a máglyától. A törvényszék a parancs végrehajtóit kártérítésre ítélte, mit, meggondolatlanul, a király fizetett ki és kegyét megvonta mindenkitől, aki a Wilkes és a törvényszék tiszteletére adott ünnepeken résztvett. Azonban egy erkölcstelen röpirat miatt emelt vád elől Wilkes Franciaországba menekült, mire ugyanazon bírák jogtalanak nyilvánították, ha vissza nem tér s alá nem veti magát hazája törvényeinek. Négy esztendő mulva visszatért, rövid időre tagja lett a parlamentnek, majd London lord majorja. *Francis*nak tulajdonítják a *Public Advertiser* 1769—72. számaiban *Junius levelei* cím alatt álnéven közlött cikkeket, melyek Grafton reakciós kormányát, sőt magát a királyt is forradalmi hévvel támadták. A király — mint pl. Nagy Frigyes — önmaga akart a kormány élén állni. Szívesen hitte, amit a dicsőítőkkal szemben sokan hirdettek, hogy hiszen tulajdonképpen nincs is angol alkotmány. Ennek szabatos szövegét a párisi nemzeti könyvtár époly kevéssé tudta volna előadni, mint pl. a Minos király törvénykönyvét, melyet 1793-ban a dantonista Hérault de Séchelles egész komolyan kért tőle. Szellemét azonban, mely az 1215. évi magna chartából, az 1688. évi Declaration of Rights-ből és az 1701. évi Act of Settlement-ből sugárzott ki, meg lehetett találni az egész angol közéletben. Az uralkodó csupán a parlamentben és a tanácsban volt király (king in parliament, king in council), mert csak ezek hozzájárulásával uralkodhatott. Eléggé tapasztalhatták ezt a Welfek, akik minden választásnál milliókat költöttek szavazatok vásárlására. Az idősebb, majd a fiatalabb *Pitt*et mégis meg kellett hívni a kormányba, mert ellenzéki (whig) többség élén állottak. Köszvényes lábaival az öreg Pitt nem egyszer térdre borult s könyezett az örömtől, ha királya kegyesen szól hozzá; de amíg miniszter volt, a kormány gyeplőjét sohasem adta ki kezéből. Még a legodaadóbb lord *North* kormánya (1770—81.) sem volt a király akarátának egyszerű eszköze. Ezért mondhatta Montesquieu, hogy Anglia voltaképpen monarchikus alakba bujtatott köztársaság. Az írók, elsősorban épen a franciák, Európa országainak újjászervezésénél ezért ajánlgatták Angliát mintá gyanánt.

XIV. FEJEZET.

A FELVILÁGOSULTSÁG KORA.

I. A támadás (akció).

I. Montesquieu, Rousseau és Voltaire triumvirátusa.

Liktorok a népfölség jelvényével.

BÖLCSÉSZET és az új szellem — Tocqueville szerint — a jansenizmus nyitott kapuján keresztül tört be. A francia népet először a jansenisták vették észre, midőn egyházi térről politikaira vitték át vitatkozásaikat. A XVII. századra (XIV. Lajos korára) úgy következett a XVIII. század (az írók és a tudósok kora), mint a humanizmusra a reformáció. A mostan kezdődő egészen új kor irodalmának története épen úgy politikai történelem, mint amazé volt. A külső alaknál fontosabb lett a lényeg, a stílusnál az eszme. Az írók inkább meggyőzni, mint tetszeni, inkább izgatni, mint harcolni akartak. Vallás helyett *bölcsészetiért*, monarchia helyett *általános szabadságért* rajongtak. Kinyilatkoztatás, hagyomány, tekintély helyett egyéni *meggyőződésre* és a *lelkiismeret szabadságára* törekedtek. Olvasóközönséget, közszellemet akartak teremteni, hogy általánosakká tegyék eszméiket. Odáig a királyok, arisztokratikus országgyűlések nem hiában tiltották vagy legalább akadályozták a jobbágyok iskoláztatását. Ignoti nulla cupido; ellenben már az ábécé ismerete is vágyakat kelt, haladásra ösztökél, a meglevő iránt elégedetlenné tesz.

Montesquieu (1689 — 1755.), a bordeauxi parlament elnöke, 1748-ban (A törvények szellemében) meg is kérdezte, »minek ügyekeznek önkényes uralomban a nevelés arra, hogy jó polgárt alkosson, kinek szíve a köznyomorúságokon meginduljon? Hiszen, ha szeretné hazáját, könnyen arra vetemednék, hogy az uralkodás rugóit megfossa erejüktől«. A köztársasági nevelés célját a törvénytisztelet és a hazaszeretet fejlesztésében látta. A gyermeket a *köztársaság* szeretetére kell nevelni. De a köztársaságot szeretni annyi, mint a *népfölséget* szeretni; s a népfölséget szeretni annyi, mint az *egyenlőséget* szeretni. Kora Franciaország-

gát leckéztette meg, amidőn kimondta, hogy a nép nem születésénél fajzik el ; csak akkor romlik meg, amikor az emberek már elkorcsosodtak. De ha jó a nemzeti indulat, egyes fogyatkozások nem árthatnak neki. A törvényhozásnak tehát a meglévő *nemzeti szellemhez* kell alkalmazkodnia ; kérelhetetlenül szét kell törnie minden békót, mely ezt a szellemet nyugözi. Nem akart *mindent* megváltoztatni ; de megjelölte azokat a hibákat, amiktől népének szabadulnia kell. Feltüntette azokat az erényeket, amik jobb jövőjének zálogai. Belátván az emberi szellem közösségét, figyelmeztetett eltűnt s még élő nemzetek alkotmányaira, melyekből nemzeti szellemének megfelelő elemeket más nép is átvehet. *Népképviselőten alapuló alsóház*, nagybirtokosokból álló *felsőház* (tehát kétkamarás országgyűlés), *esküdtszék*, *felelős kormány*, szóval *alkotmányos monarchia* volt az ő eszményképe. Az lett a franciáké is, kik másfél esztendő alatt 22 kiadásban kapkodták el az *Esprit des Lois*-t. Saját hazáját is odaértette, midőn kimondta, hogy monarchiában ritka az erényes nép ; s kíméletlenül megbélyegezte az állam jellemtelen, aljas és csaló előkelő urait. Nagy átalakulások küszöbén, száz esztendő mulva (1848 márc. 10.), Kossuth is kimondta a magyar országgyűlésen, hogy ha az elméletet az élet ki nem nevetné, állana talán Montesquieu mondása, hogy köztársaságok alapja és főrugója az erény, monarchiáké a becsület ; de az élet megcáfolja ezt a szép elméletet. Szilágyi Dezső ítélete szerint azonban Montesquieu nem utópista, hanem reális politikus. »Ő a modern szabadelvűség megeremtője, tanítója és törvényhozója.«

Mióta, angol példákön lelkesedve, Montesquieu megismertette az *alkotmányos monarchia* alapelveit, a régi rendszer erjedését már csak Versailles parfümös körében nem vették észre. A harmadik rend emberei, a polgárok, alig

147. ábra. Jean-Jacques Rousseau (1712—1778).

tudtak számot adni magukról, hogy — midőn az angol-francia háború miatt a megsértett nemzeti büszkeség az angol intézmények csodálatától elfordult — az alkotmányos monarchia eszméjénél miért szerették meg jobban azt a szabadságot, melyet Montesquieu remekül festett köztársasága nyujthatott.

Hinni kezdtek *Rousseaunak* az *egyenlöltségről* (1755.) adott fejtegetéseiben, hogy a társadalom s törvények új békákat kovácsoltak a gyöngék s új erőket szereztek a gazdagok számára. Örökre megsemmisítették a természetes szabadságot, megállapították a tulajdon és az egyenlöltség törvényét, ügyes jogbitorlással a feudalizmus visszavonhatatlan (?)

jogát alkották meg s néhány nagyravágyó érdekében az egész emberiséget munka, szolgaság, nyomor tűrésére kényszerítették. Ily sötét felfogás után Rousseau (1712—1778.) már 1768-ban rájött a Társadalmi szerződésben, hogy az embernek *három elidegeníthetetlen tulajdona van*: saját emberi mivolta, joga a szabadsághoz és saját kötelességének érzete. A társadalomnak ehhez képest az a célja, hogy minden erejével védje tagjainak személyét, vagyonát; a társadalom tagja mindenkivel egyesülve is csak önmagának engedelmességgel s oly szabad maradjon, amilyen a társadalombelépése előtt lehetett. Az államot az emberek összességének, a népnek akarata szabályozza s ez az akarata az egyetlen fölséges hatalom. A társadalom tehát a maga ura s fölötte csak az ész áll. A polgári társulás föltételeit maguk a társaságba lépők a *törvényekben* szabályozzák. Ezek a törvények tartalmazzák a *jogokat és a kötelességeket*. A közakaratot a kormány hajtja végre. A nép engedelmességgel, de kinevezheti vagy leteheti kormányzóit, kik tehát nem urai, hanem tisztviselői s felelősségre vonhatók. A gyűléseken azonban, ahol a nép fölsége megnyilatkozik, általános szavazatjogot, személyes megjelenést követelt, mert a felség-hatalmat, mint az akaratot, képviselni és elidegeníteni nem lehet. A népképvisellettől való húzódozását, az *általános szavazatjog* követelését a társadalom csak másfélszázad múlva kezdte figyelemre méltatni. Akaratnak, Rousseau szerint, nincs helye a dogmákban; a dogmás kereszténység tehát nem lehet a politikai törvények alapja. A vallást ugyan meghagyná az államban, de a kettőt elválasztaná egymástól. Ezért történt, hogy — amint utóbb Schiller írta:

148. ábra. Voltaire (1694—1778).

»Sokratest álbölcselek ölék meg,
Rousseaut gyötrik, marják keresztények,
Keresztényből embert mért farag?»

Pedig Rousseau nem a vallás, hanem a papi uralom ellen fordult; Teleki József grófnak az erős lelkek gyöngeségéről franciául írt tanulmányát, mely a vallástalanságot ostromozta (1760.), másodszor maga Rousseau akarta kiadni. Rousseau korszakalkotó művét Kazinczy már 1793-ban lefordította, 1848-ig azonban csak egy töredék (Egy pap hitvallomása) jelenhetett meg belőle, holott 1825—33. közt német fordításban csupán Pesten 47 kis kötetet adtak ki műveiből. Így vagyunk Montesquieu-vel is, kinek *Esprit des Lois*-ja fordítására Török Zsigmond már 1790-ben húsz arany pályadíjat tűzött ki s a fordításra mégis 43 esztendeig kellett várakozni. Pedig jelszó volt mind a kettejük neve. Amaz, nagy-

ban és egészben véve, alkotmányos monarchiát, szabadelvűséget, — emez köztársaságot, demokráciát jelentett s így az ember azt hinné, hogy monarchiában amaz tetszik inkább. Az igazság az, hogy a köztársaságot Montesquieu is többre becsülte, saját korát azonban egyik sem tartotta képesnek a köztársaság megalkotására, elviselésére.

A köztársasági iskola mestere, Rousseau, kimondta, hogy istenekből álló nép demokratikusan kormányozhatná magát. Emberekhez nem illik olyan tökéletes kormányzat, ahol a nép ura önmagának, maga intézi sorsát, a kormányt arra s olyan alakban bízza, ahogy neki tetszik; szóval ahol közakarát a törvény. Könyvének megjelenése (1768.) után a jobban látók mégis bizonyosnak tartották a forradalmat. De olyan időben, midőn Magyarország ismét közel állt a forradalomhoz, Madách a magyar képviselőházban (1861 máj. 28-án) úgy találta, hogy »amit a genfi bölcs a múlt században csak elméletként bírt fölállítani a Contrat Socialról, az a mi államunk alakulásában már egy ezredév előtt történelmi tény volt. Mit a világrendítő francia forradalom csak véres küzdelmek közt bírt kimondani a népfölségről, az 1790-ben törvényül lett nálunk formulázva, hogy minden fölség a nemzetnél van«.

Voltaire talán Rousseaunál is nagyobb hatással sürgette az emberi jogokat. Az »isteneket« is besorozta volna az emberek közé, csak hogy legyen már valami a demokratikus kormányzatból. De hogy az emberek méltók legyenek az istenekhez, teljes kíméletlenséggel irtogatta az elfogultságot, babonát, visszaélést. Gróf Fekete János szerint, akivel levelezett, *Voltaire* az erény, a becsület, a nemesség és a szabadság hirdetője s ez eszmék a »húnokban« mindenkor visszhangra találtak. Szabadságot akart adni minden vallásnak, melynek tételei nem fenyegetik az államot. Azt a polgári kormányt ajánlgatta, melyben mindannyinak akaratát, a törvényt, egy vagy több ember hajtja végre. Fejtegette, hogy minden embernek egyenlő joga van a szabadságra, vagyona, tulajdonra s arra, hogy a törvények oltalmában részesüljön. Az emberek csak erényüknél s nem születésüknél fogva különböznek egymástól. A tökéletes és igazi egyenlőség abban áll, hogy mindenkinek egyforma joga legyen a boldogságra. De *Voltaire* megírta kora több kiváló uralkodójának: XII. Károlynak, Nagy Péternek, XIV. és XV. Lajosnak történetét is, még pedig részben udvari historikus minőségben: »mosogatta szennyesüket«, ahogy II. Frigyes porosz király verseinek javíthatásakor mondta. Akkor varázsolt fejük köré dicsfényt, amikor minden bálvány és tekintély lerontásán fáradozott. Munkáinak hetvenkötetes gyűjteménye épen a francia forradalom kitörésekor (1789.) lett teljes. Bizonyára nagyban előkészítette ezt a forradalmat; tanítványait azonban nem a szélsők (jakobinusok), hanem a *mérsékelték* (girondiak) közt fogjuk találni. Sőt mindenütt Európában; a XVIII. század két utolsó tizedében verseiből még a szegényes magyar irodalom is hét kötetet vett át, mert *Voltaire* — ahogy *Kazinczy* 1790-ben írta — »a balgatagoknak az igazat egyenesen kimondja«. Valóban, udvari ember létére is hévvel, tüzzel, kíméletlen gúnnyal ment neki a haladás minden akadályának. A homerosi kacaj a XVIII. században voltairei mosollyá finomult; de ez a mosoly ölt. Az életrajzfróknak *Voltaire* s *Rousseau* jellemének bámulatos egyenetlenségeire is rá kell mutatniok; az egyetemes történelem

íróját inkább az a hatás érdekli, melyet a népre tettek. S ha megtekintjük Genèveben a nyugodtan ülő, a szomszédos Ferneyben pedig a botjára támaszkodva finom mosollyal haladó Voltairenek a szobrát, ki gondol reá, hogy azt az ércet, amelyből amazt Pradier, emezt Lambert öntötte, a forradalom tüze tette izzóvá?

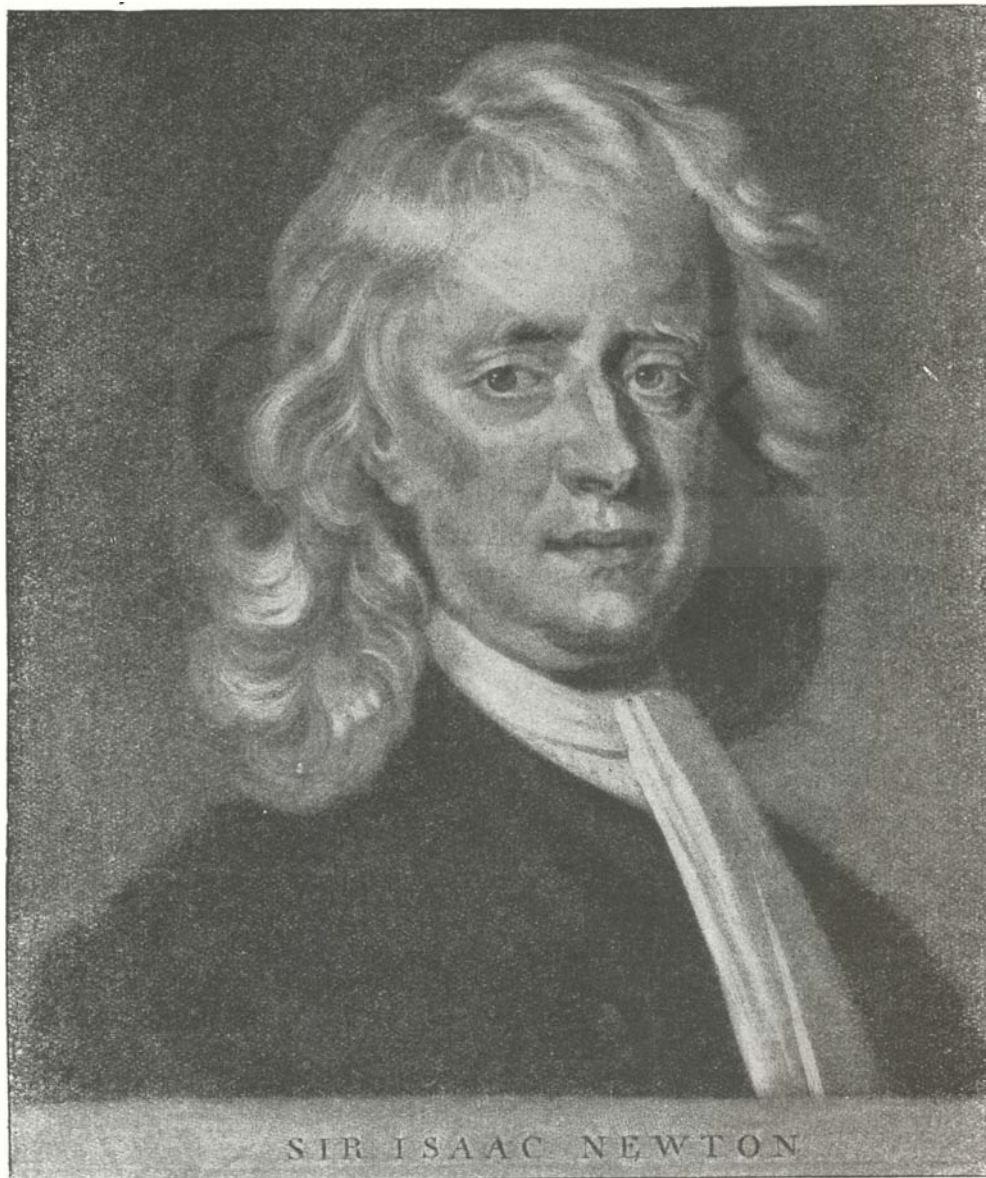
II. A tudósok.

Az ifjú Voltaire akkor fogadta meg, hogy küzdeni fog babona és tudatlanság ellen, mikor 1727-ben Londonban jelen volt a világ egyik legnagyobb természettudósának, *Newton* Izsáknak (1643—1727.) temetésén. Talán azt hitte, hogy a forradalmat is olyan csekélység okozza, mint a természettudományok diadalát; hiszen *Newton* egy alma lehullásának okán töprengve találta meg a nehézkedés (gravitáció) törvényét. Megfigyelését *Newton* a mindenségre alkalmazta s az égitestek mozgásáról, *Copernicus* és *Kepler* hozzávetései után, végre tiszta igazságot mondhatott. Egyszerűség és világosság tekintetében ugyanis minden más igazsággal kiállja az összehasonlítást a *nehézkedés törvénye*, mely szerint a Nap és az égitestek vonzóereje abban az arányban fogy, amint a távolságok négyzetei növekednek. Ezzel a tétellel egészen új alapokra fektette a természettani csillagászatot s megtanította a világot, hogy mindenben, még az elérhetetlennek látszó csillagos égen is, a tiszta igazságot keresse. Ebben áll világtörténelmi jelentősége. A másik abban, hogy a német *Leibniz*-cel (1646—1716.) egyidőben, 1680 körül, de tőle függetlenül jött a végtelen kicsinyekkel való számolás tudományára. *Euler* (1707—83.) folytatta mind a kettejük munkásságát, még pedig oly lázasan, hogy a szentpétervári akadémia matematikai évkönyvei 46 kötetének felét az ő munkái töltik meg. Még halála után is 200 értekezést adott ki ez az akadémia, holott a berlini akadémiában is folytonosan dolgozott s amellet sokat tett a tudományok népszerűsítésére. *Newton*, *Leibniz* és *Euler* *triumvirátusának* tevékenysége s a *Napier*-, *Cardanus*-, *Briggféle* logaritmikus számítás nélkül ezer- meg ezerféle gép föltalálása maradt volna boldogabb időkre.

Az új elméletek nem hódítottak rohamosan. Pl. *Moutou* lyoni csillagvizsgáló már 1670-ben kifejtette a XI—XII. század óta Európában csak felületesen ösmert tizes számrendszer előnyeit, de ezt gyakorlatilag mégis csak jó százhusz esztendő múlva alkalmazták a métermértékeknél. A matematika terén különben a XVIII. század második felében Franciaország vezetett. *Lagrange* *Mécanique analytique*-je a század egyik legnagyobb tette (1788.). A tudományban forradalmat okozott azzal is, hogy különböző (differentialis) számításaiban végtelen kicsinyek helyett épen a végtelen nagyokkal dolgozott. *Clairaut* megírta a geometria elemeit. Már megkezdte működését *Monge*, a leíró geometria nagymestere és sok természettani jelenség fölfedezője. *Laplace* az ég meohanikájáról írt halhatatlan művével az újabb csillagászat sok függő kérdését megoldotta. *Lalande* folytonosan tökéletesítette asztronómiáját s utóbb 50.000 csillag helyzetét állapította meg. *Carnot* (1753—1823.) nevét a geometriában sok tantétel örökíti meg. *Delambre*, a nagy csillagász, a méterrendszer legalaposabb magyarázója s nagy fokmérő. A francia akadémia különben már 1735-ben kiküldte Conda-

minet, Godint és Bouguert Peruba, hogy a Föld alakjának biztosabb meghatározása végett az egyenlítő vidékén a délkör egy ívét megmérjék. Magyarország legnagyobb csillagásza ebben az időben *Hell Miksa* (1720—92.) volt. Az angol *Halley* (1656—1742.) Newton módszere szerint számította ki a róla nevezett és húsz más üstökös pályafutását.

A természetian is forradalom előtt állt. A holland *Jansen* találmányát, a messzclátót, *Huyghens* (1629—95.) tökéletesítette s több óriási teleszkópot készített. Az órák kerékműveinek járását az inga alkalmazásával először ő sza-

149. ábra. Newton Izsák (1643—1727).

bályozta s megmagyarázta a fénytörés törvényeit stb., de még hiába próbálkozott meg a levegő nyomására alapított géppel. Tanítványa, *Papin* (1647—1710.)

150. ábra.

Montgolfier József (1740—1810) és István (1745—1799).

szerkesztette az első gőzgépet, az első kétköpűs szivattyút s így gőz segítségével (az angol Savery 1693 és Newcomes 1705. évi kísérletei után) először ő állított elő levegőtlen tért. *James Watt* (1736—1819.) a Newcomes-féle gép mintájának javítása (1765.) s *Black*-nek a lap-pangó melegről szóló könyve tanulmányozása közben jött rá a gőz hajtóereje gyakorlati alkalmazásának módjára s így tulajdonképpen ő a gőzgépek föltalálója. Boultonnal szövetkezve, 1774 óta birminghami gyárában iparcélokra a legkülönbözőbb gőzgépeket készítette s Anglia valamennyi királyánál többet tett Anglia iparának fölvirágoztatására. Az amerikai *Franklin Benjamin* (1706—90.) föltalálta a villámhárítót; az angol *Gray*, *Wheeler* és *Ramsden*, a francia *Coulomb*, *Dufay* és *Nollet* szintén a villamosságot tanulmányozták. Az olasz *Galvani* 1789. november 6-án fedezte föl a galvanizmust, melyet három esztendő múlva »az izmok

mozgásában nyilatkozó villamos erők« című könyvében ismertetett. A szintén olasz *Volta* 1799-ben szerkesztette meg galvanizmuson alapuló elektromos oszlopát, mely korszakot jelöl a természettudományi vizsgálódások történetében. *Etienne Montgolfier*, *Priestley*nek a levegőről írt munkáját tanulmányozva, 1782-ben már kísérletet tett az első léghajóval, testvére pedig (József), az ejtőernyővel, melynek legnagyobb hasznát később éppen a léghajósok vették. Ezt azonban a magyar *Verantius Faustus* már 1605-ben saját találmányai közt említette.

A kémia *Boyle Róbert* ideje (1661.) óta szintén a kísérleti természettudományok sorába tartozott. Az angol *Hales*, *Priestley* és *Cavendish* mind több és több előítélettől szabadították meg. A modern kémia megalapítója a francia *Lavoisier* (1743—94.), aki az égésről 1777-ben kiadott tanulmányával megdöntötte a körülbelül százestendős flogiszton-elméletet s 1789-ben már új alapon írt kémiát. — A természetrajz forradalmának élén a svéd *Linné* (1707—78.) és a francia *Buffon* (1707—88.) állott. Amannak

151. ábra. Gróf Buffon (1707—1788).

legnagyobb érdeme, hogy az állatokat, növényeket kettős nevekkel látta el, vagyis fajok és nemek szerint osztályozta s megvetette a növények rendszer-

152. ábra.

Bernard Jussieu (1699—1776).

tanának alapját. A két *Jussieu* és mások segítségével 1749—83 közt 24 kötetben írta meg természetrajzát, amelyben vonzóan és körül-
ményesen ismertette az állatok szokásait és sajátságait, — a különben gyöngébb ásvány-
tani részben pedig antropológiát adott. Inkább
adatainak rendkívüli gazdagsága és stílusának
szépsége miatt becsülték s a természet gyö-
nyörű festése miatt a természet fenségéhez
méltó lángésznek nevezték. Kétségkívül ő lel-
kesítette *Grossinger* Jánost, hogy hazánk ter-
mészeti viszonyait egy nagyak tervezett, de
az ötödik kötettel megakadt latin munkában
ismertesse.

A mikroszkópium föltalálása *Malpighi*
(1628—94.) a mikroszkópiumos anatómia megalapítására vezette. *Haller* Albert
1757—66. közt már nyolc kötetben foglalhatta egybe a fiziológia elemeit, melye-
ket *Priestley*, *Lavoisier* és *Galvani* új meg új törvényekkel növeltek. Ekként
az írók, valamint azok a természettudományi társulatok, melyek a XVII. szá-
zad második felétől fogva Londonban (1645.), Halleban (1652.), Firenzében
(1657.) alakultak, új meg új kutatá-
sokkal lepték meg a világot s meg-
ingatták a hitet sok mindenben, ami-
ben idáig alig kételkedett valaki.

A természet áldásait az emberek
politikai és társadalmi helyzetének
javítására akarta fordítani az az új
tudomány, amelyet egyik legszeren-
cséesebb művelője, *Quesnay* (1684—
1774.) *közgazdaságnak* nevezett el.
Quesnay, a »Természet uralkodása«,
vagyis a *Fiziokrácia* (1768.) írója s
követői, a *fiziokraták* (*Mirabeau*,
Mercier de la Rivière, *Dupont de*
Nemours stb.) azt hirdették, hogy a
társadalom a tulajdonon alapul, de
minden tulajdon között *első a föld*.
Egyedül annak a művelése jár haszon-
nal ; a legjobb gazdasági politika tehát
a föld, telek és földművelés fölszabadí-
tása, pártolása. Az iparosok és keres-
kedők »terméketlen osztálya« is a földművelőktől várja boldogulását s az állam
is csak a föld tiszta jövedelmére kivetett földadótól, mint egyetlen észszerű

153. ábra. Smith Ádám (1723—1790).

adótól, remélheti szükségleteinek fődözését. Az ipar és kereskedelem egyszerűen arra való, hogy a föld termékeit, azok értékének fokozása végett, földolgozza és forgalomba hozza. Ennek megkönnyítése végett szabaddá kell tenni a gabonakereskedést, el kell törölni a közbenső vámokat s meg kell szüntetni az egyed-árúságokat és a kiváltságokat. *Gournay* (1712—59.) ezzel szemben azt bizonyította, hogy a kereskedelem is forrása a nemzetek vagyonosodásának. Az állam, saját érdekében, ennek a természetes fejlődését se korlátolja, hanem biztosítsa a kereskedelem szabadságát (*laissez faire, laissez passer*). A kereskedelem szabadságának elve *Quesnay*nek is tetszett s így, legalább ebben a kérdésben, a szabadság nevében a pénzarisztokraták s a fiziokraták egyesültek. Rendszerüket egyoldalúságától csak a skót *Smith* Ádám (1723—90.) szabadította meg a nemzetek gazdagságának természetéről s okairól 1776-ban kiadott (egy teljes század múlva magyarra is lefordított) munkájával. Azt hirdette, hogy minden nép gazdaságának három főforrása van: a munka, tőke és földbirtok (helyesebben a természet); más szóval a termelés, forgalom és a javak megoszlása. Mindent a munka tesz értékessé. A munka mind a három ágának: a földművelésnek, iparnak és kereskedelemnek szabadnak kell lennie. Minden épkézláb embernek joga van a munkára s arra, hogy vagyonához képest részesedjék az állam előnyeiben és terheiben.

154. ábra. Denis Diderot (1713—1784).

III. Az eszmék egyeztetői és terjesztői.

A tudósok és az írók kutatásai a legfőbb kérdésekben annyira megváltoztatták az eddigi felfogást, hogy végre is szükségesnek látszott a közönséget egy összefoglaló nagy műben tájékoztatni az idáig elért tudományos eredményekről. A gondolat nem volt új; *Coronelli* Velencében már a század elején megindította, de nem tudta befejezni 45 kötetre tervezett *Biblioteca Universale*-jét; ellenben *Ludewignek* 1732-ben megkezdett *Grosse Vollständige Universal Lexikon*át *Zedler* kiadó a 68-ik kötetével szerencsésen be is végezte. Angliában *Chambers* már 1728-ban megalapította *Cyclopaedia*-ját. Csekélységek a kínaiak *T'u-su-csi-csengjéhez* képest, mely 5020 kötetben ugyanakkortájban készült el 852.408 oldalon. Azonban valamennyinél nagyobb érdeklődést keltett *Diderot* és *D'Alembert* vállalata (*Encyclopédie, ou dictionnaire raisonné des sciences, des arts et métiers*), melyet 1751-ben indítottak meg és 1777-ben a 37. kötettel fejeztek be. A nagy munkát *Mária Terézia* fiának, *Lipót* későbbi magyar király-

nak ajánlották, pedig tartalmával sehogysem igazolták az uralkodók s az uralkodó rendszer iránt való hódolatukat. Az egyik szerkesztő, Diderot, maga intette olvasóit, hogy ne bízzanak oly uralkodóban, ki könyv nélkül tudja Aristotelest, Tacitust, Macchiavellit, Montesquieut. Munkatársaival (Rousseau, Voltaire, Helvétius, Morellet, d'Holbach, Marmontel, Raynal, Grimm, a kommunista Mably stb.) együtt arra ösztönözte a népet, hogy ne érje be fejedelmeinek engedményeivel, midőn magát a szabadságot követelheti. Különben is mi a király? Diderot szerint azt válaszolná erre a pap, ha válaszolni merne, hogy az ő liktora. Maga Diderot pedig »a pap beleiből kötne hurkot a király nyakára, ha kötele nem volna«. Raynal abbé viszont, korának egyik leghíresebb és legfőlkapottabb historikusa, a zsarnokot tartotta minden haladás legfőbb akadályának. Egész nyíltan megkérdezte, »nagy-e a megölt zsarnokok száma? Láttunk-e a közteren vérpadot, mely folyvást csepegne az uralkodók véréből?« Megérte, hogy láthatott ilyen vérpadot s hogy a szabadság, az ő jóslata szerint, magából az elnyomatásból kelt ki.

Voltaire jelszava: *Écrasez l'infâme* (Irtsátok a gyalázatosat) az enciklopédisták jelszava lett. Teljes kíméletlenséggel fordultak minden »balhit« ellen, mihez idáig a nép ragaszkodott. Egyesek kétségbevonták magának az Istennek léteét is; kigúnyolták, kinevették a királyságot, papságot, nemességet, stb. Néha inkább olvasóik szenvedélyéhez mint észéhez szóltak, hogy a szolgáltságot, tudatlanságot, babonát megutáltassák vele. Elméleteiket külön könyvekben is fejtegették, pl. *d'Holbach* báró, ki azt tanította, hogy nem a multhoz, nem a hagyományokhoz, hanem a nemzetek el nem idegeníthető jogaihoz, az észhez, az örök igazsághoz kell fordulni; hiszen a történelem a fejedelmek erőszakoskodásainak s bitorlásainak jegyzéke. Az emberi okosság remekművének tekintett angol alkotmányt is csak viszonylag találta a többinél szabadabbnak. Hevesen bírálta s el akarta oszlatni azt a tiszteletet, amelyben Montesquieu hívei részesítették. A vallást tartotta a legveszedelmesebb balítéletnek s Istent s az akarat szabadságát tagadta. Azt jósolta, hogy az emberiséget a *természet-tudományok* fogják előbbre vinni s a társadalomnak és az államnak forradalmon kell keresztülesnie. A régi rend hívei főképp *Helvetius* istentagadó cikkein botránkoztak meg. Az Észről 1758-ban írt művét nemcsak a parlament égettette meg, hanem Rousseau is kárhoztatta, ami egy kissé Kálvinnak Socinushoz való viszonyára emlékeztet. A Gondviselés helyébe az ést állítani, az Isten és az örökélet fogalmát kétségbevonni, a hűséget és az erényt bolondságnak tartani: még a szabadelvűek előtt is nihilizmusnak látszott. De maga a tömeg mohón fogadta veszedelmes tételeit, melyek az észről beszélve sem az észhez, hanem a szenvedélyhez szóltak. A viszonyok gyökeres és mégis rohamos átalakítását nem nyugodt magyarázatokkal, hanem izzó izgatásokkal lehetett elérni. Franciaország önkényes uralmát már nem csupán az epigrammák, hanem a komoly, vagy legalább a komolyan vett, könyvek is mérsékeltek.

Az enciklopédia cikkei maguk is jobbára olyas lángoló vezércikkek voltak, mint azok a haragos *röpiratok*, amiket a közönség annál jobban olvasott, mentül szigorúbban bánt velük a cenzura, kivált 1764 óta. Pedig a hatalom az új irány, különösen a külföldön, egyideig szívesen kacérkodott. Ma is saját-

ságosan lep meg bennünket, midőn a potsdami Sanssouciban, Nagy Frigyes könyvtárában, az enciklopédiát, Voltaire és Rousseau műveit stb. látjuk s német könyvet alig találunk. Ez annál feltűnőbb, mert megindult már 1773-ban Flörke 242 és 1778-ban Küster és Roos 23 kötetes enciklopédiája. Nincs meg a 3 kötetes Encyclopaedia Britannica (1771.), amely ma a világ legelterjedtebb ismerettára ; nincs meg az 1782-ben alapított Panckoucke- és Agasse-féle új francia enciklopédia sem, amelynek félszázad mulva elkészült 227 kötete, fontra téve, bizonyosan többet nyomott Diderot művénél. Az embereket azonban már nem a betűk, hanem az eszmék vonzották. XV.

Lajos halálakor Franciaországnak nagy olvasóközönsége volt s annál félelmesebb, mert ennek nagy-része nem a könyveket, hanem velök a közállapotokat bírálhatta. Shakespearerel szavalgatta, hogy tethhez fog ; mihez, még nem tudja : »de rá az ég s a föld remegni fog«. Mindenkinek volt valami új, újabb, legújabb elmélete.

Az enciklopédisták mindent reformálni akaró törekvését, az angol *freethinkerek*-nek és a német *racionalisták*-nak a meglevő vallásokkal szembeállított észszerű hitét, a természettudományoknak rendkívüli eredményeit Kant Immánuel (1724—1804.) königsbergi egyetemi tanár a bölcs nyugalmával egyeztetette és foglalta tudományos rendszerbe.

1781-ben adta ki a józan ész, 1788-ban a gyakorlati ész, 1790-ben az ítélőerő kritikája című munkáit. Az az alapgondolata, hogy a tudományban és az életben egyedül az ész szabhat törvényeket. A józan esztől várta tehát minden nagy feladat megvalósítását és mindazt, mi az embert tökéletesebbé teheti. Három, igazán »nem emberkézzel írt« könyve a felvilágosultság alaptörvényeit a törvényhozó szigorúságával foglalta össze. Az erkölcsi öntudat alapján fejtegette Isten, a szabadság és a halhatatlanság eszméjét s az emberi méltósággal járó elidegeníthetetlen jogokat. Az erkölcsi szabadság föltétlen tiszteletére kívánta alapítani az államot és a társadalmat s a szabadság ezen eszményének megvalósításában kereste az emberiség történelmi fejlődésének legfőbb feladatát. Kantot inkább a tudósok olvasták vagy fejtegették az egyetemeken, pl. Markovics a pestin. Az új »felvilágosult« világnézet bizonyítékait tőle tanulták. De a nagyközönség jobban szerette az enciklopédistákat, kiknek túlzásai onnan eredtek, hogy az úgynevezett újkort, mint harmadfélé százada a reformátorok a közép-

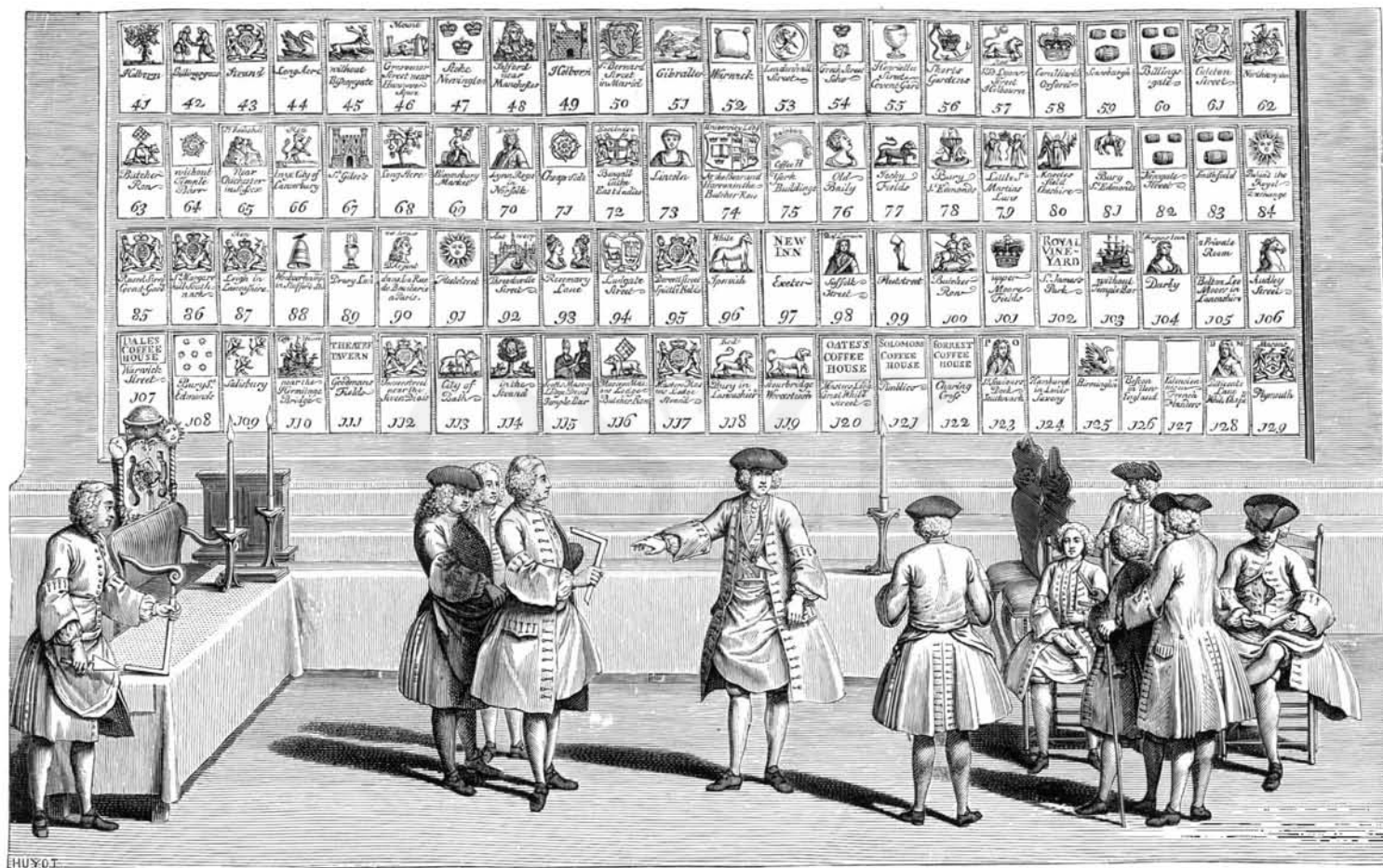
155. ábra. Kant Immánuel (1724—1804).

kort, általában véve korhadtnak, rossznak találván, könyörtelen újításra, forradalomra izgattak. Az új eszmék terjesztésére egyesek és szövetkezetek vállalkoztak.

Akkor már igen sokan voltak a *szabadkőművesek*, akik ház- és templom-építés helyett először, 1717-ben, Londonban vállalkoztak »az emberi szellem kiépítésére«: arra, hogy az emberiséget a szabadelvű közműveltségben egyesítsék. A kőművest az 1723. évi alapszabályok értelmében erkölcsi törvények kötötték s elvárták tőle, hogy, ha feladatát igazán megérti, nem lesz belőle sem »buta istentagadó, sem vallástalan kicsapongó«. Ahhoz a valláshoz kell tartoznia, amelyet minden ember elfogad, t. i. derék, hű, becsületes és igazlelkű ember legyen s ne törődjék vele, hogy a különböző nézetűeket és felekezetűeket miknek nevezik. Hű barátságban éljen mindazon elvtársakkal, akikkel a nagy távolság következtében egyébként nem találkozhatnak. 1730-ban az írek, 1736-ban a skótok is megalakították nagypáholyukat s az angol nagypáholyhoz 1740-ben már 140 páholy tartozott. Alkalmassal angolok terjesztették a szabadkőművességet (free-masonry, franc-maçonnerie) Franciaországban is; az 1736-ban alakított nagypáholyt azonban 1767-ben már bezárták és csak 1772-ben alakult meg a maig is fennálló Grand Orient de France. Portugáliában 1727, Spanyolországban 1728, Svédországban 1735, Németországban 1737, Ausztriában és Magyarországon 1742, Dánországban 1743, Németalföldön 1746 óta s lassankint másutt is alakultak páholyok. Ezek, titokzatos szertartások mellett, vallás-, nemzetiség- és társadalmi különbség nélkül fogadtak be minden eszes és jellemes embert s a nyugodt, de biztos haladás feltételeit zárt ajtók mögött beszélték meg. Szabadságot, egyenlőséget, testvériséget akartak — és tagjaik közé fejedelmeket, államférfiakat, papokat, tudósokat stb. számítottak. Tíz esztendeig Nagy Frigyes volt a berlini páholy nagymestere. XII. Kelemen pápa azonban már 1738-ban kiátkozta a szabadkőműveseket. Az enciklopédisták és Kant hatása következtében a páholyok világszerte még jobban elszaporodtak (pl. hazánkban 17 páholy működött). Magukba fogadtak egyes titkos társaságokat is és forradalmi szellemben kezdtek működni, mire a fejedelmi tagok nemcsak odahagyták, hanem üldözni is kezdték őket.

Károly Tivadar bajor választó már 1784 jún. 22-én betiltotta a páholyokat és titkos társaságokat; eltörölte tehát az *illumináltak* (felvilágosultak) nyolc év óta működő társaságát is, melynek 2000 tagja élén *Weishaupt* Ádám s az emberekkel való érintkezés nagymestere, *Knigge*, a kölcsönös nagyrabecsülésen és szereteten alapuló barátság ápolására, a szellemi műveltség terjesztésére, az ész vallásának és a köztársaságnak behozatalára törekedett.

Minden országban *lapok és folyóiratok* keletkeztek, hogy az új eszméről hamarosan tájékoztassák a közönséget; nálunk pl. az 1710-ben megszűnt Mercurius Veridicus és néhány más latin kísérlet után csak 70 esztendővel indult meg a Magyar Hirmondó. Magában Franciaországban 1777-ben jelent meg az első politikai napilap (a Journal de Paris), de tizenöt esztendő múlva már ezer politikai lap szította a forradalmi szellemet. Idejárt a *politikai röpiratok* rendkívüli száma; pl. 1790 táján a mi hazánkban egymagában közel 300 röpirat védte vagy támadta az új eszméket.

EGY SZABADKÖMŰVES-PÁHOLY BELSEJE.

Az Athenaeum r.-t. nyomása.

(XVIII. századbeli metszet után.)

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

II. A védelem (reakció).

I. Nagy Frigyes felvilágosult abszolutizmusa.

A XVIII. század nagy fejedelmei, pl. Frigyes, József és Katalin (uralkodása sorrendjében mindenik »második«, eszét tekintve »első«) előre látták a forradalmat, melynek szellője az írók könyveiből, a hírlapírók újságaiból fujt feléjük. Nemcsak olvasták ezeket a műveket, hanem leveleztek, barátkoztak is egyiknek-másiknak szerzőjével s épen irataikon okulva, akarták a népet a szabadság látogatásával megnyugtatni. Eszméik egy részét készek voltak önként megvalósítani, már csak azért is, hogy az újításokat a nép ne forradalom útján követelje tőlük, hanem fejedelmi kegy gyanánt fogadja. A monarchia az ő politikájuk következtében lett a XVIII. század uralkodó eszméje.

Nagy Frigyes porosz királynál (1740—86.) alig volt termékenyebb *francia író*. Művei, politikai levelezéseit is odaszámítva, hatvan kötetben jelentek meg. Francia volt minden ízében. Asztalánál franciául társalkodott azokkal a tudósokkal, írókkal és művészekkel, kik a »műveletlen« Poroszországba jó pénzért époly szívesen jöttek, mint a humanisták valaha Mátyás budai udvarába. *Voltaire* mint valami irodalmi Coriolanus vándorolt ki hozzá, három esztendeig (1750—3.) palotájában lakott, asztalánál étkezett s bosszantotta őt és egész környezetét — 6000 tallér évi fizetés fejében. A berlini akadémia elnöke a francia *Maupertuis* csillagvizsgáló lett. Potsdamban, Berlinben, Rheinsbergben otthon érezhette magát minden ország írója, tudósa. Frigyes nem pazarolta jóindulatát tányérnyalókra, csupán a német író és tudós tarthatta magát idegennek, vagy legalább is mellőzöttnek. Igaz, hogy a német irodalomnak az ő fiatalkorában csak *Gottsched*-féle nagyságai voltak s aki *Voltaire*-rel, *Mirabeau*val társaloghatott s az enciklopédisták egy részével levelezhetett, nem törte szívesen azt az alakulófélben levő német nyelvet, amely, *Luther* bibliája után is, a parasztok és a polgárok nyelve maradt. A király még a század második felében is csodálkozva kérdezte *Gellert* meséinek bemutatásakor: »Hát van német irodalom?« Az ő számára nem volt mindhalálig.

A német dicsőségnek azt a könyvét, melyben Frigyes önmaga mondja el uralkodása történetét, utóbb franciából kellett németre fordítani. Ahogy ottan mondta: »Mózesként csak messziről látta az ígért földjét, ahol a németeknek is lesznek klasszikusaik . . . Ha klasszikusaink lesznek, mindenki olvasni fogja, élvezni akarja őket; szomszédaink megtanulnak németül; az udvarok gyönyörködve beszélnek ezen a nyelven s megeshetik, hogy nyelvünk, ha megfinomodik s megnemesedik, kiterjed Európa egyik részétől a másikig. Irodalmunk szép napjai még nem érkeztek el, de már közelednek.« *Mirabeau*nak, aki azt kérdezte tőle, miért nem lett ő, a germánok Caesarja, egyúttal a germánok Augustusa is, azt felelte: többet értek a német írók azzal, hogy nem törődött velük, és nem olvasta könyveiket. Így legalább szabadon írhattak. *Lessing* ezek után állította, hogy a német nép jellemző tulajdonsága — épen a nemzeti jelleg hiánya; *Goethe* még a XIX. század elején is a legvilágpolgáribb, leghazátlanabb népet

látta a németben s nem ismerte el, hogy Nagy Frigyes, ki először, de közönyösen aratta a reformáció vetését, politikai, nemzeti és erkölcsi erővel töltötte el Poroszországot. *Schiller* inkább dicsekedve, mint panaszkodva mondta, hogy hazáinak nem akadt Augustusa vagy Lorenzója, ki a költészet csecsemőkora fölött virrasztott volna ; a művészetre nem mosolygott a Mediciek jósága. Fejedelmi dicsőség nem dajkálta, virágai nem a fejedelmi kegy sugarainál nyíltak. A legnagyobb németnek, Frigyesnek, trónjától védtelenül távozott. A német azzal dicsekedhetik s jobban doboghat tőle a szíve, hogy irodalmát *önmaga* teremtette meg. *De Klopstock*, aki részben megírta már Messiását, csatadalában (1749.) mégis elragadtatással ír a legnagyobb német fejedelemről : »Seregek ura és Istene, ki mennydörögve jársz az egen, hagyd abba a mennydörgést : Frigyes kergeti maga előtt a csapatokat !«

Pedig Frigyes könnyebb lélekkel határozta el a sziléziai háborút, mint azt, hogy házánál egy palack pezsgőt felbontsanak, vagy egy német könyvet elolvassanak. Irni írhatott, beszélni beszélhetett mindenki úgy, ahogy akart, történni azonban minden csak az ő akarata szerint történhetett. Bülow német kancellár Chamberlain angol miniszternek a német hadseregre tett megjegyzései alkalmából (1902 jan. 8.) a porosz országgyűlésen Nagy Frigyesre hivatkozott, ki hasonló támadásra azt felelte : »Ne ingereljétek azzal az emberrel ! Az az ember gránitba harap«. A háborút, ahogy Mirabeau mondta, Poroszország nemzeti iparának tekintette s az erős és önérzetes Poroszország nemzeti érzületét 200.000 katonájával, Európa legjobban szervezett hadseregével teremtette meg. Pedig a katonaságot hazátlan testületté tette, a polgárságtól teljesen különválasztotta. Oly szigoruan fegyelmezte, hogy nagyon megnövekedett az öngyilkosok száma. Háboruban töltötte uralkodása idejének egyharmadát s Potsdamban évenként nagy hadgyakorlatokat tartott ; ennek s a maga és tábornokai hadvezéri lángeszének köszönhetette, hogy a hadtudományt minden kortársánál előbbre vihette. *Trenck* Frigyes, ki hűgát szerette s emiatt szöknie kellett, a macedoniai vitézről írt könyvében (amelyet Laczkovics, a magyar jakobinus fordított magyarra) Nagy Sándorral hasonlította össze s hevesen kifakadt a királyság, különösen pedig az örökös királyság ellen.

Frigyes, a költő, d'Argenshoz írt versében Cato és Brutus szelleméért hevült ; máshol a királyok bűneit ostorozta, majdnem köztársaságinak vallotta magát. Lelkesedett az angol alkotmányért, dicsérte a parlamenti rendszert, írástala mellett, keze ügyében tartotta a francia enciklopédiát. Az író rajongott az egyenlőségért — a *király* Rivarol verse szerint : »megvető jobbágyit s boldogokká tette« ; a *tudós* könyvet írt Macchiavelli ellen — s a fejedelem Macchiavelli szellemében uralkodott. A Hohenzollernek lázas munkásságával szüntelenül dolgozott, mintha nélküle megállna az állam gépezete. Egyik kortársa szerint csak egyszer mulasztotta el kötelességét : a halála napján. Önmaga volt a miniszterelnök, a legfőbb bíró, a fővezér : hatalmát tehát valóban önkényesen, ellenőrzés nélkül gyakorolhatta. Mindenről akart tudni s a legcsekélyebb folyamodást is ő maga akarta elintézni. Nyáron 3, télen 4 órakor kelt. Reggeli nyolcig kínozta szellemét hivatalos és magánlevelek olvasásával. Ekkor általános hadiparancsokat adott ki, azután pedig lement potsdami ezredé-

hez, hogy, mint valami szakaszvezetőségre törekvő káplár, rendre vegyen minden legényt, fényes-e gombja, előírás szerint vonult-e ki? Ezalatt irnokai a nyalábszámra érkező levelekre válaszoltak, még pedig ama utasítások szerint, melyeket szemléje megkezdése előtt ő adott nekik. Gép volt a hivatalnok és katona egyaránt; az egyetlen gépész maga a király, akinek szakavatottságától vagy józanságától függött, hogy a néha túlságosan hevített kazán föl ne robbanjon.

Figyelme kiterjedt a *gazdasági élet* minden ágára. Mocsarakat száríttatott ki, eperfákat ültetett a futóhomok megkötésére s a selyemtenyésztés előmozdítására; buzgólkodott a juhnemesítés érdekében s gyárakat állított, hogy a porosz asszony porosz porcellánt, porosz csipkét, cukrot vásároljon s porosz acéllal vágja termését a földműves, ellenségét a katona. A közgazdák fejüket rázták: az ipar megteremtésének nem ez a módja; az ipart nem a fejedelmek akarata, hanem a közszellem teremti meg. Ezek az iparágak azonban Poroszországban ma is virágoznak, ami azt gyaníttatja, hogy a népek boldogulásának egynél több módja is van s hogy Frigyes nem nyult éppen a legrosszabbhoz. A parasztságot a társadalom kenyérkereső apjának tartotta s, mint igazi fiziokrata, mindenképpen pártolta. Talán fel is szabadítja a jobbágytság terhei alól, ha nem fél, hogy maga ellen zúdítja a nemességet. Újabb telepésekkel, gyarmatosokkal növelte a földművesek és iparosok számát. Hamburgban és Frankfurtban valóságos toborzóhelyeket állított fel a beköltözni akarók, különösen a vallásuk miatt üldözött idegenek számára. Ennek köszönhetette, hogy Berlin lakossága (bár még mindig nem haladta felül Szeged mai népességét) annyira megnövekedett s hogy az ő idejében 300.000 gyarmatos jött Poroszországba. Mind igazi németek, akiknek a parlagon heverő földek művelése mellett az volt egyik főfeladatuk, hogy — németek maradjanak s még a lengyeleket is elnémetesítsék, pl. Sziléziában, Posenben, Kelet-Poroszországban. Új lengyel alattvalóit anyagi javakkal akarta kárpótolni elvesztett hazájukért és szabadságukért. Württemberg Porosz-Lengyelországba is úgy ontotta svábjait, mint néhány évtizeddel azelőtt Dél-Magyarországba s *Brenkenhof* pénzügyi tanácsosnak a telepítés körül olyanforma érdemei vannak, mint Mercy tábornoknak a Temesközben. De a lengyelek ma sem békülhettek ki Nagy Frigyes gyarmatosító rendszerével; a porosz képviselőházban 1903 március 20-án is elnyomójuknak nevezték Frigyest. A kormány viszont kijelentette, hogy továbbra is követi a nagy királyt, ki megszüntette a szta-roszta-gazdálkodást, mely Lengyelországot megrontotta s ehelyett fölvirágoztatta az országot.

A kereskedelem, ipar és földművelés előmozdítására húsz év alatt húsz millió tallért (abban az időben hallatlanul nagy összeget) fordított. Nagy vámokat szedett a külföldről hozott cikkek után, hogy a polgárok *honi gyártmányokat* vegyenek; s monopóliummá tette a kávé, dohány, sőt, hogy az állam jövedelmeit emelje. Ezek élete utolsó éveiben száz millió tallérra rugtak (kétannyira mint kormánya elején). Halálakor ötvenöt millió tallér hevert a potsdami és berlini paloták pincéiben, hogy a hadsereg mozgósítására mindig legyen költség.

Frigyesnek azonban népe *lelki* műveltségére is volt gondja. Poroszország első igazságügyminisztere (1737 nov. 1-je óta *Cocceji*) alkotta meg az emberszerető új törvényeket (1747), *Carmer* főkancellár pedig a porosz közjogot (*Landrecht*),

mind a kettőt szabadelvű szellemben. *Frigyes törvénykönyve* azonban csak halála után, 1795-ben lépett életbe az egész vonalon. Nemcsak polgári és büntetőtörvénykönyvül szolgált, hanem, mint fejedelmi kegyül adott alkotmány (charta), a polgároknak az államhoz való viszonyát is szabályozta. Maga Frigyes még éppen úgy gorombáskodott a bírakkal, mint apja. »Körmötökre koppintok — mordult egy ízben reájok ; — szamarak vagytok és tudatlanok.« Durvaságát a nép a király jogérzetének tudta be s ezentúl nyugodtabban pörölt. Ilyen előzményei vannak a porosz bíróság mai általános nagy tekintélyének.

Alattvalóinak teljes *vallásszabadságot* engedett, hogy »az országban mindenki a maga útján mehessen a mennyországba«. Róma és Genève között — saját nyilatkozata szerint — semleges maradt, mert »meg akarta mutatni a különböző vallásfelekezetek tagjainak, hogy ugyanazon haza tagjai«. A katolikusoknak megengedte, hogy templomot építsenek Berlinben. Sziléziában egyszer 2000 paraszt engedelmet kért tőle, hogy katolikus szomszédaikat lemészárolhassák. »Szeressétek ellenségeiteket — riadt rájuk — cselekedjete jótt azokkal, kik rosszat tesznek veletek. Jóval fizessetek a rosszért, imádkozzatok azokért, akik bántanak és üldöznek benneteket, ha igaz fiai akartok lenni az én atyámnak, ki a mennyekben lakik.« S a parasztok megszégyenülve távoztak Jézus hegyi beszédének szavaira. Nem volt a protestantizmusnak az a hőse, amelynek magasztalják ; de pl. már 1750-ben közbenjárt a zaklatott magyar protestánsok érdekében, sőt Mária Teréziát a porosz katolikusok üldözéseivel fenyegette, ha a magyar (győri és veszprémi) püspökök a magyar protestánsokat zaklatnák. Szívesen fogadta a más államokból, különösen Magyarországból, a porosz egyetemekre érkező ifjakat (ennek ellensúlyozására akart Mária Terézia Kolozsvárt protestáns egyetemet állítani) ; de Frigyes valóságos hűtlenségnek tekintette, ha a porosz ifjú nem porosz egyetemen, hanem akár csak Leydenben vagy Göttingenben is végezte felsőbb tanulmányait. Volt eset, hogy a bűnöst képtelennek nyilvánította minden hivatal viselésére, sőt vagyonát is elkobozta. »Az ifjúság — mondta — olyan növény, amelyet ápolni kell ; megérdemli minden gondunkat és munkásságunkat, mert ez lesz valamikor a haza díszé és dicsősége . . . Ez az újjászülető állam reménye és ereje, amely, kellően vezetve, örökkössé teszi ennek fényét és dicsőségét.« Az általános iskolakötelezettség behozatalát is tervezte, de nem valósíthatta meg.

Ilyen eszközökkel nem a német, hanem a porosz hazafiságot növelte ; de azzal, hogy *Poroszországot nemzeti állammá tette*, ez a franciáskodó király a német nemzeti állam megalakulását is előkészítette. »Önmaga teremtette hatalmát — írta róla *Dumouriez* még 1773-ban. — Lángesze és mindenoldalú tehetségei következtében egész Európa megszokta, hogy hatalmát egyéninek, saját személyéhez tapadónak, tehát föltételesnek tekintse, mely halálával végződik.« Országát 72.958 km²-nyi, egy Bajorországgal fölérő területtel növelte. »Királysága — folytatja *Dumouriez* — nem szétdarabolt állam többé, nem áll külön és független tartományokból. Erejét összevonta, gyarapította. A rendkívüli uralkodó halála apasztani fogja e hatalom tevékenységét, de azt tartós és ellenálló alkotás gyanánt hagyja utódjaira.« A király halálának (1786 aug. 16.) hírére *Mirabeau* arra intette a németek »nagy, bölcs és felvilágosodott« nemzetét, sorakozzék a

Brandenburgi ház zászlaja alá, mert szabadságának az a palladiuma. »Németország boldogsága a porosz monarchia fenntartásától, erősítésétől, bővítésétől függ. Minden megért benne a nagy átalakulásra s túlságosan nagy akadály nincsen az útjában. Örökadjék sorsa fölött Európa s az emberiség védőszelleme, oltalmazza saját hibái ellen, védelmezze a fenyegető veszedelmekkel szemben s vezesse föl a nagyságnak és hatalomnak arra a csúcsára, amelyre csak bölcseséggel és igazságossággal lehet fölkapaszkodni.« Rankeig minden történetíró áradozva hirdette, hogy már Frigyes fölvezette és fölkapaszkodott oda. *Ranke* először éppen 1848-ban, az alkotmányos törekvések és álmódosítások esztendejében, állította Frigyeset a nép elé, mint az önkényes uralom föltétlen képviselőjét s többé nem egyoldalúan, nem csupán porosz szempontból ítélte róla. Az a politizáló, erkölcsprédikáló, doctinaire-polgárság nem tudta mindjárt megérteni az ő elfogulatlan történetírását, mely nem magasztalással, hanem igazsággal dolgozott.

De Frigyes mégis az ő nyomozásai óta áll a világ előtt a maga igazi nagyságában. Azóta látja, hogy Frigyes a rendekkel és az egyházzal örökösen küzdő állami hatalom erejét kifejtette s a porosz királyságot biztosan terelte arra az útra, amely Európa független, sőt irányadó hatalmai közé vezette. *Ranke* talán nem is ösmerte Carlylenak Frigyesről ragyogóan megírt hatkötetes munkáját, a világirodalomnak egyik legszellemesebb művét. De aki a történelmet mint tudományt s Frigyeset a maga egész valójában akarja megismerni, a rá vonatkozó tömérdek munka közt is *Ranke*hoz tér vissza. Benne, kinek személyét tisztelet környezi, a kritika világában látjuk, mennyi joga van a személyes kultusznak. És Frigyeset nem tette kisebbé a »*Suum cuique*« elve!

Országos Széchényi Könyvtár

II. Az osztrák abszolutizmus.

Montesquieu lelkesedett Poroszorszáért, de Ausztriát *furcsa összetételének* tartotta, mely könnyen összedől, ha csak egyetlenegy darabját is kivesszük. Ezekről az időkről másfélszázad múlva *Sorel* szintén azt írta, hogy Ausztria olyan furcsa, töredékes mű, amelynek nincs sem csontja, sem veleje, sem bele. *Lavisse* szerint sem állam ebben az időben: csak véletlenül együvé került királyságok éstartományok egyesülete. Pedig *Montesquieu*tól *Sorel*ig és *Lavisse*ig a francia írók Ausztriához számították Magyarországot s ebben az értelemben mondták, hogy a tagosítatlan, egymással össze sem függő monarchiának 24½ millió lakosa és akkora (pedig jóval nagyobb) területe van, mint Franciaországnak. Magyarország a külföld szemében egyszerűen földrajzi fogalomként süllyedt, mióta az osztrák örökösödési háborúban nem jelent meg külön hadviselő fél gyanánt. Legfeljebb mint elsőrendű tényezőt vették figyelembe a Habsburgok belügyi kormányzatában, mely egyik »tartományát« a másikkal ellensúlyozta, hogy a nemzetiségeknek, politikai érdekeknek és történelmi hagyományoknak ellentétei közt a *divide et impera* elvét alkalmazza. A római császári koronát tizenkilenc esztendeig (1745—65.) nem ezen terület királyasszonya, *Mária Terézia*, hanem ura, Lotharingiai Ferenc császár, viselte s így Ausztriát a megszokott módon *tévedésből sem* lehetett császárságnak nevezni.

Ausztria, a magyarok hűségén kívül, egyedül uralkodója, *Mária Terézia* (1740—80.) egyéni nagyságának köszönhetette, hogy ebben az átmeneti időben sem vesztette el nagyhatalmi állását. Biztosnak ezt csak akkor tekintette, amikor I. Ferenc császár halála (1765 aug. 18.) után Mária Terézia fia s kormánytársa, *II. József* (1765—90.), lett a római szent birodalom császára. Mostantól fogva ismét az egységes Ausztria, egyúttal tehát *Magyarország beolvasztása*, lett a jelszó.

A királyné a háborús években kímélte, a béke megkötése (1763.) után azonban, a külszín megóvása mellett is, mellőzte a magyar alkotmányt. 1764-től fogva országgyűlés nélkül uralkodott s ezzel olyan önkényes uralmat kezdett, mely 26 esztendeig s így Magyarországon minden más hasonló kísérletnél tovább tartott. Nádort választani nem engedvén, vejét, Albert szász-tescheni herceget nevezte ki királyi helytartónak. Fölvette Magyarország apostoli királyának, Erdély nagyfejedelemének címét, a Szent-István-rendet alapította, a magyar testőrséget helyreállította s még élete vége felé is jó magyar asszonynak nevezte magát; de csak olyan önkormányzati jogot engedett Magyarországnak, mint pl. Belgiumnak vagy Lombardiának. Már 1747-ben behozta (Magyarországon csak fölelevenítette) a placetum regiumot, mely a papságnak Rómával való érintkezését állami felügyelet alá helyezte. A papi vagyon növelését tiltotta, nagyobb püspökségek területéből új egyházmegyéket hasított ki, a búcsújárások és az ünnepek számát korlátozta, de katolikus ünnepekben való részvételre nemkatolikusokat is kötelezett. A görögkeletieknek a katolikusokkal való egyesülését előmozdította, a protestánsok zaklatása miatt Nagy Frigyes komoly felszólalására is alkalmat adott, a vallásszabadságot nem tűrte s az uralma alatt álló területet egyetlen Regnum Marianummá akarta egyesíteni. Rendezte az alsó papság fizetését, 1773-ban tanulmányi alapot teremtett az eltörlött jezsuita-rend vagyonából, felsőbb és szakiskolákat állított fel, az 1777-ben kiadott *ratio educationis*-szal (a nevelés módjával) államilag először rendezte a közoktatást s a német nyelvet mindenütt taníttatta. A *népnevelés* előmozdítása körül halhatatlan érdemei vannak.

1769-ben az *urbarium* kiadásával akart könnyíteni a szegény nép helyzetén. Már 1753-ban kiküldött egy bizottságot az *igazságszolgáltatás* javítása érdekében; 1764-ben jelent meg a lombardiai *Beccaria* könyve a bűnökről és büntetésekről, amely Európaszerte figyelmet keltett. Mária Terézia 1768. évi büntetőtörvénykönyve (*Constitutio criminalis Theresiana*) részben már ennek a szellemében készült, de a kárpád eltörlésére 1776-ig kellett várakozni. A *Planum Tabulare* a főbiróságoknak polgári és bűnvádi pörökben hozott döntvényeit gyűjtötte össze. Az ipar, kereskedelem és földművelés terén nagyon sok célszerű intézkedés történt. Főképpen ennek tulajdonítható, hogy Mária Teréziáért még a centralizációtól tartó olaszok is rajongtak. Ellenben a magyarok máris érezték, hogy az 1754-ben kiadott új »vectigal«, mely külföldi behozatalnál az osztrák kereskedőre 5, a magyarra 30% vámot vetett, teljesen Ausztria gyarmatává tette országukat, mely terményeit ezentúl csak Ausztriának, s így potomáron, adhatván el, úgyszólván saját zsírjában fulladozott.

A császárné különben az egységes birodalom eszméjét *társadalmi úton* is egyengette. Az előkelő olasz, belga és magyar társadalomra olyas hatása

volt a bécsi udvar fényének és kegyeinek, mint a francia nemességre a versaillesinak. Különben is mindenben ez adott irányt. Mária Terézia még gyermekeivel is franciául levelezett; a bécsi francia színház előbb Esterházy Ferenc, később Koháry János grófok igazgatása alatt állt; az udvari emberek francia színdarabokban műkedvelőködtek; az osztrák költők egy része franciául verselgetett. Gróf Fekete János francia versekben és franciaröpiratban, utóbb (1787.) igen is élesen, rajzolta meg a bécsi előkelő társadalom léhaságát, sőt romlottságát. Az udvari életből azonban magasra emelkedtek ki oly szellemek, mint *Kaunitz*, a külügyek szerencsés vezetője, *Haugwitz* és *Chotek* grófok, a pénz- és hitelügyek rendbehozói, *Laudon*, *Daun*, *Lacy*, *Ligne* herceg, *Nádasdy*, *Batthyány* vezérek, gróf. *Königsegg* a hadügy, *Van Swieten* az iskolák reformátora. — Olyan *tudósok*, mint az olasz *Spallanzani*, *Nani* és *Volta*, vagy a magyar *Pray*, *Kollár*, *Katona*, *Hell Miksa* stb., többnyire latinul írván, több kedvezésre számíthattak, mint azok, akik — pl. az olasz *Parini*, a magyar *Bessenyei*, stb. — nemzetük nyelvén verseltek, s a nemzeti érzés tüzelésével sehogysem mozditották elő az egységes birodalom eszméjét. *Voltaire* megvetette Ausztriát, hol sokáig csak *Cicero*t és *Vergiliust* engedték olvasni, ahol »a szabadság bűn, a szellemi eldurvulás megfizethetetlen érdem, az uralkodás olasz harlekinád s ahol az osztrák alattvaló nem olyan szabad, mint a görög rabszolga Konstantinápolyban«. Szabadelvű könyvek megjelenését a cenzura valóban gátolta s Mária Terézia 1777-ben még a tiltott könyvek jegyzékét is betiltatta, mert észrevette, hogy sokan épen

156. ábra. II. József császár (1765—1790).

ebből válogatják össze olvasmányaikat. Rousseau híve, *II. József*, anyja halála (1780 november 29.) után a sajtót azonnal fölszabadította. Nagy Frigyes helyesen gyanította, hogy vele a dolgok új rendje kezdődik. Míg Frigyesben az államférfi uralkodott a bölcselőn, Józsefet határozottan a bölcsészet vezette politikai és kormányzati terveiben. Maga bevallotta (1781.), hogy a bölcséletet tekinti törvényhozása alapjának s ennek logikus alkalmazásával kívánja átalakítani Ausztriát. Politikai érzelgőségnek tekintette a nemzeti vágyakozások figyelembevételét. Nem törődött — mint anyja — a magyarok, olaszok, szlávok »gyöngéivel«, hanem nyíltan *német alapon* akarta megteremteni az egységes Ausztriát. Magyarországon kalapos királynak nevezték, mert nemcsak nem koronáztatta meg magát, hanem a császári kincstárba küldte Szent István koronáját. Károly Tivadart rá akarta venni, hogy Bajorországért cserében fogadja el Belgiumot a »Burgundia királya« címmel együtt. Így akarta elérni, hogy Ausztriában a német elemnek határozott többsége legyen s Németországot Ausztria vezesse. Valami vérátömlesztéssel csakugyan föl kellett volna frissíteni azt a szent birodalmat, ahol a hűbéri zsarnokság még korlátlanul uralkodott. Így történhetett meg, hogy 1775-ben a württembergi herceg 6000 embert, mint valami rabszolgát, adott el a francia, s a hesseni 12.000-et az angol hadsereg számára. Nagy Frigyes, keserű gúnyval, a határon a barmokra kivetett vám megfizetését követelte tőlük. *Forster*, a későbbi jakobinus, sötét színekkel vázolja a felsőbb köröknek műveletlenségét, mély tudatlanságát, lustaságát, élvezet-hajhászását, s a népnek szegénységét, elhagyatottságát. Az apró zsarnokok hazájában csak a mainzi, kölni és trieri választók s a braunschweigi, weimari és badeni hercegek érdeklődtek az újítások iránt. *Basedow* kísérletet tett, hogy Rousseau Emiljének forradalmi szellemében nevelje az ifjúságot. A jobbakra mély hatást gyakoroltak *Kant* könyvei és a virágkorába lépő német irodalom remekei is.

A hivatalos Németország József császár terveiben nem a német egységre, hanem a Habsburgok családi érdekeire való törekvést látta. Ezzel szemben a fejedelmek Nagy Frigyes vezetése alatt már 1785 március 17-én sorakoztak, július 23-án pedig szorosabban is szövetkeztek. Poroszország tehát forma szerint élére állt az alkotmányához ragaszkodó Németországnak s letette a jövő Németország alapját. Dél- és Észak-Németország érdekei ettől fogva igen érthetően különváltak s a porosz és az osztrák hatás határa a Majna lett. Odáig kétséges volt, Németország nem lesz-e a Habsburgoknak aféle Ausztriához hasonló családi birodalma, amilyenről, Wallenstein korában, *II. Ferdinánd* álmódzott. Ezután már csak arról lehetett szó, hogy ha nem egyesülhet szigorúan nemzeti alapon, nem válik-e ketté: egy katolikus déli és egy protestáns északi Németországra? A fejedelmek szövetsége éppen ezt a szakadást akarta meggátolni. Titkos célja az volt, amit három évtized múlva a közös ellenség, *I. Napoléon* valószínűleg meg, hogy Németország egysége, szabadsága és nemzeti jellege érdekében Ausztriát kizárja Dél-Németországból, sőt az egész birodalomból. Pedig József előtt nem az a katolikus Németország lebegett, amelynek császárai valaha a pápák tekintélyére támaszkodtak. Ausztriában (az ő felfogása szerint tehát Magyarországon, Lombardiában és Belgiumban is) olyan *egyházi politikát*

kezdett, amelytől VI. Pius pápa már 1782-ben személyes látogatással akarta eltéríteni. Ő azonban teljes kíméletlenséggel fejezte be rendszerét, a *jozefinizmust*, mely Rómától független *osztrák államegyházat* akart. 1781 október 13-án a protestánsoknak (akiknek *szabadságát* Magyarországon másfél század óta törvények biztosították), sőt a zsidóknak is *vallástürelmet* biztosított. Behozta a polgári házasságnak egy nemét. A szerzetesek számát 63.000-ról 27.000-re szállította le s eltörölt 600 tanító- és egyéb szerzetesrendet. Elkobzott javaikból népiskolákat, plébániákat stb. állított; bezáratta a püspöki szemináriumokat s az egyetemek hittani karára, vagy középponti papnevelőintézetekbe küldte a kispapokat. A kolostorokat kórházakká, iskolákká vagy kaszárnyákká ala-

157. ábra. II. József császár lovasszobra Bécsben.

kíttatta át. Csökkentette a püspökök jövedelmeit stb. Az egykorú torzkép szerint a császár, mint molnár, a papok vagyonát tölti be a garadba, s a másik oldalon a vályúból ágyú, kard, puská folyik ki. Annyit bibelődött egyházi ügyekkel, hogy Nagy Frigyes sekrestyésnek csúfolta.

Közigazgatása a centralizáció elvén nyugodott. Monarchiáját 13 kormányzóságra s ezeket összesen 30 (magát Magyarországot 10) kerületre osztotta. Semmibe sem vette a történelmi alakulásokat. Ő nevezte ki az összes főbb hivatalnokokat s föltétlenül rendelkezett velük; önmagát tekintette az állam első hivatalnokának. Magyarországon az állami közigazgatás behozatalával az ügyiratok évi forgalma megtízszereződött, holott az elintézését megnehezítette, mert a latin helyett a németet tette *hivatalos nyelvvé*. Már 1784-ben elrendelte egész birodalmának *kataszteri fölmérését* (hogy az adót a birtok nagysága s mineműsége szerint, a nemeseket sem véve ki, igazságosan vethesse ki). *Népszámlálást* rendezett, mi Erdélyben lázadásra vezetett, mert ebben az oláh parasztok a jobbágyság megszüntetését látták. Az *igazságszolgáltatást* külön-

választotta a közigazgatástól, a régi jó táblabírák helyett állami bírakat nevezett ki, a halálbüntetést eltörölte s kimondta a törvény előtti egyenlőséget. Arra vágyott, hogy a magyar nép Mátyásnál is igazságosabbnak tartsa. Azonban végre is a magyar vármegyék törték meg abszolutizmusát. Mikor orosz szövetségeseivel a törökök ellen folytatott háborúja rossz fordulatot vett, a rendkívüli gyűlésekbe hívott vármegyék közül 15 megtagadta a törvénytelen adók fizetését és országgyűlés összehívását sürgette. József 1790 január 28-án a vallástürelemre s az örökös jobbság eltörlésére vonatkozó rendeletei kivételével visszavonta rendeleteit, de akkor már Európa valamennyi fejedelmét megijesztette a francia forradalom kitörése. A magyaroknak egy igen kis része a poroszok, a másik a törökök támogatásában bízva, elszakadni készült, Belgium pedig el is szakadt II. Józseftől, aki azonban pár hét múlva (1790 február 20.) meghalt.

III. Abszolutizmus a latin és normán népeknél.

József császár utóda öccse, II. *Lipót*, lett, Montesquieu csodálója, akit toscanai herceg korában Olaszország legnagyobb reformátorának tartottak. 1737-ben a Mediciék kihalván, Toscana nagyhercege: Lotharingiai Ferenc, Mária Terézia jegyese, 1765-ben pedig fiuk, *Lipót* lett. Uralkodásának huszonöt esztendeje alatt Neri, Ruccellai, Gianni, Vernaccini s mások buzgó támogatásával megtörte a papság túlságos befolyását. A pistoiái zsinaton a gallikánus egyház alapelveit fogadta el; újjászervezte a pisai és sienai egyetemet; kiadta híres törvénykönyvét, mely a törvény előtt mindenkit egyenlővé tett. Eltörölte a kínzást és a halálbüntetést s a fiziokraták szellemében törekedett alattvalói jólétének emelésére. A szomszédos *Parmában Bourbon Fülöp* (1748—65.), az 1731-ben kihalt Farnese-család örököse, hasonló szabadelvűséggel nyitott tért minisztere, Du Tillot nagyszabású reformjainak, amik azonban azonnal megakadtak, mikor fia és utódja, Ferdinánd (1765—1802.) Mária Teréziának egyik lányát vette el feleségül. *Velence* és *Genova* szívesen ragaszkodott a maga (mint Montesquieu nevezte) nyomorult arisztokratikus alkotmányához. Az *Egyházi Állam*, melyet — Törökország után — Európa legrosszabbul kormányzott államának tartottak, hallani sem akart reformokról. *Sardinia*, vagy — ahogy 1713. óta nevezték — *Piemont királyság*, III. Carlo Emanuele idejében (1730—73.) szintén óvakodott az enciklopédistáktól, III. Vittore Amadeo pedig (1773—96.) egy dobost többre becsült egy akadémikusnál. *A két Sicilia* azonban, Don Carlos (1738—59.), majd IV. Ferdinánd (1759—1806.) királysága idejében nem zárkózott el a reformok elől, melyeket különösen »a XVIII. század olasz értelmiségének megváltója«, Genovesi és az enciklopédisták népszerűsítője, Pagano sürgetett, Tanucci miniszter pedig végrehajtott. Nápoly ebben az időben lett Olaszország legnagyobb, legfényesebb városa, mely a pompeii régiségek múzeumával és a San Carlo-színházzal a művelt körök érdeklődését európaszerte felkeltette; de majdnem ugyanakkor, amint t. i. IV. Ferdinánd Mária Terézia egyik leányát, Mária Karolinát, vette el feleségül, egyúttal a reakció középpontja is lett.

Don Carlos, III. Károly néven (1759—1788.) *Spanyolország* királya, sicíliai miniszterének, Tanuccinak, reformjaival Spanyolországot is megismertette s

mint valóban szabadelvű ember, Európa legjobb uralkodói közé tartozott. Arra törekedett, hogy felszabadítsa hazáját az egyház gyámkodása alól és megszüntessen minden visszaélést, ami politikai, gazdasági és társadalmi fejlődését gátolja. 1767-ben egyszerre 6000 jezsuitát űzött ki s példáját rokonai, a nápolyi és a párizsi Bourbonok is követték. A pápa átokkal, a Bourbon-ház pedig Róma ostromával fenyegetődött ; az új pápa azonban, *XIV. Kelemen*, a »Dominus ac redemptor noster« (Urunk és megváltónk) kezdetű bullában 1773 július 24-én *eltörölte a jezsuita-szerzetet*, melyet ezentúl egyideig csak a protestáns Porosz- és a görögkeleti Oroszország tűrt meg a maga területén. III. Károly

158. ábra. A lisboai földrengés (1755).

külömben is gyorsan rendezte Spanyolország zilált viszonyait. Szabaddá tette a gabonakereskedést ; 8000 német földmívest telepített le, hogy okszerűbb mezei gazdaságra tanítsák a spanyolokat ; Andalusia néptelen vidékeire telepéseket hozott. Kasztília felsíkját befásította. Csatornákat ásatott. A hazai ipart a külföldi versennyel szemben védte, gyárakat és, az állam hitelének emelésére, 1782-ben bankot alapított. A hadsereget porosz mintára szervezte, a különböző fegyvernemek számára tisztképző iskolákat állított. Az egyetemeket újra szervezte s a sajtót pártolta, minek következtében a lapok elszaporodtak s a francia enciklopédisták eszméi szabadon terjedhettek. Azt az államot, amelyet 1759-ben 6 millió lakossal vett át, 1788-ban 11 millió lakossal, újraélesztve hagyhatta nyomorult utódjára, IV. Károlyra, ki alatt mindezek a szép eredmények megsemmisültek.

A szomszédos *Portugáliában* Pombal (Carvalho) miniszter I. Józsefnek (1750—77.), a lusta királynak valóságos háznagya, vagy — ahogy maga írta — ennek a XIII. Lajosnak Richelieuje akart lenni. A lisboai szörnyű földrengés-kor (1755.) lélekjelenlétével és eszes intézkedéseivel a nép bizalmát megnyervén, valóságos diktátora lett hazájának. Újításaiban inkább az angolokat, mint a franciákat követte. Kínai, indiai és amerikai kereskedőtársaságokat s kereskedelmi iskolát alapított. Országosan szervezte a végtelenül elhanyagolt népnevelést. Európában ő lépett föl először a jezsuiták ellen, akiket 1759-ben országszerte összefogatott és kegyetlen kínzások közt Civita-Vecchiába küldte őket XIII. Kelemen pápához. Ezzel óriási változást okozott a monarchikus Európában. II. Fülöp spanyol király uralkodása óta ugyanis a fejedelmek legvalódibb belső titkos tanácsosai a jezsuiták voltak s így teljes két századon át a fejedelmek, mondhatni, jezsuita szellemben uralkodtak. Voltaire azonban úgy mutatta be a jezsuitákat s általán a papokat, mint a monarchia ellenségeit s önmagát és a filozófusokat, mint annak barátait. Pombal teljesen Voltaire hatása alatt állt s úgy hitte, legnagyobb ellenségétől menti meg királyát, ha fölszabadítja a Rómából rendelkező jezsuita-generális uralkodása alól s megtöri azt a rendet, mely, hatalmas szervezeténél fogva, magában az ország belsejében is gátolhatta a fejedelem és a nemzet akaratának teljeseledését. Az ő történelmi jelentősége tehát abban áll, hogy először törte meg a jezsuiták hatalmát, s vele az uralkodás kétszázados rendszerét, melyet Európaszerte a »felvilágosult« fejedelmek korlátlan, egyéni akaratának kora követett. Pombal erős, nemzeti fejedelemséget akart. Angol segítséggel verte ki a spanyolokat Portugáliából, megteremtette, hazája függetlenségének védelmére, a 32.000 főnyi állandó hadsereget s újra szervezte a haditengerészetet.

159. ábra. Struensee (1737—1772).

I. József halálával azonban a reformok ellenségei megbuktatták s minden befolyásától megfosztották.

A *normán államok* sem maradtak veszteg. *Dániában* a felvilágosult V. Frigyes (1746—66.) és minisztere már a század derekán célszerű újításokat tettek. A gyöngeszű VII. Keresztély (1766—84.) idejében *Struensee*, az orvostól lett miniszter, olyanforma diktátori hatalommal, mint Portugáliában Pombal, de tulajdonképpen Nagy Frigyes példáján lelkesedve, hatszáznál több szabadelvű újítást rendelt el. Megnyirbálta a nemesség kiváltságait, előkészítette a jobbágyok fölszabadítását, fölszabadította a sajtót s behozta a közteherviselést. Mikor azonban a németet tette

hivatalos nyelvvé, a nép — az egyházpolitikájával elégedetlen evangélikus párság izgatására — zúgolódni kezdett, a király pedig, a királynéval elkötetett házasságtörésének ürügye alatt, 1772 április 28-án lefejeztette.

Svédország 1719 óta Európának talán legjobban korlátolt királysága volt. Királya még a hadsereggel sem rendelkezhetett s vetojogot nem gyakorolhatott. Az országgyűlésen a nemesek, papok és polgárok mellett a parasztok is résztvettek, ami az anarchia rémével ijesztgette az irigy szomszédokat. Orosz-, Porosz- és Dánország már 1764-ben és 1769-ben megfontolták *Svédország felosztását*, amit azonban Franciaország közbelépése megakadályozott ; sőt Adolf Frigyes király már Lengyelország felosztását sem érte meg. Az új király, *III. Gusztáv* (1771—92.), Párisban ismerkedett meg az új szellemmel. Jobban beillett volna a keresztesháborúk korába, de mégis az enciklopédisták mellé állott. Franciaország pénzében bízott, Vergennes gróf tanácsain indult s a népre és katonaságra támaszkodott. 1772 augusztus 19-én arra kényszerítette az országgyűlést, hogy az 1719. évi alkotmányt eltörölje s újat fogadjon el, amely sokkal szabadabb hatáskört biztosított a királynak s megtörte a nemesség túlságos befolyását. Most már rohamosan és szabad szellemben újjított, így pl. *teljes sajtószabadságot* adott. A hadsereg és haditengerészet teljes újjászervezése után 1789 februárius 21. korlátlaná tette a királyi hatalmat. Fővárosában, Stockholmban, francia szokás, beszéd és könnyelműség divatozott az ő idejében s a reformok is francia szellemben készültek ; de a király olykor, pl. a svéd akadémia föllállításával, a nemzeti érzésnek is kedvezett. A francia forradalom leverése kedvéért mégis kibékült Oroszországgal, mellyel három év óta háborúskodott s most valóságos európai keresztesháborút akart vezetni a köztársaságiak ellen. Ekkor a nép kiábrándult királya szabadelvű szédelgéseiből. Közönyösen fogadta annak a híret, hogy az arisztokraták összeesküdtek ellene és hogy Ankarström kapitány egy álarcosbálban 1792 március 16-án meggyilkolta.

160. ábra. II. Katalin (1762—1796).

IV. II. Katalin felvilágosult abszolutizmusa.

II. Katalin cárnő (1762—96.), ki *III. Gusztávot* a francia forradalom leverésére buzdította, tulajdonképpen maga is terjesztette azokat az eszméket, amik Nyugaton erre a forradalomra vezettek. Nagy Péter halála (1725.) óta ő volt a negyedik asszony az orosz trónon. Mencsikovra hallgatott Péter részeges özvegye, *I. Katalin* (1725—7.) és fia, *II. Péter* (1727—30.), az utolsó Romanov ; *Biron* herceg tanácsait követte *Anna* (1730—40.), Nagy Péter unokahúga ; *Bestusev*ét *Erzsébet* (1741—62.), Nagy Péter leánya, kivel a Romanovok háza leányágon is kihalt. *Erzsébet* unokaöccsével, *III. Péterrel* 1762-ben a ma is uralkodó *Holstein-Gottorp ház* lépett trónra. A német származású cár rajongott Nagy Frigyesért s az ő szellemében egy nap alatt akarta újjáteremteni Oroszországot. Általános lázadástól tartva, felesége, *II. Katalin* anhalt-zerbsti hercegnőt 1762 júl. 17-én a trónról lemondatta, pár nap mulva eltétette láb alól s 33 éves

korában magához ragadta az uralmat. Nyugat Salamonjára, Nagy Frigyesre, nem Sába királynéjának rajongó odaadásával tekintett. Nem egyszer szövetkezett vele, de mellette Észak Semiramisa akart és tudott lenni. Lengyelország megsemmisítésével és Törökország megcsonkításával Oroszországnak szerezvén meg Kelet uralmát, mindent elkövetett, hogy óriási birodalmának valahára csakugyan európai jelleget adjon. Az enciklopédistákat nemcsak olvasta, hanem D'Alembert-t egyenesen fel is szólította, hogy enciklopédiáját Szentpéterváron fejezze be. Voltairet gyakran hitta magához ; Grimm és Mme Geoffrin valóságos ügynöke volt ; Diderotnak egész könyvtárát megvette s ötven évre előre kifizette ezerfrankos évdíját. De megírta Diderotnak, hogy »az ön összes nagy elveiből szép könyvek, de rossz dolgok készülnek. Ön elfelejti a kettőnk helyzetében levő különbséget. Ön papiroson dolgozik, amely mindent eltúr ; ellenben nekem, szegény császárnénak, az emberek bőrével kell dolgoznom, amely bizony meglehetősen érzékeny és csiklandós«. Jobban semmisenem jellemezheti, mint az, hogy Voltaire barátnéja befogadta a bujdosó jezsuitákat. Köztársasági érzülettel kérkedett s fiának, a trónörökösnek, neveltetését a köztársasági Laharpe-ra bízta ; de minden kormányforma közül mégis az önkényes uralmat tartotta legjobbnak.

1766 dec. 14-ére a társadalom minden osztályából 652 képviselőt hitt össze, hogy a tartományok kiváltságai, a községi szervezet, a jobbágyok felszabadítása s egyéb, Beccaria és Montesquieu szellemében tervezett, újítások érdekében tanácskozzék velük. »Azt hiszem — írta Voltairehoz — ön gyönyörködne ebből a gyűlésben, ahol az igazhitű az eretnek és a muzulmán közt ül, mind a hárman egy bálványimádónak szavaira figyelnek s mind a négyen azon vannak, hogy mindenki számára megfelelő határozatot hozzanak.« Páholjának rácsozata mögül maga is gyakran hallgatta ennek a valóságos nemzetgyűlésnek, a *dumá*-nak tanácskozásait, melyek érettségükkel és emelkedettségükkel meglepték a világot. A haladás barátai lelkesedtek, de, Shirley angol követnek megjegyzése szerint, »egyszerű kedvtelés« volt az egész, hogy a cárné megismerje alattvalóinak óhajtásait. Valóban ezek figyelembevételével alkotta meg híres törvénykönyvét, melyért annak egykorú magyar fordítója, báró Orczy Lőrinc, 1789-ben annyira magasztalta. »Te — úgymond — még eddig soha nem látott lobogó zászlót emeltél és a te lelked népednek belső boldogságáról gondolkozott . . . A levert, a letaposott emberi nem fölemeli lecsüggesztett fejét ; megtörli könyben úszó szeméit.« Egy másik magyar kortársa (Fejes János, 1807.) vizont mint dicső példát állította polgártársai elé Katalinnak az orosz államnyelv (1764.) és az orosz akadémia fejlesztése tekintetében kiadott rendeleteit, amelyeket »követniök kell, hogyha a maguk nyelvének pallérozására törekedni kívánnak«. Az orosz államnyelv mellett egyik legjobb eszköze lett a közigazgatás egységének.

Katalin császári tanácsot tervezett, de meghagyta a szenátust is, melyre a belügyi kormányzat vezetését bízta. A birodalmat 1775-ben 50 kormányzóságra osztotta. Minden ilyen közigazgatási területnek külön kormányzója, alkormányzója, kormánytanácsa, pénzügyi kamarája, rendőrsége, kerületi s több más törvényszéke volt : külön a nemesek, polgárok, jobbágyok számára, ami

eléggé mutatja, hogy népét a törvényelőtti egyenlőségre nem tartotta érettnék. A jobbágyságot sohasem törölte el, mert nem akarta, hogy a nemesség tönkretevőjének, a társadalom felforgatójának tartsák. Sőt megtette, hogy 150.000 jobbágyot is »adományozott« egy-egy kegyeltjének. Csak a legrikítóbb igazságtalanságokat szüntette meg. A polgárokat a városi önkormányzat jogának megadásával kötelezte le. A telepítésre nagy gondja volt. 30.000 magyarországi szerbet már Erzsébet letelepített volt »Új-Szerbiában« (a Dnjeper és Bug közé), de ezt a kerületet ő virágoztatta föl; a Dnjeper mellett alapította a róla nevezett Jekaterinoszlávot és az Ural bányavidékein Jekaterinburgot; összesen 240 új város építését rendelte el. Mikor az 1775-ben bekeblezett Krim-félsziget megtekintésére indult, a Dnjeperen, amelyen azelőtt a sziklák miatt nem lehetett hajózni, pompás hajója könnyedén úszhatott lefelé. Potemkin herceg ügyes szinpadias rendezéssel elhitette vele, hogy a korábban lakatlan partokon jobbról-balról népes, szép falvak emelkednek, nyájak, gulyák, ménesek legelnek és hogy Chersonban (a Dnjeper tengeri kikötőjében) csakugyan állandó az a tömérdek tárház, nyüzsgő kereskedés és hajóforgalom. Pedig a herceg csak erre az alkalomra rendelte oda az ország minden részéből a látnivalókat, a gyarmatosításra adott tömérdek pénzt pedig elköltötte. Mindamellett a dél-oroszországi telepések száma 200.000-ról csakhamar 800.000-re növekedett. Katalin nagy nevének örök hirdetői — a Magyar Hírmondónak 1796-ban kiadott gyászoló jelentése szerint — az a 260 város, amit építtetett, a sok iskola, a negyven esztendővel azelőtt nevről is alig ismert építő-, kőfaragó-, festő- és metszőművészetek haladása, a Carszkoje Szelóba és Moszkvába vezető utak, a szentpétervári csatornák és hidak, »melyek még a virágjában volt Görögországnak s Rómának mesterműveivel is vetekednek«, továbbá a tengeri kereskedés nagy jövőjének megalapítása, a Svájcból, Német-, Olasz- és Angolországból való telepítések.

Katalin legmerészebb újítása az *egyházi javak államosítása*. A papságnak összesen egy millió (a troitsai kolostornak egymagának 120.000) jobbágya volt, akik most, a holtkéz birtokával együtt, egy állami gazdasági bizottság felügyelete alá kerültek, mely a jövedelem nagyobb részét iskolák, kórházak stb. építésére fordította. Vallástürelmet biztosított minden felekezetnek; a jezsuitákat befogadta, a mohammedánoknak megengedte, hogy mecseteket emeljenek, a raszkolnikok üldözését megszüntette s évenként egyszer nagy »türelmi ebédet« adott, amelyen a legkülönbözőbb felekezetű főpapok mint jóbarátok találkoztak egymással. A *közoktatást* országosan rendezte. Tanítókat hozatott Francia-, Német- és Magyarországból. A francia Lafond asszony vezetésére bízta a smolnai felsőbb leányiskolát (Vospitatelni Dom), melyben 480 nemes leány nevelkedett. »Ne búsuljon, herceg — írta a moszkvai kormányzónak — hogy az oroszok nem akarnak tanulni. Ha iskolákat állítok, ezt nem magunk, hanem Európa miatt teszem, ahol a közvélemény előtt fenn kell tartani tekintélyünket. De abban a pillanatban, amelyben parasztjaink felvilágosodásra töreksenek, egyikünk sem maradhat meg a maga helyén.« 1783-ban megalapította az orosz tudományos akadémiát, de már 1785-ben föllépett *Novikov* és az erdélyi *Schwarz* könyvkiadóhivatala ellen, honnan szabadelvű könyvek kerültek forgalomba. Még jobban megharagította *Radiscsev* (1790.), ki »Yorik utazása« szellemében: »Utazás

Szentpétervárról Moszkváig« című munkájában megbírálta Katalin alkotásait s az orosz állam és társadalom fonákságait. Gonoszabb lázadónak tartotta Pugacsevnél s bilincsekbe verve küldte Szibériába. *Novikov* Iván, a cárné régi irodalmi munkatársa, Schlüsselburg nedves börtönébe, Voltaire szobra a lomtárba, *Knyasnin* hazafias szindarabja, Vadim, a máglyára került; pedig maga a cárné is írt 11 drámát, sőt 7 operát is.

A francia forradalom kitörése óta titkolózás nélkül gyűlölte azokat a demokratikus eszméket, melyekkel nemrégiben még maga is játszott. Igaz, hogy az Eremitageban meghallgatta, mikor Esterházy László gróf francia követ kis fia a francia menekültek előtt a jakobinusok dalait énekelte. Tapsolt saját fiának, a trónörökösnek, ki jakobinus nevelője, Laharpe szellemében szavalt a francia forradalom okairól betanult leckéjét. Gyűlölte a forradalmat, de erőszakosan sohasem lépett föl ellene. Elismerte, hogy a fölvilágosodás századának a vége csúnyán megtréfálta az összes koronás rebelleket. Megérte, hogy a szabad eszmék áradata, melynek zsilipjeit önmaguk is nyitogatták, összecsapott felettük, egyiket-másikat végképp eltemette s a többi is csak bajosan szabadulhatott a hullámok közül. Már elzúgtak Európa forradalmi, midőn Katalint, 1796 nov. 17-én történt haláláról értesülve, a »Magyar Hírmondó« azzal siratta el, hogy »nemcsak szélesebben kiterjedtek alatta a birodalom határai, hanem annak belső boldogsága is mindenképpen növekedett; és ez az uralkodás nemcsak az orosz históriában, hanem a világtörténelemben is új időszámításnak vetette meg alapját«. Pedig Nyugat-Európa nagy részében akkor már negyedik esztendeje a francia köztársaság kikiáltásától, 1792 szept. 21-től, számították a napokat. Többet követeltek, mint amennyit az anyagi érdekek ápolásával, a vallástürelem kimondásával s némi polgári szabadság megadásával a felvilágosult abszolutizmus nyújthatott.

XV. FEJEZET.

A GYARMATOK.

I. Az első nagy gyarmatosító birodalom.

☞ A Föld öt része.

EM LEHET már a Földet négy részekre osztani. Ezzel az újsággal lepte meg olvasóit az első magyar hírlapnak, a Magyar Hírmondónak, 1780 január elsején kiadott első száma. Elmondta, hogy Európán, Ázsián, Afrikán és Amerikán kívül délfele még szigetek vannak, amiket nem számíthatni ezekhez ; együttvéve Polinéziának, vagyis sokszigetségeknek, mások viszont Ausztráliának, vagyis Déliföldnek nevezik őket. »Csak Új-Hollandia is Új-Guineával közel vagyunk akkorra, mint egész Európa.« Szép dolgokat írhatna róluk, ha a Föld körül most harmadik útját tevő »híres angolus hajós-kapitány«, *Cook*, hazájába már visszaérkezett volna. Európa művelt körei rendkívüli érdeklődéssel várják. Például a francia király, aki pedig nyílt harcot folytat az angolokkal, még a múlt nyáron megparancsolta tengerészeinek, hogy *Cook* hajóját bántani ne merjék. Január 22-én azonban a magyar lap már úgy kezdte levelét, hogy »gyászba illik öltöznünk minden igaz hírmondóknak«, mert »amaz angolus kapitány, *Cook* uram, ötödmagával a vadak áldozata lett«. (Hawaiban, 1779 febr. 14.) *Tasman* óta kétségkívül *Cook* tette a legnagyobb fölfedezést, midőn megállapította (1770), hogy Új-Zealand és Új-Guinea voltaképpen szigetek. Meghatározta Ausztrália keleti partjait és megvilágította mindazokat a fölfedezéseket, melyeket 1699 óta Polinéziában s általában a déli tengerben az angolok megbízásából *Dampier*, *Wallis* és a franciák szolgálatában *Bougainville*, *Surville* tettek. Második útjában (1773.) bizonyította, hogy a déli szélesség $71^{\circ} 10'$ -ig a déli tengerben összefüggő szárazföldet, egy hatodik földrészt találni nem lehet s hogy a déli sark felé több a víz, mint a föld. Harmadik útjában (1778.) Észak-Amerika nyugati oldalán a $44^{\circ} 30'$ -től kezdve föl az északi szélesség $69^{\circ} 36'$ -éig nemcsak megállapította Amerika partvonalait, hanem be is bizonyította, hogy Amerikát és Ázsiát (az újvilágot és a régit) csak tengerszoros választja el. Az oroszok közül *Ázsia* felől *Gvoszdov* 1730-ban, *Bering* pedig 1741-ben fölfedezték már ezt a tenger-

szoros, mely most Bering nevét viseli. A szemközt levő földet is érintették, de nem tudták, hogy az magának Amerikának szárazföldje. Cook a Föld körül tett három útjában a sarkok között minden előtte élt utazónál nagyobb útat, majdnem száznegyvenegy szélességi fokot járt be. Teljessé tette a Föld vízrajzát, a földre éhes emberekkel pedig megérttette, hogy a száraz terület a Föld felületének egy harmada sem lévén, a körvonalak kutatása helyett most már inkább a *gyarmatok* tudományos megösmerésére és gazdasági kiaknázására kell törekedniök.

Az angolok valóban most kezdték azt a nagyszerű *gyarmatpolitikát*, mely őket száz esztendő mulva a szárazföld 28%-ának és az emberiség 23%-ának uraivá tette. Cook mellé egy Pitt-nek kellett állnia, a nagy fölfedezőhöz egy valódi államférfiúnak, hogy a gyarmatosításban idáig elkövetett mulasztásokat jóvá lehessen tenni.

Erre Indiában nyílt az első alkalom. 1599-ben 125 részvényes 72.000 font sterling alaptőkével megalapítván az angol keletindiai társaságot, Erzsébet királynétól a Kelet-India, Ázsia és Afrika cikkeivel való szabad kereskedésen kívül jogot nyert, hogy gyarmataiban (az angol törvényekkel nem ellenkező) törvényeket hozzon s azokat végrehajtsa. A benszülött fejedelmekkel, különösen a nagymogullal szemben, az angolok eleinte mint alázatos kereskedők érintkeztek, mintha foglalásra egyáltalán nem gondolnának. A társaság csak 1685-ben hatá-

rozta el, hogy haddal támad azokra, akik kereskedelmét háborgatják; azonban a nagymogul megverte és csupán erős sarc lefizetése után tűrte meg az angolokat Indiában. Más angol társaságok versenyzése szintén káros volt, mindamellett Madras, Bombay és Kalkutta csekély községekből csakhamar jelentős kereskedővárosokká fejlődtek. Az angol befolyás annál jobban erősödött, mentül inkább gyöngült a mohammedánok hatalma. Ezt a befolyást most már a franciák ellen kellett megvédeni, kik Dupleix kormányzóságá-

161. ábra. Az Invincible francia, 94 ágyús hajó, melyet az angolok elfogtak s mintájára sok új hajót építettek.

nak kezdete (1730.) óta egyre terjeszkedtek és arra az izgató hírre, hogy otthon, az osztrák örökösödési háborúban, franciák és angolok szemben állnak egymással, 1746-ban az ellenségeskedést nyíltan megkezdték. Az angolok elvesztették Madrast (1746. szept. 21.); s midőn Anvar-eddin nábob tízezer emberrel sietett segítségökre, a tizedrésznyi francia sereg a támadást visszaverte. Ez a bennszülött főnökkel, a nábobokkal, megértette, hogy nem egyszerű kereskedőkkel hadakoznak többé, hanem szervezett hatalommal, mely Indián uralkodni akar. Különbö az angolok és franciák egyaránt hindukat fogadtak zsoldjukba, kiket a perzsa szipáhik, vagy a török szipáhik (lovaskatonák) után sipoyknak neveztek.

Az angolok az aacheni békében (1748.) Madrast visszanyerték ugyan, de a nábob rokonszenve a st-thoméi csatában győztes franciák felé fordult, kik Indiában ekkor álltak hatalmuk tetőpontján. S ha Dupleixet megérti La Bourdonnais, Bourbon és Ile de France kormányzója, kit Bernardin de St-Pierre érzélgős

regényéből (Pál és Virginia történetéből) ismerünk, az Indiai oceánon átvezető út s maga India rövid időn a franciáké lehetett volna. A franciák azonban nem voltak igazi gyarmatosítók; az enciklopédisták a gyarmatokat, mint rabszolgatelepeket, gyűlölték, az államférfiak pedig nem törődtek Colbert politikájával s »minden gyarmatot odaadtak volna egy gombostűért«. Azzal, hogy 1754-ben Dupleixet, a hinduk félistenét visszahítták s 1754 dec. 26-án békét kötöttek az angolokkal, tulajdonképpen lemondtak Indiáról. *Dupleix* otthon elfelejtve halt meg (1763 nov. 11.), de lovagias ellenfelei, az angolok, Kalkuttában India legnagyobb hősei közt állították föl a szobrát; hiszen ő mutatta meg, európaiak hogyan uralkodhatnak Indián.

Suradsah ed-Daula bengáli kán az angolokat kiverte ugyan Kalkuttából (1756. jun. 20.), de *Clive* Róbert, ki egyidőben 300 emberrel 10.000 ellen megvédte Arkot várát, csakhamar (1757 jan. 2.) visszafoglalta a várost, a 60.000

162. ábra. Tipu-Szaib mysorei szultán (1782—1799).

főnyi bengáli sereget 3000-rel *Passeynál* (1757. jun. 23.) megverte s megvédte a meghódolt Bengáliát Hindosztán új császára, II. Sah-Alam ellen (1760.). Amidón hazatért Angliába, a nép valósággal istenítette, a király pedig Passey lordjává, írországi peerré tette. Mégis csak öt esztendő múlva (1765.) küldte vissza kormányzónak, midőn híre futott, hogy az indiai társaság hivatalnokai hallatlanul zsarolják a népet. Az angolok hatalmát Indiában az addiginál is nagyobbak találta. Az afgánok a *panipati* csatával (1761 január 6.) véget vetettek a nagymogul delhii birodalmának, pár nap múlva (jan. 18.) Coote angol tábornok Pondichéryben megadásra kényszerítette *Lally Tollendal* kormányzót s mindörökre megakasztotta a franciák terjeszkedését Indiában. A *párisi békében* (1763 febr. 10.) Pondichéryt a franciák néhány más hellyel visszakapták ugyan, de Indiában többé éppúgy nem jöttek számításba, mint a hollandok és a portugálok.

Bengália, Bihar és Orissa jövedelmeit mostantól fogva az angolok szedték s 1765-ben a polgári és katonai kormányt is átvették. (Ezt a rendszert követik mostan is Egyiptomban.) Timur örökösei Anglia fizetett cselédei s a nábobok egyre-másra hűbéresei lettek. *Lord Clive* most már a közigazgatást is rendezte s mindenképpen véget akart vetni a tisztviselők zsarolásának. Ezzel azonban csak saját politikai pályájának vetett véget. 1767-ben visszahítták, sőt vád alá is helyezték. A parlament kijelentette, hogy nagy és fontos szolgálatokat tett hazájának s Angol-India alapítóját fölmentette a vádak alól, egyesek pedig Nagy Sándorral és Napoléonnal állították egy sorba; a dicsvágyában mélyen sértett férfiú mégis mint öngyilkos végezte életét (1774 nov. 21.). Maga a társaság már közel állt a bukáshoz, midőn azt az angol kormány 1773-ban teljesen újjászervezte s élére *Warren Hastingset* állította, mint India első főkormányzóját. Melléje négytagú tanácsot rendeltek, mellyel a háborúizetés és a békekötés jogát meg kellett osztania. A kalkuttai főtörvényszék főfeladata a visszaélések büntetése lett. Reformmunkálatai közben Hastings folytonosan küzdött a maharadsákkal, kik *Haider Ali* mysorei szultánnal szövetkezve harcoltak az angolok befolyásának és területének növekedése ellen. Haider Alinak nagy esze, 200.000 katonája és 110 millió korona évi jövedelme lévén, veszedelmes ellenség volt; győzelmei közt 1782 dec. 10. elhunyt, de fia, *Tippo Szaiib*, »Kelet Nagy Frigyesé«, még sokszor megverte az angolokat s 1784 márc. 11-én Mangalorében csak a foglalások kölcsönös visszaadásának föltétele alatt békült meg velök. Az angol parlament (1784 május 18.) a Londonban székelő indiai miniszter s az elnöklete alatt álló felügyelőtanács alá rendelte az indiai kormányt. Hastingset 1785-ben visszahívták és, mint újkori Verrest, hallatlan zsarolásai miatt vád alá helyezték; de senki sem vitatta el azt az érdemét, hogy Indiát válságos körülmények közt megtartotta a birodalomnak.

Az angolok és franciák *Észak-Amerika gyarmataiban* is szembe kerültek egymással. XIV. Lajos halálakor annak az óriási területnek kétharmada, legalább a térképeken, Franciaországhoz tartozott. Azóta, hogy 1535-ben *Cartier* fölfedezte a Szent-Lőrinc folyamot s Robervallal 1541-ben megalapította, Quebec közelében, az első kis francia gyarmatokat, a francia kormány is figyelmes lett Kanadára, melyet *Champlain*, a kitünő fölfedező és gyarmatosító, 1603—16 közt mint Új-Franciaországot szervezett. Az új tartománynak azonban mind-

addig csak a száztagú keresk. társaság vette hasznát, míg Colbert föl nem állította a francia nyugatindiai társaságot, mely Kanadában a bőr- és prémkereskedésen kívül már állami feladatokat is ösmert. *Frontenac* kanadai helytartó 1673-ban *Joliet*-t, akihez *Marquette* is csatlakozott, a még ösmeretlen »nyugati víz«: a Mississippi kikutatásával bízta meg. Ők figyelmeztették a világot, hogy óriási terjedelmű lehet az a föld, melynek fő völgyébe, a Mississippibe, nyugat felől olyan hatalmas mellékvölgy nyílik, mint a Missouri. *La Salle* 1678-ban már a Mississippi torkolatáig hatolt s XIV. Lajos nevében birtokba vette Louisianát, hol az első gyarmatot — *Rosaliet* — 1699-ben *Lemoine d'Iberville* építette. *New-Orléans* és más városok alapítására adott alkalmat az a szédelgő vállalat, melyet másfél évtized mulva *Law* Louisiana bányakincseinek kiaknázására szervezett, mely azonban 1720-ban a világ egyik legóriásibb üzletbukására vezetett. Akkor már, az utrechti béke (1713.) következtében, az angolok hét esztendeje uralkodtak a Hudson öble vidékén, *Acadián*, *New-Foundlandon* is, melyeket a franciáktól vettek el. Angol-Amerika magva *Virginia* volt, melyet *Raleigh Walter* 1584-ben fedezett föl. A rendszeres gyarmatosítást az angolok 1606-ban a virginiai és az újangliai (*plymouthi*) keresk. társaságok fölállításával kezdték meg. A társaság a *Jamesrivernél* 1607-ben alapította első gyarmatát, minek emlékeztét háromszáz esztendő mulva *Jamestownban* kiállítással ünnepelték meg. Ahogy *Roosevelt* köztársasági elnök mondta a kiállítás megnyitásakor (1907 ápr. 26.), az amerikai nemzeti jelleg kifejlesztésében ettől fogva többnyire angolok működtek közre; de Európának majdnem minden nemzete adott valamit véréből és jelleméből Amerikának. Ma ezért különböznek az amerikaiak az összes európai nemzetektől, pedig mindegyikkel bizonyos rokonságban állanak.

Virginia, *Massachusetts*, *Új-Hampshire*, *Connecticut*, *Vermont* és *Maine* gyarmatok politikai és kereskedelmi érdekeik védelmére 1643-ban *Új-Anglia* néven

163. ábra. Franklin Benjamin (1706—1790).

szövetkeztek egymással. *W. Rogers* volt az első, aki Rhode Islandban a demokratikus szabadság eszményét megvalósította. Észak iparos és kereskedő puritánjai csakhamar ellentétbe jutottak Dél ültetvényes, rabszolgatartó, arisztokrata anglikánusaival. Az emberek délre meggazdagodni, északra szabadságot mentek keresni; amoda magukkal vitték hagyományaikat, emide a régivel annyira ellenkező eszményeiket hozták. A hollandok, kik Long Islandban és partvidékein telepedtek le, 1655-ben elfoglalták a Delaware táján alakult svéd gyarmatokat, a bredai békében azonban (1667.) egész területöket átengedték az angoloknak, kiknek gyarmatterülete ekként New-Yorkkal (a korábbi Nieuw-Amsterdammal), New-Jerseyvel és Delaware-ral gyarapodott.

New-Yorkban 1683-ban összeült az első törvényhozó testület. Ugyanakkor alapította *Penn Vilmos*, a quäkerek apja, a róla nevezett Pennsylvania fővárosát, Philadelphiát, amely nemes eszméit már nevében jelezte. 1732-ben II. György király *James Oglethorpenak* adott engedélyt a nevét viselő Georgia gyarmatosítására. 1754-ben Albanyban a gyarmatok kongresszusa, az angol-francia háború kitörésétől tartva, *Franklin* Benjamin javaslata szerint, kimondta a gyarmatok egyesülését; az angol kormány azonban visszautasította a tervezetet, mert attól tartott, hogy az Unió csakhamar elszakadna és demokratikus amerikai birodalomná alakulna. Az első nagy magyar földrajzban, mely éppen ekkor (1754.) jelent meg, Bertalanffi Pál jezsuita Észak-Amerikát, vagy — ahogy ő nevezte — Kanadát 16 tartományra és 6 »kiváltképpen való vad nemzetekre« osztotta. Kanada hossza — szerinte — 680, szélessége pedig 440 német mérföld; felületét 13 nagy tó tarkítja és 10 nagyobb folyó hasítja. Kanadához számítja Louisianát is, melynek közepét a 2000 folyóval bővült Mississippi áztatja; oda-számítja továbbá Új-Angliát, melynek legjelesebb városa Boston, hol »kétségkívül Calvinusnak maszlagja hintetik el«; Új-Belgiumot, melyben Neu-Porck (a mostani New-York) a főváros; Új-Jerseyt, Pennsylvániát, Marylandot s Virginiát, melyben — úgymond — »már kálvinista főiskolák is döglelnek«. Aránylag bőven írta le az indiánusokat. »Jóllehet pedig ezek a nemzetek — végzi Kanada (s vele a mai Unió) leírását — mind wildek, azaz rútak és vadak legyeknek, széjjel erdőkben, vagy csak sátrak és gunyhók alatt lakván, harcolással és ragadmánnyal élván, a megfogatott ellenségeket kegyetlenül kínozván, ölvén, sütvén s vadul megevén — mégis azok közül némelyekben igen dicsérik az európusok az okosságot és az ékesszólást.« Az ideszakadt »európusok« is gyakorolhatták magukat mindakettőben, mert a 13 gyarmatnak az angol kormány önkormányzati jogot engedett, azonban az anyagiakban a londoni keresk. bizottság (Board of Trade) szigorú felügyelete alá helyezte őket. A bizottság mindent elkövetett, hogy a gyarmatok mással, mint az anyaországgal ne kereskedjenek, nyesterterményeiket csak annak adják el s azoknak némely részét, pl. a vasat, otthon föl ne dolgozhasák. Mindamellet a lakosság 1713—1755-ig 450.000-ról másfélmillióra növekedett, míg az európai gyámság alatt tartott francia gyarmatosok száma 1715—1750 közt 30.000-ról 20.000-re csökkent. A két nemzet gyarmatosai 1688—1763. közt — rendszeren az indiánusok ellenséges törzseivel szövetkezve — öt nagyobb háborút folytattak egymás ellen. Anglia elsősorban saját gyarmatosainak köszönhette, hogy 1763-ban, a párisi békében, a franciákat

Észak-Amerikából kiszorította. *Montcalm* azonban, a franciák jeles vezére, már akkor megjövendölte, hogy tiz esztendő múlva a gyarmatosok fölkelnek Anglia ellen; ami természetes, mert gazdasági függetlenség nélkül politikai szabadságukat sem élvezhették.

A hétéves háború következtében Ausztria államadóssága 400, Angliáé meg épen 3600 millió koronával növekedett. Ausztria Magyarországot, Anglia Új-Angliát akarta rávenni, hogy a megkérdezésük nélkül csinált adósság tőkájének egy részét s az annak megfelelő kamatok fizetését magukra vállalják s evégből az adózás ügyét rendezzék. Mind a két »gyarmat« ellenállt. Magyarország jó száz esztendő múlva is (1867: XII. t.-c.) csak politikai tekintetéből és méltányosságból, nem jogi kötelességből vállalta el az államadósságok egy részét; Új-Anglia már tiz esztendő múlva elszakadással felelt a követelésre. A Grenville-kormány kezdettől fogva azon volt, hogy a gyarmatokat szorosabban oda-kapcsolja az anyaországhoz, a tartományok önkormányzatát megszüntesse s valamennyit egy középponti gyarmatkormány alá rendelje. Hogy tehát föltétlenül rendelkezék a katonákkal és hivatalnokokkal s azok tőle és többé ne a gyarmatoktól kapják fizetésüket és parancsaikat, a költségek fedezésére a bélyeg-adót szánta, melyet az 1765 márc. 22-iki törvény a gyarmatokra is kiterjesztett. Önkormányzatára és önadóztatására hivatkozva, kilenc gyarmat newyorki kongresszusa ez ellen tiltakozott. A bostoni nép november elsején, midőn a törvénynek életbe kellett volna lépnie, a király s a miniszterek arcképeit elégette s néhány kincstári épület ablakát bevverte. A pörlekedések megakadtak, a bíróságok szüneteltek; polgári házasságot nem kötöttek, hogy a házassági szerződést bélyeges papirosra ne kelljen írni. De sokkal érzékenyebben érintette az angol pénzpiacot az amerikai kereskedőknek az a határozata, hogy míg ez a törvény áll, Angliával minden üzleti összeköttetést megszakítanak. Még adósságaikat sem fizetik meg s fejlesztik a hazai ipart, hogy az anyaországra s a külföldre ne szoruljanak. Grenville tehát megbukott s Rockingham, majd *Pitt* békülékenyebb minisztériuma követte. A parlament meghallgatta a színe elé idézett amerikai ügyvivőnek, *Franklin* Benjaminsnak, az amerikai viszonyokról s különösen az önadóztatás jogáról adott felvilágosításait. *Fox* kijelentette, hogy Amerika sérelme a szabadság ügye. *Pitt* azt hangoztatta, hogy Amerika megadóztatására Angliának sem égen, sem földön nincs joga; ellenkezniék az igazság és politika minden elvével s nem is olyan kényszerűség, amit igazolni lehetne. A parlament ezek után 1767 februárjában a sérelmes törvényt visszavonta, de kijelentette, hogy a király hozzájárulásával a gyarmatok számára is hozhat föltétlenül kötelező törvényeket.

S a »hannoveri« ügy érezte, hogy annak az abszolutizmusnak, amit Angliában vissza kell magába fojtania, Amerikában ki kell belőle törnie. Fejébe vette, hogy annak eszközét, a királyi hadsereget, Amerikában az amerikaiak pénzén tartja el. Grafton miniszterelnök tehát azt követelte, hogy minden amerikai város élelmiszerekkel lássa el a maga helyőrségét. A katonaság fizetésére szánta a tea, kávé, bor, papiros, bőr-és festék bevitel után kivetett vámok jövedelmét; mert úgy okoskodott, hogy saját árucikkait az angol mégis csak megadóztathatja. Az angolok azonban nem közjogi vitákat, hanem jó üzleti összeköttetéseket kerestek az amerikaiakkal

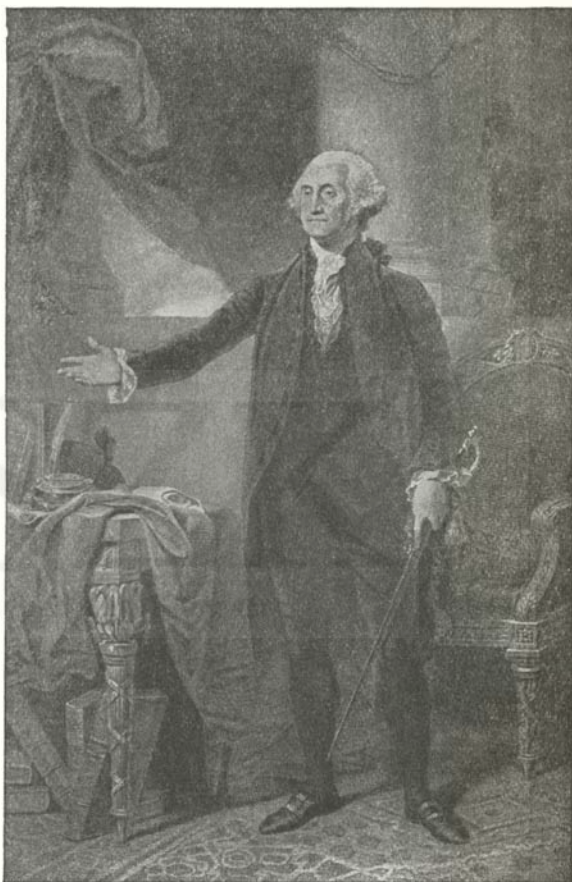
szemben s az 1768. évi új választásoknál otthon is tüntettek a népre lövő katonaság ellen. A londoni nép a St. James-palota előtt végigjátszotta I. Károly lefejeztetése paródiáját s a juniusi levelek írója, sőt maga Pitt is forradalmi hangon beszélt a királlyal, kit London város küldöttsége egyenesen I. Károly sorsára emlékeztetett. Bostonban 96 város képviselői kimondták, hogy már most semmit sem vesznek az angoloktól, ami vám alá esik, még pedig, ahogy *Washington* és az írók magyarázgatták, nem azért, mert sajnálnak hat fillért egy font tea után, hanem azért, mert nem engedik a jogukat. Grafton, ennyi tanulság után, 1770 jan. 28-án lemondott, utódja pedig, lord *North*, a király kegyeltje, a rendeletet visszavonta és, hogy a kormány jogát megóvja, csupán a teára kivetett vámot hagyta meg.

Ennyi javíthatatlanság láttára már 1772 őszén elszakadásra izgattak s midőn egy bostoni cég egy esztendő mulva mégis vám alá eső angol teát rendelt, 1773 dec. 28—29-ike éjjelén a nép az érkező két hajóra rontott, 342 láda teát a tengerbe dobott s a vámhivatalnokokat megverte. A minisztérium most a kikötőt elzáratta s Massachusettset ostromállapotba helyezte. Erre az európai hölcseésre az amerikaiak, Georgia kivételével, azzal feleltek, hogy 1774 szept. 14-én kongresszust tartottak Philadelphióban s hatheti tanácskozás után, melyben *Franklin Benjamin*, *Adams Sámuel*, *Washington György*, *Jefferson* stb., Amerika legnagyobb emberei, vettek részt, a királyhoz és az angol s az amerikai néphez valóságos Declaration of rights-ot intéztek. Kinyilatkoztatták, hogy az embernek elidegeníthetetlen joga van az élethez, szabadsághoz és a tulajdonhoz. Az angol szabadság lényege, szerintük, abban áll, hogy a nép részt vesz a törvények hozatalában. Az angol gyarmatosok az angol parlamentben nincsenek, de nem is lehetnek képviselve; törvényhozó jogukat saját tartományi gyűléseiken gyakorolják, amelyeken minden pénzügyi és belső dolgaikat elintézik. A külügy az angol parlamentet illeti, de ide nem tartozik a vám és az adó kivetése, szabályozása, mert ez egyesegyedül az amerikaiak saját elhatározásától függ.

Elszakadásra ebben a pillanatban még talán csak *Adams* gondolt, de az összeköttetést máris abbahagyták az anyaországgal s titokban fegyverkezni kezdtek. *Gage* bostoni helytartó 1775 ápr. 18-án egy kis csapatot küldött ki a főbb »lázítók« összefogdosására. Lexington Green alatt ez a csapat már ellenállásra talált és a háború kezdete több száz angol életébe került. Európából azonban újabb segítő csapatok érkeztek s a király kereken megtagadta a kongresszus kérelmének teljesítését. A kongresszus májusban Philadelphióban általános fölkelést rendelt el, a hadsereg fővezérének (1775 június 15-én) *Washington Györgyöt* nevezte ki, szeptember 5-én megalakította a »tizenhárom északamerikai egyesült gyarmat« szövetségét s a 12 tagú ideiglenes kormányt. Mialatt *Washington* a nemzetőrséget szervezte, *Montgomery* Kanadába tört, hogy azt is csatlakozásra, fölkelésre bírja. Oda azonban az angol parlament éppen tavaly rendelt erős középponti kormányt s *Montgomery* Montreal elfoglalása után *Quebec* alatt (dec. 31.) életével fizette meg vállalkozását. Az angol kormány különben nem kicsinyelte a veszedelmet. Aug. 23-án áruló összeesküvőknek és lázadóknak nyilvánította az amerikaiakat. Valósággal megvásárolt 20.000 németet a braunschweigi, hessenkasseli, ansbachi s más fejedelmektől, hogy a szabadság hőseivel

szembe olyanokat állítson, kiktől Nagy Frigyes a határon a barmokra kivetett vámot követelte, mert barmok gyanánt adatták el magukat. Ezzel az »emberanyag«-gal 55.000 szárazföldi és 28.000 tengeri katonája lett Angliának Amerikában. *Gage* Boston átellenében Bunkers Hillnél (1775 jún. 17.) meg is nyerte a csatát a vitéz, de gyakorlatlan nemzetőrökkel szemben, utódja azonban, *Howe* Vilmos fővezér, kilenc hónap mulva, 1776 március idusán, 7000 emberével elcsüggedten menekült a körülzárt Bostonból. Kevéssel azelőtt (jan. 20.) történt, hogy a kongresszus az egyesült gyarmatok összes kikötőit szabadoknak nyilvánította, most pedig (ápr. 12.) Észak-Karolina törvényhozása utasította követeit, hogy a kongresszuson egyenesen a gyarmatok elszakadását és függetlenségét javasolják. Május 7-én a virginiai *Lee* Henrik megtette a javaslatot, 28-án pedig *Jefferson* bemutatta a *függetlenségi nyilatkozat* tervezetét, melyet a kongresszus július 4-én el is fogadott. A bevezetés szerint minden ember egyenlő; elidegeníthetetlen jogai közt első helyen áll az élet, a szabadság és a boldogság után való törekvés. A néptől függ, hogy jogainak biztosítására kormányformát válasszon, vagy megszüntesse a régit, amely céljának többé meg nem felel.

Nagy-Britannia most uralkodó királyának története azonban az ismételt igazságtalanságok és bitorlások szövevénye; 28 pontban mutatták ki, hogy területükön korlátlan zsarnokságot akart alapítani s így képtelen arra, hogy szabad népen uralkodjék. S mivel britt testvéreik is süketek maradtak az igazság és a rokonság kérő, figyelmeztető szavára, kijelentik, hogy »ezen egyesült gyarmatok szabad és független államok s jogukban áll ilyeneknek lenniök. Fel vannak oldva Nagy-Britannia koronája irányában minden engedelmesség alól; köztük és Nagy-Britannia állam közt minden politikai együvértartozás végképp és örökre szétszakadt. Mint szabad és független államoknak, teljes jogukban áll háborút viselni, békét kötni, szövetségre lépni, kereskedést üzni és megtenni mindazt, amihez más független államoknak joguk van. Telve erős

164. ábra. Washington György (1732—1799).

bizalommal az isteni gondviselés iránt, kölcsönösen lekötelezik e nyilatkozat védelmére életüket, vagyonukat és becsületüket«. Mindezeknek kinyilatkozata után »a szabadság szülőföldjén«, Philadelphiában,

Megszólt a vén országház
Kongó, bongó ércharangja :
A szabadság születését,
A zsarnokság temetését
Zúgta, búgta öblös hangja.

II. Az első nagy köztársaság.

Amerikát — Pitt szerint — ugyanaz a szellem lelkesíti, amely valaha fölkelésre bírta Angliát, hogy jogainak kijelentésével visszaszerezze az angol alkotmányt és megalapítsa szabadságainak azt a nagy alapvető tételét, hogy angol alattvalót saját beleegyezése nélkül nem szabad megadóztatni. Dicsőséges whig szelleme van annak a három millió amerikainak, aki többre becsüli szegénységét és szabadságát az aranyos láncoknál és jogainak védelmében mint szabad ember akar meghalni. — Úgy látszott, meg is kell halnia, mert Anglia háromfelől támadta a fiatal államot ; Burgoyne Kanadából észak, Howe Halifaxból kelet, s Clinton és Cornwallis Karolinából dél felől nyomult a mezítalános, rongyos, éhes, fegyelmezetlen, nagyon rosszul fegyverzett fölkelők ellen.

A kongresszus, mely New-York elestének hírére Philadelphiából Baltimoreba menekült, Washingtont diktatori hatalommal ruházta fel. *Washington* azzal biztatta a világhatalom ellen harcoló fölkelőket, hogy »legyőzve is jobb a szabadságért s az igazságért nemes harcban elesniök, mint szolgaságba sülyedniök s az alávaló engedékenységgel szemrehányásával megbélyegzettetniök«. Egy Xenophon dicsőségével vezette vissza seregét a Hudson mellékéről dél felé, a Delaware mellékére, de 1777 januárjában ismét támadásba ment át. Trentonnál, Princetonnál kisebb győzelmeket aratott, sőt a két folyam közt levő New-Jersey államot is visszafoglalta Howetól. Amidőn a Hudson vonalát akarta visszavenni, Howe a Brandywine folyónál és Germantownnál megverte ugyan, de győzelmének nem vehette hasznát. Burgoyne tábornok ugyanis *Saratogánál* október 16-án kénytelen volt letenni fegyverét s így Howe összeköttetései észak és dél felé megszakadtak. Mialatt *Washington* újrászervezte seregét, *Pitt* (most már Chatham lordja) a belügyekben való teljes függetlenség ígéretével akarta visszatérésre bírni az amerikaiakat. Franciaországot valóságos amerikai láz fogta el. A szabadelvűek eszméik diadalát s a legcsontosabb királypártiak is az angolok megalázását kívánták. A lengyel *Kosciuszko* és Pulavszki, a német Steuben és Kalb, a svéd Fersen és Stedinck s a francia *La Fayette*, Rochambeau, Vaudreuil, Ségur stb. is följánlotta szolgálatát Amerikának. Sileas *Deane*, majd *Franklin*, mint az Egyesült-Államok küldöttei, egészen meghódították a versaillesi udvart, mely titokban 200 ágyút, sok fegyvert, sátrat és ruhát küldött a fölkelőknek. XVI. Lajos 1778 február 6-án barátságot és kereskedelmi szövetséget kötött a független Egyesült-Államokkal s az udvari emberek fényes, tarka serege, az illemszabályokról megfeledkezve, tapssal fogadta Franklint, midőn egyszerű

polgári ruhában XVI. Lajos előtt mint a független államok követe mutatkozott be. A szegény inasból lett államférfiút, hazája első nagy hírlapíróját, bölcsészét és természettudósát, a villámhárító föltalálóját (1706—90) a polgári erények mintaképe gyanánt dicsőítették, aki »eripuit coelo fulmen sceptrumque tyrannis: elragadá Ég mennyköveit, zsarnok jogarát ő«. Lord North megkésett azzal a gondolattal, hogy az amerikai gyarmatok képviselőinek ülést és szavazatot adjon

165. ábra. Cornwallis yorktowni fegyverletétele 1781 október 19-én.

az angol parlamentben ; de a franciákat gyűlölve, most már, április 7-én, az öreg Pitt félholtan vitette föl magát a parlamentbe, hogy ékesszólása minden erejével tiltakozzék az amerikaiak függetlenségének elismerése ellen. Az amerikai-francia szövetséghez 1779 április 12-én Spanyolország, majd Hollandia is csatlakozott s három óriási csatatéren : Amerikában, az Atlanti óceánon és az Antillákon támadták Angliát. A tengeren több mint húsz csatában többnyire *Rodney* angol tengernagy hajóhada győzött s az angolok eleinte a déli gyarmatokban is szerencsésen harcoltak. Amikor azonban a nemzeti küzdelem erejének forrása, Virginia ellen fordultak, az amerikaiak *Cornwallist* 8000 emberrel és 214 ágyúval Yorktownnál 1781 október 19-én fegyverletételre kényszerítették. *La Fayette*

boldogan kiáltott fel, hogy »az emberiség megnyerte pörét, a szabadságnak van már menedéke« ; lord *North* pedig úgy találta, hogy »minden elveszett« s a parlamentnek márc. 20-án bejelentette lemondását. Harmadnap *Suffren* francia hajóhada elindult Kelet-Indiába s egy év leforgása alatt számos diadalt aratott az angolokon. Mialatt az óceánokon 132 angol hadihajó küzdött a franciák és spanyolok 140 hadihajója ellen, a philadelphiai kongresszus már csak úgy akart megbékülni Angliával, ha nemcsak az Egyesült-Államokról, hanem Kanadáról is lemond és szabad hajózást enged a Mississippin.

Valamivel szerényebb föltételek alatt ugyan, de Amerika megbizottjai (Franklin, Joy és Adams) előzetesen mégis kedvező külön békére léptek 1782 nov. 30-án Angliával s ezt 1783 szept. 3-án Anglia, az Egyesült-Államok, Franciaország s Hollandia általános békéje követte. *Anglia elösmerte az Egyesült-Államok függetlenségét*, s a Mississippin szabad hajózást és a new-foundlandi zátonyok közt szabad halászatot engedett. Visszaadta Spanyolországnak Menorcát és Floridát, Hollandiának s Franciaországnak az elvett gyarmatokat. New-Yorkot nov. 25-én az utolsó angol katona is elhagyta.

Az európai hatalmak, kivéve Nagy Frigyet, nem siettek Amerika elismerésével, Anglia példájára azonban kereskedelmi összeköttetésbe léptek vele. II. József megbízásából *Roissy* amerikai ügyvivő és *Majláth* József gróf fumei kormányzó már 1782-ben tárgyalásokat folytattak, miként lehetne magyar árucikkeket vinni Amerika piacaira ; azonban az Amerikába küldött megbizott, Beelen Bertholf, hiába járt s a Habsburgok Amerikával 1831-ig nem is kötöttek kereskedelmi szerződést. Abban az esztendőben (1831) egy magyar utazó, Bölöni *Farkas* Sándor, megírta már, hogy Európának, az emberiségnek szemei hatvan esztendő óta Amerikán függenek, azon a népen, »amelyet a sors — úgy látszik — annak elhatározására választott ki, hogy magaviselete s példája által döntse el azt a kérdést : az ember és az emberi társaságok képesek-e arra vagy nem, hogy önön megfontolásuk és szabad választásuk által a jó igazgatás módját állítsák fel, vagy továbbra is örökösen az legyen az ember rendeltetése, hogy politikai helyzetére nézve ezután is a történettől (véletlentől) és az erőtől függjön.«

A tizenhárom állam a veszedelem pillanatában egyesült, de mindenki attól tartott, hogy az egyesülés a közös veszedelem elmúltával épp úgy felbomlik, mint pl. Görögországé a perzsa háborúk után s hogy államjogi tekintetben époly kevésbé lehet beszélni *egy* Amerikáról, mint nem lehetett beszélni *egy* Görögországról. S mit fognak érni az elaprózott függetlenséggel ?

Ez a háború Angliának 3, Franciaországnak 1½ milliárd livrejébe, magának Amerikának majdnem egész vagyónába s 70.000 emberének életébe került. A kongresszuson kívül más kapocs alig kötötte össze az államokat ; s a katonaság már arról beszélt, hogy királynak, vagy legalább is diktátornak, kellene megtenni *Washington*t. A nagy polgár azonban 1783 dec. 23-án minden hatalmát visszaadta a kongresszusnak. Katonáit figyelmeztette, hogy »a haza becsülete, méltósága, igazsága örökre elvesz, ha az unió hatalmai támogatásban nem részesülnek«. Az egyes államokat intette, hogy minden zavarba jön s a rend felbomlik, ha nem hagyják meg alkotmányos jogainak gyakorlatában a kongresszust. »Most válik meg, átok-e, vagy áldás a forradalom.« A föderalisták (szövetségesek) erős

középponti szövetségi kormányt, a köztársaságiak vagy demokraták józan decentralizációt akartak. Amazokat az arisztokrata monarchia megalapítására, emezeket az Unió felbontására való törekvésekkel vádolták. Az európai államok is azért késtek a szövetség elismerésével s a kereskedelmi szerződések megkötésével, mert nem találták sehol a középponti hatalmat, amellyel érintkezzenek s alkudozzanak. Annapolisban öt állam legalább a kereskedelmi érdekek védelmére szövetkezett szorosabban ; valamennyi állam csak nagynehezen szánta rá magát, hogy a szövetség alkotmánya ügyében résztvegyen abban a konventben, amely *Washington* elnöklete alatt Philadelphióban 1787 május 25-én nyílt meg. A nemzetgyűlés 58 tagja közt volt, Washingtonon kívül, Franklin, Adams, Hamilton, Madison és ezek, két szavazat híján, mindjárt az első ülésben kijelentették, hogy egészen új *nemzeti állam* megalapítását tekintik fő és egyetlen föladatuknak. Az alkotmányt négy hónapi heves és elkeseredett vita után egyhangúlag fogadták el ; s 1788 június 21-éig egyenkint elfogadván az első kilenc állam is, ez alkotmány alapján *Amerika első modern állama megalakult*.

Az alkotmány értelmében az Egyesült-Államok törvényhozó testülete a kongresszus, mely a szenátusból és a képviselőházból áll. A szenátusba minden állam törvényhozó testülete hat évre 2—2 olyan férfiút választ, aki életének 30. évét betöltötte s legalább 9 év óta állampolgár. A szenátus tagjainak egyharmada kétévénként új választás alá esik. A képviselőket az egyes államok polgárai 2—2 évre választják, minden 30.000 szavazó polgár után egyet. A választások idejét az egyes államok tűzik ki. A kongresszus évenként legalább egyszer, rendszerint december első hétfőjén gyűl össze. A két házban egyszerű többséggel elfogadott törvényjavaslatból az elnök aláírása után törvény lesz ; de akkor is, ha azt az elnök visszaküldené, a két kamarának $\frac{2}{3}$ többsége azonban ismét elfogadja s az elnök tíz nap alatt vissza nem küldi. Kizárólag a kongresszus joga : a hadsereg létszámának s az adónak megszavazása, kereskedelmi szerződések kötése, törvényszékek szervezése, háborúüzénés, békekötés, honosítás stb. A kongresszus a bevándorlásokat 1808-ig nem tilthatja meg, a személyes szabadság jogát (a Habeas Corpus kiváltságát) csak lázadás vagy ellenséges betörés esetében függesztheti föl, az egyes államok árucikkait kivételes díjtételekkel nem róhatja meg, nemesi címeket nem osztogathat. Fölségjogokat az egyes államok nem gyakorolhatnak.

A végrehajtó hatalom az *elnök* kezében van. Az elnököt és alelnököt az egyes államok *összes* polgárainak szavazatával államonként egyenlő számban *kijelölt választók* 4—4 évre választják. Az összes államok szavazatát a szenátus elnöke az egész kongresszus jelenlétében veszi számba. A legtöbb szavazatot nyerőt elnöknek, az utána következőt alelnöknek (együttal a szenátus elnökének) jelenti ki ; a szavazatok egyenlősége tekintetében a képviselőház dönt. Az elnök hivatalba léptekor esküt tesz az alkotmányra. Ő a hadsereg és a hajóhad főparancsnoka, a szenátus tudtával és megegyezésével ő nevezi ki a minisztereket, követeket, konzulokat, katonatiszteket, főbírákat. Az állam nevében aláírja a külfölddel kötött szerződéseket, fogadja a külföldi követeket, örködik a törvények végrehajtása fölött stb. Árulás, megvesztegetés esetében vád alá helyezhetik s elítélhetik. Mindenben az alelnök helyettesíti.

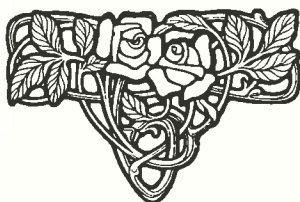
Az igazságszolgáltatást egy fő és számos (idővel szaporítható) altörvényszékre bízzák. A bírák állami fizetést húznak s elmozdíthatatlanok. Behozták az esküdt-széket. — A polgárok egyenlőjogúak. Egy állam sem függ a másiktól; de kölcsönösen hiteleseknek tekintik egymás hivatalos okiratait, törvényszéki ítéleteit, az árulókat pedig (a kik alatt az állam ellen harcolókat vagy az ellenséggel cimborálókat értették) és a szökött munkásokat (különösen a rabszolgákat) megkeresésre kiszolgáltatni kötelesek. Minden államnak önkormányzata van, külön köztársasági törvényhozással és kormányval. A kongresszus oly területet, melyen 30.000 szavazó polgár lakik, államnak nyilváníthat; a néptelenebbek (a territoriumok) számára azonban ő maga hoz törvényt. Az alkotmány módosítását vagy a kongresszus javasolja, vagy konventet hív össze, ha ezt az államok kétharmadának törvényhozótestületei kívánják. Az *Unió legfőbb törvényei*: az alkotmány, az annak szellemében hozandó törvények s a külfölddel kötött vagy kötendő szerződések.

»Imádd a philadelphiai gyűlést! — intette pár év múlva *Martinovics* a magyarokat, midőn ennek az alkotmánynak szövegét közölte. — Vessétek el örökre úgy a monarchiai kormányformát, mint az arisztokráciának még árnyékát is. Szilárdítsátok meg hazátokban örök időkre a legjobb törvények egészséges alkotmányát.« Az alkotmány félszázados ünnepén (1838 dec. 3.) *Van Buren* elnök méltán mondhatta, hogy »az Egyesült-Államoknak volt fenntartva azon kormányrendszer kitapasztalása, mely teljesen a népakarat folytonos végrehajtásától függ. A módosítások a nép választójogát, a nagyközségek befolyását igyekeztek tágítani, az egyéni törekvéseknek nagyobb tért engedtek s a kormányok hatalmát mindinkább korlátozták. A nép műveltsége, okossága, hon-szeretete mindamelllett is lépést tartott a növekedő felelősséggel.« A népszellem egyik leghatalmasabb emelője maga a rohamosan fejlődő népnevelés volt. Ennek az alkotmánynak dicsősége, hogy »minden vallásfelekezet most egyesült először az emberszeretet és jámborság terjesztésére, mert a világtörténetben ez az első eset, hogy minden felekezet korlátlan és szabad lett«. A népfőlség kimondott nagy elve egyúttal a haladás elve volt. Ott ragyog az nemcsak az államnak ezen leg-ünnepesebb okiratában, hanem nemzeti zászlaján is; mert míg Európa vénülő államainak címerei és zászlai századok óta változatlanok, Amerika 13 fehér-eres csíku lobogójának felső kék mezejében annál több a csillag, mentül több állam lép az Unióba. Tizenhárom helyett most már negyvenöt. Az alap maga állandó és kék, mint az ég boltozata.

Az új köztársaság elnökének 1789 febr. 5-én *Washington* Györgyöt választották meg. *Washington* New-Yorkban április 30-án a kongresszus palotájának erkélyéről, a nép jelenlétében mondotta el esküjét; majd a Szent Pál templomába ment, hogy Istenhez fohászkodjék, midőn kormányozni kezdi azt az államot, melyet Isten segítségével a nemzet akarata teremtet meg. Vallotta, hogy a haza fogalmában áll mind az egyeseknek, mind az egésznek boldogsága; ezen haza iránt tehát őszinte, rendíthetetlen, állandó szeretettel és hűséggel kell viseltetniök. Úgy gondolkozzanak és úgy beszéljenek róla, mint politikai jólétük és biztonságuk palladiumáról. Buzgón kell őrködniök fenntartásán és megóvásán s kerülniök mindent, mi legcsekélyebb gyanúra is adhatna okot, hogy tágítani akarnának

intézményein. Ha pedig valaki távolról is megkísérelné, hogy a szövetség egy részét az egésztől elszakítsa, vagy feloldja a szent köteléket, mely a különböző részeket összefűzi, azt a legszigorúbban kell büntetni.« S a newyorki vagy bostoni polgár már valóban nem kisebb büszkeséggel nevezte magát amerikainak, mint ahogy egykor az itáliai polgár mondogatta, hogy »civis sum romanus«. De a római, a birodalom legnagyobb terjedelmének idejében, nem köztársaság, hanem császárság polgára volt s önelhatározásra képtelenül, zsarnokok szeszélyeit tűrte. Azután a világ szinte megszokta már, hogy a köztársaságot, mint valaha Athénben, csak kicsiny területen tartsa nagynak. Az amerikaiak birkóztak meg először azzal a feladattal, hogy *óriási területen* alkossanak köztársaságot s megmutassák a világnak, hogy a magát fegyelmelni tudó népet nem erőszakkal, hanem saját törvényei erejével kell képessé tenni állami feladatok megvalósítására. Kísérletük Anglia területének rovására történt. Anglia elvesztett egy akkora gyarmatot, mely nagyságra fölért három Angliával s fölér most majdnem az egész Európával ; de terület dolgában Anglia kárpótolta magát *Ausztráliával*, melynek gyarmatosítását Amerika elvesztése után majdnem azonnal (1786) elhatározta. Vigasztalhatta, hogy az Egyesült-Államok jellege továbbra is angol maradt, önérzetét pedig fokozhatta is, hogy a yankee-szellem fölpezsdülése egészen új elemeket vitt be az angol műveltségbe. Európa, mostantól fogva, mint a polgári erények és a szabadság hazájára tekintett Amerikára és saját szabadságát remélve figyelt a francia nemzetgyűlésre, melyet Amerika szövetségese, XVI. Lajos francia király, a 175 évi önkényes uralommal szakítva, épen a Washington esküjét követő napra, 1789 május elsejére hívott össze.

Országos Széchényi Könyvtár

XVI. FEJEZET.

XIV. LAJOS RENDSZERÉNEK BUKÁSA.

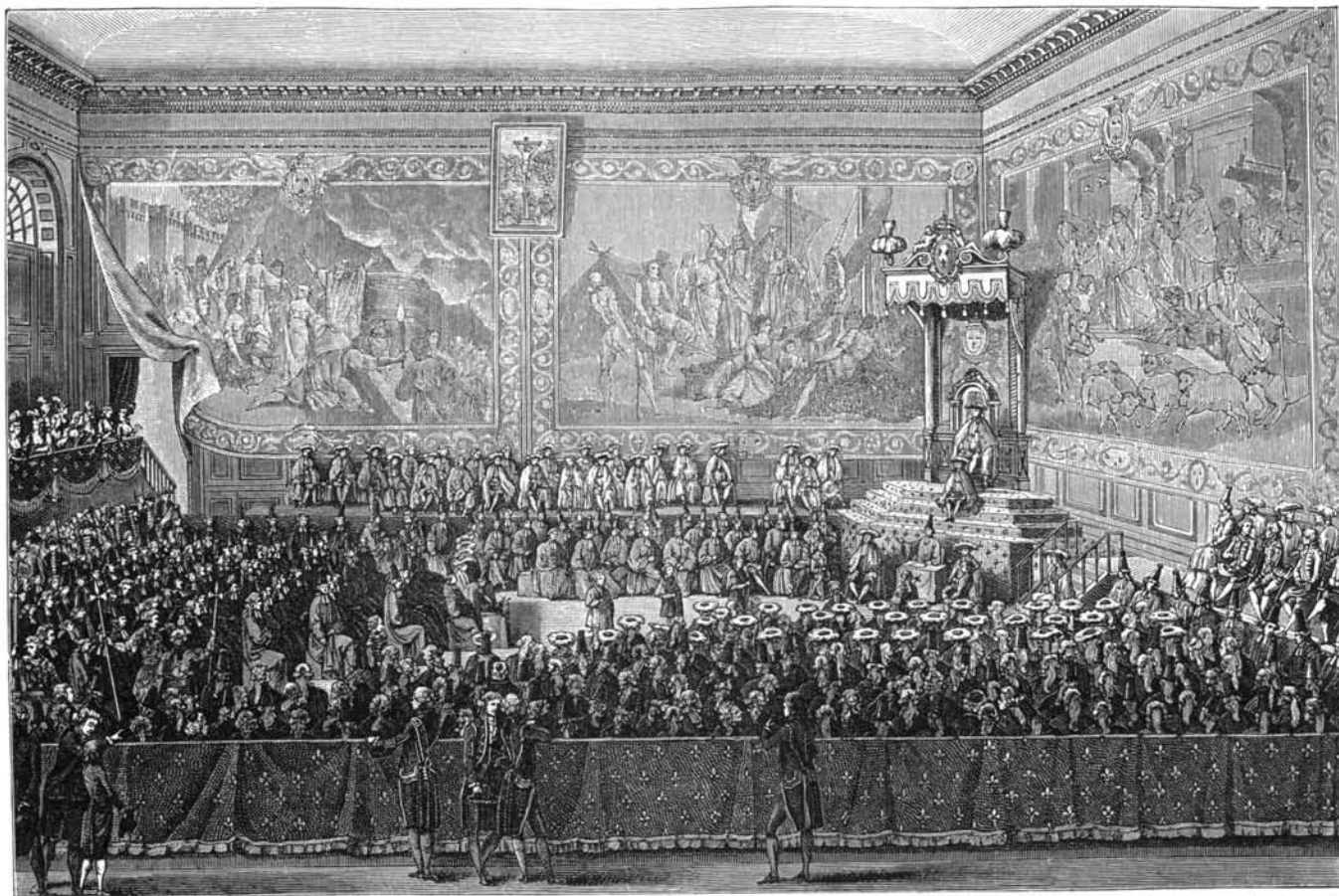
A Bastille
kulcsa.

I. XVI. Lajos francia király.

AJOS herceg húsz esztendőskorában, Mária Terézia leányával, Mária Antoinette-tal kötött házasságának éppen negyedik évfordulóján, 1774 május 10-én követte nagyatyját az uralkodásban. A fiatal király többször emlegette, hogy szereti a népet s jó szíve miatt csakugyan IV. Henrikhez hasonlítgatták. Valaki oda is írta IV. Henrik szobrára, hogy »Resurrexit : Föltámadt«. De egy másik mindjárt alája jegyezte :

»Szép beszéd és el is hiszem,
Hogyha a tyúklevest eszem.«

XVI. Lajos minisztériumának oly tiszteletreméltó tagjai voltak, mint *Malesherbes*, *Vergennes*, *Turgot*. A nép legszívesebben fogadta az utóbbit, aki az enciklopédiának munkatársa, Quesnaynek s Gournaynak barátja és híve volt. *Turgot* (1727—81.) már intendáns korában rajta volt, hogy a robotot leszállítsa, utakat építsen, a gabonakereskedést fölszabadítsa, az adót igazságosabban ossza föl, az ipart gyámolítsa, emberszerető intézeteket állítson s burgonyatermesztésre buzdítsa a szegényebbeket. Nagyobb tervekkel alig lett valaki miniszter, mint ő 1774 augusztus 24-én »Azt mondják — írta Voltaire, — olyan okos, mint Sully, olyan felvilágosodott, mint Colbert.« A királyhoz beadott emlékiratában oly újításokat sürgetett, amiket utóbb a forradalom is csak részben valósíthatott meg. Politikai, közigazgatási, gazdasági és társadalmi tekintetben teljesen át akarta alakítani a királyságot és Franciaországot. Nem jó szívvel látta, hogy a király november 12-ére száműzetéséből visszahívta a párisi parlamentet, melyben — a néppel ellenkezőleg — az újítások kerékkötőjét látta. *Turgot* először is (1774 szeptember 13.) a gabonakereskedést tette szabaddá ; azután (1776 február 3.) eltörölte a robotot s behozta a közteherviselést. A király egy *lit de justice*-ben azzal riadt a beiktatást ellenző parlamentre, hogy kívülről csak *Turgot* szereti a népet. Majd, a munka szabadságának érdekében, eltörölte a céhe-

166. ábra. Lit de justice Versaillesban 1776-ban (Girardet után).

ket s a rendiség átalakításával a közigazgatás gyökeres reformjára készülődött. A király maga is az újítások emberének tartotta magát; személyesen készítette el azt a rendeletet, mely szerint vadászterületek közelében ezentúl nem szabad túrni a — tengeri nyulakat. Csak imént örvendezett Voltaire a ragyogó hajnalnak, mely jobb idők kezdetét jelenti; de a királyné azt az aranykort akarta, melyben a miniszter szó nélkül kifizeti az ő 487.000 arany livre adósságát. Így tehát 1776 május 13-án mennie kellett a »takarékos« embernek, ki »nem értette a fejedelmi fényűzés jelentőségét«. »Ez a boldogtalan asszony — írta Mária Antoinetteről saját édesanyja — nem látva az ország és saját vesztét, mulat, komédiát játszik Trianonban és táncol; pedig az Isten tudja: vulkánon táncolnak valamennyien. Hja, de hát így van az, ha a politika és nem a szív köti a házasságot! Lajos pedig igazgatja az órákat gyanútlanul, nem sejtve, hogy maholnap utolsó órája üt: neki is, a francia birodalomnak is...« Galiani abbé is megírta Mme d'Epinaynek, hogy »elértük azt az időt, amelyben Livius szerint már nem tűrjük sem a bajt, sem az orvosságot«.

Nem segíthetett a bajon »a franciák Franklinja,« *Malesherbes* sem, ki meg akarta akadályozni, hogy tetszés szerint kitöltött elfogató levelekkel (*lettres de cachet*) egy-egy eladósodott mágnás a *Bastille*ba zárathassa hitelezőjét. Aféléről álmodozott, hogy helyreállíttatja a nantesi ediktumot s vele a protestánsok vallásszabadságát, eltörli a kínzást, új büntetőtvényt hoz be stb.

167. ábra. Bárá Turgot (1728—1781).

Turgot-t pár nappal, ezek miatt, még meg is előzte a lemondásban. »Boldog ember! — sóhajtott királya a búcsúzáskor; — ön legalább lemondhat!« De a minisztériumnak még őránuk is voltak tiszteletreméltó tagjai; így *Sartines*, majd *Castries* tengerészeti miniszterek, kik nagyszerűvé tették Franciaország hajóhadát, rendbehozták a kikötőket stb. A kalandos életű *Saint-Germain* gróf, kiben némelyek Rákóczi Györgyöt, Ferenc fiát sejtették, mint előbb a dán, most a francia hadsereget reformálta. Lejebb szállította a király házi seregének létszámát, erősebbé tette a katonaság

fegyelmét és középponti kormányát, teljesen szervezte a tüzérséget és az utász-csapatokat, javította az ujoncozás módját stb. *Vergennes* hosszú idő óta Franciaország legokosabb és legbecsületesebb külügyminisztere volt.

Necker Jakabot (1732—1804.) a király 1776 őszen csak a pénzügyek főigazgatójának nevezte ki, mert külföldi, protestáns és polgár lévén, a pénzügyminiszteri címet, az akkori felfogás szerint, nem viselhette. A király nagyon bízott nagyjának ebben a bankárjában, ki mindig tudott pénzt szerezni az udvarnak s amellet maga is meggazdagodott. Tetszett az enciklopédistáknak, sőt az akadémiának is, mely *Colbertről* írt tanulmánya miatt tagjai közé választotta. *Colbertnél* nagyobbra törekedett; azon kezdte, hogy nem kapván miniszteri címet, visszautasította a miniszteri fizetést, ami pedig, a mellékes jövedelmekkel együtt, százezrekre rugott. Valódi bankár módjára, az idáig szükséges rossznak tekintett államköl-

168. ábra. *Necker* Jakab (1732—1804).

csönököt a rendes, elengedhetetlen és tisztességes államjövendelmek közé sorolta; államsorsjátékkal egyetlenegy nap 24 s két év alatt hasonló módon 200 millió livret szerzett. Amellet teljes takarékoságot hirdetett. Eltörölt 406 udvari hivatalt; a királyi jövendelmek közül csak a vámokat, sőt és dohányt adta haszonbérbe; ellenben házi kezelésbe vette a fogyasztási adót, kincstári uradalmakat stb., mi egyszerre 14 millióval növelte az állam jövendelmeit. Mégsem biztosíthatta az öt év alatt 530 millióval szaporodott államadósság törlesztését. Másik tette az volt, hogy, az 1778 július 12-én nyert fölhatalmazással, *Berry* tartományon akarta kipróbálni a közigazgatás új módját. *Berry* (körülbelül egy magyar vármegyének megfelelő) önkormányzatot kapott. Tartománygyűlése minden két esztendőben egyszer (egy hónapra) jött össze; követei (a bourgeois érsek elnöklete alatt 12 pap, 12 nemes, 24 polgár) fejenkint szavaztak s határozataikat a kebelökből alakult nyolctagú *felelős kormány* hajtotta végre. 1787-ben már minden tartomány a *berryi* mintára szervezkedett. *Necker*, mint utóbb fejtegette (*Sur l'administration*) a tartománygyűlések intézményében az egész nemzetet akarta egyesíteni az anyagi érdekek védelmére, a népet tönkretevő intendánsok hatalmának megtörésére s a közjogi kérdések iránti érdeklődés felköltésére. Mi volt ez ahhoz képest, amit barátjai, az enciklopédisták követeltek! De ezeknek szellemében történt, hogy a király 1779-ben saját uradalmaiban lemondott az ú. n. rabszolgajogról, 1780-ban a vallatásnál eltiltotta a vizsgálati foglyok kínzását, 1781 elején pedig behozta a nyilvános számadások szokását.

A *Compte Rendu*, amelyben *Necker* először számolt be az állam pénzügyeiről, a legkalandosabb regénynél is érdekesebb olvasmánynak bizonyult; egy hónap alatt 30.000 példányban kelt el, s adataival annyira megzilárdította az állam hitelét, hogy a közönség néhány hét alatt 236 millió livrenyi államkötvényt vásárolt. Az udvar azonban, különösen a királyné, nem tudta megbocsátani, hogy oly kíméletlenül ostorozza az udvar költségeit, különösen hogy Franciaország kétannyi nyugdíjat (28 milliót) fizet, mint Európa államai összesen. Haragudtak reá, hogy a közvéleményre, az új idők követeléseire hivatkozik s helyet és szavazatot követel magának a minisztertanácsban. *Maurepas* ez utóbbit (a XVIII. század vége felé!) csak oly feltétellel javasolta megadni, ha »ünnepiesen megtagadja *Kálvin* tévedéseit«. A király a régi helyzet meg-

tartására kérte *Neckert*, aki azonban 1781 május 19-én lemondott s rögtön el is távozott. *Turgotnak* másnap történt halála még jobban felizgatta a párisiakat, mert egyszerre veszítettek el két kiváló pénzügyminisztert, kiktől az államháztartásrendbehozását és az alkotmányos kormányzat helyreállítását remélték.

A becsületes *D'Ormesson* még egyszer kísérletet tett *Necker* reformjainak végrehajtására, de hét hónap múlva ő is megbukott. Annyi unalmas pénzügyminiszter után végre igazi gavallér: a szellemes, finom, de szeleburdi *Calonne* kinevezése (1783 november 2.) vigasztalta meg az udvart, melynek multságait az eddigi rontani igyekeztek. Azon kezdte, hogy saját 230⁵ ezer livre

169. ábra. Egy jelenet *Figaró* lakodalmából (III. felv. 15. jel.).

adósságát a királlyal fizettette ki. Nagy kamatokra fölvelt államköölcsönök s az államjavak eladogatása következtében végre ő maga is abba a kellemes helyzetbe jutott, hogy ki-
elégíthette az udvar apró-
cseprő kívánságait. A király-
nénak megvásárolta Saint-
Cloud-t potom 15 millión,
és, mint erről a Magyar Hir-
mondó is jónak látta érte-
síteni olvasóit, Choisyból
1820 ágyat szállíttatott oda.
Kifizette a király testvérei-
nek milliókra menő adóssá-
gait, új királyi mulatóhelye-
ket építtetett s fényesen
helyreállította a régieket.
Midőn a királyné »vala-
mire« kérte, azt felelte,
hogy »ha lehetséges, már
megvan; ha lehetetlen, —
meglesz« és előteremtette
a kívánt 20 milliót; az
udvarhölgyek nem hiába

170. ábra. Cagliostro Sándor (1742—1795).

neveztek bűvésznek. Mindenre telt abból a 477 millió adósságból, amit öt év alatt csinált s amellet maga is fényesen élt párisi és versaillesi palotáiban. Figaro lakodalmában (magyarul Paulay Edétől) *Beaumarchais* találóan jellemezte ezt a Calonne-féle társadalmat. Az első előadás alkalmával (1784 április 27.) az udvar együtt tapsolt a közönséggel; akkor is, mikor Figaro szemébe vágja a grófnak, ki »nem tett egyebet, mint hogy születni kegyeskedett«, hogy neki, a tömegben elvesző polgárnak, több tudományt kellett tanulnia, mint amennyivel száz esztendő óta »Spanyol-« (értsd Francia-)országot kormányoz-
zák. Csakhamar »Madame Deficit«-re, az »osztrák asszony«-ra, a királynéra alkalmazták a Figarónak a nagyvilági nőkről szóló dalát :

«Mint a pénz királyi képe,
Ez is egy urat mutat —
S kézről kézre járogat.»

Erre a csúfolódásra a hirhedt *nyakláncpőr* adott alkalmat. 1785 augusztus 15-én ugyanis a király épen akkor fogatta el Rohan herceg bibornokot, mikor teljes főpapi díszben misézni indult. A Bastilleba küldte oly vád miatt, amely őt mint királyt és férjet egyaránt mélyen sértette. A kiélt rouéval ugyanis La Motte grófné (Cagliostro bűvész szövetségese) elhitette, hogy a királyné kegyét visszaszerezhetné, ha megvenné számára azt a gyémántos nyakláncot (colliert), melyért a királyné sokalt 1,600.000 livret, mert hiszen »azon az áron két hadi-
hajót is lehetne építtetni«. A titkos találkozáson, a versaillesi park egyik legárnya-

sabb helyén, a királyné (vagy inkább a ruhájába bujtatott Oliva) nemcsak »megbocsátott« néki, hanem meg is bírta, hogy 1,400.000 frankos kötelezvényével az ékszer megvegye. A királynéről egész Páris beszélt, hogy Esterházy, Besenval, Vaudreuil, Coigny s mások a gavallérai s hogy könnyelmű nők, pl. Guéménée-Rohan hercegné szalónját látogatta; Rohannak tehát nem tűnt föl a bizalmas megbizatas. Megvette az ékszer s átadta La Motte grófnénak, ki a gyémántokat Cagliostroval darabonként adatta el Londonban. A királyné csak akkor tudta meg a dolgot, mikor az ékszerész két hónap mulva a »startozás« kifizetését követelte. A párisi parlament (1786 május 31.) Cagliostrot kiutasította az országból, La Motte grófnét pedig megvesszőztette, tüzes vassal megbélyegeztette és a Salpêtriérebe (az örült nők kórházába) csukatta; de minden vád alól fölmentette Rohan herceget, ki megvásárolhatónak tartotta a királyné kegyét. »Uram — szolt a főügyész a herceg ügyvédéhez — ön akaratlanul is alapjában rendítette meg a királyságot.« A nép örvöngve ölelte, csókolta a bírakat, sokan a földre borultak örömben és a Bastilleből diadallal hozták ki Rohant, akit azonban a király egy apátságba száműzött. »Ki alkalmazta volna — kérdi *Martinovics* 1792-ben — Rohan hercegre és bibornokra kicsapongásai miatt az egyházi törvény szigorát, ha azonfelül meg nem sérti a királynét?« Az egyik francia gúnyvers szerint:

A királyné gondatlanul
Igy szólítja meg Besenvalt:
»Fölségnek a férj be nem vált.«
Az azt mondja rá hanyagúl:
»Más nem mondja, de gondolja;
Ön mondja — s meg nem gondolja.«

Harmadfél hónap mulva *Calonne* mégis azzal állt a király elé, hogy fölséges nevét a monarchia legnagyobb nevévé teszi; csak fogadja el azokat a reformokat, amiket a százmillió évi hiány eltüntetésére javasol. »De hiszen ez a Necker terve«, szolt a király. »Fölség — felelt a miniszter — a dolgok mostani állapotában ennél jobbat nem ajánlhatok.« A király tehát, ami 160 esztendő óta nem történt, december 29-én *összehívta* az előkelőket (notableokat), hogy megbeszélje velük a javaslatokat. Az előkelők gyűlése 1787 február 22-én nyilt meg, tíz nappal a benne nagy szerepre hivatott *Vergennes* gróf miniszterelnök halála után. A király elburkoltan kijelentette, hogy a törvényadás az ő joga, az övék csak a javaslatok megszavazása. *Calonne* kifejtette, hogy a pénzügyi egyensúly helyreállítását s a bajok orvoslását elsősorban a *közteherviseléstől* reméli. Másnap hat reformjavaslatot terjesztett be, hosszabb vitatkozások után azonban a notableok valamennyit elvetették. *Calonne* április elején kinyomatta a javaslatokat s előszavában figyelmeztette a népet, hogy a könnyítéseket az előkelők ellenzik. A papságot a hasznos növényeket elnyomó dudvához hasonlította, ami rendkívüli hatást keltett volna az utcákon, ha kissé több erkölcsi tartalom van *Calonne*-ban s ha a nép nem fél a felülről jövő forradalom szelétől. Igy azonban a nép inkább az előkelőkkel tartott, kik valahára szembe szálltak a király akaratával, sőt a budget előterjesztését is követelték. *Mirabeaunál*, ki szűkkeblűeknek szidta őket, hasonló helyzetben alkotmányosabb érzést tanu-

sított a magyar Széchenyi Pál, ki kilencven év előtt megmondta királyának, hogy a főurak gyülekezete adhat ugyan a magából ajándékot az uralkodónak, de adót csak az országgyűlés szavazhat meg. Ezt mondta *La Fayette* is, midőn Calonne elbocsátása (április 9.) után utódja, Loménie de *Brienne*, a toulousei érsek és akadémikus, 40 millió megtakarítást ígért, ha 80 milliónyi kölcsönt kap. A király megköszönte a notableok buzgóságát és május 25-én — hazaküldte őket. 1787 július 16-án a párisi parlament kijelentette, hogy adót egyesegyedül csak a nemzetgyűlés szavazhat meg; augusztus 7-én megsemmisítette az előttevaló nap királyi ülésben beiktatott adórendeleteket; 10-én a közpénzek pazarlása s az állam hatalmával való visszaélés miatt vád alá helyezte Calonne volt minisztert. A nemzet jogai megsértésének nevezte, hogy behozzák a bélyegadó és hogy papok, nemesek földadó fizessenek; és augusztus 15-én elment Troyesba, ahová a király száműzetésbe küldte. Így jártak a vidéki parlamentek is; csak a bretagnei jelentette ki, hogy nem megy, ha még annyiszor száműzik is. »Mi a rendeleteket beiktatjuk — tréfált a paui parlament, — mert kénytelenek vagyunk vele; nem írunk ellene, mert úgy sem olvassák el; de nem is fizetünk, mert nincs miből.«

A párisi parlament még augusztus 27-én is tiltakozott az ellen, hogy a monarchia zsarnoksággá fajuljon, hol a miniszterek az egyénről elfogató levelekkel (*lettres de cachet*), a tulajdonról királyi ülésekkel (*lit de justice*) és az igazságról száműzetésekkel gondoskodnak. Szeptember 21-én azonban kibékült a királlyal. November 19-én megnyugvással hallotta a királyi ülésben, hogy XVI. Lajos még 1792 előtt összehívja a nemzetgyűlést; aggodalommal, hogy *Brienne* 420 milliónyi újabb kölcsönt akar fölvenni; s haraggal, amit a miniszteriumba visszatért *Malesherbes* állított, hogy tetteiért a király csupán az Istennek felel s törvényhozó hatalmát senkivel sem osztja meg. Nyolc órai heves vita után a király egyenesen megparancsolta rendelete beiktatását, a hevesebb ellenzéki szónokokat (*Frétau*-t és *Sabatier* apátot) elfogatta, a törvényteleniségről beszélő *Fülöp orléansi herceget* pedig egyik birtokára belebette. A parlament azonban 25-én tiltakozott a személyes szabadság megsértése és minden önkényes elfogatás ellen; újból megtagadta a kölcsön és az adó tekintetében kiadott rendeletek beiktatását s a nemzetgyűlés egybehívását sürgette. Hangulatkeltésül 1788 januárius 29-én nagy szótöbbséggel becikkelyezte a nem katolikusok polgári, illetőleg házassági jogáról szóló rendeletet, a mely körülbelül egy millió franciát vitt közelebb az óhajtott szabadsághoz. Államhivatalnokoknak ugyan ezentúl sem nevezték ki a protestánsokat, de a katolikusok is csak 1829-ben lehettek tisztviselők Angliában. Ilyen kanyargós és bizonytalan az eszmék terjedésének útja, módja. Döcögni azonban mégis csak lehetett valahogyan rajta.

D'Éprémenil indítványára a parlament 1788 május 3-án megesküdt, hogy hű marad az ország alaptörvényeihez és saját mostani szervezetéhez; továbbá hogy a parlament hozzájárulása nélkül egy rendelet sem törvényes és a nemzetgyűlés határozata nélkül nem szabad adót szedni. A király, amint látjuk, minisztereinek tanácsa következtében a jogtipró zsarnokság lejtőjére lépett; azonban inkább a tiltakozó hatóságot öljék meg, mint megszüntessék a nemzet szabadságát. A kormány még azon éjszaka elrendelte *D'Éprémenil*

és Goislard de Monsabert elfogatását ; a parlament azonban, hogy a hozzá menekült két pairt megmentse, harminc óra hosszat együttmaradt. *Mi mindnyájan D'Éprémenilek vagyunk !* felelték D'Agond kapitánynak, mikor a vádlottakat kereste, akik végre is önként jelentkeztek. D'Éprémenil, utóbb, valóban forradalmi időkben, az arisztokraták kiváltságainak egyik leghevesebb védője, most az önkény áldozata gyanánt szerepelt ; a kormány pedig, mely néhány igazán Turgot és Voltaire szellemében készült javaslatot május 8-án királyi ülésben jegyeztetett be, teljesen a zsarnokság hírébe jutott. A királynak, vagy inkább az államcsiny végrehajtójának, Briennének, történelmi szempontból abban igazsága volt, hogy a parlamentet — politikai és törvénybeiktató jogától megfosztva — a mi akkori két királyi táblánkhöz hasonlóan — a 47 tartomány felelbiteli törvényszékévé tette. De nem volt igazsága abban, hogy cour plénière (teljes udvar) néven — a körülbelül a mi királyi kuriánkhöz hasonló — új főtörvényszéket teremtven, a törvények beiktatását és kihirdetését erre bízta ; mert a törvények hozatala, beiktatása és kihirdetése a királlyal együtt a nemzetgyűlést illette. Ilyen jogot elsikkasztani nem lehetett.

Ha még oly szabadelvű volt is az új büntető perrendtartás, a párisinak példájára minden vidéki parlament tagjai kijelentették, hogy az új szervezet szerint bírói tisztet nem vállalnak. Ilyen sztrájkyszerű magatartás következtében az igazságszolgáltatás országszerte megakadt. Jogaik védelmére a bretagneiak most alakították meg La Fayette elnöklete alatt azt a klubot, mely a forradalmi jakobinus klub mintája és magva lett. Brienne a főpapat hította össze, de azok is a parlamentek módjára nyilatkoztak. »Hiszen önök félreverik a harangokat !« riadt rájuk. »Igaz — felelte *Théminés* bloisi püspök ; — de hát az államban csak nekünk vannak harangjaink.« Ezekre a harangokra pedig Brienne sem bízhatta az államadóságok kifizetését ; teljesítette tehát a papok kívánságát : újból megígértette a királlyal a rendi országgyűlés összehívását s őmaga aug. 24-én átengedte helyét — *Neckernek*.

Szeptember 24-én a parlament a párisi nép lelkes tüntetései közt tért haza, de elvesztette népszerűségét abban a pillanatban, midőn a királyt arra biztatta, hogy az országos rendeket *egészen az 1614. évi alapon* híjja egybe. Hiszen a dauphinéiek már vizillei gyűlésökön megtapsolták *Barnaveot*, aki szerint a harmadik rendnek olyan számban kell megjelennie, mint a másik kettőnek együttvéve. A főuraknak november 6-ára összehítt gyűlése ezt ellenezte s nem fejenként, hanem rendenként kívánta beszédetni a szavazatokat ; Necker azonban a december 27-i minisztertanácsban a vizillei elvet emelte határozottá. Ezzel a kérdéssel különben több száz röpirat foglalkozott. »Mi a harmadik rend ?« — kérdezte *Siéyès* abbé. »Minden.« »Mi volt ?« »Semmi.« »Mi legyen ?« »Valami.« Hiszen ez végzi a nemzet anyagi és szellemi munkájának 19/20 részét. Ha kiváltságos államból Franciaország most nem lesz, akkor sohasem is lesz jogállam ; de az lehet, ha pusztán a polgári rend alakul is nemzetgyűléssé.

A király Versaillesba 1789 április 27-ére olyképp hította össze a rendeket, hogy az urak és papok 300—300, a polgárok 600 követet küldjenek s a választók valamennyit *utasításokkal* (cahier) lássák el. Mindez elég zavarosan történt,

mert hiszen az utolsó nemzetgyűlés (1614) óta kormány és nép »meglehetősen« kijött a gyakorlatból. Még senki sem gondolt rá, hogy az 1789-iki francia s az 1790-iki magyar követutasításokat egybevesse; pedig az önkényes uralom iránt való gyűlölet erősebben, a hazaszeretet lángolóbban, a nép akarata őszintébben, mint ezekben, talán az egész világtörténelemben nem nyilatkozott meg. Mirabeau jelölte meg legigazabban a közakaratot: közteherviselés, polgári szabadság, rendes időben nemzetgyűlés. A polgári rend elég nagyhangon szabta meg követeléseit, a másik kettő pedig elég határozottan jelentette ki, mit és miben engedhet. *Mirabeau*, kit gróf létére Aix és Marseille polgárai választottak meg követnek, mennydörgött minden idők és minden országok nagyjai ellen, kik mindhalálig engesztelhetetlenül gyűlölték a hozzájuk tartozókat, ha a népet védték.

»Igy halt meg az utolsó Gracchus is a patriciusok kezétől. De halála előtt egy marék port ragadott fel s az ég felé dobta. Ebből a porból született Marius; aki nem azért nagy, mert legyőzte a kimbereket, hanem azért, mert kiirtotta Róma arisztokratáit!« Egy kevésbé jó király ügyesebb miniszterekkel még megmenthette volna Franciaországot a forradalomtól. Lajosnak, Napoléon szerint, az volt a főhibája, hogy maga akart uralkodni, ahelyett hogy — mint XIII. Lajos — kitűnő minisztert szerzett volna

171. ábra. Sieyès abbé (1748—1836).

valahonnan. Forradalom helyett legfeljebb az történik, hogy a nemzetgyűlés megváltoztatja az uralkodóházat s az orléansi herceget kiáltja ki királynak, ami nem adott volna alkalmat európai beavatkozásra. Ami pedig az alkotmányos átalakulást illeti: a polgári vagy harmadik rend (Tiers État) még most csakugyan nem követelt sokkal többet, mint amennyit a másik kettő engedhetett. Rómának is mi mindent kellett megérnie, míg a patriciusok és a plebeiusok Concordiának a kibékülés örömeire templomot emelhettek! A harmadik rendnek Franciaországban Concordia temploma csupán főbejáratul kellett a Szabadság, Egyenlőség és Testvériség szentélyeinek főcsoportjához. 1789 május 2-án azonban, midőn a király az immár összegyűlt rendek tisztelgő küldöttségét fogadta, *Brézé* marquis főszertartásmester a trónterem főajtaján csak a nemeseket és papokat bocsátotta be, a polgároknak pedig egy félig nyitott mellékajton kellett bevonulniuk. A fő azonban az, hogy a nemzet és királya, 175 esztendei szünet után, végre is találkoztak egymással a törvényhozás terén.

II. A francia rendek utolsó országgyűlése.

Május 5-én a versaillesi Salle des Menus-ben a királyi trón körül jobbra 291 pap, balra 270 nemes, szemközt 578 polgár, összesen 1139 követ helyezkedett el s rajtuk kívül 2000 hallgató jelent meg. A király otthon felejtette beszédje szö-

vegét s míg azt előkerítették, jól szemügyre vehette a törvényhozókat: hány bajtárs, hány hajtó kerülne ki közülök vadászataihoz, minthogy ezekre való tekintetből hitta össze a nemzetgyűlést Versaillesba. Most kijelentette, hogy a rendek összehívásával szívesen elevenített föl oly szokást, melyből az ország új erőt meríthet s a nemzet a maga boldogságának újabb forrását nyithatja meg. Az államadósság már trónraléptekor óriási volt s egy költséges, de tisztességes háború következtében növekedett is; azért emelte az adót. Általános nyugtalan-ság, az újítás vakmerő vágya fogta el a lelkeket; de bízott a mérsékelt elemek-ben s meghatva látja, hogy a két első rend valóban kész a mérsékletre s hajlandó lemondani jövedelmes kiváltságairól. A pénzügyek rendezésében, a köz-hitel megszilárdításában bizonyosan mindnyájan segíteni fogják; mert ez a legfőbb feladatuk. Ezen izgatott időkben kétségtelenül csak a bölcsesség és az okosság tanácsára hallgatnak. Ő maga elfelejti a történeteket; tudja, miben áll egy igazságos király tekintélye és hatalma egy hű és a monarchia alaptörvényei-nek engedelmeskedő nemzettel szemben. Tőle, a dicsőséges törvények védőjétől és királyi hajlandóságától várjanak mindent, amit a közjólét érdekében óhajthatnak. Ha egyetértenek, ez a mostan kezdődő korszak örökre emlékezetes marad.

A meglepően üres trónbeszédéből a követek azt tanulták meg, hogy a király szeretetének ára az adó. Az utána szóló miniszterek — Barentin és Necker — szóba sem hozták az új alkotmányt, sőt a szavazás módját sem, pedig Necker három órahosszat beszélt. Szavainak özönében az volt a legfontosabb, hogy az évi hiány egy híján 200 millió livre, fele az állam évi bevételeinek; és hogy az országgyűlésnek tulajdonképpen adómegajánlásra sincs joga. Mielőtt Mirabeau szólhatott volna, a király fölcapta tollas kalapját, de levette nyomban, midőn a polgárok is követték példáját. Hajadonfövel, bosszúsan távozott. Száz esztendő mulva a francia parlament megünnepelte ezt a napot s az állam akkori feje, Carnot köztársasági elnök, elmondhatta, hogy a forradalom ezen egy nap alatt fakasztotta virágra a tíz évszázad munkája következtében főlhalmozódott termékeny csirákat. Új korszakot nyitott a történelemben: megalapította a modern társadalmat és a demokratikus Franciaországot.

Május 6-án a polgári rendet a sajtó szabadságának korlátozása, *Mirabeau* országgyűlési lapjának betiltása s az a kellemetlen tapasztalat bosszantotta, hogy a másik két rend külön akar tanácskozni, sőt szavazni is. A nemesek és papok 300—300 szavazata így kettőt számítana azzal az eggyel szemben, amennyibe az ő hatszáz szavazatukat vennék; holott ha a három rend fejenként s egy teremben szavazhat, egyes nemesek és papok csatlakozásával a polgárok többségre számíthatnak. Nem szervezkedtek tehát, mert ezt csak közös gyűlésen tehetik, az országgyűlés másik fele pedig rendenként más két terembe vonult. Ezzel teljes hat hétre megakadt az országgyűlés működése. Június 10-én *Sieyès* abbé párisi követ indítványára a polgárok követői még egyszer és utóljára szólították egyesülésre a másik két rendet; mert a nemzet 96%-át 4% nem kárhoztathatja tovább is tétlenségre. Megunták már, hogy csak korelnök alatt tanácskozzanak s még a hozzájuk érkezett leveleket se bonthassák föl. Csak 3 pap csatlakozott hozzájuk, de már ezzel is többségbe jutván, június 17-én

AZ ÉTATS GÉNÉRAUX MEGNYITÁSA VERSAILLESBAN 1789. MÁJUS 5-ÉN.
(A. Couder festménye a versaillesi múzeumban.)

Az Athenaeum r.-l. nyomása.

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

4000 hallgató tapsai közt a harmadik rend gyűlését *nemzeti gyűlésnek* (assemblée nationale) jelentették ki s magukat mostantól fogva *nép képviselőknek* nevezték.

A nemzetgyűlés *Baillyt*, a csillagvizsgálót választván meg elnökének, az eskü letétele után azonnal megkezdte működését. Neckert megdöbbsentette, hogy a harmadik rend *egykamarás* nemzetgyűlést teremtett, holott ő két kamarára gondolt: a polgári rendből álló alsó- és a két első rendből alakuló felsőházra. A nemesség 19-én még tiltakozott, de a papság kimondta a harmadik renddel való egyesülést. Ekként épen akkor csatlakozott a forradalomhoz, mikor azt elhárítani akarta. A *demokrácia szelleme* győzött, ha a püspökök kisebbségben maradt pártja tiltakozott is. A párisi érsek térdre borulva kérte a királyt, szabadítsa meg az államot és vallást, vagyis akadályozza meg a papság és polgárság egyesülését, ami okvetlenül megtörténik, ha másnap a harmadik rend gyűlést tarthat. Másnap tehát a király munkásokat küldött a tanács-terembe, hogy azt a június 22-iki királyi gyűlés számára rendezzék be s addig valamennyi rend tanácskozását elhalasztotta. A képviselők, némi tanakodás után, a királyi labdázóházban (Jeu de Paume) tartották meg előre hirdetett ülésüket. Itt, óriási tömeg jelenlétében, XIV. Lajosnak, a napkirálynak, ragyogó szobra tövében, *Mounier* indítványára (az egy Dauch kivételével) hajadonfővel megesküdtek, hogy »sohasem szakadnak el egymástól és összegyűlnek mindenütt, ahol a körülmények megengedik, mindaddig, míg meg nem állapítják és szilárd alapokra nem fektetik a *királyság alkotmányát*«.

Június 22-én, a királyi ülés kezdete előtt, a minoriták templomában gyűltek össze, hol 149 pap csatlakozott hozzájuk s így a nemzetgyűlésnek már nemcsak a fejenkint, hanem a rendek szerint való szavazásnál is többsége volt. A királyi ülést egynapi halasztással és a bebocsátásnál a polgári rend szokásos megvárakoztatásával 23-án tartották meg. A király megparancsolta, hogy a rendek régi módon három külön kamarában tanácskozzanak; a harmadik rend június 17-iki határozatait pedig, mint törvényteleneket és az alkotmánnyal ellenkezőket, megsemmisítette. Egyúttal felolvastatta az alkotmány reformját, melynek 35 cikke közül a nemeseknek a hűbériség fenntartása (a 12. fejezet) tetszett legjobban. Az adómegszavazás jogát, a közteherviselést, a sajtószabadságot mind csak föltételesen akarta megengedni. Elég érthetően jelentette ki, hogyha föltételeit nem teljesítik, *önmagát* tekinti a nép egyetlen képviselőjének. S kivonul-

172. ábra. H. G. Mirabeau (1748—1791).

ván a teremből, a két első rend többsége részint diadallal, részint megpuhítva követte, hogy külön termekben folytassa tanácskozásait.

A polgárok egyideig tanácstalanul álltak helyükön, míg föl nem harsant *Mirabeau* szava, mintha csak azt kérdezné: »mit félték, kicsinyhitűek?« Beszélni kezdett, de szavába vágott az imént visszatért *Brézé* marquis, főszertartásmester, azt kérdezve, hallották-e a király parancsát? »Igen, uram! — riadt rá *Mirabeau*. — Hallottuk, tanácsosai mit rágtak a király szájába. S ön, aki a nemzetgyűlés előtt nem lehet az ő közege, mivel önnek itt ülése, szavazata, sőt szólása sincs, — ön nem az az ember, ki beszédére emlékeztethetne bennünket. De hogy elejét vegyük a kétségnek és időhalogatásnak, kijelentem önnek, hogy, ha önt a mi kikergetésünkre küldték ide, megmondhatja gazdájának, hogy *mi itt a nép akarata-ból vagyunk s helyünket csak a szuronyok hatalmának engedve hagyjuk el.*« Nagy szavak; a magyar képviselőház hasonló válságos helyzetében (1848 szept. 12.) *Palóczy László* azzal hivatkozott rájuk, hogy ezek vetették meg a francia nemzet függetlenségének alapját. *Brézé* marquis, az illendőség nagymestere, kecsesen hátrálva távozott a goromba emberek köréből s »illő« formában tudatta a királynal, hogy a harmadik rend abban a teremben szeretne maradni. »Hát maradjanak ott!« — felelte a király némi gondolkodás után.

Nem sejtette, hogy *Mirabeau* beszéde a forradalom kezdetét, azt jelenti, hogy a nemzet a királynénál nagyobb hatalmat követel magának. *Napoléon* is rendelt 1799-ben ilyesmit, de nyomban katonákkal üríttette ki a termet. Igaz, hogy okulhatott a *XVI. Lajos* példáján; de nem okulhatott-e *XVI. Lajos* a *Cromwellén*, a parlamentek szétkergetőjén? Hiszen a nemzetgyűlés tagjai *Mirabeau* indítványára épen most helyezkedtek a nemzet oltalma alá; a képviselőket sérthetetleneknek nyilvánították s árulónak, becstelennek jelentettek ki mindenkit, aki őket országgyűlési cselekedeteik miatt bármiképen zaklatná, vagy épen büntetni akarná. Június 26-án, a párisi érsek vezetése alatt, most már a papság kisebbsége s az orléansi herceg vezetése alatt a nemesség is csatlakozván a harmadik rendhez, a három kamara már is kettőre zsugorodott össze. *Midón* a király, a látszat megmentése végett, maga parancsolta meg a három rend egyesülését, 27-én a rendi országgyűlés mint *egykamaras nemzetgyűlés* folytatta, vagy inkább igazán csak most kezdte meg tanácskozásait. A *Tiers État* azonban (ahogy 1843 szept. 27-én egy magyar követ megjegyezte) anélkül lett mindenné, hogy az összes nemzetet képviselhetne volna s mégis elmondotta, amit csak az összes nemzet mondhat el magáról: »az állam én vagyok.« A *Montmorencyak*, *Richelieuk* arisztokráciája helyébe a boltosok arisztokráciája lépett s azért csakhamar épügy támadták, mint azelőtt a születésit. Most azonban *Mirabeau* szép beszéddel üdvözölte a nemzet és király kibékülését, de hozzátette, hogy jaj annak, ki nem iszonyodnék elmérgesíteni ily tiszta forradalmat. »Sorsunk bölcseségünkön alapul; egyedül csak az *erőszak* fenyegethetné azt a szabadságot, amelyet az ész biztosított nekünk.«

